

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий-бағрий, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 4 (179)

2012 йил, апрел

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

МУНДАРИЖА

ЎЗБЕКИСТОН ВА ЖАҲОН

Ёсихиса КУРОДА. **Мен ўзбек халқига ҳавас қиламан**.....3
Сабуҳий АҲМЕДОВ. **Амир Темуր ва Озарбайжон**..... 164

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Ибройим ЮСУПОВ. **Эсар Жайхун шамоллари**.....4
Рабиндранат ТАГОР. **Бу кўклам қўшиғи эгаси менман**.....57

НАСР

Отажон ТОҒОН. **Бегона. Роман**.....12
Болеслав ПРУС. **Фиръавн. Роман**.....62
Анна САКСЕ. **Билмас ҳеч ким мендек севишни... Лирик бадиалар**.....98

АДАБИЁТШУНОСЛИК

У.НОРМАТОВ, Ҳ.БОЛТАБОЕВ. **Бугунги адабиётда эстетик
идеал ва қахрамон муаммоси**..... 134

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Абдулла ШЕР. **Аччиқ ҳақиқатлар фалсафаси**..... 148

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Ўлжас СУЛАЙМОНОВ. **«Тоғларсиз яшай олмайман»**..... 159

ТАҚРИЗ

Алимурод ТОЖИЕВ. **Ўзга оламга саёҳат**..... 169
Амир ФАЙЗУЛЛА. **Ўзбек ва ҳинд адабий алоқалари**.....173

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Яннис МАРИС. **Нафақадаги хусусий изкувар. Роман**..... 176

ТОШКЕНТ
АПРЕЛ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Усмон ҚҶЧҚОР
(масъул котиб)

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖҶРАЕВА

Алимурод ТОЖИЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ

Абдулла АРИПОВ

Эркин ВОҶИДОВ

Абдулла ИСМОИЛОВ

Абдураҳим МАННОНОВ

Темур ШИРИНОВ

Ғулом МИРЗО

Абдулла ОРИПОВ

Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир О.АБДУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н. ДАВЛАТОВА

Жаҳон адабиёти, 4. 2012

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №179

Уч босма тобоқ ҳажмигача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 26.04.2012 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.

Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1800 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Жаҳон адабиёти» журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ғулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2012 й.**

Мен ўзбек халқига ҳавас қиламан

Амир Темур таваллудига 676 йил тўлган ушбу қутлуғ айёмда ул буюк зот ҳақида сўз айтиш мен учун катта шарафдир¹. Айти пайтда, бу ерда сўзга чиқишга ҳаққим борми, деб ўз-ўзимга савол бергим келади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, жуда кўп японлар болалиқданок, эҳтимол, ўрта мактабда ўқиган даврларидан бошлаб Амир Темурни XIV-XV асрларда Марказий Осиёда улкан салтанат тузган буюк сиймо сифатида билишади.

Мен тарихчи эмасман. Шунга қарамай, Марказий Осиё ҳақидаги жуда кўп китобларни, айти пайтда япон олимлари томонидан ёзилган рисоаларни ўқидим. Улуғ саркарда музейини томоша қилиш мақсадида Самарқандга ташриф буюрдим ҳамда Амир Темур ва унинг ҳукумронлик даври ҳақида кўшимча билимларга эга бўлдим, бу унинг ёрқин сиймосини янада теранроқ тасаввур ҳосил қилишимга ёрдам берди.

Амир Темурни тарихий шахс сифатида ўйлаганда, энг аввало, менинг диққатимни тортган нарса замондошларининг у ҳақда ёзган "ғам-ғуссага қаддини букмайдиган, хурсандчилик-шодликларда ўзини йўқотмайдиган", "серғайрат, соҳиби жасорат", "фармони бекор қилинмайдиган" сингари таърифлари бўлди. Бу сўзлар менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Мен Амир Темурни доимо ўз-ўзини курашларга тоблаган ҳарбий қўмондон сифатида тасаввур қиламан. У бир ўзи Японияда XVI-XVII асрларда яшаган учта машҳур тарихий шахснинг кучли ирода, донишмандлик, сабр-матонати каби уч нодир фазилатини ўзида мужассам этган эди: улардан бири, какку сайрамаса уни ўлдириш керак, дейди; иккинчиси, уни сайрашга кўндириш керак, дейди; учинчиси бўлса, унинг сайрашини кутиб туришни тавсия этади. Шунингдек, Амир Темур яна бир жиҳатдан ибратли сиймодирки, у аёл зотини севиб-ардоқлашни ҳам биларди.

Бундан ташқари, менинг фикримча, тарихий шахс тимсолидаги Амир Темурдан бошқа, 600 йилдан кейин ҳозирги замонимизда қайта туғилган иккинчи Амир Темур ҳам бор. Мен уни мустақил Ўзбекистоннинг бугунги "замонавий қаҳрамони" дегим келади. Бу инсон бугунги кунда мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати ва фахр-ифтихорига айланган.

Халқ қаҳрамонига эга бўлиш — шоён диққатли ҳодисадир. Балки бу гап сал эскичароқ туюлар, аммо мен худди шундоқ фикрдаман. Мен шундай нодир фазилатлар соҳиби бўлган икки қаҳрамони бор Ўзбекистон халқига ҳавас қиламан.

Ҳурматли меҳмонлар! Чет эл фуқароси сифатида менга шундай имкон яратилгани учун ушбу тантана ташкилотчиларига ўз миннатдорчилигимни билдираман. Сўзимнинг охирида барчангизни Амир Темур таваллуди куни билан яна бир бор табриклашга ижозат бергайсиз.

*Ёсихиса КУРОДА,
Япониянинг Ўзбекистондаги
Фавқулудда ва мухтор элчиси*

¹ Ушбу нутқ 2012 йил 9 апрел куни Тошкентдаги Амир Темур ҳайкали қошида ўтказилган тантанали анжуманда ирод қилинган.

Ибройим ЮСУПОВ

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири,
Ўзбекистон Қаҳрамони

Эсар Жайхун шамоллари

САҲРО БУЛБУЛИГА

Замон дардин дoston этиб тилингда,
Халқингнинг ор-номус, виждони бўлдинг.
Сувсираган қорақалпоқ элинда
Шоирлик мулкининг султони бўлдинг.

Сен саҳро булбули эдинг сайраган,
Боғ топмаган ерда бутага қўнган,
Жафокаш эл учун жон фидо қилган,
Дардли кўнгилларнинг дармони бўлдинг.

Элим деб, юртим деб ушбу элатдан,
Бир шоир туғилса — сени яратган,
Халқнинг сўйлар тили бўп келаётган,
Чечанликнинг олғир тарлони бўлдинг.

Ҳар сўзингда донолигинг танитдинг,
Мардлиги бор Олакўздай алпнинг,
Кўнгли оқ, қалпоғи қора халқнинг,
Кўшиққа айланган армони бўлдинг.

Улуғ Навоийдан савод очганинг,
Доно Фузулийдан дурлар сочганинг,
Устоз Махтумқули изин босганинг,
Буюклардан ибрат олгани бўлдинг.

Дунёга доврўкли Ўзбекистонда,
Мустақиллик чечак отган бўстонда,
Боболарнинг руҳи уйғонган тонгда,
Эл ардоқлаб эсга олгани бўлдинг.

Янгибой
ҚўЧҚОРОВ
таржималари

Ибройим ЮСУПОВ 1929 йилда Қорақалпоғистон Республикаси Чимбой туманида туғилган. Унинг 30 дан ортиқ шеърий ва насрий асарлари чоп этилган. Шоирнинг «Қирқ қиз», «Актрисанинг иқболи», «Умирбек лаққи», «Мангу булоқ» каби драмалари қорақалпоқ драматургиясини юксакликка кўтарган асарлар сирасига киради. Шунингдек, «Акация гуллаган жойда», «Тиламчи хотин ҳақида ҳақиқат», «Дала армонлари» каби дostonлари XX аср Қорақалпоғистон адабиётининг сара асарларидан ҳисобланади. Ибройим Юсупов 2008 йилда 79 ёшида вафот этди.

Айтган сўзларингни олтинга қоплаб,
Туғишганлар айтар: "Ассалом, Бердақ!",
Маъракангни Юртбошимиз қутлуғлаб,
Янги авлодларнинг илҳоми бўлдинг.

МЕНИНГ ЙИГИТ ВАҚТИМ, СЕНИНГ ҚИЗ ВАҚТИНГ...

Б...га

ТошДУ десам, дарҳол тушади эсга,
Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг...
Тўғри самолётдан тушдим-да кечда,
Ётоқ жойингизнинг эшигин қоқдим.

Нукузда юрган чоғ сен мени кунда,
Хатто соат сайин соғинар эдинг.
Бу сафар кўриб мени Тошкентда,
Салқин мийиқ тортиб "сенмисан", дединг.

Гулшанда очилган бир тоза гулдай
Чиройингга чирой қўшган экансан.
Қувончимни қай тарз айтишни билмай,
Ютиниб, телмуриб қарайвердим ман...

Кетдик қўлтиқлашиб кўчани бўйлаб,
Унсиз келаяпмиз. Эснаб қўясан.
"Жоним, айт-чи, келаяпсан нени ўйлаб?
Эртан учрашамиз қаерда, қачон?!"

"Эртан қўлим тегмас... Имтиҳоним бор... ",—
Дединг қўлда сочинг бурами билан.
Навий театри халқ билан қайнар,
Сен киргандан яшнаб кетди у обдон.

Зар қўйлак нур сочиб ёнар устингда,
Сен маъюс "Афв этгил, тобим йўқ", дединг.
Ва мрамар зинадан эпчил тушдинг-да,
Кетдинг... Мен сен учун бегона эдим.

Сўнги "Казбегим"ни тутатиб олиб,
Узоқ тентирадим Анҳор бўйида.
Мажнунтол шоҳларин сувларга белаб —
Сенинг сочларингни солар ўйимга...

ТошДУ десам, мудом тушади эсга
Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг...
Сенга яна қайтиб малол бермасга
Бел боғлаб, жонимни ўтларга ёқдим.

"Кел" деб чақиради очик ойналар,
Боғлар "кел, йигитим, қайгурма", дерди.
Юрагимни тирнаб йиғлар "Тановар",
Япроқларни титиб шамол эсарди...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мен ҳар борган сари энди Тошкентга,
Сенга кўринмасга тиришар эдим.
Бир кунни тўсатдан мени кўрдинг-да,
"Ростдан бу сенмисан, сенмисан", дединг.

Айни саҳар чоғда очилган гулдек,
Қиз бўлиб шиддатга минган экансан.
Ҳинд қўлига тушган асранди филдек,
Унсиз етагингда кетавердим ман.

Товусдай таранган ўзбек қизлари,
Дўстлик иззатларин кўрсатиб шу он,
Эски дўстларимдек кулишиб бари,
Ёздилар олдимга очиқ дастурхон.

ТошДУ — билим боғи, ёшлар дўстлиги,
Қанча кўнгилларга нур берар ёғдунг!
ТошДУ — минг-минг қиз, йигитлар ёшлиги,
Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг...

ЖАЙХУН ШАМОЛЛАРИ

Отажон Худойшукуровга

Қайда юрсам соғинтирар
Она юртим томонлари.
Хаёлимда саҳар-саҳар
Эсар Жайхун шамоллари.

Гуллар териб бу чўллардан,
Гулу райҳон чаманлардан,
Бизнинг бул гўзал эллардан
Эсар Жайхун шамоллари.

Пахтакор халқ — меҳнат аҳли,
Мартабали идрок, ақли,
Ҳаёт жўш урса не чоғли,
Эсар Жайхун шамоллари.

Ўзбекистон — шонли диёр,
Булбуллар ишқинда ёнар.
Ҳамма фаслинда навбаҳор,
Эсар Жайхун шамоллари.

Умр қисқа, манзил узоқ,
Йиллар биздан кетар йироқ.
Мангу қўшиқ каби янгроқ,
Эсар Жайхун шамоллари.

Эл меҳри сўнмас юзингдан,
Улуғ дарёйи азимдан.
Қорақалпоқ, Хоразмдан
Эсар Жайхун шамоллари.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ибройим дер, эл нафаси,
Амунинг сирли шарпаси,
Умримнинг боқий сабоси,
Салом, Жайхун шамоллари!

ХИВАЛИК ГЎЗАЛ

*(Хоразмлик атоқли бахши-бастакор Мадраҳим Шерозийнинг
1990 йил августда ўтказилган таваллуд санасида ўқилган шеър)*

Қиё-қиё боққан хивалик гўзал,
Ишқингда ёнмаган, ёнган ҳам ёмон.
Парвоналар ўзин ўтларга урган,
Дардинг ёниб турган шамдан ҳам ёмон.

Дилбарисан барча қиз ҳам келиннинг,
Гўзалисан ал-Хоразмий элининг,
Зулми мисли ханжар киприкларингнинг,
Фармон этган Хива хондан ҳам ёмон.

Йигитларнинг ичин гиж-гиж қайнатиб,
Бир нигоҳинг билан оларсан отиб,
Ҳофиз Шерозийнинг созин йиғлатиб,
Онанг сулув бўлган сендан ҳам ёмон.

Шерози телпагин кийган йигитлар,
Ишқнинг ўтларида куйган йигитлар,
Сенинг оқ юзингни суйган йигитлар,
Рашк қилмай айтаман, чиндан ҳам ёмон.

"Сингилгинам" десам лутфим олмадинг,
"Меҳмон-қу!" деб меҳрибонлик қилмадинг,
Самандар¹ни не кўйларга солмадинг,
Ибройимнинг ҳоли ундан ҳам ёмон...

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ ХОТИРАСИГА

Кавказнинг энг баланд чўққилари ҳам
Пасайиб қолгандек бугун қарасанг.
Патиматсиз² қолган ёлғон дунёни
Энди сен ҳам ташлаб кетиб борасан.

Баланд тоғ бағрида тинч оққан булоқ
Чанқовин босади йўловчиларнинг.
Сенинг қўшиқларинг барчага ёққан
Замондошлар кўнглин чин забтга олдинг.

Сулув ҳазил билан донолик сўзни
Илҳом узугига қўйдинг муҳрлаб.

¹ Эркин Самандар — шоир, ёзувчи, драматург.

² Патимат — Расул Ҳамзатовнинг раҳматлик рафиқаси.

Инсон армонлари қайнаган чоғлар
Гулдан — чирой, ойдан — шуъла ўғирлаб.

Қўйсув дарёсининг бўйин жойлаган
Оз сонли аварга чин ўғил бўлиб,
Инсоният ор-номусин "куй"лаган
Танилдинг Ҳамзатов Расул бўлиб.

Шоирлик чўққисин забт эта билдинг,
Замонингда Асқар тоғлардан ошиб.
"Улуғмиз" деб кўкрак керган элларнинг
Шоирлари чиқолмади тирмашиб.

Сен таваллуд топган Цада овули
Оқшомида эсга олдик Ҳамзатни.
"Улуғ шоирларни бердик дунёга",
Деб Хунзах сойлари мавжланиб оқди.

Ухла, шоир! "Бул бемаза дунёнинг
Энди сен кўрмаган не қизиғи бор?
Кел, менинг қошимга, азиз шоирим!"
Деб Патимат балким чақирган чиқар...

ИРИМ

Онам кокилимни силаб ўтириб,
"Уч ўройинг бор..." деб кулгани эсда.
У ўйлаган: болам давронни суриб,
Қатора уч ўтов тикар деб ўсса.

Иримлар бизга ҳам тиккандек қасдин,
Не дерсан тақдирнинг галма-галига.
Шукр, усиз ҳам бу галвали бошнинг
Тўрт ўройи бўлмаганига.

КЕЛГАН БЎЛДИМИ?

Иқболинг уйғониб, бахтинг ёнмаса,
Ёлғончи дунёга келган бўлдимми?
Ишқнинг висолидан меҳринг қонмаса,
Муҳаббат боғига кирган бўлдимми?

Яйраб Худо қўшган хушторинг билан,
Қадринг билган қаламқошларинг билан,
Созу суҳбат қилмай дўстларинг билан
Беш кунлик давронни сурган бўлдимми?

Гул ишқида куймоқ — булбулнинг кори,
Соғинганим — она ернинг баҳори,
Орта қолган орзу-армоннинг бори,
Ёт юртда тушимга кирган бўлдимми?

Қаноти сув бўлган қирғовул мисол,
Ёшинг қайтса, яйраб учолмас хаёл,

Қабрингнинг бошида бир яхши аёл
Йиғлаб қолмас экан — ўлган бўлдимми?

"БЕШ ҚҶНОҚ"¹

Келсин майли, эрта қўноқ, кеч қўноқ,
Қорақалпоқдан хафа бўлмас ҳеч қўноқ.
Келсин майли, олти бўлиб, ўн бўлиб,
Фақат келмаса бас ўшал "беш қўноқ"...

ИККИ ҚУВОНЧ

Мен отимдан тушиб бошқага бердим,
Эгари, тўрваси, қамчиси билан.
Сен дарҳол қувониб югуриб келдинг,
Кўзингда бахтли ёш томчиси билан.

Сен бояқиш қувондинг ҳаз² этиб кулиб,
"Пиёда қолдириб, жазоладим-ов" деб.
Мен бояқиш қувондим: яёв юрганча
Кўп яхши шеърларни ёзаман-ов, деб...

БИР ПИЁЛА ЧОЙ ҚЎЛГА ОЛИБ...

Бир пиёла чой қўлга олиб,
Майл этдим назар солиб,
Пиёламда нозли чайқалиб,
Келар бир қўноқ, бир қўноқ.

Чойни ичмай чайқаб кўрдим,
Юришларин пайқаб кўрдим,
"Ким экан?" деб қараб кўрдим,
Бизга йўл олган бу қўноқ?

Чиққан жойи узоқмикан,
Кегайли ё Мўйноқмикан,
Бир худойи қўноқмикан,
Бўлғай-да бир қутлуғ қўноқ.

Тик юрса чой чўпи роса,
Кўноқ келар йўлин солса,
Келар эди бизни деса,
У ён, бу ён чайқалмаёқ.

"Тўқсон беш"да шама оқдур,
Оқ юзинга тўймоқ йўқдур,
Кўнгил кўнгилга қўноқдур,
Шуни биларми бу қўноқ?

Юзидан нур сочганлари,
Ипин узиб қочганлари,

¹ Кузда экинларни бевақт хазон уриши.

² Мазза қилиб.

Секин оёқ босганлари,
Сенга ўхшайди бул кўноқ.

Оқшом сирлашиб ой билан,
Куним ўтар "бай-бай" билан,
Ичиб қўярман чой билан,
Тезроқ келмасанг сен кўноқ...

ГУЛЛАР АНГЛАМАС

Тўпидан айрилган тўрола ғознинг
Оҳ уришин ойдин кўллар англамас.
Гул ишқинда қуйган булбул ноласин
Баҳорда очилган гуллар англамас.

Бировга — айролик, бировга — сайрон,
Дунёнинг ишига қоларсан ҳайрон,
Сув излаб улоқса ярадор жайрон,
Ўзи сувсаб ётган чўллар англамас.

Қасдинг бордай шунча қийнаб жонимни,
Аёвсиз чертарсан кўнгил торимни,
Менинг "сен" деб чеккан азобларимни,
Худоба минг шукр, эллар англамас.

Гул мавсуми ўтар баҳори-ёзи,
Бемаҳал урмагай хазон аёзи,
Ошиқ Аёз "сен" деб битган баёзин
Бедард жонлар, олчоқ диллар англамас.

МУНОЖОТ

Тангрим, инсоф бер ўз бандаларингга,
Бу боришда нечук замона бўлар?
Дард ямалиб кўнгилларнинг торига,
Давр турғунликдан овора бўлар.

Оқил оҳ-зор чекиб, бўлиб ор сари,
Ким не айтса оғиб юртнинг овсари,
Молин пуллаб ноинсофлик бозори,
Ҳар кимнинг кўнглинда бир нағма бўлар.

Кимлар ҳийла билан балқиб ётажак,
Пулга ўтса йўқ иймонин сотажак,
Мурувват тонглари қачон отажак?
Юртнинг бир орзуси шугина бўлар.

Такаббурлик иллатига чатилиб,
Кучлилар ожизга тизза ботириб,
Арзон сўзлар қимматига сотилиб,
Буғдой ноннинг изи зоғора бўлар.

Қирмизи қон оқиб Асқар товларга,
Ҳобил-Қобил тушган битмас довларга,
Оналар фарзандин бериб ёвларга,
Бўтасиз бўзлаган арвона бўлар.

Тангрим, сен биларсан замоннинг сирин,
Феъл озса, иқболинг кетар яширин,
Кўнгилларга қуйсанг мурувват нурин,
Инсон бир-бирига парвона бўлар.

Юрак ёнса ишқнинг ўтида ёнсин,
Ошиқлар уйқусин бузиб уйғонсин,
Таянса оналар бешик таянсин,
Балдоқ таянганлар бечора бўлар.

Ўтлар ёнса ёнсин ўчоқда гурлаб,
Отлар пойга қилсин совринга терлаб,
Ким қўл иситса жанг ўтин ўғирлаб,
Қарғишга учрагай, гирёна бўлар.

Ушласа полвонлар ёқа ушлашсин,
Ташлашса қўчқорлар калла ташлашсин,
Урушса хўрозларгина урушсин,
Одам урушган ерлар вайрона бўлар!

Отажон ТОҒОН

Бегона

Роман

33

Ёнимдаги эронийлар бўлмаганида эди, мен ўзимнинг тутқунликдан озод бўлиши йўлимни топардим. Бироқ улар такаларга яхши кўриниши мақсадида мени туркманларга сотдилар...

Жорж Блоквил хотираларидан.

«**Ф**алабанинг ҳам ўзига хос ташвиши бўлади» деб, ҳали уруш тугамасдан олдин айтилган бўлса-да, туркманларнинг каттадан кичигигача ҳеч ким бунга ишонмасди. Бироқ орзу қилинган улуг ғалаба ҳақиқатга айлангандан сўнг туркманлар яна бир ғамга йўлиқишди.

Ҳали аниқ ҳисоб-китоб қилинмаса-да, мағлубиятдан кейин ҳам қочишга улгурган қожорлардан ташқари қўлга олинганларнинг сони ўн саккиз минг нафарга яқин бўлса керак, деб тахмин қилинарди. Тутқунликка тушган ёғийнинг ўзи асир бўлса ҳам аммо унинг қалби асир бўлмас экан. Қўллари яроғсиз бўлса-да, улардан эҳтиёт бўлиш лозим экан. Албатта, ҳеч қаерда тутқунларга кўрпа-тўшак, пар ёстиқлар берилмайди. Ейдиган нарсалари ҳам арзимас ушоқ ёки ювинди бўларди. Шунча тутқуннинг қорнини тўйдириш учун фақат ноннинг ўзи ҳам етарли эмасди. Ўзлари учун ҳам озиқ-овқат, дон-дун илгаридан мўлкўл бўлмаган такалар Ҳамза Мирзонинг қўшин суриб келганлиги туфайли бу йилги ғаллани тўла йиғишга ҳам улгура олмаган эдилар. Шу сабабли уларнинг барча озуқа захиралари ҳисобли-китобли эди. Ўн саккиз мингта оғиздан тезроқ қутулиш — улар учун жуда муҳим эди.

Така оқсоқолларининг аксарияти асирларни Хива, Бухородан келган савдогарларга сотиш билан машғул эдилар. Қул савдосидан хабардор кишиларнинг тахминига кўра, ўн саккиз минг асирни сотиш орқали улар сонини кескин камайтириш учун энг камида икки ҳафта вақт керак бўлади.

Асирларнинг тутқунлик шарт-шароитига кўз-қулоқ бўлиш, уларни вақтинча қишлоқларга тақсим қилиш ишларига Тожкўк сардор билан Омонсахат сардор бошчилик қилишарди. Қишлоқ етакчилари, уруғ оқсоқоллари бир ҳафта-ўн кун ичида қанча асир сақлай олишлари ҳақида уларнинг ходимларига маълумот беришиб, ўзларига теккан тутқунларни олдларига солиб, қишлоқларига ҳайдаб қайтишди.

Қўвшутхоннинг шахсан кўрсатмасига биноан қаерга қанча тутқун

Боши ўтган сонларда.

юборилганлиги борасида қатъий ҳисоб юритилди. Ҳаётда ҳисобсиз нарсанинг ўзи йўқ. Галаба қозондик, деб орқа-олдига қарамай ҳаракат қилиш мумкин эмас. Хуросон вилоятининг ҳоқими Ҳамза Мирзо Хешмуҳаммад Давланинг байроғи сингани билан дунёда орқаси қудратли байроқларнинг барчасини синди деб бўлмади, албатта. Эронда Хуросондан бошқа ҳам вилоятлар кўп. Қолаверса, Ҳамза Мирзодан бошқа Насриддин шоҳ ҳам бор ҳали. Унинг ҳам туркманларга муносабати аввалдан маълум, Қарриқальанинг Мунчоқли тепасида қолган, забун бўлган оху армонини, қасдини Насриддин шоҳ Марвда олмоқчи эди, аммо бу мақсади амалга ошмади. Эндиликда Насриддин шоҳ туркманларнинг юртига янги босқин уюштириш фикридан бутунлай воз кечиши ёки белини қаттиқ боғлаб машъум ниятини амалга оширишга яна бошдан қатъий киришмоғи ҳам мумкин.

Ўзини икки тараф учун дўст ҳам, душман ҳам деб ҳисобламаган Блоквилни туркманлар ҳам душман деб билишмади. Ҳозир ҳамма гап мана шунда. Унинг бугун-эрта озод бўлиши мумкинлиги ҳақида тутқун қожорлар орасида миш-миш гап юрарди. Айримлар бу гапнинг илк бора кимдан чиққанлигига аниқ айтишади. Бироқ миш-миш гап — ўз номи ила миш-миш. Шуларни ўйлаб, мулоҳаза қилиб чиққан Блоквил ўзининг асирликдан бўшатилишини илтимос қилиб, шахсан Қўвшутхонга мурожаатнома ёзди. Аммо унинг мактуби Қўвшутхон у ёқда турсин, асирларни тақсимловчи катхудоларга зўрға икки кундан сўнг бориб етди.

... Қўли орқасига боғлиқ французни Омонсахат сардорнинг ҳузурига элтдилар. Номини эшитса ҳам, шу чоққача бирортаям фаранг одамни ўз кўзи билан кўрмаган Тоҷик сардор французни учратиш орзусида дарё ёқасида ўрнатилган оқ уйга келган эди.

Бу уй маълум бир одамга тегишли бўлмай, балки тутқунлар халос этилгунча юзага келиши эҳтимоли бўлган муаммоларни ечиш учун вақтинча қурилган қароргоҳ эди. Шу сабабли, ушбу уй ичи туркман оиласига хос гилам ва бошқа уй жиҳозлари билан безатилмаган. Фақат пойгоҳдан деразагача бўлган ерларга гилам, кигизлар тўшалган. Шундан бўлса керак, оддий уй анча кенг-мўл кўринарди.

Блоквил ўзини шароитни пухта баҳолайдиган европалик сингари тутишга ҳаракат қилди. У ўзига туркман тилини яхши биладиган эронликни ёллаган, ундан ташқари яна бир эронликни гувоҳ сифатида олган эди. Французни катхудолар ёнига элтиб қўядиган туркманлар эса у кимни ҳамроҳ қилиб олгани билан ҳатто қизиқишмади.

Блоквил ўзига таржимон қилиб олган эронликни такалар билан бўлган жуда кўп музокараларда иштирок қилганлиги учун ҳамма танирди. Ёнидаги иккинчи эронликни французнинг ўзи ҳам яхши билмасди.

Туркманлар французнинг таржимон билан келганидан хабардор бўлса-да, ўзларининг махсус таржимонини ҳам олдирган эди.

Кенг-мўл хона ичида икки нафар сардор ва таржимондан ўзга одам йўқ. Тутқунлар салом бериб ичкарига кирган заҳотиёқ, Омонсахат сардор ёнбошида тилмочлик қилиш учун ўтирган йигитга:

— Одамчасига сўзлашиладиган бўлсак, буларнинг қўлларини ечинг!
— деди.

Сардорнинг айтганини бажарган йигит яна ўз жойига ўтиб ўтирди. Омонсахат сардор бу уйда ўзининг мавқеи баландлигини сездиргиси келиб:

— Биз сенинг шикоятингни эшитишга тайёرمىз, Худонинг бандаси!
— деди. Бу билан гўё у ўзини Жорж Блоквилга олдиндан таниш одамдай

кўрсатиб, асирнинг юзига тикилди. — Асирлик дардисари натижасида арз-шикоят қилиш учун ҳаммадаям баҳона топилади, — деб сўзида давом этди сўнг. — Арз-шикоят қилмоқ учун бизларда ҳам асос кўп. Бироқ сен эронликлардан бошқа бир миллатнинг одами бўлганинг учун, арз-додингни эшитишга рози бўлдик, бўлмаса...

Омонсахат сардор айтилиши керак бўлган сўзининг охирини ичига ютган бўлса-да, француз бу гапларнинг маъносини англади. Сардор тўғри гапирётганди. Бошқа миллат одами эканлигига алоҳида эътибор беришибди. Шунгаям шукур. Аслида-ку, французнинг додини эшитишга кўп вақт ҳам талаб қилинмайди. Қолаверса, ҳозир туркман оқсоқолларининг вақтлари ўта зиқ эди. Уларнинг ҳатто бемалол ухлаш учун ҳам имкон йўқлиги юзларидан кўриниб турарди.

Шундай бўлса-да, ўзининг бандиликдан озод этилишига тўла ишониб келган француз туркман сардорининг бундай сўз оҳангига бироз ажабланди.

— Мен эронликларнинг асири эмасман, муҳтарам сардор. Мен француз армиясининг капралаи Жорж Анри Гулибеф де Блоквилман!

Омонсахат сардор нима учундир тилмочнинг юзига қараб гапирди, сўзлаётганда кулимсираб турди.

— Сен кимнинг вакили бўлсанг ҳам, бизнинг эшигимиздан худо меҳмони сифатида кирган одам ҳисобланмайсан. Энг аввало сен ана шуни тушунишинг керак.

— Мен сизнинг юртингизга душман сифатида келмаганман, жаноб сардор! — Блоквил ҳам ўз навбатида юзини таржимонга буриб гапирди.

— Душман бўлмаслигинг мумкин. Бироқ душман билан бирга келган одам ё душман бўлади, ё бизнинг ёғий ичидаги маълумотчимиз бўлади. Сен туркманнинг дўсти эканлигингга ишончимиз бўлмаса-да, душман одами эмаслигингга ҳам ишончимиз бор.

Блоквил яна нималардир деди. Бироқ тилмоч туркман тилига таржима қилишга улгурмасдан, Омонсахат сардор сўзида давом этди.

— Биз бу ерда тортишиб ўтирмайлик, тангри бандаси. Биз сенинг арз-додингни эшитайлик.

Блоквил ҳам шу таклифни кутиб ўтиргандай, ўз вазифасини адо этаётган таржимонга қараб, шарта-шарта гапир бошлади:

— Мен сизнинг тупроғингизни босиб олиш учун келмаганман! Сизлар учун душман ҳам эмасман. Мен бу воқеа-ҳодисалар ичига тасодифан тушиб қолдим. Мен сизларнинг юртингизга келиб қилган ишим форслар топшириғи бўлса-да, у юмуш аслида сизлар учун ҳам керакли иш...

Блоквилнинг айтмоқчи бўлган фикрлари наф бермади.

Омонсахат сардор чап қўлини юқорига кўтариб «Тўхта!» деган ишорани қилди.

— Энг аввало, сен қанақа фойдали иш бажарган бўлсанг ҳам, у — бизнинг душманамиз буюрган юмушдир. Демак, у бизнинг душманларимизга фойдали иш бўлган. Душманамизга фойдали иш қилган одамнинг эса бизга дўст бўлмаслигини ўзинг ҳам яхши билиб турибсан, тангри бандаси. Иккинчидан, туркманларга ҳам фойдали деган ишингни ҳалқимиз сендан илтимос қилган эмас.

Ҳийла қиличи фаросат тошига тегиб синган Блоквилнинг умид ипи ҳали узилмаган бўлса-да, узилиш даражасига етиб келди. Шу сабабли ҳам унинг айтган кейинги дағдағали сўзлари асоссиз ва ўринсиз чиқди.

— Мени тутқун сифатида тутиб туришга сизнинг ҳаққингиз йўқ!

Омонсахат сардор кулимсираб ўтирди-да, мутлақо кутилмаган савол берди.

— Сенинг ўзинг асли неча ёшга киргансан, тангри бандаси?

— Мен йигирма саккиз ёшдаман. — Сардор берган саволнинг маъноси тўғрисида фикр юрита бошлаган французнинг овози энди ишончсизроқ чиқди. «Сардор нима сабабдан менинг ёшим билан қизиқаяпти? Ёки менинг гапимга ишонишмаяптими? Нега? Нима, мен озодликка чиқиш учун ташвиш чекмаслигим керакми?» У овозини кўтариб сўзлай бошлади.

— Мени зудлик билан бандиликдан бўшатиңг! Менинг хоҳишим ана шундан иборат, жаноб сардор!

Блоквилнинг талаб оҳангидаги ушбу сўзлари Тождўк сардор билан Омонсахат сардорни энди ҳайрон қолдирди.

— Мен буюк Франция давлатининг вакили эканлигимни унутмаслигингиз керак, жаноб сардорлар!

Бу сўзлар ҳам туркманларга тез таъсир этди. «Шоҳ бўлсанг ҳам, гадо бўлсанг ҳам улуг давлатнинг шоҳи, гадоси бўлган яхши экан-ов! — деди Омонсахат сардор ичида. — Узи бандиликда ўтирган одам-ку, дағдаға қилиб гапиришини қаранг бунинг! «Суянчи бор ит бўри тутар» деганлари рост, шекилли?»

Блоквилнинг ўзи ҳам гапириш оҳангининг юқори пардаларга чиқиб кетганини тушунди-да:

— Ҳозирги оғир аҳволим мени шундай сўзлашга мажбур қилди, — деб сўзини якунлади.

Блоквилнинг кейинги айтган сўзлари бир жумладан қўп бўлмасда, тилмоч уни узоқ вақт тушунтирди. Бу гал суҳбатга тилмоч билан гувоҳ сифатида таклиф қилинган қожор ҳам қўшилди. У икки-учта туркманча сўзга форсча сўзларни қўшиб гапирди. Блоквил бундан «Таржимон сизларга ҳақиқатни айтди» деган маъно уқди. Таржимон изоҳларидан сўнг Омонсахат сардорнинг ҳам, Тождўк сардорнинг ҳам, улар ёнидаги йигитнинг ҳам Блоквилга қарашлари бошқачароқ тус олгандай бўлди. Уларнинг эндиги назарида янги бир қизиқиш аломатлари зоҳир эди. Буни Блоквил кейинроқ тушунди.

Таржимоннинг изоҳидан, «французлар жуда бой одамлар. Мамлакат — бой мамлакат. Агар туркманлар бу асирни қаттиқ ушлаб, савдолашмоқни эплаёлсалар, Франциядаги ҳомийлари унинг учун бўйи барабар олтин бера оладиган бой-бақувват кишилардир» деган маъно келиб чиқди. Блоквил бу гапни эртаси куни форс тутқунларининг биридан билиб қолди.

— Агарда сиз, жаноб сардорлар, менинг хоҳишимни ўзларингиз қаноатлантира олмасангизлар, ҳозирнинг ўзида мени муҳтарам Қўвшутхоннинг ҳузурига олиб боринглар.

Тутқунликдан озод қилинмоғи учун қанча пул сўралса шунча олтин пул тўлашга қурби етадиган, уст-боши лойга булганган французга ҳали ҳам ҳайрон қолиб, қараб ўтирган Омонсахат сардор:

— Худди бугун деган гапинг амалга ошмаса керак, — деб юмшоқлик билан жавоб берди. — Бизнинг бош хонимиз бугун-эрта сени ўз ҳузурига қақира олмайди. У ҳозир жуда катта ташвишлар билан банд, беш-ўн кунда озод бўлолмаса керак.

Жавоб жуда тушунарли эди. Лекин Блоквил ҳам бўш келмади. Энди унга барибир, йўқотадиган нарсаси йўқ.

— Мен талаб қиламан! Буюк Франция давлатининг вакили сифатида талаб қиламан!

Кейинги сўзлар унча-бунча гапга эътибор бермайдиган Омонсахат сардорнинг ҳам жаҳлини чиқара бошлади. Унинг овози кўтарилмаган бўлса-да, оҳангида қатъият сезилди.

— Сен бир оз адашаётганга ўхшайсан, тангри бандаси. Биз сенинг давлатингнинг буюклигига шубҳа қилмаймиз. Бироқ биз ўша буюк давлат вакилини чопар сифатида чақирмаганмиз. Ундан ташқари, сен улуг давлатнинг вакили бўлсанг ҳам, ҳозирча бизнинг асиримизсан. Шу сабабли, сен биз билан улуг давлат тилида сўзлашмай, ҳозирги шаротингдан келиб чиқиб гаплашсанг яхши бўларди. Туркман ҳам ўз устидан ҳеч ким ҳукм юргизмасин, деб жуда кўп қон тўқди. Сен бизнинг кўлимизда тутқун экансан, бизнинг кўрпамизга қараб оёқ узатасан. Кўрпамиз сенга калтароқ келса, оёғингни бир оз йиғиброқ ётасан.

Блоквил Омонсахат сардорнинг тагдор сўзларини эшитиб, унга ҳам шунга яраша савол берди.

— Қачон менга оёғим чиқиб турмайдиган кўрпа насиб қилар экан унда?

— Уни, Худо буюрса, буюк юртингга борганингдан сўнг ёпинарсан. Ҳозирча эса бечораҳол чорвадор сенга шафқат қилиб нима ёпган бўлса, шу билан қаноат қиласан.

Омонсахат сардорнинг барча айтганларини мушоҳада қилиб кўрган Блоквил ўзича «туркманларни гапга тушунмайдиган халқ» дейишарди, бу тўғри эмас шекилли», деди ўзича.

34

Катхудолар фаросатли ва одил одамлар орасидан сайланади. Ана шундай катхудоларнинг бири бўлган Қўвшутхон айёрлиги, сиёсий усулларни қўллашга усталлиги, бошга ташвиш тушса ўзгалардан тезроқ тўғри йўл топишга ўқувлиги билан ажралиб турарди.

Жорж Блоквил.

Марвда тутқунлар сони ва қўлга тушган қурол-яроғлар жуда кўп бўлганлиги сабабли бир қулнинг баҳоси беш юз сўмдан беш сўмгача тушиди.

«Марв воҳаси ва унга элтадиган йўллар» китобидан.

М. Алихонов.

Ўн саккиз минг эронлик қўлга олинган эди, шундан кейин бир қулни уч-тўрт тиллага сотиб олиш мумкин бўлиб қолди.

«Ўрта Осиёга саёҳат» асаридан

А. Вамбери.

Жорж Блоквил ўзини келгинди ҳисоблаганлиги сабабли, Техронга насибаси қўшилганидан бери ҳеч ким билан баҳс-мунозарага киришмаган, ҳеч кимнинг кўнглини оғритмаганди. «Бегона итнинг думи чоти орасида» деганларидай, даъво-жанжалга аралашини мумкин бўлган дамларда ҳам у орқага чекинардди. Фикр юрита-юрита, эронликлар ўзини нима сабабдан туркманларга сотганининг маъно-мақсадини тушуна олмади. Ахир, у тутқунликда қолиб кетгани билан, эронликлар бундан ҳеч нима ютмайди-ку!

Блоквил ўзини туркманларга душман деб ҳисобламасди. Демак, асир ҳам эмас. У асло ўзининг тутқунлигига ишонмас, аксинча, туркманларнинг бош хони Қўвшутхон ҳузурига боришга, ундан ўзини

тутқунликдан озод этишларини сўрашга қатъий бел боғлаганди.

Лекин Омонсахат сардор билан учрашгандан кейин Блоквилнинг шароити енгиллашиш ўрнига оғирлаша бошлади. Асирларнинг қўлини боғлаш учун ҳатто ип топилмай турган бир вақтда Блоквилнинг қўлига занжир ҳам тушди. Шу зайлда, ўзига яхшилик умид қилган француз ёмонликка дуч келди. Шундай бўлса-да, у ҳозир тақдиридан афсус чекмасди. Англаб етгани шу бўлдики, агар ўзи учун ўзи ҳаракат қилмаса, бошқа одамдан мадад келмаслигига кўзи етди! Бундан ташқари, зарур вақтда қўллашса керак деб умид боғлаган эронликлардан наф чиқмаслигига амин бўлди. У яна бир нарсани, ўзига икки қулнинг баҳоси қўйилганини — нархи 464 франкка келишилганини билиб олди.

Блоквилнинг ўзида бунча миқдордаги пул йўқ. Унинг бой-бақувват деб тахмин қилган танишларидан қарз сўраш хоҳиши ҳам амалга ошмади. Туркманларга асир тушган Абдул Алихондан французнинг умиди катта эди. Бироқ оддий тутқун сарбозлардан алоҳида сақланаётган ва улардан яхшироқ парвариш қилинаётган генерал тиланчи французнинг қорнини бир марта тўйгазганини ҳисобга олмаганда, асосий масалада ёрдами тегмади. Блоквил Ҳамза мирзо билан Қора генерал (сартип)нинг ўз яқинларини ҳам олиб, туркманларнинг қўлига тушмай, Машҳадга томон қочиб кетганлигини асир генералдан билиб олди.

Тутқун генерал Абдул Алихон билан учрашган кунининг эртаси — Блоквилнинг ҳам қул сифатида сотилмоғи ёки қамоқда тутқун тарзида сақланишга юбориладиган куни эди. Ўша тун у ўз қисмати ҳақида узоқ ўйлади. Тузукроқ ухлаёлмади. У Хива, Бухородаги қул бозорига юбориладиган асирлар қаторига қўшилиб қолмаслигини Яратгандан ёлвориб сўради. Унинг учун энг хавфлиси — қул сотиб олиш учун бу ерга Марвдан аллақачон етиб келган Хива қулфурушлари қўлига тушиб қолиш. Туркманлардан арзон баҳога сотиб олиб, Хивага жўнатишса, унда французнинг орқага қайтиши сўзсиз қийинлашади. Аммо ҳар ёмонликнинг ҳам бир яхши тарафи бўлиши мумкин. Агар бу ёмонликнинг ҳам яхши томони жамол кўрсатиб қолса — яъни, эронликларнинг Блоквилни бой-бадавлат деб туркманларга пуллаганлиги — унинг Хивага кетмаслигига сабаб бўлиши ҳеч гап эмас. Чунки Блоквил туфайли мўмай пул ундиришни истаган такалар уни Хива, Бухорога арзон баҳоларга сотиб юбормаса керак?!

Демак, умид қилди Блоквил, Хива, Бухородан қутулиб қолсам, туркманлар бошқа тутқунлардан ҳам халос бўлиб олгач, ташвишлардан қўли бўшаган Қўвшутхон билан ҳам учрашиш учун имкон туғилиб қолар? Агар бош хон қабул қилмаса, Блоквил унга хат орқали мурожаат қилади. Қачон ёзилиши номаълум, ёзилиш-ёзилмаслиги ҳам номаълум бўлган ушбу хатнинг мазмуни унинг миясида пишиб-етилиб юрибди: «Муҳтарам Қўвшутхон! Кўп ҳурматли жаноб Қўвшутхон...»

... Олдиндан хабар берилган қишлоқлардан Марвнинг Хонўтган бозори деган масканга жуда кўп одам йиғила бошлади. Ўзларининг хавфсизлиги тўғрисидаги ташвишни эсидан ҳеч қачон чиқармайдиган оқсоқоллар кенгаши қарорига кўра, туркманларга тутқунликка тушган асирларнинг барчасини бир кунга йиғишмади. Уларни сонига кўра бир неча гуруҳларга бўлиб, Хонўнганга чақира бошладилар.

Бандиларнинг бойроқлари, ўзларига қўйилган баҳони тўлай оладиганлари, шунингдек, тутқун саркардалардан халос бўлиш масаласи бироз кейинги муддатга қолдирилди. Чунки бандиликдан қутулишга умиди борлар яхши кунларни сабр-тоқат билан кутишга қарор берадилар. Бироқ яхши кунларнинг қачон келиши номаълум, қўлидаги ип ё занжирдан бошқа йўқотадиган нарсалари йўқ нотовон

ва ғариб асирларни узоқ тутиб туриш туркманлар учун ҳам хавфли эди. Камбағал бандилар ўзларини қутқармоқ учун қора кучларини ишга солишлари эҳтимоли бор. Ана шундай асирлардан зудлик билан қутулмоқ керак эди.

Блоквил учун бандилик қисматининг қаерга тушишининг белгиланиш муддати тақсимотнинг иккинчи куни ҳал бўлди. Уни ҳам ўттиз-қирқ тутқунга қўшиб Хонўтганга олиб боришди. У олдиндан таниш эронийларнинг бирортасини учратарман деб юзларча асирнинг барчасини кўздан кечириб чиқди. Лекин таниш чеҳра учрамади. Асирларнинг ҳоли ниҳоятда танглигига кўзи етди. Уруш тугагандан кейин ўтган бир ҳафта давомида уларнинг ночор ҳолда яшаганликлари билиниб турарди. Бундан ташқари, асирларнинг руҳлари тушиб кетган, шу сабабли кўриниши ниҳоятда абгор, юрганларида ҳам оёқларини зўрға судраб босишади.

Кўллари орқасига боғлиқ юзлаб асирлар-у, уларни кўриқлаётган ўнларча туркман орасида бирданига овшарлар катхудоси Юсуфхонга Блоквилнинг назари тушиб қолди. Шу пайт, одамлар орасидан ўтиб, бировнинг ёнига етмоқ қийин бўлса-да, Блоквил унга яқинлашиб келди, бироқ сўзлашишнинг имкони бўлмади. Бош қимирлатиб саломлашганидан кейин, Юсуфхоннинг ўзи:

— Мен сизнинг қилган яхшилигингизни унутмайман, жаноб капрал! — деди.

«Кўли орқасига боғлиқ қулга «жаноб» дейишса қизиқ кўринаркан-а?!» — деб, ичида кулиб қўйган француз зўрға савол берди:

— Қисмат Сизни қаерга ташлади, хон?

— Мен топазларга қарашли ердман. Олашаёп қирғоғига яқин. Мен тез кунларда озод бўлишим мумкин. Хуросондаги ёр-дўстлар ташвишимни қилиб ётишибди... Озод бўлсам... Сизнинг яхшилигингизни эсимдан чиқармайман...

Одамлар орасига сингиб кетган Юсуфхон шундай деб, кўздан ғойиб бўлди.

Сал ўтмай Блоквилнинг кўз қорачиғлари яна чарақлаб кетди. У худди ёшлигида бирга ўйнаб-ўсган тенг-тўшига дуч келгандай қувонди. Асирлар орасида уруш вақтида лойдан тўп ясаб ўтирган ўсмирга кўзи тушди. У ҳам французга қараб қўйгандай туюлди. Блоквил ўсмирнинг таниш нигоҳига табассум билан жавоб қайтарди. Чеккадан назар ташланса, ўсмирнинг ташқи кўриниш ҳолати бошқа асирларга қараганда тузукроққа ўхшарди. Юриш-туриши, атрофга қарашлари — дадил ва қатъий, қадам ташлашлари эпчил, нигоҳи соғ одамники каби маъноли эди. Кийим-кечаги ҳам кеча ёки ўтган куни ювилганга ўхшайди.

Блоквил унинг руҳияти яхшиланганига севинди. «Балки у сўнгги кунларини раҳмдил инсоннинг қўлида ўтказган бўлса керак. Бўлмаса, эси оққан, касалманд, нимжон ўсмирнинг бирданига бунчалик ўзгариб кетиши мумкин эмас-ку. Балки...» Ўсмирни кўриб ўз шароитини унутаёзган француз яна ўзининг эски ташвишларига ўралди. Негадир Хива йўлини, узоқдаги хонликни ўйлади. «Балки бу ўсмирнинг насибаси ҳам ўша томонларга сочилгандир? Бунингдай ёш йигитчани ҳар қандай одам қора ишда фойдаланиш учун харид қилиши мумкин. Савдогарларга маъқул бўлмайдигани — ёши ўтган кексалару ўзини тутолмайдиган асирлар...»

Асир ўсмирни изига эргаштириб келган одам — қалин сочларини баланд лачаги остига яшириб бостирган аёл эди. Аёлнинг икки дона олд тишлари бошқалардан фарқланиб, олдинга чиқиб кетган, бу эса

уни жилмайиб тургандай қилиб кўрсатарди. Ҳақиқатда эса кўзлари ғам-ғуссали. У кўп кулфат ва машаққатларни бошидан ўтказгани сабабли сочлари ҳам барвақт оқарган эди.

Асирлар орасига тарқалган ва Блоквилнинг ҳам қулоғига етган хабарга кўра, туркман аёли бу ўсмирни ўзига ўғил қилиб олиш учун Хонўтганга келган эмиш. Айтишларича, агар бу ўсмир сарбоз рози бўлса, онахон уни уйига олиб кетмоқчи. Бунга сабаб — асир йигитча аёлнинг бундан беш-олти йил бурун тўсатдан йўқолиб қолган ўғлига ўхшашлиги.

Дастлаб кўрганда ўйлаган тахмини тўғри чиққан Блоквил асир ўсмирнинг кейинги қисмати билан ҳам қизиқа бошлади.

Онахон ўсмир сарбознинг қўлидан тутгандай тутқунларни тақсим қилаётган оқсоқоллардан бирининг ёнига келди. Ташвишлари бошидан ошиб ётган тақсимловчиларнинг ҳеч бири унга эътибор бермади, ҳолини ҳам сўрамади.

— Омон-эсонмисизлар? Соғ-саломат юрибсизларми? — деб, аёлнинг ўзи берилмаган саломга алик олди. Унинг анча масофадан жаранглаб эшитилган овози кампирнинг қулоғи ҳам оғир эканлигидан дарак берарди.

— Соҳид полвон ким бўлади? — деб онахон яна қаттиқ овозда сўради.

— Мен бўламан! — деб тақсимловчилардан бири жавоб берди. — Менга нима хизматингиз бор, онахон?

— Сенинг тагинг челчакларга бориб тақалади. Шуни биласанми, болам?

— Келиб чиқишимни билмасам ҳам тақалигимни биламан. Бизга нима хизмат бор?

— Мен ҳам челчаклардан.

— Челчак бўлсангиз жуда яхши. Бу ерга уруғ-қабилла суриштиришга келдингизми?

— Мен ҳам челчакларданман деяпман сенга. Шунинг учун ҳам менга сени қидириб топ дедилар. Мана шу асирни менга беринглар! Сен челчак бўлсанг, ўз челчакликларингга нафинг тегсин!

Соҳид полвон жуни узун телпагини чиройли селкилатиб кулди.

— Оббо онахон-эй, сиз энди челчаклар сонини кам кўриб, уни асирлар ҳисобига кўпайтirmoқчи бўляпсизми?

Кекса аёл Соҳид полвон айтган сўзларни яхши эшитмади.

— Шу ўсмирни менга беринглар!

— Қанча тангангиз бор?

Кекса онахон ўзига маъносиз қараб тургани учун тақсимловчи қаттиқ бақирди:

— Қанча тангангиз бор деяпман сизга!

— Нималар деяпсан? Менда танга нима қилсин! Мен шу ёшимгача танга деган нарсани ушлаб ҳам кўрмадим. Бироқ, сиртдан кўрганман.

— Ўша сиртидан кўрганингиздан қанча танга бор? Танга тўламангиз асир берилмайди, ахир!

— Шунақами? — деди-да, кампир тўсатдан йиғлаб юборди. Ёш тўла кўзларини асир қожорга тикди. — Бу норасида Авазгелдижонга ўхшаб турибди. Худди бир олманинг икки юзидай...

— Ўғил қилиб олмоқчимисиз? — деб кампирнинг кўз ёшларини кўриб, кўнгли юмшаган Соҳид полвон паст овозда сўради.

Саволни эшитмаган онахон сўзида давом этди.

— Авазгелдижонга ўхшаяпти. У ҳам бунга ўхшаб қорача эди. Нозик-ниҳоллигини айт. Мен бунинг тилига ҳам тушуна олмайман... Менга

унинг тили ҳам керак эмас. Неча кун насибаси бор бўлса, унга қараб бир тўйай. Агар ўғил бўлиб уйда қолса, Худонинг менга раҳми келгани шу бўлади. Қолмаса, бахти очиқ бўлсин. Бошқа нима ҳам дея оламан...

Соҳид полвоннинг ёнида турганлардан бири унинг қулогига нималар деб пичирлади.

— Яхши! — деб, полвон унга бош қимирлатди, кейин аёлга қаради.

— Ўғлонни олинг-у, кетинг. Сизнинг тангангиз ҳам керак эмас.

— Тангам йўқ деяпман-ку, сенга.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да! — деб Соҳид полвон қўлини силкитди. — Ўғлонни олинг-у, уйингизга кетаверинг!

Бу ерда қандай гап-сўзлар бўлганига тушуна олмаган содда қожор қандай келган бўлса, шундай ҳолда яна кекса аёлнинг изига тушиб кетди.

Эроний ўсмир асирликдан чиқиб, асирликка кетган бўлса-да, Блоквил унинг изидан хурсанд бўлиб қараб қолди.

Бугун мол-ҳол сотиладиган Хонўтганда қул савдоси авжига чиқди. Бозор худди ўтган бозорлардай шовқин-суронли, қизгин савдо овозларига бой. Жарчиларнинг овози, савдолашаётганларнинг нашидаси бугун ҳам баланд. Олдинлари йўқотилган ёки топилган мол-ҳоллар тўғрисида овозларини барала қўйиб гапирадиган жарчилар энди, «Фалон оқсоқолда фалонча ҳунарли қул бор! — деб хабар беришарди. — Уларнинг баҳолари бунча танга!» дейишарди. Олувчиларнинг кўпчилиги хивалик ёки бухоролик қул савдогарлари эди.

Қул савдогарларининг кўпчилиги туркманларнинг асирлардан қанча тезроқ қутула олсалар ундан ўшанча шод-хуррам бўлишларидан хабар топганлари сабабли тутқунларга Хива, Бухоро бозорларидаги юриб турган нархдан юз ҳисса паст баҳо қўйишарди. Туркманлар ҳам узоқ тортишиб турмай, нархни айtilган жойидан кесишарди. Одам жаллоблари Хонўтганнинг қўй-эчкилар боғланадиган узун ходаларига сотиб олинган бандиларни иккита-учтадан бир-бирларига маҳкам боғлаб, учларини ходалага ўрашар, атрофига қоровуллар қўйишиб, янги қуллар сотиб олиш учун орқаларига зудлик билан қайтишарди. Улар инсон тақдирини арзимаган пулга сотиб олиб, уни қиммат баҳога сотиш билан машғул эдилар. Ҳозир улар учун инсоф ҳам, одамгарчилик ҳам йўқ ҳисоби. Улар фақат қул ҳақида фикр юртишар, қул ҳам бўлмаганларнинг охирати ўлим билан ниҳоя топиши тўғрисида ўйлаб кўришмасди. Қул жаллобларининг онги, ёди — фақат пул, олтин, кумуш сўзлари билан банд, бу нарсалар уларнинг инсоф-диёнати, одамгарчилиги эди гўё. Улар Азроилни ҳам пул билан сотиб олиш мумкин деб билишарди. Шу сабабли, бир қулни — икки, икки қулни — уч нафарга кўпайтириш улар учун байрам эди. Шу тариқа одам жаллоблари мол бозорининг инсон қисмати бозорига айланганига ниҳоятда хурсанд эди.

Сотиб олинган банди-қуллар ҳам ҳайвон сингари тилсиз-забонсиз буюмга айланишади. Сотилган ҳайвон учун бир қўлдан иккинчи қўлга ўтганининг фарқи бўлмайди. Сувсираса — сув берилса, очиқса — ўт-ем берилса, ҳайвонга бошқа нарса керак бўлмайди. Жонивор учун қайси юрт, қайси жой, қайси элда яшашнинг тафовути йўқ. Чунки уларда юрт соғинчи деган туйғулар йўқ. Марвдаги мол бозоридаги бу галги олди-сотди пайтида, мол ўрнида сотилган қулларда барча инсоний туйғулар мавжуд эди. Худонинг инсон аталмиш бандаси қорни тўйган бой-бадавлат жойни Ватан деб ҳисоблайвермайди. У оч-яланғоч бўлса-да, киндик қони тўкилган она тупроғини Ватан деб билади.

Тўсатдан Хонўтган бозори тарихида биринчи бор ўтказилаётган улкан

кул савдоси шовқини кескин пасайди. Блоквилнинг назари етган масофадаги жойда туркманлар ва бошқа турли манзиллардан келган кул жаллоблари сотиб олинган ва сотилаётган бандиларни бир томонга сура бошладилар. Улкан Хонўтган бозорида икки чеккаси одамлар билан лиқ тўла йўлак ҳосил бўлди.

Бозордаги барча хатти-ҳаракатларни биринчи бор ҳайратда лол қолиб кузатиб турган француз бунинг қандайдир шон-шавкатли, юқори мартабали кишининг бозорга келиши билан боғлиқ эканлигини фаҳмлади.

Кўп ўтмай йўлакда озода кийим-бошли беш-олти нафар отлиқ пайдо бўлди. Бу отлиқларга қараб, тўши кенг бақувват, учқур оқ от устида эгарга елимлангандай маҳкам ўтирган важоҳатли кишига кўзи тушганлардан бири:

— Кўвшутхон келяпти! — деб, баланд овозда бақирди.

Кўвшутхон деган номни уруш бошланмасдан олдин қожорлар саркардасидан тортиб, оддий сарбозгача ҳеч ким эшитмаган эди. Урушдан салгина аввал эса бу ном ўша пайтдаги оддий бир сардорнинг исми-шарифи сифатида баралла айтила бошлади. Дастлаб ушбу ном қўлидан мол боқишдан бошқа ҳеч нарса келмайдиган соддадил чорва халқининг оддий етакчисини англатарди. Ҳозир эса Кўвшутхон деган ном қожор тутқунларига ҳам туркманларга ҳам ўта кучли таъсир кўрсатадиган номга айланди. Мана ҳозир ҳам Хонўтган бозоридаги қимирлаган жоннинг нигоҳи кўзга айланиб, Кўвшутхон томонга тикилганди. Кўвшутхонни кўрган тутқунлар ҳаёлида туркманларнинг барчаси тизза чўкиб, сардор олдида бош эгиб, таъзим қилишса керак деган фикр пайдо бўлганди. Улар ҳам туркман хони олдида тиз чўкишга ҳозирландилар. Аммо бундай бўлмади. Отлиқларга ўтиб кетиш учун йўл берилди. Кўп минг кишилиқ одам орасида бош хоннинг, — шу пайтгача кутилмаган ғалаба қозонишда беҳад улкан улуши бор хоннинг олдида таъзим қилган, қўл қовуштирган бирорта туркман топилмади. Кўп вақтини Шарқ халқлари орасида ўтказган, кун давомида бир неча марта олий мақомли мансабдорларга таъзим қилганларига гувоҳ бўлган французни эндиликда бу ҳол лол қолдирди.

Кўвшутхон ва уни кўриқлаб келган тансоқчилар Блоквил турган ердан ўн беш-йигирма қадам чамаси узоқликда отларни тўхтатдилар. Ҳозир французнинг Кўвшутхонга ҳаваси келди, сабаби — биринчидан, қожорлар билан ўзига хос уруш усулини қўллаб, ақл бовар қилмайдиган ғалабани қўлга киритган саркардани яқиндан кўриш имкониятига эга бўлди. Иккинчидан эса, Кўвшутхоннинг пайдо бўлиши билан қалбида уйғонган умид учқуни французни хонга яқинлашмоққа, хоннинг диққат-эътиборига тушишга ундарди. Блоквилнинг фикрига кўра, бошқа тутқунларга ўхшамайдиган европаликка бош хоннинг назари, албатта, тушиши мумкин. Хонўтгандаги мингларча асир орасида якка-ёлғиз французнинг ҳам борлиги ҳаммага маълум, ахир. Балки бу тўғрида бош хон ҳам эшитгандир? Балки... «Соқол қўйишга рухсат берилмаган ўлкага соқол қўйиб борган бошқа бир юрт вакилининг соқолини қирганлари сабабли икки давлат ўртасида пайдо бўлган даъво-жанжалдан уруш бошланиб, минглаб одамларнинг қирилиб кетганлигига тарих гувоҳ. Балки Кўвшутхоннинг бир эътибори сабаб бўлиб, мен ҳам асирликдан озод бўларман?! Туғилмоқнинг ҳам, ўлмоқнинг ҳам асл сабаблари бўлади. Балки бош хоннинг кул бозорига келиши — менинг озод бўлишимга сабабчи бўлиш учундир?...» Истагини амалга ошириш учун одамлар орасидан қадам-бақаддам илгарилаб, Кўвшутхон турган жойга минг машаққатлар билан яқинлаша бошлади.

Қўвшутхон Хонўтганнинг бошқа бурчакларига нима мақсад билан борганлиги, айланиб юрганлиги номаълумлигича қолган бўлса-да, бу ерга — манаман деган така оқсоқолларининг энг кўп тўпланган жойига қайси сабаб билан келганлиги дарров аён бўлди.

Юз берган ҳолатга кўра орқага чекинган одамлар хоннинг тўхтаган жойида айлана ҳосил қилиб, уни ўраб олдилар. Ўша жойга икки нафар бақувват туркман қўли орқасига боғланган кишини олиб келди. Қўли орқасига боғланган туркман Қорамурт эди.

— Бу киши Саидносир қабристонининг ёнида қўлга олинди, — деб Қорамуртни олиб келганларнинг орқасида пайдо бўлган, истараси иссиқ ёшулли Соҳид полвонга ахборот берди.

— Қилмиши нима? — савол берди Соҳид полвон.

— Бир туяга юкланган ўлжани олиб қочиб бораётган экан...

Бош хон ҳам воқеага диққат билан қараб тургач, ҳақиқатга шубҳа қолдиришни истамаган Соҳид полвон яна савол берди.

— Туядаги юк нима экан?

Бундай саволга олдиндан тайёр бўлган ёшулли айтаётган нарсаларни осиб қўйилган қоғоздан ўқиётгандай бошини осмонга тик тутиб, шарта-шарта айта бошлади.

— Бир тўп мовут мато, икки дона ипак кўрпа, икки дона сопи кумушли ханжар, бир дона милтиқ...

Марв жангида қожорлардан туркманларга қолган ўлжа сон-саноқсиз эди. Ҳозирча барча ўлжани бир жойга йиғишмаса-да, унинг учдан бир бўлаги ҳам такаларнинг қора бошларини хавфга қўйиб йиллар давомида қилган оломончиликларидан¹ тўплаган ўлжадан кўп эди. Шу бугунгача йиғилган ўлжа ичида юзларча сопи фил суягидан ишланган ўткир ханжарлар, минглаб найзалар, чақмоқли, мис милтиқлар, юзлаб қўшоғиз фаранг тўппончалари, совутлар, пилтали узун милтиқлар, ўттиз уч дона сариқ тўп, бир неча кичик тўпчалар бор эди. Ҳарбий нарсалардан ташқари, олтин югуртирилиб, зарҳалдан муқоваланган Қуръони карим китобатлари, зарҳал билан тикилган ва кашталанган кийим-кечаклар, атлас ва ипак матолар, ипакдан тикилган кўрпа-тўшак, ёстиқлар, мовутдан тикилган ҳарбий кийим-кечакларнинг сон-саноғи йўқ. Атласу ипакдан тикилган чодирлар, от, туя, эшак, хачирлар сон-саноқсиз.

Қўвшутхоннинг махсус фармонига кўра, бандилардан қутулиб, Марвда осойишталик қарор топгунча қўлга тушган ўлжаларнинг бирортаси ҳам йўқолмаслиги зарур эди. Ўлжаларга билиб туриб қасддан қўл урганлар ўлимга ҳукм қилинади, дейилганди. Уруш вақти қўлига ўлжа тушган барча навкарлар уни махсус тайинланган ёшуллиларга келтириб беришлари шарт. Ўлжалар барча такаларга теппа-тенг тақсим қилиниши лозим эди. Унинг асосий бўлаги курашда ҳалок бўлганларнинг оилаларига, камбағал-ғарибларга, бева-бечораларга, урушда танига жароҳат етганларга берилиши керак эди. Ўлжани ҳалол тақсимлаш учун уруғ-қабила катхудоларидан маслаҳатчилар, тақсимловчилар гуруҳи тузилаётганди.

Лекин Қорамурт қисталоқ Қўвшутхоннинг фармонини эшитмаган киши бўлди. Панжибойнинг сурув-сурув молларини ҳам уруш тамом бўлган заҳоти ташлаб, бир туя ўлжа билан эл-юрт назаридан ғойиб бўлишни истади. Тўғри, эл орасида ўлжа яширган ёки бошқа жойга олиб кетган фақат биргина Қорамурт эмасди. Бироқ у ўғирлик вақтида қўлга тушган эди. Энди эса, мана Хонўтганнинг ўртасида, мингларча

¹ О л о м о н ч и л и к — хонликлар замонида ўлжага эга бўлиш мақсадида бошқа хонликларга, давлатларга қилинадиган босқинчилик. (тарж. изоҳи.)

одамларнинг кўз ўнгида унга чора кўрилиши зарур. Унга қандай чора кўрилса-да, бу ҳаракат қўли эгриликка мойиллар учун сабоқ бўлиши лозим эди...

— Ҳозир айтилганлар ростми? — деб, Соҳид полвон Қорамуртга қаради. — Муҳаммад уммати бўлсанг, Худо ҳаққи, ростингни айт!

— Рост, — деб Қорамурт ерга қараб жавоб берди. — Бир феъли бузуқлик қилдим, оқсоқол. Шу сафар гуноҳимни кечиринг! Атрофда сочилиб ётган нарса мўл-кўл бўлгач... Шайтоннинг алдовига бир тушдим-да...

Соҳид полвоннинг сўзини оғзидан олган Қўвшутхон от устида қамчисини ўйната туриб, оҳиста деди:

— Сочилиб ётган нарса деганинг нотўғри, ботирим. — У «ботирим» деган сўзни масҳараомуз оҳангда, алоҳида урғу билан айтди. — Бебаҳо ўлжа сочилиб ётмайди. У нарсаларга туркманнинг манаман деган эр йигитларининг қони билан баҳо тўланди. У нарсаларга туркманнинг сен каби эркагидан мардроқ аёлларининг қони билан, бола-чақасининг кўз ёши билан ҳақ тўланди! Сен бўлсанг...

Қўвшутхоннинг айтмай ютиб турган сўзининг давомини жамоа ичидан бири айтиб юборди:

— Сен бўлсанг, хотин-қизларча бўлмадинг, юзсиз!.. Сенинг Панжибойга нима учун беш кунга чўпон бўлиб ўтганингни биз ҳам тушундик. Ҳайф, сенинг эркак бўлганингда!

Соҳид полвон ёнидаги мўйсафид ёшуллига қаради.

— Хўш, оқсоқол, бунга қанақа жазо бериш керак?

Бу оқсоқол кўнгли юмшоқ одам экан, шекилли, қўлларини бир-бирига уқалаб, узуқ-юлиқ гапира бошлади.

— Бунини... қилган гуноҳи учун... саҳрога чиқариб, элдан қувиб юборайлик. Юртдан ҳайдалган бу баднафснинг жасадини қурт-қумурсқалар есин! Бошқа нимаям дердим?

Бу масалада жуда қаттиққўллик ила сиёсат юритиш кераклигини таъкидлаган Қўвшутхоннинг овози бу гал кескин чиқди:

— Бошқа нима қилиш кераклигини билмаяпсизми, оқсоқол?

— Эй, хон оға... — икки ўт орасида қолган оқсоқол сўз тополмай довдиради. — Мен ҳам унга раҳм-шафқат қилинлар деяётганим йўқ, ахир... Жасади қурт-қумурсқаларга ем бўлсин, дедим-ку...

— Туркман элим учун, юртим учун қон тўкиб юрганида, қилич кўтариб душманга қарши чиқиш ўрнига тайёр халқ ўлжасини ўғирламоқчи бўлган нокасининг жасади ҳам ҳаромдир! Биз ўз қўлимиз билан ифлос жасад юбориб, Хизр кўрган чўлимизни ифлослантирсак, ўзимиз ҳам ўғрига шерик бўлиб қоламиз-ку!

— Унда нима қилишимиз керак, хон оға? — дадиллашди оқсоқол бирданига.

Ниҳоят қаҳр-ғазабдан тўйинган хон ёрилди:

— Ўзи ўғирлаган ханжар билан эл-юрт олдида чорасини кўринлар, бунинг! Шу билан бу ўзини душман яроғидан шаҳид ўлдим деб ҳисоблаб, у дунёга кетсин! Бунга шундан бошқа жазо бериш ҳам ҳайф! Шундай қилсак, тўғри бўладими, оқсоқол?!

Оқсоқол қўлларини силкитди.

— Тўғри бўлади, хон оға, тўғри!

Йиғилган мингларча одам бирдан нафас олмай қўйди. Ўртага совуқ сукунат тушди. Чеккароқда турган бир бесабр киши қичқирди:

— Хон оға, балки унинг елкасига қирқ қамчи уриб жазосини берармиз?! Шундай қилишга рухсат берсангиз, бу номард қилмишидан уялиб, одам бўлиб қолар?!

Қўвшутхоннинг жавоби қатъий бўлди.

— Пиёзни Маккага обориб келсангиз ҳам чучук бўлиб қолмайди... Жазони шу ерда — кўпчиликнинг кўз олдида бажаринглар!

Ахвол атрофдан қараб турган барча тутқунларга ҳам, шу жумладан Жорж Блоквилга ҳам тушунарли эди. Блоквил энди хон турган жойга томон силжишдан тўхтади — унинг назарига тушиш мақсадидан бутунлай воз кечди.

Шундан кейин бўлган воқеани фаранг асир ўз кўзи билан кўролмай қолди. Шовқин-сурон кучайиб, давра торайди. Хонўтган осмонида қатл қилинаётган одамнинг қўрқув аралаш ваҳимали фарёди эшитилди. Блоквил Қўвшутхоннинг айтгани айтгандай ижро этилганини фаҳмлади.

Йиғилган жамоа устидан узоқ-узоқларга бориб етган жарчининг шанги овозини француз Шарқнинг ўзига хос томошаларидан бири деб билди, гарчи сўзларига тушунмаса-да, у жарчи айтаётган гапларининг маъносини тахминан англади: «Халойик! Хон фармонига қарши бориб, қўлини эгриликка бурган одамнинг жазоси — ўлимдир! Шунга яхши билиб қўйинг!..»

«Тўғри қилди, — Блоквил туркман хонининг қарорини маъқуллади. — Минг марта «Ўғрилик қилманг!» деганингдан кўра, бир гал шундай қилганининг ўзи яхши натижа беради. Инсонни тарбия қилганда қўрқув ҳиссидан кучлироқ-қудратлироқ восита йўқ!».

... Навбат Блоквилга етиб келди. У, таржимон тарқатган маълумотдан сўнг, атрофим харидорга тўлиб кетса керак, деб тахмин қилган эди. Бироқ унинг бундай тахмини тўғри бўлиб чиқмади. Уст-боши лойдан кир-чир бўлиб кетган французга маҳаллий туркманлар ҳам эмас, ҳатто махсус қулфуруш савдогарлардан ҳам ҳеч ким харидор бўлмади.

Асирни тақсим қилаётганлардан бири тутқуннинг юзига ҳам қарамай:

— Мамматаваз! — деб бақирди баланд овозда. Жамоа ичидан бири қайта сўради:

— Қайси Мамматаваз?

— Қўнғирли Мамматаваз керак. Мамматаваз полвон!

Ўрта бўйли, тўладан келган қирқ ёшлар атрофидаги бир одам йиғилганлар орасидан чиқиб келди.

— Мамматаваз полвон йўқ. Мен борман, ёшулли!

— Сенинг отинг нима?

— Менга Эгамурод қўнғир дейишади. Мен Мамматаваз полвоннинг инисиман.

Қисмати савдога қўйилган Блоквил гап ўзи ҳақида бораётганини англаб, Эгамурод қўнғирнинг бошидан оёғигача кузатиб чиқди, ўзича унинг кимлигини тахмин қилди. Унинг тахминича, Эгамурод қўнғирнинг хамиртуруши юмшоқ жойдан олинмаган. Бу одам Блоквилнинг кўзига тўнғ, раҳм-шафқатсиз, айтгани айтган, дегани деган, тутган жойини кесмагунча тинчимайдиган ўжар туркманга менгзади.

— Мамматаваз полвоннинг иниси бўлсанг, жуда яхши! Анови юз-кўзи қожорларга ўхшамаган қул сенга тегишли.

Эгамурод қўнғир ҳам ўз навбатида Блоквилни диққат билан кузатиб чиқди-да:

— Нима, энди бизга келганда бошқаларникига ўхшаган қул ҳам топилмай қолдимиз, ёшулли? — деди.

— Ҳақинг қуймайди, қўнғир. Аталганини ол-да, кетавер. Кейин менга раҳмат ҳам айтасан. Полвон оғанга «Соҳид чалтак шундай деди» десанг, ўзи тушунади.

— Ҳозир қул берганингиз учун раҳмат эшитадиган вақт эмас-ов, оқсоқол! Хонўтганда ҳозир эшак тезаги ҳам қулдан қиммат бўлиб турибди. Шу... бир қул бердим деб миннат қилмасангиз ҳам бўларди.

— Айтилган гапни бажаравер, иним... Шунни ҳам айтиб қўяйки, бу қулни олганингга ҳали ўзинг ҳам қувонасан!

— Бу қулингиз тилла тухум туғиб берармиди, ёшулли? Жуда мақтаб, арши аълога чиқариб юбордингиз-ку!

— Фаранг асир деганлари мана шу, қўнғир! Айтишича, ўзи ҳам илмда алломай замон эмиш!

Эгамурод қўнғирга ўн нафар билимдон қулдан бир нафаргина деҳқон қул зарур эди. Илмли қулга эга бўлиб, нима, у боласини ўқитмоқчими? Унга ер ағдарадиган, марза-чел тортадиган, жўялардаги экин-тикинни чопиқ қиладиган қул керак, ахир!

Эгамурод ўзига тавсия қилинган асирга яна бир бор менсимай қаради-ю, бу қулнинг мутлақо тўғри келмаслигига ишончи янада ортди. Тўғри, Блоквилнинг қадди-қомати дурустку-я, бироқ унинг қўли белкурак дастасини ушлаган қўлга ҳеч ҳам ўхшамасди. Нозик бармоқлари ҳам қиз болаларники сингари узун-узун, дуторни тутишга мослашгандайми-ей...

— Билимли мулла жанозага ярашади, ёшулли! — деди у Соҳид полвонга. — Бунинг ўрнига бизга икки нафар кўрсавод қожор берсангиз яхши бўларди.

— Ҳозир мулла-муфти деб ажратиб-сайлаб туришга вақт йўқ, иним, — деди Соҳид полвон ўз ишига берилар экан. — Нима бўлганда ҳам, иним, биз булардан тинчиб, уларни бириктирмаслигимиз керак. Шунинг учун уни тез олиб кет! Бошқа томонларини сўнг гаплашаверамиз...

Эгамурод қўнғир энди ноилож қолди...

35

Бу чорвадор такалар душманга раҳм-шафқатни билмайди. Шу билан бирга, улардай оққўнғил, бир-бирларини тез тушунадиган халқ ҳеч қаерда бўлмаса ҳам керак. Уларда оддий чўпон билан уруғ бошлиғи ўртасида ҳам тафовут сезилмайди...

Жорж Блоквил.

Қачонки Хонўтган бозоридан чиқсалар, олдларига мол-ҳол, қўй-эчки солиб қайтадиган одамлар энди бу гал қулларни ҳайдаб бормоқда эди. Бугун асирларни тақсимлаган оқсоқоллар қанча елиб-югурмасин, қул сотиб олишни истамаганлар билан дўқ-пўписа, дағдаға оҳангида гаплашиб, ўз айтганларини ўтказган бўлсалар-да, улар асосий мақсадга ета олмадилар. Яъни, бандилар сони улар кутганчалиқ озаймади. Зеро, ўн саккиз минг деган сон озмунча миқдор эмас экан. Ўша улкан сондан уч минг нафарига камайганди, холос.

Қишлоқларга тарқатилмай қолган, Хива, Бухоро қул жаллобларининг ўткир назарларига тушмаган тутқунлар яна Марв қалъасига қамалди. Қисмати ҳал бўлиши кейинги шанба бозорига қолдирилган асирлар эндиликда ҳар бир куннинг қандай ўтишини ҳам аниқ-равшан билишарди. Уша ит ётиш, мирза туриш, яхшигина совуқ аралашган куз кечаси, маза-матрасиз овқат... Қул савдогарлари қўлига тушган асирлар олида баланд-паст, охири кўринмайдиган қум устидан номаълум оғир йўлдан ўтиш машаққати турарди. Мана, насибаси Марв теварак-атрофига тушган бандилар пешоналарига нима ёзилгани шу кун охиригача аниқ

бўлишини кутмоқдалар.

Блоквил ҳам ўзининг толеига нима ёзилган бўлса, барига тан берди. Ҳа, уни Марвдан бир фарсаҳ чамаси узоқликдаги Қўнғир қишлоғига олиб кетишди. Оёғи билан қисмат томон пиёда юриш фақатгина французнинг насибаси эмас экан. Бу йўлдан кетаётган асирлар сони икки юз нафардан кам эмасди. Уларнинг бари қўли орқасига боғлиқ ҳолда пиёдалаб йўлга тушдилар.

Блоквилнинг ҳам қўллари орқасига маҳкам боғланган эди. Бироқ у пиёда эмасди, Эгамурод қўнғир отининг орқасига мингаштириб олганди.

Албатта, икки қўли орқага боғланган ҳолда от устида ўтириш жуда қийин. Айниқса, ўзинг банди бўлсанг-у хўжайиннинг тилига тушунмасанг — бундан баттари бўлмаса керак. У нима деб имо қилса — шуни бажаришга мажбурсан. Тушунмай қолсанг, тажанг одамдан ҳар нимани кутиш мумкин. Баъзан француз ўзини тушунмаганга солиб, юзи ўта жиддий Эгамуроднинг жаҳлини чиқаришни ҳам ўйлаб қоларди. Кейин эса оғир йўлдан пиёда юришни кўз олдига келтириб, яна нафасини ичига ютди.

Кейинги вақтларда вақтихушлиқдан тишини кўрсатиб кулган одамни француз кўрмаган эди. Асир тушган қожорларнинг кулишга ҳоли ҳам йўқ, кайфияти ҳам. Тангрининг уларга ато қилган куни ғам-ҳасрат билан бошланиб, ғам-ҳасрат билан адо бўларди. Тўйиб овқат емаган одамнинг, устига-устак она юртидан, қариндош-уруғлардан кун сайин узоқлашаётган одамнинг юзига табассум ҳам йўламас экан.

Уруш туркманлар учун ғалаба билан тамом бўлган эса-да, кулиш-жилмайишдан улар ҳам холи эдилар. Бунинг ҳам сабаби маълум. Азоб-уқубатлар эвазига келган ғалаба ҳам уларга қувонч бахш этмаганди.

Ҳа, Блоквилнинг атрофини фақат қайғу-ғам, голиблар ва мағлуб бўлган одамларнинг ҳасрат тўла ташвишлари ўраб олган. Ўз навбатида француз ҳам ушбу қайғу-ғам ҳавосидан нафас олишга мажбур.

Шундай қилиб, Қўнғир қишлоғига кетиш йўлида фаранг асирнинг кўрганлари, эшитганлари ғам-ҳасрат билан қоришиб кетди. Марвдан чиққач, анча йўл юрганларидан сўнг, йўл чеккасида унинг назари кийимлари абгор бир кекса аёлга тушди. Кампир ерга ағанаган, уст-боши чанг, тупроққа қоришган эди. У узун ва ориқ қўллари осмонга кўтарар, кейин қўллари бирлаштириб, қўш муштлаб, қора ерни кетма-кет урарди. Кампир шу йўсинда ушоққина гавдасидаги ғам-ҳасрат түғенини ўз вужудида бўлаётган қайғуларга бефарқ қараб турган қора тупроққа сингдираётгандай эди. Бир пайт у ерни муштлашдан илқис тўхтади-да, гўё кўз, бурунсиз бўлиб кўринган, ажин бутунлай қоплаган кафтдеккина юзини кўкка қаратиб, бошларини сараклатганча нолакор оҳангда кўшиқ бошлади:

— Шу йўлдан кетган менинг норларим келмасмикан-эй!

Икковидан бирини худо менга бермасмикан-эй!

Қожорлар билан урушда ҳалок бўлган икки нафар ўғлининг ҳасрати кампирни эзиб ташлагани шундоққина кўриниб турарди. У болаларининг бу йўлдан эндиликда қайтиб келмаслигини билса-да, ғамгин овозда алланималарни айтиб, саннашда давом этар, йўлдан тўда-тўда бўлиб ўтаётган асирларга, уларни ҳайдаб бораётган отлиқларга ҳам безътибор эди. Кампир йўлнинг устида ерни муштлаб, ўз кулбасида ором тополмаган кўнглини гўё шу ҳолда бўшатар, ўзига ўзи таскин бермоқда эди.

Кўзёшларини тўка-тўка, қуриган новдадай бўлиб қолган кампир Блоквилга ўз онасини эслатди. Елисей майдони деб ном олган кенг кўчанинг Париждан чиққан жойи унинг кўз олдига келди. Ўша йўл

чеккасида қайғу-ғамдан куйиб қоқ суяк бўлиб қолган онаси ҳам мушлари билан ерни уриб, ўғлининг қачон қайтиб келишини кутаётган бўлса керак. Худди Марвдан Кўнғирга кетадиган йўлда ўтирган туркман кампири сингари кекса француз аёли ҳам ўғлини соғиниб, яратганга нола қилаётгандир? Икки онанинг интизор кўзларидаги соғинч ўхшаш бўлса-да, оналарни йўлга қарашга мажбур этган сабаблар бир-бирига менгзамайди. Туркман кампирнинг ўғлонлари устларига бостириб келган қора кучдан ўзларини, оналарини, юрт тупроғини қўриқлайман деб жангда ҳалок бўлдилар. Француз кампирнинг ўғли эса ўз ихтиёри ила юртидан чиқиб кетди, ўз ихтиёри ила онаизор кўзларини фарзанди келадиган йўлга интизор қилиб қўйди.

Блоквил фарзандлари ҳалок бўлган туркман оналари қолган умрларининг ҳар бир кунини фақат фарзанд доғида, ғам-ҳасрат билан кечиришларига сабаб бўлган уруш ваҳималарига дастлабки кунларда қизиқиш ва қониқиш билан қараган эди. Энди эса, ер бағирлаб ўтирган бу бечора кампирнинг бахти қаро бўлганлигига ўзини гуноҳкор деб ҳис қилиб эзила бошлади.

Хунигирён бўлиб йиғлаётган кампирнинг инсон юрагини тилка-пора қилиб юборувчи ноласидан тезроқ узоқлашиш мақсадида Эгамурод кўнғир отига қамчи урди. Лекин унинг от сағрисиغا мўлжаллаган қамчисининг зарби Блоквилнинг ўнг думғазасига тегиб, жонини ачитиб юборди. Мол терисидан махсус эшилиб ишланган аччиқ қамчининг танасига етказган оғриғига француз кўзини қаттиқ юмиб, тишини тишига босиб чидади. От сағрисиغا мўлжалланган қамчи зарбининг асир думғазасига тегиши қасддан қилинган ҳаракат эмасди. Бироқ Блоквил буни туркман оналарининг оҳу зорларига сабабчи бўлганларнинг бирига — яъни ўзига урилган жазо чораси деб қабул қилди.

Яна бирмунча вақт йўл юрганларидан кейин улкан майдонни эгаллаб ётган қабристон ёнидан ўтишди. Йўл чеккасида кеча, олдинги кунларда пайдо бўлган, ҳалигача тупроғининг намлиги сақланиб турган қабрлар сон-саноқсиз эди. Бу ерда янги қабрларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳам французга тушунарли. Булар ҳам Блоквил қисматига ёзилган қонли саёҳатнинг натижалари эди.

Худди шу пайт қабристонга тобут кўтариб келаётганларга кўзи тушди. Блоквил, мусулмон одам дунёдан ўтганда жанозага қатнашувчилар сони кўп бўлишини, савоб орттирмақ ниятида танишу нотаниш одамлар бари келиб, марҳумни сўнгги йўлга кузатишда ўз ихтиёрлари ила қатнашишларини эшитган, кўрган эди.

Бироқ ҳозир бу сафар қабристонга олиб келинган тобут теварагидаги одамлар сони ўн-ўн икки нафардан кўп эмасди. Блоквил унинг ҳам сабабини тахминлаб, фаҳмлади. Урушда танига теккан ўткир жароҳат туфайли ҳали-ҳалигача бирин-кетин дунёдан ўтаётганлар анча эди. Уларнинг барини иззат-ҳурмат билан охириги манзилга кузатишга эса одамларда имконият етмаётган эди.

Бу сафар ўзи учун янги бўлган яна бир манзарага кўзи тушди: тобутни кўтариб келаётганларни кўрган Эгамурод кўнғир отининг жоловини тортди-да, сакраб ерга тушди ва югуриб бориб тобут кўтарганларга қўшилиб кетди, тобутнинг бир чеккасига елка тиради. Шу тарзда, марҳумни кузатиб бораётганлар билан ўн-ўн беш қадам ташлаб, Эгамурод яна орқасига қайтиб келди.

Кўнғирли отига минаётганда французнинг кўзига тикилди. Шунда яна Блоквил унинг назаридан: «Ана, сизлар қилган ишларнинг натижаси! Кўряпсанми?!» деган маънони ўқиди. Фаранг асир ўзининг янги хўжайини кўзларидаги маънони англади-ю, индамади.

Кўнғир қишлоғи. Кўп вақтдан буён қаровсиз-сувсиз боғ-бўстонларга куз кечаларининг қировли совуқ ҳавоси аралашган. Олдинги кўм-кўк, гўзал кўринишини қишлоқ ҳозир бутунлай йўқотган эди.

Теварак-атроф шип-шийдон, очиқ бўлганлиги учун қишлоқ кафтдек ерда шўппайиб турарди. «Бу чангиб ётган қишлоқда менинг ҳар соатим бир кунга, ҳар куним эса бир ойга татиб ўтса керак деб, — ўкинди Блоквил. — Бунинг устига, гаплашмоққа ҳам, дардлашмоққа ҳам ҳеч ким йўқ. Бўлгандаям, ким сенинг тилинга тушунади, ким сенинг дардинга шерик бўлади? Булар француз тилини эмас, француз деган миллатнинг борлигини ҳам билишмайди-ку...»

Ношукур банда иссиққа ҳам чидамайди, совуққа ҳам, дейишади. Тақдир уни Хива, Бухоро томонларга отиб юборса, нима бўларди? Шу гап эсига тушган фаранг йигити энди мана шу чангиб ётган туркман қишлоғига келиб қолганига шукур қила бошлади. Ё бўлмаса, беш юз сўмлик асирни беш сўмга харид қилган олибсотарларнинг панжасига тушсам, нима қилардим? Савдогар кўлига тушган вақтдан бошлаб, тутқуннинг пешонасига «кул» деган муҳр босилади. Асирнинг баҳосига бир танга тўланса-да, у шу дақиқадан бошлаб асирликдан узоқлашади ва қўл ташлашиб қонунлаштирилган қулга айланади. Шундай бўлгандами, Блоквилнинг ташвиши янада оғирлашган бўларди. Шундай бўлган тақдирда Блоквил ҳам қулликдан, ҳам асирликдан қутулиш гамини ейишига тўғри келарди.

... Эгамурод кўнғир қулбасининг орқа томони — кенг жўхоризор дала экан. Дони пишиб, йиғиштириладиган вақти аллақачон етган бўлса-да, уруш ташвиши билан ҳосил йиғилмай қолган, бошини қуйи эгиб мунғайиб қолган одамларга ўхшаб турарди. Жўхорининг бундай туришини яқиндан кўрган Блоквил бу ўсимлик ҳақида олдин ҳам эшитган бир хабарни эслади. Бундан беш-олти йил муқаддам рус газеталарига асосланиб, Париждаги бир вақтли матбуот нашри Ўрта Осиё вилоятларининг бирида бир бош мевасида мингдан ошиқ дони бўлган «жўхори» номли гаройиб ўсимлик ҳақида хабарни босган эди.

Қулбанинг ёнбошига келиб, отдан сакраган Эгамурод кўнғир асирга: — Қани, отдан туш! — деб бақирди.

Блоквил буйруқ маъносига тушунди. Кўли орқасига боғлиқ бўлгани учун, отдан тушаётганда мункиб кетиб, ёнбошига йиқилишига сал қолди. Гандираклаганини кўрса-да, Эгамурод кўнғир унга ёрдам беришни хаёлига келтирмади.

Шу вақт иккинчи қора уйдан чиройли чакмонини елкасига ташлаган баланд бўйли, кенг пешонали ёшулли чиқди.

Унга кўзи тушган Эгамурод юз қиёфасидаги жиддийлик пардасини йўқотиб:

— Маммат оға, ассалому алайкум! — деб, мулойим овозда саломлашди.

Саломга алик олган Мамматаваз оға¹ олға юриб келди-да, Эгамурод билан кўришди.

— Шу кетганинчга вақтида қайтавермадинг, от туёғи овози эшитилса, сен келганмикансан деб ташқарига чиқаман, сендан дарак йўқ. Тинчликми, иним?

Тўсатдан ёшуллининг кўзи Блоквилга тушди.

— Ёнингда меҳмонинг борми? Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан!

¹ Асирлик даврининг кўп қисмини Марв вилоятининг Кўнғир қишлоғида ўтказган Жорж Блоквил ўзининг эсдаликларида Мамматаваз полвонни оқ кўнгил, фаросатли, одамохун инсон сифатида тасвирлаган — *(муаллиф изоҳи)*.

— Меҳмон олиб келдим, бироқ унинг ризқли-давлатли эканлигини билмайман, — деб оғаси билан омонлашган Эгамурод норозилигини очиқ билдирди. — Белкуракнинг дастасидан тутиб кўрган одам эмас бу. Бизнинг улушимизга тушгани мана шу оддий қул бўлди. Ўзи ҳам Фарангистон деган юртдан эмиш. Биз бунинг тилига тушунмаймиз, бу бизнинг тилимизга тушунмайди. Соҳид полвон деган ёшулли шуни олиб кетасан деб туриб олди. Ўзи ҳам сизга қўп-қўп саломлар айтди... Бу қул бир нонхўр сифатида бизга бош оғриғи бўлади, шекилли.

— Соҳид полвон бизга ёмонликни раво кўрмайди, — Мамматаваз полвон ишонч билан сўзлади. Сўнг инисининг олиб келган қулини бошқатдан кўздан кечира бошлади. — Э-ҳа, қожорлар ичида бир фаранг бор, дейишарди, бу — ўша бўлиши керак. Агар бу форслар билан келган бўлса, гунг-лол бўлиб юрмагандир, гапиргандир. Ҳар ҳолда, зўрға бўлса-да, нималарнидир айтгандир.

— Мен қаердан билай, Маммат оға? Шу одам, менимча, форс тилини ҳам билмаса керак-ов...

Асирга ҳали ҳам тикилиб турган Мамматаваз полвон:

— Аҳволи шўмо хўб аст, бандаи худойи? — деб сўради.¹

— Нағз! Нағз!²— деб, бир сўзини икки марта такрорлади асир, маъюс жилмаяр экан.

— Форс тилини билар эканку-я, аммо биз у тилни ҳам яхши билмаймиз, — деб ёшулли инисига қаради. — Узоқ йўлдан келган бандага бирор егулик бер!

Ёнига келган ўсмирнинг қўлига отнинг жиловини тутқазган Эгамурод:

— Асирларнинг сони озайгунча буларнинг қўл-оёқларини бўшатмаслигимиз керак эмиш. Қўвшутхон шундай деб айтганмиш, — деди.

— Қўлини ечмасанг, овқатни қандай ейди? Ёки оғзига ўз қўлинг билан солиб турмоқчимисан?

— Бўлмаса, овқатланиб олгунча қўлини бўшатиб қўяман-да.

Мамматаваз полвон орқасига қайрилиб, қора ўтовга кириб кетди. Иззат-ҳурматли ёшуллининг бу ердан нари кетиши дарахтлар тагидан, жўхоризор ичидан овозлари чиқиб турган бола-чақалар учун шовқин қилишга рухсат бергандай гап эди. Эгамурод қўнғир олиб келган сариқ сочли ғаройиб қулни яқиндан кўриш орзусидаги одамлар, бола-чақа дарров Блоквилнинг атрофини ҳалқа шаклида ўраб олишди.

Бола-чақа орасида икки нафар кекса аёл ҳам бор эди. Шу пайтгача бундай одамни биринчи бор кўриб турганлари учун ҳаммаси ҳайрон қолиб турганди. Уларнинг бири иккинчисига:

— Мана шу одам бошқа бир тилда сўзлашармиш, эшитдингизми? — деб, ўзи учун жуда ғалати бўлган янгиликни айтди.

— Бошқа тилда ҳам сўзлашиб бўлармикан?! — деб сўради иккинчи аёл ундан бадтар ҳайрон қолиб.

Блоквилнинг тевараги томошаталаб одамларга тўлди-қолди. Болалар асирнинг ҳарбий кийимидаги тугмаларига ҳайрон қарашар, унинг нима учун кераклигини чуғур-чуғурлаб сўрашарди. Ҳалигача богичдан бошқа ёқа бекитадиган нарса кўрмаган ўсмирлар учун фарангнинг чангга-лойга булганган ҳарбий кийимидаги садафлар жуда ғаройиб нарса бўлиб кўринди.

Болалар орасидан ботирроқ бири садафлардан икки донасини қаттиқ тортиб-тортиб узиб олди-да, олди-орқасига қарамай шаталоқ отиб қочди.

¹ Аҳволинг яхшими, худонинг бандаси? (форсча.)

² Яхши, яхши.

Бошқа болалар ҳам ўша ботир ўсмирнинг ҳаракатини такрорлай бошладилар, сал ўтмай французнинг кийимида бир дона ҳам садаф қолмади.

Учинчи қора ўтовдан чиқиб келган ўттиз ёшлардаги жувон ҳам йиғилганлар ёнига келгач, Блоквилга диққат билан қаради. Блоквил бу жувон яқинлашаётганида, унинг чиройли юриб келишини кўриб, гўё унинг назарида бу аёл қадам ташламас, балки ернинг устида сузиб келаётганмиқан, деб хаёл қилди. Юз тузилиши ўзига ярашган, сариқмағиз бу жувоннинг гавда тузилиши ҳам диққатни ўзига жалб қиладиган даражада сулув бўлиб, унинг навниҳол қомати кийган кўйлагининг остидан ҳам билиниб тургандай эди. Ёш жувон етиб келган заҳоти Блоквил унинг юз қиёфасига разм солди. Аёлнинг тиниқ чехрасида қайғу-ғам акс этиб турарди. Блоквил кўзлари ғамгин бу гўзал жувоннинг ҳам ёстиқдоши урушда ҳалок бўлгандир, деб тахмин қилди.

Блоквил бу ёш аёл тўғрисидаги тахминлари асосли эмаслигини сўнг билди. Бу жувон ўттиз ёшларга етган бўлса-да, шу пайтгача турмушга чиқмаган экан. Оқморол(ҳалиги ёш аёл)нинг чехрасига қараган Блоквил, унинг ғамгин кўзларида тенгдошлари сингари турмушдан лаззат олишга ҳавас, интилиш туйғуси йўқлигини сездди. Тутқун эътиборини энди бола-чақаларга қаратди. Асирнинг теварак-атрофи думалоғу, қисик кўзли катта-кичик одамлардан иборат девор билан ўралган эди. Блоквилнинг уларга қараб туриб кулгиси қистади. Бу кўзлар фаранг асирга ҳайрон қолиб тикилишса, фаранг ҳам ўз навбатида туркманларнинг кийган турли-туман кийим-кечакларига, уларнинг ўзларини тутишларига анқайиб қараб ўтирарди. У ҳозир ўзини темир катакка қўйилган маймунга, туркманларни эса шу пайтгача маймун кўрмаган томошабинларга қиёс қилди. Ҳақиқатан ҳам, неча кунлардан бери ювиниб-таранмаган, соқол-мўйловини қиртишламаган, сочи ўсиб патила-патила бўлиб кетган, уст-боши кир-чир тутқуннинг ҳозирги кўриниши катак ичидаги шўрлик маймундан фарқ қилмасди.

Блоквилнинг нигоҳи яна Оқморолда тўхтади. Оқморол ҳамма нарсага лоқайд қараб турарди. У асирга томон қараганда ҳам, тутқунни кўрмай, унинг ўрнига бошқа бир нарсани кўраётгандай. Бир пайт бу гўзал ожизанинг чиройли шаҳло кўзларидан бир-икки томчи ёш думалаб, тиниқ ва мафтункор ёноғига тушди. Бу кўз ёшлари шунчаки, ўз-ўзидан пайдо бўлиб, оқиб тушмаган бўлса керак?! Блоквил бунинг сабабини билишга қизиқди. «Сенга тикилиб туриб, сен ҳақингда ўйлагач, кўзида ёш томчиси пайдо бўлган бўлса, демак, бу одам сенга нисбатан бефарқ эмас?! Бироқ, одам оёғи етмас саҳродаги бу гўзал ожиза қалбида паришлик тутқунга ачингудай, нима воқеа кечди экан?!» Блоквил бу саволга жавоб бера олмасди. Барибир бу қизнинг кўзларида пайдо бўлган ёшларни ўзига нисбатан ҳомийлик туйғуларининг нишонаси деб билди.

Йўл томондан хода от миниб, югуриб-ирғишлаб келаётган оқ соқоллик, боши яланг, ориқ қариянинг пайдо бўлиши ҳамманинг диққатини бўлди. Бу қария — кўнғирликларга маълум Чоқон тентак деган киши эди. Оёғи яланғоч, почасининг бир томони тиззасигача кўтарилган, от юзли тентакнинг ғаройиб кўринишига Блоквил анқайиб қараб қолди.

Чоқон тентак бола-чақани кўрқитиб юрадиган бошқа жиннилардан кескин фарқ қилиб, доимо ўзи билан ўзи овора бўлиб юрарди. Бироқ бу гал уни кўрганлар томоша марказидаги асирни ҳам эсларидан чиқариб, тўрт томонга урра қочиб қолишди. Чунки Чоқон тентакнинг бўйнида бир қулоч чамаси узун қора илон осилиб турарди.

Атрофдагилар (Оқморолдан бошқа ҳамма) турли томонга тирқираб

кетгани боис, ёлғиз қолган Оқморол ҳеч нарсадан чўчимай, турган жойида Чоқон тентакнинг ҳаракатларини кузата бошлади.

Чоқон тентак фаранг тутқиннинг нақ ияги тагига келиб, хода отининг жиловини тортди. У бегона кишининг юзига аввал диққат билан қаради, кейин оғзи қулоғига етиб илжайди. Бироқ бу илжайиш тутқун кўнглини хотиржам қилмади. Блоквил ўзини тутишга қанча ҳаракат қилмасин, у ҳозир ўтакаси ёрилиб кетаёзди.

Илоннинг ялтираб турган дум томони тентакнинг тўшида ўралиб турар, бош томони эса ҳужум қилиш учун пайт пойлаётгандай икки томонга бориб-келарди. Илон кўзлаган қулай нуқта фаранг асирнинг ўзи эканлиги аниқ. Мана, Чоқон тентак ҳам шуни билгандай аста-секин Блоквилга яқинлашмоқда. Энди орқага қочса, бу тентак бадтар унинг ортидан қолмаслигини ўйлаган фаранг йигит унга сир билдиргиси келмай, аста-секин орқага тисарила бошлади. Шундай бўлса-да, тутқун билан илон кўтариб олган тентакнинг оралари борган сари қисқармоқда эди.

Блоквил Оқморол тарафга мўлтираб қаради. Ожиза тутқуннинг назарида такаббурилик аломатларини эмас, кўмак сўровчи илтижони ҳис қилди. Оқморол шу пайтда Чоқон тентакка бир нарсаларни айта бошлади, афтидан у Чоқон тентакни бўлмағур хатти-ҳаракатлардан қайтармоқда эди. Чоқон тентак унинг сўзларини эшитди-ю, турган жойида қотиб қолди. Оқморол яна бир неча оғиз гапларни айтиб, унга мулойим жилмайди. Сулув ожизанинг чиройли табассуми ҳатто тентакка ҳам оловдай таъсир қилди. Жоду кўзлардаги нур ёқимли, жозибали эди, Чоқон тентак қизнинг табассумига чидай олмай, у ҳам ўзига хос илжайиш билан жавоб қайтарди. Оқморол оппоқ қўлларини кўтариб, қора ўтовнинг орқасидан ўтган йўлга томон ишора қилди. Тентак бошини тасдиқ оҳангида қимирлатди. «Яхши сўз билан илон инидан чиқар, ёмон сўз билан мусулмон динидан чиқар» деганларидай, мулойим сўз тентакни тўғри йўлга солди. Чоқон тентак қора илонни бўйнида осилтирганича ожиза кўрсатган томонга — йўлга қараб кетди.

Тентак кетгач, Блоквил бошини қуйи эгиб кулимсираган ҳолда Оқморолга миннатдорчилик билдирган бўлди.

36

Асир тушган навқарлар сони кўп бўлганидан, ҳар бир таканинг уйида тутқун бор эди. Усиб кетган соч-соқоллари, ювилмаган кийимларини ҳисобга олмаганда, уларни маҳаллий аҳолидан фарқ қилиш ҳам қийин. Шу сабабли одамлар оғилхона, сомонхоналарга қамаб қўйилган ёки ташқарида қўллари боғлиқ ёки қўллари бўш қўлларга эндиликда ҳайрон қолмайдилар. Қайтанга бола-чақа, ёш-яланглар мулойим, ёқимтой асирлар билан чала-чулпа форсча-туркманча аралаштириб сўзлашишга ҳаракат қилишарди.

Блоквилнинг иши эса бутунлай аксинча бўлди. Франция деб аталган жойдан келиб асир тушган галати тутқунни кўриш истагидаги ўғилу қиз, бола-чақанинг сон-санови йўқ эди. Бундан ташқари ёши улуглар ҳам бирор нарсани баҳона қилиб Эгамурод уйига келишарди-да, тутқун ётган чайлага диққат билан қарашарди. Чайла билан уйнинг ўртаси ўн-ўн беш қадамча. Фаранги тутқун сақланаётган чайланинг эшиги ҳам йўқ. Эшик ўрнига юлғун дарахти шоҳлари панжара шаклида бир-бирига қаттиқ боғланган эди.

Бу юлғун панжара ҳам французга шаҳар қамоқхонасининг темир панжарасини эслатади. Фаранг йигит ҳақиқатан ҳам қамоққа олинган

тутқунларга ўхшайди, қўллари орқасига боғланган, ўтирган жойи эски чайла, холи жойга борадиган бўлса ҳам назардан қочолмайди. Орқасига қайтиб келгунча ҳамма унга қараб туради. Ёзилиб келган заҳоти яна қўлини орқага боғлашиб, кулбага киритишади ва эшикни занжирлашади. Унинг ўзи ҳам ҳеч қандай иш билан машғул эмас. Фарангнинг Қўнғир қишлоғига келиб яшаган беш куни ана шундай афтода бир зайлда ўтди.

Кундуз кунлари илиқ бўлса-да, француз кечалари азобланиб чиқади. Куз фаслининг аёзи тонготар пайтда ниҳоятда кучайиб, йигит бечора қаттиқ совқотади. Тагига тўшаш учун эски қоп, устига ёпинишга титилиб кетган кўрпа беришганди, аммо у барибир совқотиб чиқади. У кечанинг кўп вақтини ухлалмасдан ўтказди. Кечқурун маҳкам боғлаб қўйишгани камдай, хўжайини Эгамурод улкан оғир тўнкани юлғун эшикка тираб қўяди.

Кеча кечқурун қишлоқ аҳли уйқуга ётгач, янги чиққан Ой узоқ вақт Блоквилнинг юлғун панжарали эшигидан кетолмай турди. Бу ҳам унинг узоқ вақт ухлай олмаслигига сабаб бўлди. Кулба ҳам, унинг ўзига хос эшиги ҳам, теварак-атроф ҳам тутқунга нотаниш бўлса-да, мана шу тўлин ой унга таниш. Ой худди Париж осмонини тарқ қилиб, гўё бугун бу ёққа келгандай. Ой ичидаги доғлар ҳам — олдиндан таниш нишонлар. Ой чиққан пайтларда Парижнинг гўзал нозанинлари билан Сена дарёси бўйига ишқ сайлига чиққан Жорж ўшанда ҳаво салқин бўлса-да, совқотмасди, аксинча, товони тагидан олов чиққандай бўларди, соҳибжамол санамларнинг нозли қарашлари унинг баданини қиздирарди.

Бу ерда эса ҳамма нарса аксинча. Ойда ҳам, ҳавода ҳам, теварак-атрофда ҳам маза-матра, жозоба йўқ эди, жаҳоннинг раҳм-шафқати кўринмайди-билинмайди. Лекин шунга қарамай, француз ойни ўтириб кузатиб чарчамасди. Гўё ойдан бўлак унинг таниши ҳам йўқ, севгилиси ҳам.

Бир вақтлар Ой шуъласи остида ишқ-муҳаббат бўсаларига тўйиб, чарчаб уйига қайтган бу йигитга покиза ёруғ хона, топ-тоза кўрпа-тўшак, егиси келса ширин-шакар турли хил таомлар мунтазир эди. Ҳозир эса, мана, Франциянинг дворян қатламига мансуб муҳитда эркин яшаган, қийинчилик, муҳтожлик кўрмай ўсган йигит, Европага нотаниш, маданияти ҳаминқадар ўлканинг, қайсидир бир ташландиқ кулбасида ёлғиз ўзи сўппайиб ўтирибди.

Қисмат деб аталмиш тақдир кўрсатган ҳазилга бир назар солинг — Париждаги бой-бадавлат уйнинг тўрида яшаган аслзода йигит бугун бир туркманнинг ғариб уйида ўзига ўрин топа олмай, ичи эски ашқол-дашқолга тўла сомонхонада ётишга мажбур! Хотиржам ётиш мумкин бўлса ҳам майли экан, йўқ, уйқуга кетган вақтинг салгина қимирласанг, оёғингдаги кунданинг озори сени қайтиб ухлалмайдиган ҳолатга солади...

Асирликнинг олтинчи куни Блоквил учун мутлақо қутилмаган воқеа юз берди. Пешин вақти Эгамуродникига бир отлик келди. У келган заҳотиёқ уй эгаси кулбанинг юлғун панжарали эшигини очди-да, французга «ташқарига чиқ» деган маънода имо қилди. Блоквил ташқарига чиққач, Эгамурод унинг қўлини бўшатди.

Келган одам французга синчиклаб, қайта-қайта тикилди. Блоквил уни танимади. Меҳмоннинг оти-эгари ёнбошига осиглиқ кичкина қопча бор. У одам қопчани очди-да, ичидагиларни ерга силкиди. Қопчадан нарсалар тўкилди — қоғоз-қалам дейсизми, маҳсус чизғичлар, михга ўхшаш силлиқ темирчалар, хуллас, уй эгаси ҳам олдин ҳеч қачон учратмаган нарсалар. Олиб келинган нарсаларга кўзи тушган Блоквилнинг юраги жиғ этиб кетди. Бу — французнинг Саидносир билан Попуш оралиғидаги ботқоқликда асирга тушган вақтида йўқотган

асбоб-ускуналарининг бир қисми эди.

Келтирилган нарсалар ичида, дурбин, харита чизишда ишлатиладиган энг зарур асбоблар йўқ эди, холос. Бу нарсаларидан бутунлай умидини узган француз олиб келинган анжомларини кўриб жуда севинди. Бироқ ботқоқликда қолган асбоб-ускуналарининг ўз эгасини топиб шу жойгача келмоғи уни ниҳоятда ҳайрон қолдирди.

Агарда Эгамурод кўнғир бу нарсаларни эгасига тухфа қилса, қоғоз-қалам ва китобсиз яшай олмайдиган европалик учун бу нарсалар катта воқеа бўлади!

Келган одам бирданига белбоғига қистирилган тўппончани олди ва уни французга узатди. Бироқ тўппонча Блоквилга етмаёқ, Эгамурод уни шартга қўлига олди.

— Тўппончадан ўйин бўлмайди, биродар. Бунинг устига қўшоғиз экан. Қоғоз-поғозларини нима қилса қилсин, бироқ унга яроқ берилса, яхши бўлмас-ов...

— Уқи йўқ-ку! — кулди меҳмон. — Бу уники, ўз нарсаси бўлгани учун беряпмиз.

— Милтиқ дейилган асбоб ўқсиз бўлса-да, йилда бир марта олов чиқаради, биродар. Қўй, хуллас яроғи менда турсин.

Блоквил ўзининг тўппончасини таниди.

— Тутқуннинг бизникида эканлигини қандай қилиб билдингизлар? — деб, Эгамурод кўнғир французни ҳам қизиқтирган саволни берди.

— Сен, кўнғир, хазинанинг устида ўтирган экансан! — деб, келган одам Эгамуродга айёрона назар ташлади. — Бунингни бутун така туркман билар экан. Асиринг аслида Фарангистон деган юртнинг энг бой одами эмиш. Нархига инсоф билан айтган баҳойинг бериладиганга ўхшади-ёв, ўзиям. Шундай дейишяпти. Орқаси бақувват одамнинг ўғли эмиш.

Сочилиб ётган қоғоз-қаламларга яна бир қур қараган Эгамурод:

— Мен ҳам шундай бўлса керак деб ўйлаб юрардим, — деди. — Аслида бу бошқа қўлларга ҳеч ўхшамаганига ҳайрон эдим!

— Шу сабабли ҳам бунга қаттиқ ёпиш! Кам бўлмайсан, — меҳмон французнинг боғлиқ қўлларига эътиборини қаратди. — Бунинг асбоб-ускуналарини оқсоқоллар махсус олиб бориб бер, дегандилар.

Келган одам хайрлашди-да, отига минди. У жўнаётганда Блоквилга ҳам бошини қимирлатиб, хайрлашиш ишоратини қилди.

Эгамурод кўнғир чопарнинг сўнгги айтган сўзлари тўғрисида ўйланди. У нима учун ўз қўлига енгиллик бериши керак экан? Балки кўнглини оғритмай сақласа, асирнинг баҳоси кўтарилар? Нима сабабдан унинг қоғозларини махсус чопар келтириб ташлади экан-а? Бу шунчаки бир гап бўлмаса керак-ов? Қишлоқларга тақсимланган қожорларнинг қайсиси қаерда, кимнинг қўлида эканлигини билиш қийин бўлган бир пайтда, фарангининг орқасидан махсус чопар келиб тургани кўп нарсадан дарак бермаяптимикиан? Ана шуларни эътиборга олиб, Эгамурод кўнғир шу кундан бошлаб асирни кўздан йироқлаштирмасликка қарор қилди.

Блоквил хўжайиннинг юзига қараб бир нималар деди. Форс тилини билмаган Эгамурод олдида турган асирнинг овозини эшитса-да, айтганига тушунмади.

— Эй, мен сенинг форсий сўзингга кошки тушунсам экан?! — деб, ўзи билан ўзи гаплашди-да, кейин уй томонга ўгирилиб: — Аннабиби! — деб қичқирди.

Ташқарига чиққан аёли эрининг юзига тикилди.

— Бу бир нарсалар деб ётибди, тилига тушунмаяпман.

— Сиз тушунмаган тилга мен қаердан тушунай?

— Оқморолни чақир унда!

— Шунақа денг-да!

Оқморолнинг ўзлари томон келаётганини кўрган Блоквил унинг чақирилганлигини билса-да, нима учун келаётгани маъносини англай олмади. Бироқ Эгамурод билан бир-икки оғиз сўзлашган Оқморол:

— Чэро миохоҳид, бегуид?¹ — деб форсча гапирганида Блоквил бу ҳолатдан анқайиб қолди. Неча кунлардан бери ўзи тушунадиган тилларнинг бирида инсонлар билан сўзлашишни орзу қилиб юрган асир худди энг яқин ҳомийсига дуч келгандай ҳаяжонланиб кетди. У Эгамурод сўрамоқчи бўлган илтимослардан олдин:

— Форси аз кўжо мидонид?² — деди. — Форсча билар экансиз, нима учун шу пайтгача жим бўлиб юрдингиз?

У яна нималарнидир айтмоқчи эди, Оқморолга қараган Эгамурод унинг сўзини бўлди.

— Бу нималар деб вайсаяпти?

Оқморол асирга ўзининг хоҳишини айтиши лозимлигини тушунтирди.

— Истагим шундан иборат, — деб Блоквил сўзида давом этди. — Мен учун керакли маблағ тўланиб, озод бўлгунимча сизнинг асирингизман. Шу сабабли, сиз менга бошқача муносабатда бўлишингиз керак. Мен қочмоқчи бўлганимда ҳам бу саҳродаги йўл-сўқмоқларни билмайман. Қочадиган жойимнинг ўзи йўқ. Мени ҳозиргидай қамаб сақлашдан сизга ҳам, менга ҳам наф йўқ. Яхшиси, менинг масалам ҳал бўлгунча, бирор иш билан овора бўлиб юрай. Менинг оғабекдан илтимосим шу.

Французнинг айтганларини Оқморол тушунтиргач, Эгамурод бир оз ўйланиб турди. Кейин:

— Қани, ҳозирча қоғоз-поғозларини йиғиштирсин-чи! — деди ва асирнинг кўлини бўшатди. Сўнг қора уйга қараб кетди.

Оқморол эса қаерга юришини билмай ўртада туриб қолди.

Зўр иштиёқ билан қоғоз-қаламларини йиғиштираётган Блоквил:

— Сизнинг форс тилини билишингиз мени ҳайратга солди! — деб жилмайди.

Шу вақт эшиқдан бўйнини чиқарган Эгамуроднинг қаҳрли овози эшитилди:

— Сен энди унинг ёнида қаққайиб турма-да, ўз ишларинг билан куйман! Бунинг тилига тушундим деб, урф-одатларимизни ёдингдан чиқарма! Шусиз ҳам оиламиз ҳақидаги гап-сўзлар кўпайиб кетган.

Унинг сўзларини эшитган Оқморол аста-секин уй томонга юра бошлади. Эгамурод яна қизга деди:

— Бунинг Фарангистонданлигини-ку биламиз. Энди номини ҳам сўраб бер!

— Жорж Анри Гулибеф де Блоквил, — деб, тутқун ўзининг номини тўла айтганида, Эгамурод кўнғир жилмайишини ҳам, жаҳлланишини ҳам билмай қолди.

— Бир одамнинг эшакка юк бўладиган шунча номи бўладими? Бизнинг тилимиз ҳам айланмайди, уни айтишга. Ота-бобо, авлод-аждодлари номини айтмасдан, фақат ўзиникини айтсин-да! Узун номни калта айтса бўлмас эканми, шуни сўра-чи!

Асир ўзига Жорж деб айтилса ҳам бўлишини тушунтирди.

— Э, бор экансан-ку! — деб, Эгамурод кулиб юборди. — Жорж деб айтиш осон, чақирриш ҳам қийин эмас.

¹ Нимани хоҳлайсиз, гапиринг.

² Форсчани сиз қаердан биласиз?

Руҳида аллақандай енгиллик ҳис қилган Блоквил Оқморолни хурсанд бўлиб кузатиб қўйди.

Блоквил қайтарилган барча қоғоз ва асбобларни кулбасига олиб келди-да, қоғозларини, иккита қалин дафтарини тартибга келтириб қўйди. Кейин уларга мамнун қараб ўтирди. Сўнг «бу юртда буларга ўхшаш нарсалар ҳам йўқ. Қўлимдан тортиб олиб, йўқотиб ташламасалар яхши эди! — деб, хавотирланди, кейин ўзига ўзи таскин берди. — Оладиган бўлсалар, уни менга беришмасди-ку...»

У дафтарларидан бирини шартта олди-да, муқовасини очиб, юқоридан катта ҳарфлар билан: «ТУРКМАН ЭЛИДАГИ ТУТҚУНЛИК. 1860 ЙИЛ» деб ёзди. Кейин ўзи «оғабек» деб мурожаат қиладиган хўжайини Эгамурод қўнғирнинг кулбага келаётганини кўриб, дафтарини жойига қўйди.

Кулбанинг эшиги олдида қўли ўроқли Эгамурод унга «Ташқарига чиқ!» деб имо қилди. Ўзига иш буюрилишини сезган Блоквил истаги эътиборга олинганлигига яна бир бор севинди.

Тутқунни орқасига эргаштирган Эгамурод жўхоризор тарафга юрди.

Вақти ўтиб, япроқларигача куриб қолган жўхори поялари Эгамурод бир чеккасидан кирган заҳотиёқ шағирлаб овоз чиқарди. Бу овоздан чўчиган бир тўда чумчуқ «пирр» этиб осмонга кўтарилди.

— Чумчуқ, мусичаларга текин томоқ бўлди-да! — деб, Эгамурод ўзича минғирлаб қўйди.

Оғабекнинг ёнига бориб тўхтаган француз буйруқ кута бошлади. Сўнг, ўз-ўзидан бошига тушган бу кўргиликларни ўйлаб, хўрлиги келди. Жаҳоннинг энг маданиятли давлатида, олий мақомли масканларда юриб билим олган, тўрт-бешта чет тилларини пухта эгаллаган такаббур европалик келиб-келиб кимларга боқиманда бўлиб ўтирибди-я?! Яна қанақа кишиларнинг буйруғини бажариши керак! Берилган буйруқни қаранг! Эски ўроқ билан жўхори бошини поясидан кесиб олиши керак. Яна, жўхори экилган экин майдонига француз биринчи бор кираётган бўлса, ўроқ деб аталмиш асбобнинг сопидан мутлақо тутиб ҳам кўрмаган бўлса...

Тутқуннинг хўжайини «қара, ўрган!» деган маънода имо қилиб, уч-тўрт жўхори бошини поясидан кесиб кўрсатди. Кейин ўроқни асирнинг қўлига тутқазди-да, «Кутиб тур!» деган имони қилди. Тез-тез қадам ташлаб, уй томонга кетди, дарров орқасига қайтиб келди. Қўлидаги тахтадан ясалган нарсани Блоквилнинг ёнига қўйди.

— Бу нарсага замбил дейишади — деб, Эгамурод олиб келган асбобини қўли билан кўрсатди. — Замбил. Бунинг билан тупроқ, гўнг ташиса ҳам бўлади. Сен ҳозир бунга жўхорининг бошини соласан. Демак, бунга замбил дейилади, замбил.

— Замбил! — деди Блоквил ҳам Оғабекнинг орқасидан бу сўзни маънос такрорлаб.

Тутқуннинг сўзга тушунишини ўз ишининг меваси деб ўйлаган Эгамурод бундан хурсанд бўлиб жилмайди.

— Интилганга толе ёр деганларидай, ўргатсак туркманча ҳам гапириб кетасан, шекилли.

Эгамурод олдинги йиққан жўхори бошларини замбилга сола бошлади. Яна уч-тўрт бош йиғиб, нима қилиш лозимлигини кўрсатди.

Блоквил замбил олиб келинган заҳоти нима иш қилиш кераклигини фаҳмлаганди. У ўз оғабегини тахмин қилгандай бефаросат эмасди.

Тутқун жўхори бошларидаги бирорта донни ерга туширмаслик учун ҳаракат қилиб иш бошлаганини кўргач, Эгамурод хотиржам бўлиб уйига қайтди.

Пешин вақтидаги иссиқ ҳавода ҳаракат қилган асирни дим жўхоризор дарров терлата бошлайди. Бунга эъгибор бермай, у буюрилган ишни зўр иштиёқ билан бажаришга киришди. Жун ва тери ҳидлари анқиб турган кулбада оёғи кундали ёки қўли боғлиқ ҳолда ўзи билан ўзи сўзлашиб ўтириш — жўхори бошларини йиғишдан юз маротаба оғир-да.

Жўхори япроқларининг шағир-шағир тўкилиши асир дам олишга ўтирган пайтдагина тинди. Шу пайт унинг қулоғига:

— Эй, Оллоҳнинг бандаси! — деган ўша сеҳрли овоз эшитилди.

Блоквил овоз келган томонга қаради. Жўхоризорнинг ичида Оқморол унга қараб турарди. Фарангнинг тахминича, соҳибжамол қиз бу ерга бегона кўзлардан яшириниб келганга ўхшарди. Чунки у жўхоризорнинг поялари қалин жойда, кўзга зўрға кўринадиган жойда турарди.

Блоквил европаликларга хос тавозе ила:

— Сизни кўрганимга мен яна жуда хурсандман! — деди. — Сиз форс тилини қандай ўргандингиз? Узингиз туркман бўлсангиз...

Умрида биринчи бор «Сиз» деган сўзни эшитган Оқморолнинг қулоқларига асирнинг бу сўзлари мойдай ёқди. Қиз диққат билан кулоқ солар экан, фаранг йигит форс тилида сўзлашганда айрим сўзларни ҳақиқий форслар талаффуздан ҳам фарқли тарзда ишлатишини сизди. Бироқ Оқморол бандининг форс тилида қандай гапиришини аниқлаш учун келмагани, уни бошқа бир мақсад бу ерга олиб келгани.

— Мен сизнинг номингиз Оқморол эканлигини ҳам биламан.

Французнинг болаларча айтган ширин хабари Оқморолнинг ҳам кулгисини келтириб ҳам, юрак-юрагини тўлқинлантириб юборди.

— Мен ҳам сизнинг отингизни тўла ёдламаган бўлсам-да, Жорж эканлигингизни биламан...

Оқморолнинг бу жавоби ҳам фаранг йигитнинг сўзига ўхшаб ширин чиқди.

— Жорж десангиз бўлди...

Фаранг йигит шундай деганича, қизга тикилиб қарар экан, тўсатдан Оқморолнинг оқиш юзидан кўз узолмай қолди. Кейин қизни ҳангуманг қилиб:

— Сизнинг аҳволингиз... юзингиз нега бунақа? Бирор жойингиз оғрийдими? — деб сўради.

— Сиз нима, табибмисиз?

— Табиб эмасман, бироқ умрим давомида кўп китобларни ўқидим. Шифо тўғрисидаги асарлар билан ҳам танишман.

— Табибга бориб кўрганим йўқ, — деди қиз маъюсланиб — аммо, жигарим оғриётганга ўхшайди.

Блоквил қўлини қизнинг ўнг тарафидаги қовурғаси пастига қўйди.

— Ана шу жойингиз тиқилиб, гоҳида оғир тош осилиб тургандай бўладими?

Баданидаги ҳолат тўғри топиб айтилгач, йигитнинг ҳаракатидан ҳайрагланиб турган Оқморол хурсанд бўлиб кетди.

— Вақти-вақти билан шундай ҳам бўлади. Буни қандай билдингиз?

— Тушунарли. Давосини кейин айтаман! — деб француз унга бошини эгиб, таъзим қилди.

Жўхоризор ичида яшириниб, тутқун билан суҳбатлашиб туриш Оқморол учун ҳам ярашмаган ва хавфли бир иш эди. У енгига яшириб келтирган бир парча нонни Блоквилга узатаркан:

— Мен сизга нон олиб келдим... — деди.

— Мен оч эмасман. Раҳмат сизга!

Аммо Блоквилнинг нонга очкўзларча қараганидан кўп нарсани

англаш мумкин эди.

— Эрталабдан буён сизга ейиш учун нималар берилганидан мен хабардорман. Асирларнинг ҳаёти менга жуда таниш...

Бунни эшитиб Блоквилнинг кўзларида ҳайрат акс этди.

— Нима, сиз ҳам асирликда бўлганмисиз? — деб юборганини билмай қолди.

Жавоб ўрнига нонни замбил ичидаги жўхори бошларининг устига қўйган Оқморол уй томонга юрмай, бошқа томонга йўналди. Блоквил қизнинг ўзи билан суҳбатлашиш истаги борлигини сезиб, унинг бу ҳаракати маъносига тушунди.

Оқморол билан бундай ёлғиз учрашув кейинчалик ҳам давом этавермаслигига кўзи етган фаранг йигит ушбу фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди.

— Оқморол, менинг бир илтимосимни бажариб бера оласизми?

Тутқуннинг Оқморол ўрнига Оқморол деб мурожаат қилганини эшитган соҳибжамол кулимсираб тўхтади.

Қизнинг тўхтаганидан кўнгли кўтарилган фаранг йигит юрагидагиларни тўкиб сола бошлади.

— Марвдан нарида, Топазлар деган қишлоқда менинг бир танишим бандиликда юрган бўлиши керак. Унинг номи Юсуфхон. Ушанга хат олиб бориш керак... Бу ерда сиздан бошқаси менинг тилимга тушунмайди, раҳми ҳам келмайди. Юсуфхон. Алашаёп бўйидаги Топазлар қишлоғида.

Оқморол унинг сўзини эшитиб, ҳа ҳам, йўқ ҳам демай, йўлига юриб кетди.

Блоквил унинг орқасидан умид билан қараб қолди. «Сукут — аломати ризо» дейишади. Барча халқлар ичида шафқатлилари ҳам бешафқатлари ҳам, яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам учраркан.

Замбилнинг ёнбошига чўккалаган Блоквил Оқморол қўйиб кетган нонга қўл узатди. Нонни қўлига олган заҳоти яна қайтариб жойига қўйди. Узининг қўлларига қаради. Жўхорининг чанг-тўзони синган ёриқ бармоқларига кўзи тушган фаранг ўз ўтмишини эслай бошлади...

Ҳар гал овқатланишдан олдин илиқ сув билан, хушбўй ҳидли совун билан қўл юварди. Оппоқ сочиқлар билан қўл артарди. Ҳозир шуларни эслаб, қорайиб кетган мана шу бармоқлар ўзиники эганлигига ишонмай қолди...

Кўнғирга келганидан буён маҳаллий аҳоли қиладиган хатти-ҳаракатларни синчиклаб қараб, кузатиб юрган тутқун, бу ерда совуннинг нима эканлигини билишмаса керак, деган хулосага келди. Улар эрталаб ўринларидан туриб «қумғон» дейилган идишдан қўлларига чала-чулпа сув қуйишиб, юзини ҳўллайдилар ва шу билан ўзларини ювинган деб ҳисоблашади. Кеча оғабекнинг аёли Аннабиби кир ювди. Блоквил кулбада ўтирганича унинг ишини диққат билан кузатди. Улкан қозонга ташланган қизғиш ўсимлик уни ҳайратлантирди. Уша ўт совун ўрнига ишлатилса керак. Балки у совундан ҳам яхши бўлиши мумкин. Аслида чорвачилик машғул одамларнинг билмаган ҳунари кам деса бўлади.

Айниқса фарангни лол қолдирган нарса — қизғиш, ёввойи ўтнинг кир кийимларни бинойидек тозалагани бўлди.

Қўлларини бир-бирига уриб, бармоқлари орасини пуфлаб тозалаган Блоквил ўзича мийғида кулиб қўйди.

— Мана, қўлингни ҳам яхшилаб ювинг, жаноб капрал! Энди сенга аслзода одамлар учун махсус тайёрланган овқатларни беришади! Марҳамат қилсинлар, жаноб!

У ўз устидан кулар экан, бирданига Оқморол эсига тушди. Яна фақат у ҳақида хаёл сура бошлади... У сенинг оч эканлигингдан ҳам хабардор экан-а?! Агар имконияти топилса, у сенга шириндан-ширин овқатлар келтиришдан ҳам қайтмасди. Аммо уларнинг ўзлари ейдиган таомлари ҳам...

Дарҳақиқат, олдинлари ҳам озиқ-овқатлари мўл-кўл бўлмаган туркманлар устига душман ҳужум қилиши билан уларнинг аҳволлари янада оғирлашган бўлиши аниқ. Бу ерда ейилган-ичилган нарсаларни европаликлар тушунчасидагидай озиқ-овқат деб ҳам бўлмасди. Барча егуликлар, ҳатто қуруқ қотган манави нон ҳам қаҳат. Фаранг йигит бу аҳволдан хабардор. Ўзлари шу залда яшашар экан, бировга бир парча нон топиб бериш ҳам улкан иззат-ҳурмат ҳисобланади! «Балки Оқморол бу нонни ўзи емай, менга олиб келгандир?!» Ана шундай хаёллар билан бошқатдан қўлга олинган нон бўлаги энди танқис таом бўлиб кўрина бошлади. Оппоқ буғдойдан тандирда пиширилган ноннинг хушбўй ҳиди оғизнинг сувини келтириб, иштаҳани уйғотиб юборар экан. Нонни ҳузур қилиб еган йигит, яна «мени деб Оқморол оч қолгандир?» деб хаёл қилди. Ҳам ўша хаёллар сабаб бўлиб, ҳам чанг-тўзонли жўхоризор ичида нон еб ўтиришидан ўзи жуда ҳам уялиб кетди. У ҳозир ўзини етим боланинг ризқини ўғирлаб еб ўтирган одамга қиёс қилди.

Фарангли охирги бўлак нонни оғзига солганида осмондан тушгандай кутилмаганда Эгамурод пайдо бўлди. У гарчи ўт-чўплар устидан юриб келган бўлсаям, тутқун ўзининг устига Эгамурод оёқ товушини эшиттирмай қандай келиб қолганига ақли етмай қолди.

Эгамурод бандининг ёнида кўп турмай, орқасига қайтди. У то уйига етгунча оёқ товуши Блоквилга эшитилиб турди. «Келганида эшитилмаган оёқ товуши кетганида нима учун эшитилди экан-а?...»

Кўп вақт ўтмай қора уй томондан аллакимларнинг гаплашгани, савол-жавоб овозлари эшитила бошлади. Эгамуроднинг аёли ташқарига чиқди. Эгамурод унга бир нималар деди. Жўхоризорга қараб гапирган хотини эрига қаттиқ-қаттиқ жавоб берди. Бир жойдан Оқморол пайдо бўлди. Эгамурод унга ҳам бир нарсаларни айтди. Оқморолнинг овози пастроқ чиқди. Эгамурод унга бармоғини ўқталди. Кейин жўхоризор томонга қўлини силтади. Сўнгра яна Оқморолга қаради.

Блоквил қора уй олдидаги уч одам ўртасида бўлиб ўтган бу хил тушунарсиз сўзлашувдан ўзича маъно чиқарди. Тутқуннинг нон еганини фаҳмлаган Эгамурод уйга боргач, «Сен асирга нон олиб бордингми?» деб сўраган хотинидан. Аннабиби бундай иш қилмаганини айтган. «Унда ким унга нон берган?» дегач, савол-жавобларнинг йўналиши Оқморол томонга кўчган. Бўлиб ўтган воқеанинг шу жойигача қилган тахминининг ҳақиқатга мос келишини фаранг банди фаҳмлади. Лекин Оқморолнинг нима деб жавоб берганини тахмин қилолмади. Соҳибжамол қиз «Асирга нонни мен элтдим» деб изига қайтдими ёки қилган ишини бўйнига олмай Эгамурод билан тортишдимикан?

Оқморолнинг қандай жавоб қайтарган бўлмасин, кафтдай нон туфайли аёлларнинг таъна эшитишларига сабабчи бўлгани учун Блоквил ўзини гуноҳкор деб ҳис қилди. У бошини кўйлаги ичига яширмоқчи бўлиб, букчайиб ўтирар экан, ўзининг айби булар назарида қанчалик катта эканлигини ҳисоблаб кўрди, қилган ишидан уялди. Эҳ, аттанг, ўзи сабабчи бўлган ишнинг бунчалик кескин тус олишини билганида, очдан ўлса ўлардики, нонга қўлини узатмасди.

Блоквил яна ишга ёпишди. Бир парча нон учун ёки асирни ҳақиқий тутқун ҳукмида тутиш мақсадида юзага келган воқеа тўғрисида ўйлана-

ўйлана, бундан буён қандай ҳаракат қилмоғи кераклигини ҳам режалаб чиқди. Ҳатто у салгина бўлса-да, ўроқ кўлини кесганини чап кўли бармоқлари орасига қон сизиб чиққандан кейингина фаҳмлади. Қон оқса-да, оғриги сезилмади. Уят, ўй-фикр, ташвиш тана жароҳатидан устун келганди. Унинг фикру зикри — иш тугагач, кулбасига боргандан сўнг рўй берадиган воқеалар ҳақида эди. Блоквил уйга боради. Қора уйдан чиққан оғабек хотини ва Оқморолни чақириб, банди билан юзлаштиради. Эркак томонидан қийин-қистовга олинган Оқморол қилган хатосини бўйнига олади. Эгамурод унинг устига бостириб бориб дўқ ура бошлайди. Демак, оғабек ҳатто уят сўкишларни айтиши ҳам муқаррар. Оқморол асирга сирли қарайди. Блоквил ўзи туфайли гуноҳкор бўлган соҳибжамолнинг шахло кўзларидаги илтижоларни кўради. Уят, пушаймон гирдоби тагида қолган Блоквил шу дамда ҳатто ўлимга ҳам рози...

Аммо шомда асирни эшик олдида кутиб олган Эгамурод осойишта кўринди. Унинг юз-кўзида ҳам даргазаблик ёки айблов пайдо бўлмади. У хотинини ҳам, соҳибжамол қизни ҳам банди билан юзлаштиришга чақирмади. Бироқ эски муносабат яна қайтарилди — асир кулбага кирганда, оёғига яна кунда солинди, қамоқхона деразасига менгзаш кўндаланг юлғун хода боғланган эшик орқасига оғир тўнка тираб қўйилди. Кулбанинг бир бурчагини тўлдириб турган оқиш-сарғиш ошқовоқлар яна фаранг асирнинг ҳамхоналарига айланди.

Блоквил шунга ҳам шукур қилди. У ўзи туфайли бошқа одамлар, айниқса аёл киши хафа қилинишини мутлақо истамасди...

37

Кулбанинг зах ҳиди келиб турган дим ҳавосидан ойлар давомида бир зайлда нафас олиб келган банди бечора ўзининг соф ҳавога чиқарилишини бебаҳо бахт санайди, албатта. Бугунги воқеанинг жанжалсиз хотима топиши ҳам Блоквилнинг кўнглига тасалли берди. Хонадаги эски сомоннинг ачимтир ҳиди кулбадаги ҳавога аралашиб, беҳузур қилса-да, кунда оёғини сиқиб оғриқ берса-да, фаранг буларнинг барини эсидан чиқариб, тунда мириқиб ухлади. Эрта ётиб қолган эди, эрта уйғонди. Қизиқ, авваллари уйғонган заҳоти дарров асирлиги эсига тушиб, ўкинарди. Бу сафар нима учундир бундай бўлмади. Қайтанга кўзини очганидан ўз юртини эсга солиб турадиган иш асбобларига назари тушди. Узоқ ўлкалар оша олиб келган дафтарлари, сурат-харита чизадиган асбоб-ускуналари унинг кўзига бугун ниҳоятда иссиқ кўринди. Тутқун Париждаги чиройли мушугининг орқасини меҳр билан силаган каби, дафтар-қоғозларини силаб қўйди.

Ҳали офтоб чиқмасдан туриб, Эгамуроднинг хотини қудуқдан сув торта бошлади. Блоквил Кўнғир қишлоғига кириб келган заҳоти илк бор кўзи ана шу қудуққа тушган эди. Худди кулбасига ёнма-ён қилиб қазилган қудуқнинг бир қулоч чамаси баландликдаги чеккалари юлғун ходаларидан усталик билан бир-бирига тегизиб чиройли тарзда четанланган, бу ишни кўли гул бир уста бажаргани шундан ҳам сезилиб турарди.

Блоквил Эронга келганидан бери Хуросон йўллари атрофида, туркман тупроғида кўп қудуқларни кўрган. Ҳатто у бу қудуқларни диққат билан кўздан кечирган, бир нечтасининг суратини ҳам чизганди. Чуқурлиги қирқ қулоч узунликдаги серсув қудуқларни ҳам текшириб чиққан эди.

Блоквил сурат чизишни тугатиб, қалам-қоғозини бир ёнбошга

қўйганида қора уйдан чиққан Эгамурод қўнғир кулба томонга кела бошлади. Бошида силкма телпак, яп-янги тўнининг устидан белбоғ боғлаган оғабек ҳозир кечагидан кўра жуда хушбичим кўринарди. У эшикни тираб турган тўнкани бир чеккага олиб, ичкарилади. Фаранг асир уни кўриши билан:

— Ассалому алайкум, оғабек! — деди.

— Ваалайкум ассалом! — Эгамурод жилмайди. — Тез орада туркманча ҳам гапирадиганга ўхшайсан!

Блоквил унинг «Ваалайкум ассалом»идан бошқа айтганларига тушунмади. Бироқ Хонўтгандан келганларидан бери хўжайинининг астойдил жилмаёганига мана бугун гувоҳ бўлди.

Эгамурод айланиб кулбанинг орқа томонига ўтди. Кўп ўтмай Блоквил унинг отга миниб қаёққадир кетаётганига кўзи тушди.

Жорж Блоквил, қисматнинг пешонага ёзганига тан бериб, қўл қовуштириб ўтирмаслик керак деб ўйлади. Агар ҳаракат қилмаса, асирлик даврининг муддати Қўнғир қишлоғида ўта чўзилиб кетиши мумкин. У ҳеч бўлмаганда ўзининг тутқунликдалигини ва қаерда эканлиги тўғрисидаги хабарни дўст-ёрларига, қариндош-туққанларига етказиш иложини қилиши керак! Бўлмаса, асирлик ҳадсиз узайиб, шу сахро ичида умрбод қолиб кетиши ҳеч гап эмас. Қожорларнинг ҳам фақат ўз ғамларини ейишдан бошқа ташвиши йўқлиги аён бўлиб қолди. Албатта, у Хуросон ҳокимлиги ва Насриддиншоҳ девонининг дабдабали муҳри босилган ваъда қоғозига ҳам ишонарди. Бироқ, воқеаларнинг олға босмаётганлиги уни қийнар, ташвишга соларди. Мабодо ўзининг асир тушганлиги ҳақидаги хабар Парижга етказилса, зудлик билан императорга маълум қилинишини ҳам биларди.

Ҳар ҳолда, дворян оиласига мансублиги сабабли, императорнинг ўзи уни қутқариш борасида ҳаракат қилишига ишончи комил эди. Шу фикр қувват бўлди-ю, фаранг асир яна қоғоз-қаламга ёпишди.

«Муҳтарам Юсуфхон! Ушбу мактубни ўқиб, Сиз ҳайрон қолишингиз ҳам мумкин. Аммо ҳозирги ҳолатим мени мазкур тупроқда ўзимга энг яқин ва умид қилган, ишонган одамим сифатида Сизга мурожаат қилишга мажбур этмоқда. Шароитнинг қандайлигини эса Сизга айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Ўзингиз ҳам бугунги кунда жаннат тўрида яшамаётганингиз маълум. Техронда тузилган шартномага мувофиқ, мен туркманлар қўлига асир тушиб қолганим тақдирда, Франция давлатининг фуқароси бўлганим учун, Эрон ҳукумати менинг озод қилишим ташвишини бўйнига олиши лозим. Аммо бугунги кунгача менинг ҳолимдан ҳеч кимса хабар олмаяпти. Агар, Сиз муҳтарам Юсуфхон, ўз юртингизга соғ-омон қайтиб борсангиз (шундай бўлишини Яратгандан ўтиниб сўрайман), тузилган шартнома ҳақида, менинг Марв вилояти, Қўнғир қишлоғидаги Эгамурод оғабек ҳовлисида асирликда тутиб турилганимни Эрон ҳукумати масъулларига хабар беришингизни ёки шу хат мазмуни билан Франциянинг Техрондаги элчисига шахсан ўзингиз хабар беришингизни Сиздан ўтиниб сўрайман. Ушбу хат сабаб бўлиб, менинг эркинликка чиқишим тўғрисидаги хабар тезроқ етиб келса, камина Сиздан бир умр миннатдор бўлардим. Менда ушбу хатдан бўлак нарсага умид боғлашга ҳеч қандай асос йўқлигини тушунишингизни сўрайман.

Франция армияси каптали Жорж Анри Гулибеф де Блоквил. Марв вилояти, Қўнғир қишлоғи. 1860 йил.»

Блоквил хатни тўрт буклаб, эшик ёнида думалаб ётган қовоқлар орасига яшириб қўйди.

Кулба билан қора уй ораси ўн беш-йигирма қадамдан узоқ эмас.

Шу икки уй оралиғи Блоквил учун кузатиб вақт ўтказадиган майдонча эди гўё. Болалар бу қора уйдан югуриб чиқиб бошқасига кирсалар ҳам, майдончада бир-бирларини қувлаб ўйнасалар ҳам, фаранг тутқун майдончадаги барча ҳаракатларни диққат билан кузатиб ўтиради. Бошқа илож ҳам йўқ.

Туркман болаларининг ўзаро гап отишлари, ўйинқароқлиги ҳам француз болалариникига менгзар экан. Биргина тафовут — ёш-ялангнинг Париждаги тенгдошларидай озода кийинмаганлигида. Уларнинг ўйнаб, кетма-кет сакрашлари, қий-чув кўтариб баҳслашишлари ҳам Блоквилга ўз юртини эслатди.

Ана, қўшни уйдан Муҳаммадаваз полвон ташқарига чиқди. Унинг кўриниши, ўзини тутиши олдингидай вазмин. Бошида уни ниҳоятда басавлат кўрсатадиган катта силкма телпак, елкада тўн. Блоквил девқомат бу кишининг қора уйдан чиққан заҳоти йўталиб қўйишининг сабабини ҳам фаҳмлайди. Оқсоқол йўталганда, қўшни уйлардаги аёлларнинг ҳам ўзаро гийбатлари ниҳоя топгандай шартта тўхтади. Бироқ фаранг тутқун бу аёлларнинг оғизларини рўмол билан бекитиб ёки рўмол учини тишлаб юришлари маъносига тушунолмади. Яна, шу атрофда кўринган ёки қудуққа сув учун келган аёлларнинг барчаси оғзи рўмолли бўлса-да, аммо Оқморол бундан мустасно эди. У оғзига рўмол ўрамасди. Унинг сабаби ҳам фарангга номаълум. Муҳаммадаваз полвон ташқарига чиқса, Оқморолдан ўзга ҳамма аёллар дарров рўмолчанинг учини тишлашар экан. Оқморол эса бу оқсоқол билан ҳам бемалол туриб суҳбатлашаверади. Блоквил бу тартиб-қоидаларнинг сирини билишни истайди.

Муҳаммадаваз полвон Эгамуроднинг эшиги ёнида туриб яна сунъий йўталиб олди-да, ичкарига қараб алланималар деди.

Кейин изига қайтиб, уйига кириб кетди.

Уйдан Аннабиби чиқди. Унинг қўлида ёғоч коса бор эди.

Аёл ўзи ўтирган кулбага томон келаётганини кўрган фаранг асир оқсоқол ёшуллининг айтган гаплари маъносини сал фаҳмлагандай бўлди. Оғабек тутқуннинг томоғидан егулик нарса ўтиб туришини эсидан чиқарган бўлса-да, бу ёшулли ёдидан чиқармабди, шунисига ҳам шукур.

Эгамуроднинг аёли келтирган косасини кулбанинг ичкарисига, асирга яқин жойга қўйди. Унинг ичида уч-тўртта қайнатилган қовоқ билан бир бурда нон бор эди. Бу — асирга аталган нонушта.

Аннабиби изига айланганида Блоквил:

— Опа! — деди оҳиста. Бу сўз — фарангнинг аёлларга мурожаат қилганида ишлатадиган калимаси эди.

Эгамуроднинг хотини тўхтади. Блоквил унга туркманчалаб айтишга сўз тополмай, қўлларини уқалади, оёғига ишора этди. У шу билан «Оёғимни бўшатинг! Қўлимни ювишга сув беринг!» деган маънони тушунтироқчи бўлди.

Бироқ Аннабиби унинг нима демоқчи эканини фаҳмламади, қўлларини икки томонга кериб, «тушунмадим» деган бўлди-да, уй томонга юрди. Кўп ўтмай, Аннабиби Оқморолни эргаштириб келди.

Блоквил қизга бошини эгиб салом берди-да:

— Агар қўлимни ювиш, оғзимни чайқашга сув бермасалар, оёғимдаги кундани ечмасалар, олиб келган овқатини емайман, — деди.

Шундан сўнг, яна таъсирлироқ бўлсин деган умидда, эшик олдида турган иккита туркман заифасининг нозик туйғуларини чертиб кўриш мақсадида:

— Мен таомдан юз ўгириб, оч-наҳор ўтирсам, Яратган эгамнинг

хузурида сизлар гуноҳқор бўласиз! — деди.

Оқморол асирнинг айтганларини Аннабибига тушунтирди. Аннабиби бошини чайқаб:

— Эгамурод оғанг уйда йўқ экан, мен унинг оёғидаги кундага яқинлаша олмайман, сингилжон, — деди хавотирда.

Блоквил эса иккита заифа маслаҳатлашгунча ўзининг норози эканлигини намоён қилиб, юзини қуйи солди-да, миқ этмай ўтираверди.

Аннабиби Муҳаммадаваз полвоннинг уйига қараб кетди. У сал узоқлашган заҳоти қулай фурсатдан фойдаланмоқчи бўлган Блоквил тез-тез гапира бошлади:

— Менинг кечаги илтимосим эсингиздами, Оқморол? Мен, мана ўша мактубни ёздим. Қўрқмасангиз ҳам бўлади, хатда ҳеч қандай хавfli хабар йўқ. Мен фақат ўзимнинг тутқунликдан озод бўлишим учун ёрдам кўрсатилишини сўрадим. Сиз ушбу хатни Топазлар қишлоғидаги Юсуфхонга етказилишига ёрдам берсангиз, Аллоҳнинг омадсиз бундасига катта ёрдам берган бўлардингиз. Сизни худо паноҳида асрасин, илоҳим!

Оқморол орқасига ўтирилди. Янгаси Муҳаммадаваз полвоннинг ўтовига етай деб қолган эди. Соҳибжамол қизнинг ниятини англаган Блоквил ўтирган жойидан тез кўтарилди. Хатни яшириб қўйган жойидан олди ва қизга узатди.

Хатни қўйлагининг узун енги ичига яширган Оқморол:

— Билиб қолишса, менинг бошимга қанақа балолар ёғилишини фаҳмляяспсизми? — деб сўради.

— Тушунаман, Оқморол, тушунаман. Бироқ шуни билингки, менинг сиздан бошқа суянчиғим йўқ. Тутқунга раҳм-шафқат қилсангиз, Сизни Яратган эгам ўз паноҳида асрайди...

Кулба оғзида Муҳаммадаваз полвон пайдо бўлди. Аннабиби эса уйдан сув тўла қумғон ва кунда калитини олиб келди.

Қилган ҳаракатнинг натижа берганига ишонч ҳосил қилган Блоквил ёшулига салом берди-да:

— Сизлар ёқимсиз ҳидга тўла бу кулбада кимни тутиб турганларингизни биласизларми, оғабек? — деди. — Бунақа чайлада мен ўзимнинг този итимни ҳам сақламаган бўлардим. Бундай жойда инсонни тутиб турганларингиз учун Аллоҳ олдида жавоб берасиз ҳали, оғабек! — деб таъналарини ёғдирди.

Асирнинг сўzlари ваҳимали жаранглаган бўлса-да, Муҳаммадаваз полвонга бу чивин чаққанчалик таъсир этмади. Бир дона туки ҳам қимирламаган ёшулли Оқморолга деди:

— Мен бунинг айтган сўzlарига чала-чулпа тушундим. Нима демоқчи бўлганини фаҳмладим. Бироқ сен унга аниқ тушунарли қилиб айт. Кўнглига олмасин. Насриддиннинг тўп судраб келган навқарларидан қўрқмаган така оёғи кундаланган тутқундан мутлақо чўчимайди, дегин. Ўз юртида шахзода бўлган экан, биз унга ишонамиз. Лекин у ҳозир бизнинг юртимизда тутқун эканлигига ҳам ишонсин. Яна бир нарсани айт! Бугунги кунда биз яшаётган шароит ҳам тутқунларникидан унча катта фарқ қилмайди.

Муҳаммадаваз полвоннинг сўzlари тутқунга тушунтирилди. Айтилган гапларнинг тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилган Блоквил «рост» дегандай жилмайиб қўйди.

Бу табассум энди иккала томонга ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Асирни то Эгамурод қайтиб келмагунча кулбадан чиқмасликка кўндиришди. Унинг учун кенг дунёни яна тор кулбадан кузатишдан

бошқа юмуш қолмаган эди. Кулба эшигидан кўрингани — учта қора ўтов, қудуқ, ўчоқ ва ичига сузма солинган тўрва осиглиқ дарахт шохлари, холос...

Қора уйлар орасида аёллар у уйдан чиқиб унисига, бунисидан чиқиб бошқасига кириб кетишар, ғам-ташвишдан бегона кичкинтойлар у ёқдан-бу ёққа ёғоч от чоптиришиб ўйнардилар.

Фаранг асир куннинг анча қисмини назари тушадиган жойларга қараб ўтказди. Пешинга яқин асирнинг кўз ўнгидаги ўзгармас манзарага янгилик киргандай бўлди. Ўттиз ёшлар чамаси бир аёл беш-олти ёшлардаги ўғил бола ва етти-саккиз ёшлардаги қизалоқнинг қўлидан тутиб, Эгамурод кўнғирнинг ҳовлисига келди.

Блоквилнинг диққатини ўзига жалб қилган нарса қизалоқнинг безакли дўпписи устидаги товуқ ёки қушнинг патлари бўлди. Оппоқ қуш патлари нозик-ниҳол қизалоқнинг бўйини жуда узун қилиб кўрсатмоқда эди. Туткун патларни товуқ қанотидан юлиб олинган бўлса керак, деб тахмин қилди. Асир кейин болакайга эътибор берди. Ўғилча шу атрофдаги болаларга нисбатан чиройли, озода кийинганди. Блоквилнинг қизиқишини уйотган нарса болакайнинг кийган орқаси безакли нимчаси бўлди. Унинг бош кийими ҳам ўзига лойиқ қилиб тикилган эди.

Аннабиби уйдан чиқди-да, меҳмон аёл билан елкаларига қўл теккизиб омонлашди, болакайнинг орқасини сийпалаб қўйди. Кейин Оқморол пайдо бўлди. У ҳам Эгамуроднинг аёли қилган ҳаракатларни такрорлади.

Келган аёл қўлидаги тугунчани Аннабибига тутқазди. Шундан кейин аёллар уйга кириб кетишди. Қизалоқ билан болача ташқарида қолди. Уйнаб юрган болалар дарҳол уларнинг атрофини ўраб олишди. Шу тарзда, Блоквил кузатиб ўтирган зерикарли олам шовқин-суронга тўлди.

Кўп вақт ўтмай уй бекаси идиш-товоқларни кўтариб ўчоқ бошига келди. Туткун энди унинг меҳмон учун таом тайёрлаши кераклигини тушунди. Меҳмон аёл билан Оқморол ҳам, Аннабибини ёлғиз қолдирмаслик мақсадида бўлса керак, ўчоқ бошига келишди. Уч нафар аёл уч томондан овқат пишириш учун қуймаланиб, ўзаро суҳбат бошладилар. Улар лаблари лабларига тегмай, навбатма-навбат, баъзан бир-биридан олдинроқ сўзлашга ҳаракат қилиб, суҳбатлашарди. Эгамуроднинг хотини ўз сўзларининг залворлилигини тушунтириш учунми, ёққа пишиб, қорайиб кетган ёғоч чўмични силкитиб-силкитиб ҳам қўярди.

Блоквил аёлларнинг ҳаракатига ҳавас билан тикилди. Кулбанинг ичида ўтириб ўзларини диққат билан кузатаётган бегона бир эркак ҳам бор, деган ўй-хаёлга бормаган аёлларнинг оғизлари бир зум тинмасди. Улар теварак-атрофга буткул бефарқ эди. Уларнинг бу хатти-ҳаракатлари туткуннинг кулгисини келтирди. «Ғийбатга киришган вақтда барча миллат аёллари бир-бирларига ўхшар эканлар-да! — деб бошини чайқаб қўйди фаранг. — Фақат тиллари бошқа-бошқа демасанг, қилган ҳаракатлари ҳам, бир-бирларига навбат бермай тез-тез сўзлашлари ҳам бир хил...»

Эгамуроднинг ҳовлисидаги қудуқнинг юлғун дарахтидан ясалган тепа қисми фақат фарангли туткуннигина қизиқтирмаган экан. Меҳмонга келган болакай ҳам унга эътибор берди. У тўрт-беш нафар бўлиб, ўзларича ўйнаб ўтирган болалардан ажралиб чиқди-да, қудуқнинг бошига келди. Блоквил болакайни нима қизиқтириб қўйганини билди — бола қудуқнинг ичига қарамоқчи.

Болакай нимчасидаги тумор, туморга майда занжирлар билан боғланган тангачалар осилиб турганлиги Блоквилга аниқ кўринди. Бола ҳар бир қимирлаганида тангачалар жиринг-жиринг овоз чиқарарди.

Болакай аввалига юлғун дарахти ходаларидан чиройли қилиб ясалган қудуқ бошини қўли билан силади. Атрофини айланди, кейин бўйинини чўзиб қудуқ ичига қарамоқчи бўлди. Болаларга хос қизиқувчанлик унда қудуқнинг тагигача қарашга ҳавас уйғотган эди. У энди юлғун синч устига чиқишга ҳаракат қилди.

Шунда Блоквилни хавотир чулғаб олди. Ҳозир қутилмаган бир воқеа юз берадигандай эди. Болакайнинг ҳар бир қилаётган ҳаракатлари гўё ана шу хавф-хатарнинг яқинлашаётганлигидан дарак берарди...

Юлғун дарахти ходаларидан қилинган қудуқ бошига чиққан болакай қудуқнинг тубига қарамоқчи бўлди. Ана... Шу пайт тутқун хавфсираётган ҳодиса рўй берди — боланинг кўрқув аралаш чинқиригига ўчоқ бошидаги аёлларнинг уввос солган қичқириқлари кўшилиб кетди...

Аёллар ҳам, ўйнаб юрган болалар ҳам жонҳолатда қудуқ бошига қараб югуришди. Бироқ қудуққа йиқилиб тушган болага ёрдам бериш учун уларнинг қўлларидан ҳеч нарса келмасди. Улар фақат шовқин-сурон кўтаришарди, холос.

Кулбадан отилиб чиққан Блоквил ҳам бир зумда қудуқнинг бошида пайдо бўлди. У олдида турганларни қўли билан бир чеккага суриб-итариб, қудуқнинг сув тортадиган ипига қўл узатди. Атрофдагиларнинг бақир-чақири, шовқин-сурони кучайгандан кучайганди. Юзи оппоқ оқариб кетган меҳмон аёл Оқморолга суяниб беҳуш йиқилиб қолганди. Муҳаммадаваз полвон ҳам уйдан отилиб чиқди. Унинг одатдаги йўталини ҳозир ҳеч ким эшитмади. Аёлларнинг шовқин-сурони эса босилай демасди. Гап нимадалигини энди фаҳмлаган қария ҳам қудуқ бошига қараб югурди.

Барча воқеа-ҳодиса қандай бошланган бўлса, шундай тезликда тугади. Кекса бўлса ҳам Муҳаммадаваз полвоннинг кучли қўллари аёлларнинг ёрдами билан қудуқ ичидан Блоквилни тортиб олди. Блоквил болани қўлтигига маҳкам қисиб олган эди.

Уст-боши шалаббо бўлган тутқун қудуқдан чиққандан кейин ҳам ўзини йўқотмади. У боланинг икки оёғидан тепага кўтарди. Гўдакнинг оғзи-бурнидан сув шариллаб тўкилди.

Боласи қудуқдан омон олиб чиққанини кўрган аёл унга томон интилди. Бироқ Блоквил онани бола ёнига яқинлаштиради. У ўз тилида нималарнидир айтиб аёлга бақирди. Кейин болакайни ерга ётқизиб, кўкрагини қўллари билан боса бошлади. Атрофдагилар унинг нима учун бундай қилаётганининг маъносига тушуниб-тушунмай турардилар. Кўзларини илкис очган болакай кўрққанидан қаттиқ йиғлаб юборди. Блоквил шундан кейингина жилмайиб ўрнидан турди.

Меҳмон аёл боласини шартга кўтариб бағрига босди.

— Худойим сени менга яна қайтариб берди! Ўзинга шукур! — деб, меҳмон аёл хўрлиги келиб ростакамига ҳиқиллаб йиғлай бошлади.

Муҳаммадаваз полвон эса аллақачон кулбаси томон етиб борган тутқуннинг орқасидан қараб қичқирди:

— Сен катта иш бажардинг, ота ўғил! Агар сен бўлмаганингда, бошимизга ёмон мусибат тушарди...

Елкасидаги тўни йўқлигини энди сезган ёшулли фаранг тутқуннинг жасурлигидан мамнун ҳолда қора уйига кириб кетди. Яна қайтиб чиқди. У қўлидаги қимматбаҳо зарҳал тўнни авайлаб кўтарганича тутқуннинг устига ёпиш учун у кириб кетган кулба томон интилди.

Асирлар тақсим қилинганида Эгамурод кўнғирнинг омади келганини бутун қишлоқ аҳли гапиргани, у энди фаранг асирга эга бўлгани бутун қишлоқда дув-дув гап бўлди. Бу сўз-суҳбатлар катталашиб, шиширилиб, фаранг асирнинг орқасида катта бойлик борлиги, тутқуннинг баҳосини кўтаришни эплай олса, Эгамуроднинг ҳаддан ташқари бойиб кетиши мумкинлиги тўғрисида комил ишонч билан гапирадиганлар ҳам пайдо бўлди. Блоквилнинг меҳмонга келган болани ажал оғзидан олиб қолиши эса олдинги шов-шувли сўзларга ишонмаганларни ҳам инонишга мажбур этди.

Бундан ташқари, Фарангистондан Марвга келган, Эгамурод кўнғирнинг улушига айланган бандини кўришга ҳаваси борлар сони ҳам кундан-кунга кўпаймоқда эди. Аҳвол шу даражага етдики, нархи қанча баланд бўлмасин, ҳомийлари чиқадими-чиқмайдами, эндиликда фаранг асирни Эгамуроддан ўғирлаб, бошқаларга сотишни мўлжаллаётган одамлар борлиги ҳақида ҳам миш-мишлар тарқалди. Бу миш-мишлар Эгамуроднинг ҳам қулоғига етди. Шу сабабли ҳам Блоквилнинг оёғи яна кундаланди. Тарқалаётган таъриф ва мақтовлар тутқун бечоранинг аҳволини бадтар қийинлаштирмоқда эди.

Энди кундуз кунлари ҳам Блоквил ёруғ оламни деярли кўрмайдиган бўлди ҳисоб. Унинг энг узоқ юрадиган йўли ҳожатхонагача қилиб белгиланган эди. У вақтда ҳам гоҳ Эгамуроднинг ўзи, гоҳ хотини, бола-чақаларидан биттаси тутқуннинг қулбасига қайтиб келгунча сергаклик билан пойлоқчилик қиларди. Кейинги пайтларда туннинг бир маҳалида Эгамурод уйдан чиқиб, асир ётган қулба атрофини эҳтиётлик билан текшириб кетишини ҳам Блоквил пайқаб қолди.

Бир куни пешин маҳали Эгамуроднинг ўзи уйда йўқ вақтида уларникига яна меҳмон келди. Отини боғлаб, уйга кирган, қирқ ёшлар атрофидаги силкма телпакли бу одамнинг қўлтигида каттагина тугунча ҳам бор эди.

Меҳмон ичкарида кўп бўлмай, Эгамуроднинг хотини билан ташқарига чиқди. Улар тўғри қулба томон кела бошлашди. Меҳмоннинг белбоғига тўппонча осиглиқ эди. Уруш тамом бўлганидан кўп вақт ўтганига қарамай, эҳтиёткорликни эсдан чиқармаган туркманларнинг кўпчилиги ҳанузгача қурол билан юришарди. Блоквил бундан хабардор бўлса-да, тўппончали одамнинг ўзи томон келаётганига кўзи тушгач, кўнглига бир оз саросима оралади.

Бироқ келган туркман қулба эшигига етгунча Блоквил унинг ёмон ниятли киши эмаслигига кўзи етди.

Келган киши ёқимли жилмайиш билан асирга қаради-да:

— Ассалому алайкум, эй тангри бандаси! — деди.

Ташвиш юкидан халос бўлган тутқун ҳам:

— Ваалайкум ассалом, огабек! — деди-да, келган кишининг табассумига кулимсираш билан жавоб қайтарди.

Тўппончали туркман гўё унинг айтганларига асир кам-кўстсиз тушунади деб ўйладими, жиддий кўринишга кириб сўзлай бошлади.

— Яратган эгам, «Бандам бандамга сабабчи бўлади» деган экан, эй тангри бандаси. Сен қилган яхшиликни биз охиратгача эсимиздан чиқармаймиз. Агар мен элнинг хони бўлганимда эди, сени тутқунликдан озод ҳам қилардим. Агар мен қудратли бой бўлсам эди, сенинг ҳақингни тўлаб, юртингга жўнатардим. Минг афсуски, мен ҳам сенингдай оддий бир фуқароман. Сендан ортиқча жойим — тутқун

эмаслигим, холос. Яхшилигинг учун сен бизнинг чин юракдан атаган совғамизни қабул қилгин. Оз бўлса ҳам кўп ўрнида кўргин, эй тангри бандаси.

Блоквил унинг мулойим сўзларига бош эгиб миннатдорчилик билдирди.

Тўппончали одам гапириб бўлгач, қўлтиғидаги тугунни очди. Тугунчадан силкма телпак, қўлда чиройли қилиб тикилган тўн ва бир жуфт бежирим идиш чиқди. Бу нарсаларнинг барчаси олдига қўйилгач, Блоквил уларнинг совға эканлигига тушунди. У яна бошини эгиб, жилмайганча миннатдорчилик билдирди-да:

— Ташаккур, оғабек, соғ бўлинг! — деди.

Жавобдан кўнгли хуш бўлган у одам:

— Илойим, ёмонлик юзини кўрмагин! — деб орқасига қайтди, қудуқнинг ёнига борди. Эгамуроднинг хотинига бир нарсалар деди. Кейин бошини эгиб, қудуқнинг тубига тикилди, афеус қилиб, бошини чайқади. Сўнгра кулба томон яна бир бор табассум билан қаради. Бу туркманнинг ўзига нисбатан меҳрли назарини туйган фаранг асир уни қудуққа йиқилган боланинг отаси ёки яқин қариндоши бўлса керак, деган хулосага келди...

Эгамурод кўнғир ҳовлисидагидай чучук сувли қудуқ қишлоқда деярли йўқ эди. Бу қудуқдан кўп оилалар сув олиб кетишарди. Кулбанинг ичидан ташқарига қараб ўтирган Блоквил бошқа ташвиши бўлмагач, сувга келганларнинг барчасини кўздан ўтказар, уларнинг ҳар бирига ўзича баҳо берарди. Келганлар ичида турли хил одам: қаҳрли, содда, айёр инсонлар ҳам учрарди. Айниқса, аёллар ичида бўш-баёв, индамаслари кўп. Уларнинг айримлари қудуқдан тортган сувини тўкиб-сочиб, узун кўйлагининг этагини шалаббо қилиб кетишарди. Айрим шаддодлари эса пишиқ-пухта ҳаракат қилишади, қудуқдан сув олганда ҳам, сувни ўз идишига қуйганда ҳам бир томчисини зое қилишмайди. Бундай хотин-қизларнинг ерга қадам босишлари ҳам чиройли, эътиборни ўзига тартади. Ёшгина келинларнинг бошидаги лачаклар фаранг асирни ҳайрон қолдирарди. Тақинчоқлар билан, турли-туман рангли рўмоллар билан ўралган узун лачакларни кўтариб юриш осон бўлмаса керак, деб фикр қиларди асир. Лачакларнинг ичи қанақа енгил матодан қилинган бўлмасин, ташқари томони тақинчоқлар билан безалган бу бош кийимнинг оғирлиги ҳам ўзига яраша бўлса керак, деб ўйларди у.

Асирни ҳайрон қилган яна бир нарса бор. Бу ёш аёллар сочлари учига тақадиган тақинчоқ эди. Мана, ҳозиргина бир келин қудуқдан сув тортиб олди. У сувни олиб кетаётганда Блоквилнинг оғзи очилганича кузатиб қолди. Соч учидаги тақинчоқ келиннинг қадам ҳаракатларига монанд нозик овоз чиқарар, шу билан бирга, тақинчоқлар заифа қоматига гўзаллик ҳам кўшаётгандай эди гўё. Фаранг тутқун ҳар гал туркман миллий тақинчоқларининг ушбу сеҳрли овозларини эшитиб ҳаяжонга тушар ва қойил қолиб бошини чайқаганини ўзи ҳам сезмай қоларди.

Кеча қудуқ бошига жами ўн икки нафар одам келиб кетди. Бугун, мана пешин бўлиб қолган бўлса-да, одам келиши сийрак эди. Бояги тақинчоқли келин — бандининг ҳисоб-китобига кўра, еттинчи одам эди. Тутқуннинг диққат қилишича, қудуққа фақат келин-қизлар, гоҳ-гоҳ ўн-ўн икки яшар болалар келишади. Эркаклар сув олишга келишмасди. «Албатта, бу туркманлар учун одат бўлса керак...» деб фикр қилди у.

Бироқ тақинчоқли келиндан сўнг қудуққа келган одамни кўриб,

Блоквилнинг фикри ўзгарди. Бу келган одам — узун бўйли, кўп вақтлардан буён соқолига устара тегмаган ориқ киши эди. Блоквил унинг туркман эмаслигини фаҳмлади. Фарангнинг билишича, Марв вилоятида туркманлардан ташқари пирсиёнлар ҳам яшайди. Бу фикр хато ҳам эмасди. Чучук сувли қудуққа келган кимса туркман эмаслигини унинг ҳаракатлари ҳам тасдиқларди. У урушда асир тушган қожорлардан эди.

Қудуқдан сув тортиб бўлган қожор кимнингдир ўзига форс тилида сўз айтганини эшитиб, сергак тортди. У ёнбошга қараганида эски кулбанинг ичкарасида ўтирган одамга кўзи тушди ва унга салом берди.

— Мен сизни танийман, огабек! — деса ҳам, қожор кулба томон юришга жазм қилолмади. Теварак-атрофга қараб олди. Уйдан чиққан аёл икки асирнинг бир-бирига қараб туришини кўрган бўлса ҳам, кейинги эшикка жимгина кириб кетди. Буни кўрган қожор тинчланди.

— Сизни ҳамма билади. Сиз бу ёқда яширинган экансиз-да, — деди асир қожор.

— Нима, туркманлар мени ўзларига хон қилиб сайлашмоқчими? — деб, сўзлашишни хоҳлаб турган Блоквил кулиб юборди. — Мен ҳам ҳозир сенингдай асирман. Аслида сенингдай ҳам эмасман.

— Нега менингдай эмас экансиз? Сизни ҳамма одам билади. Мен яшаётган уйдаги огабекларнинг барчаси ҳар куни сиз ҳақингизда суҳбатлашади.

— Шундай бўлса-да, менинг ҳолатим сеникидан оғир, қариндош. Сен, мана, ўзинг қоровулсиз сувга кела оласан. Мен эса ҳатто ҳожатхонага ҳам бемалол бора олмайман. Тунда ҳам оёғимдан кунда ечилмайди.

— Кунда ечилмаса, демак, сиз обрўли одамсиз. Қочиб кетмасин деб шундай қилишади-да. Мана мен ҳеч кимга керак эмасман! Саводсиз бир хизматкорман. Кетавер, десалар ҳам, қаёққа боришимни билмайман.

— Нима десанг-да, эркин тутқун билан боғлиқ бандининг ўртасида фарқ катта, сарбоз! Шерикларингдан қандай хабарлар бор?

— Нима хабар бўлсин, огабек! — деб, қожор чуқур хўрсиниб қўйди. — Орқасидан тўлов пули келганлар озод бўлиб кетишди. Менга ўхшаган бечораҳошлар Аллоҳнинг яхши куни келармикан деб кутиб юрибмиз.

— Саркардалар қаерда?

— Бошқалар тўғрисида эшитмадим. Бош сартиб билан Ҳамза Мирзо соғ-саломат Эронга борганини эшитдим...

Қожорнинг «Бош сартиб» дегани Қора генерал эди.

— Ҳай, Сиз ҳам ўз элингизга бир куни қайтарсиз-да! — деб асир қожор руҳсиз гапирди. — Сизнинг ташвишингизни қилаётганлар кўп эмиш. Иш пишган дейишмоқда...

— Барчамиз ҳам юртимизга борамиз! — деб, Блоквил кўнгли қаттиқ чўккан қожорнинг руҳини кўтармоқчи бўлди. — Туркманлар ҳам тезроқ бизлардан қутулишни исташмоқда.

— Илоҳим, айтганингизга фаришталар «омин» десин!

Блоквил сув олиб кетаётган қожорга раҳми келиб, унинг изидан қараб қолди.

39

Тагимда от бўлса, такалар ҳудудидан чиқиб, Жайхун дарёсига етиб олардим. Омадим келса, дарёнинг чап қирғоғи бўйлаб, Афғонистонга ўтмоқчи эдим.

Жорж Блоквил хотираларидан.

Орадан анча вақт ўтганига қарамай, Оқморол бир маротаба ҳам шунчаки гап ташлашга қулай фурсат топмаганлиги, ҳар куни бир неча бор дучлашганларига қарамай, ҳеч қанақа имо-ишора қилмаётганлиги Блоквилнинг умидини пучга чиқармоқда эди. Бу ҳолатни у Эгамуроднинг ҳушёрлигига йўйди ўзича. Бироқ Эгамурод ўз яқини бўлган Оқморолга тутқуннинг ёнига боришни тақиқлаган бўлса-да, асирга яхшилик қилишини истаган одам бир-икки оғиз сўз айтишга имкон топиши керак-ку, ахир?!

Блоквил бесамара ўтган ҳар кунининг эртасига қатта умид боғласа-да, кунлар ҳеч қандай ўзгаришсиз ўтмоқда эди. Ўз иш-ташвишлари билан кириб-чиқиб юрган Оқморол эса кулба томонга кўз қирини ҳам ташламас, эски иморат ичидаги тутқуннинг ўзидан умидвор бўлиб кутиб ўтирганини сезмаганга ўхшарди.

Мана, бугун эрта билан Эгамурод кўнғир тўриқ отининг йўрғасига қувониб, кайфияти чоғ ҳолда қайгадир кетди. Ўша пайтда ташқарига чиқиб, оғаси билан саломлашган Оқморол унинг кетганини кўрса-да, кулба ичкарасида ўзига диққат-эътиборини қаратиб ўтирган фарангга кўзи тушса-да, ҳеч қанақа ишора қилмади.

Оқморол қудуқ бошига келганида, гаплашиш имконияти туғилди, аммо Блоквил сўз дейишга ҳам, салом беришга ҳам тортинди. Тутқун ўз жонидан хавфсирамасди, салом берганини кимдир биров эшитишидан, шу зайлда Оқморолга яна гап тегиб қолишидан чўчирди.

Оқморол индамай уйга кириб кетгач, Блоквил Юсуфхонга юборган хати тўғрисида аниқ хулосага келди: демак, хат Тўпоз қишлоғига юборилмаган! Бунинг акси ҳам бўлган бўлиши мумкин: яъни, хат Тўпоз қишлоғидаги Юсуфхонга эмас, балки Эгамуроднинг ўзига берилган бўлса-чи?! Туркман заифаси ҳеч қачон ўзининг қондош туғишганларига қарши бормаслиги, умрида биринчи бор кўриб турган бегона бир шахсга ёрдам бормаслиги мумкин-ку, ахир. Бу биринчидан. Иккинчидан эса, айтайлик, хат бошқа бировнинг қўли билан Эгамуродга бориб етса, хатнинг қандай қилиб ва кимнинг ёрдамида пайдо бўлганлигининг сири очилса, Оқморолнинг хатти-ҳаракатини сотқинлик ҳисоблаган қариндош-уруғлари қизни соғ кўйишармикан?! Блоквилнинг фикр қилишича, шундай хавф-хатар ҳам борлигини ўйламаслик — Оқморолдай эси бутун қизга тўғри келмайди. У ўз жонидан кўрқмаса-да, қариндош-уруғлари олдида беобрў бўлишдан кўрқиши табиий. Демак, қиз Юсуфхонга ёзилган хатни Эгамуродга кўрсатмагандир-у, аммо балонинг олдини олиш учун мактубни ўз қўли билан йўқ қилиб юборгани аниқ. Шу сабабли ҳам, ўзи берган ваъдасининг устидан чиқолмаган қиз бечора тутқуннинг кўзига кўринишга, у билан сўзлашмоққа уялиб юрган бўлса керак-да?!

Блоквил бу тахминларининг қайси бири тўғри чиқишига ақли етмаса-да, ёзган хатининг Юсуфхонга топширилмаганига эндиём ҳеч қачон унга етиб бормаслигига қатъий ишонди. Шундай бўлса, унинг тутқунликдан озод бўлишига умид қиладиган биттагина йўл қолган эди. Бу йўл — қочиш. Қочиш масаласи эса деярли амалга ошмайдиган йўл эди. Биринчидан, унинг оёғи кундаланган. Иккинчидан, от топиб, унга миниб қочишнинг умуман иложи йўқ. От топилишига одамнинг кўзи етмайди. Қочишга фурсат туғилганда ҳам, бу ишни фақат тун қоронғилигидагина амалга ошириш мумкин. Бироқ ҳушёрликни қўлдан бермайдиган Эгамурод кўнғир офтоб ботар-ботмас отини ертўлага қамаб, эшигини занжир билан уч-тўрт марта ўраб, кейин қулфлайди.

Шундай бўлса-да, Блоквил қочиш тўғрисидаги умидидан бутунлай

воз кечмади. Хаёлида у неча марта Эгамуроднинг олмакўз бедовининг устига чиқди, Шарқ томонга от суриб Жайхунга етди, дарёнинг чап қирғоғи бўйлаб Афғонистонга ўтиб олди... Жайхун ва Афғонистоннинг қаердалигини, у томонларга қандай қилиб бориш мумкинлигини Блоквил яхши биледи, — у умрининг анча-мунча қисмини жаҳон давлатлари хариталарини ўрганиш билан ўтказган эди.

Қочиш орзуси энди тутқуннинг бутунлай эс-ҳушини эгаллаб олди, бу мақсадини қанча тезроқ амалга оширса — шунча яхши бўлишини ҳис қиларди. Зеро қочиб кетишига ўзининг ҳам ишонгиси келарди. Нима қилсин, соҳибжамол, юраги тоза Оқморолдан кутган умид саробга айлангач, энди унга озод бўлишнинг қочишдан бошқа йўли кўринмаётганди.

«От топилса бўлди, ҳатто оёғим кундали бўлса-да, мақсадимни амалга ошираман», деб ўйларди Блоквил. «Зиндонда ўз ажалингни кутиб, курашсиз ўлиб кетгандан кўра, Ватанга олиб борадиган йўлнинг дастлабки қадамларида ўлиб кетиш ҳам қаҳрамонликдир» деган фикрга келди у.

Эгамурод кўнғир шу кетганича офтоб бота бошлаган пайтда қайтиб келди. Кетганида кайфи чоғ оғабек, энди руҳсиз келганлигини Блоквил бир қарашда сездди... Балки чарчаган ва руҳсиз қайтган оғабек отини ертўлага киритганидан сўнг, эшикни қулфлаш эсидан чиқар? Одам кайфияти йўқ пайтларда нималарни ўйламайди?!

Шундай қилиб, Эгамуроднинг кайфиятсиз келгани фарангда яна умид учқунларини уйғотди. У бугун тунда отхона эшигини бир текшириб кўришга қарор қилди. Уни жаннат макон жойдан келтириб, дўзахдай саҳрога ташлаган толе, балки бугун унга бахт эшикларини очар?!

Кундузи Эгамуродниқига келиб-кетганларни санаб, вақтни ўтказган Блоквил кечалари вақт ўтказолмай жуда қийналар эди. Офтоб ботиши билан қоп-қора либосини кийган қишлоқ шунақанги ваҳима конига айланардики, бу — ҳеч ким билан гаплашмай-сўзлашмай, эски кулбанинг ичида ёлғиз сўппайиб ўтирган асирга ўлим билан тенг эди. Энг ёмон жойи — кунлари бир-бирига ўхшаш дамларнинг, қоронғи узун кечаларнинг яна қанча давом қилиши ҳам номаълум эди. Умидларига болта ураётган ана шу номаълумлик Блоквилни баъзан тушқунлик чоҳига қараб судраб қоларди. У ҳозирги ҳолатини яхши ёки ёмон томонга ўзгартириш учун ҳам ҳеч нарсадан қайтмасди.

Қоронғи тунларнинг узун дақиқаларини қисқартиришга ёрдам этган эски хотиралар ҳам такрорланавериш жонга тегди. Тарихга айланган ўтмиш бугунги ҳақиқат билан қийёсланиб, қайтанга асирнинг ҳасрат юкини кўпайтирмоқда эди.

Тун ярмидан ошганда Блоквил кундуз кунни тайёрлаб қўйган эски-туски латтани қўлига олди. Латта кундани ўраш учун керак. Кечаси ҳожатхонага бориш баҳонасида ташқарига чиққан асир қадам ташлаганида кунда шақиллаб, қора уйда ётганларни уйғотмаслиги керак. Кунда сал овоз чиқарса, Эгамурод дарҳол ташқарига югуриб чиққанига асир бир неча бор гувоҳ бўлган.

Эски латтани кунданинг сиртига ўраб олган фаранг кундузи берилган нондан қолган бир парчани қўлига олди. У бу нон парчаси билан Эгамуроднинг отини ўзига ўргатиб олишни ният қилди.

Тун шу даражада тим қоронғи эдики, ҳатто чироқсиз юрган одамга кулба билан ташқарининг фарқи билинмасди. Қоронғи кенг оламда Блоквилдан бошқа тирик жон йўқдай. Негадир бу кеча итлар ҳам ҳурмади, эшаклар ҳам ҳанграмади.

Ана шу жимжитликни ўзи учун яхшиликка йўйган тутқун аста-секин оёғини судраб, кулбанинг ён томонига ўтди. У ўзини ҳар қанча журъатли ҳисоблаб, барча йўналишларни ҳисоб-китоб этганман деб ўйласа-да, мақсадини амалга ошириш хавф-хатар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, ҳаяжонлана бошлади. Отхонагача бўлган йўлни босиб ўтган сайин хавф ҳам шунча ошиб борди. Дарҳақиқат, отхона эшиги ҳозир қулфланмай қолган бўлса-я... Шундай бўлса... от уни энди қандай қаршилайди? Туркманнинг ақлли оти келган одам ўз эгаси эмаслигини сезиб, қулоқларини ўйнатиб, кишнаб юборса — нима бўлади? Фаранг эгар-жабдуқсиз бедов устига чиқа олса-ку, яхши, ҳеч ким уни туюлмайдди. Сезиб қолишса ҳам, қайта қўлга тушмаслигининг чорасини кўради. Эгамуроднинг учқур оти уни тун қоронғиси бўйлаб йироқ-йироқларга олиб кетади. Қишлоқдагилар оёққа туриб уни излай бошлагунича, Блоквил анча узоқларга бориб қолади. Шундай умидлар билан отхонагача тўрт-беш қадам қолганда, асир ҳар эҳтимолга қарши орқасига бир қараб олди. Орқа томонда ҳам олд тарафдаги каби қуюқ қоронғиликдан бошқа ҳеч нарса кўринмади. Қоронғиликдан салқин шабада уфуриб кела бошлади. Блоквилнинг ташвиш ва кўрқув ҳислари билан йўғрилган бадани салқин шамолни гоҳ сезар, гоҳ эса сезмасди.

Атрофда ҳеч ким йўқлигига ишонса-да, отхона эшигига яқинлашган сайин тутқуннинг юраги тез-тез ура бошлади. У қулфга томон узатган бармоқлари қалтираётганини сизди. Эшикнинг қулфлоглиқ ёки очиклиги аён бўлганча, гоҳ умид, гоҳ умидсизлик дунёсига минг бор кириб, минг бор чиққан асирнинг пешонасида майда-майда терлар пайдо бўлди. У эшик очилганда Эгамуроднинг учқур бедовига айтадиган ёқимли сўзларигача ўйлаб қўйган эди. Отнинг одам сингари ақлли ҳайвон эканлиги тўғрисидаги эшитган ривоятларни эсга олди. Агар ҳақиқий бедов от инсондай ақлли бўлса, бир зумда устига чиққан бегонанинг оғирлигини юк ҳисобламай, чопиб кетиши керак. От устига минган инсон бегона бўлса-да, шу пайт у ожиз ва яхшиликка ўта муҳтождир. Ҳақиқий бедов отлар доимо муҳтож инсон шошаётганда ёрдамга келишган. Бундай отлар кўп вақтлар одамни ўлимдан ҳам қутқарган. Асирнинг ҳозирги тушган ҳолати ҳам ўлим билан ёнма-ён эди. Шу сабабли ҳам учқур бедов от ҳозир унга ёрдам бериши керак, ёрдам бериши керак...

Блоквилнинг неча кунлардан буён қилган ширин орзуларига, кутган чексиз-чегарасиз умидларига муштдай қора қулф қисқа, аниқ ва лўнда жавоб берди. Қизгин бармоқлар муздай темирга текканида асир баданида пайдо бўлган жунжикиш юрагигача бориб етди. Ана шу жунжикиш унинг қизгин умид-орзуларини музлатиб юборди. Бу музнинг эндиликда неча кунларда, неча ой ва неча йиллар ичида эримоғи маълум эмас...

Эшик олдига бегона одамнинг келганини сезган бедов от пишқириб юборди. Бу товуш асирнинг қулоғига «Орқанга қайтавер!» дегандай жирканч жавоб бўлиб эшитилди.

Блоквил шундан сўнггина ҳавонинг совуғини ҳам, ёқимсиз шамол эпкинини ҳам, оёғидаги кунданинг оғирлигини ҳам, вужудини оғритаётганини ҳам бирданига сизди. Орқасига қайтганида эса эҳтиёт билан қадам ташлашни ҳам ёдидан чиқарди. У ясси марзанинг устидан қийинчилик билан қадам ташлаб кулбасига етай деганида қора уй эшиги олдида қоп-қора бўлиб кимнингдир турганини кўрди. Бу албатта, Эгамурод қўнғир эди. Оғабек қора уйининг эшигини авайлаб очди-да, овоз чиқармай ичкарига кириб кетди.

Урушнинг оғир юкини елкасида кўтариб, қочқинликдан ўз уйларига қайтган такалар қилган ҳисоб-китобга кўра, бу йилга мўлжалланган озиқ-овқат маҳсулотларининг «чўғи жуда паст» эди. Ҳосилни ўз вақтида йиғиб олишга улгурмадилар. Уруш зарбалари остида пайхон бўлиб, тупроққа қоришиб кетган ғалланинг ўрнини бошқа бир нарсалар билан бўлса-да тўлғазиш керак эди. Лекин, нима билан? Тўлдириш учун ҳеч нарса йўқ эди. Асир тушган қожорларнинг қорнини тўйғизолмаяптилар, фақат ўлиб қолмасликлари учунгина бирор егулик бераяптилар. Бу ҳам бандиларни сақлаб турган хонадонлар учун оғир юк эди. Шу сабабли, асирлар тутқунликдан халос бўлишга қанчалик шошилса, эгалари ҳам улардан тезроқ қутулишга шунчалик ҳаракат қиларди. Бироқ эвазига ҳеч нарса олмадан, текин озодликка чиқариб юборишни ҳеч ким хоҳламади. Ҳеч бўлмаганда, улар учун қилинган сарф-харажатларни қоплагудай товон пули талаб қилишарди. Тутқунларнинг кўпчилиги хўжайинларига бирор манфаат келтириш учун кетмону белкуракка ёпишдилар, Блоквилга ҳамон бундай имконият берилмаган эди. У бирор бир иш билан шуғулланиш бахтидан ҳам маҳрум. Икки-уч кун жўхори бошини қайиришда қатнашганлигини ҳисобга олмаганда, у ишсиз-эрмаксиз шунчаки қараб ўтиришга маҳкум қилинган тутқун эди. Бошқа бандиларга ўхшаб унга қишлоқ ичида бемалол сайр қилишга ҳам руҳсат берилмади. Унинг «кезадиган кенг майдони» — Эгамуроднинг бир таноб ерининг бир чеккаси, холос.

Фаранг тутқун Оқморолдан кутган ёрдамани ололмагач, энди ҳеч кимга ишонмайдиган бўлди. Ҳатто у ҳеч ким билан сўзлашиш-гаплашишга майл кўрсатмайдиган бўлиб қолди. Йўқса, Оқморолга сўз айтиш учун кўпдан-кўп қулай фурсатлар ҳам бўлиб турибди. Қизнинг ўзи индамай юргач, тутқун унга гап отишни ўзига раво кўрмади.

Бир сафар эшикма-эшик кезиб юрган аттор-савдогар Эгамуроднинг хонадонига кириб келди. Узун бўйли, қиртишланган соқол-мўйловли, орқасида қоп орқалаган бу савдогар келган вақтда атрофда ҳеч ким йўқ эди. Аттор тутқуннинг қаерда ўтирганини олдиндан билгандай кулбага бир қараб олди-да:

— Ипак мол бор! Мовут мол бор! Хотин-қизлар учун нарсалар бор! — деб қичқирди.

Атторнинг эътиборига тушганини сезган Блоквилнинг кайфияти яна бузилди. «Энди дуч келган майда савдогар ҳам сени томоша қиладиган бўлди. Бундан кўра тезроқ ўлсам яхшироқ эмасми — деб, таркдунё қилган асир ғазабланиб ўзидан жирканди. Кейин ўзининг аҳволига қараб фикр қила бошлади. — Албатта, мард бўлсанг, ўлиш қийин эмас. Мард бўлсанг, яшаш қийин. Жорж, сен яшашинг керак. Ўлсанг, орзу-умидинг ҳам сен билан ерга кўмилади...»

Савдогарнинг овозини эшитган Аннабиби билан Оқморол ташқарига чиқдилар. Кўшни уйлардан ҳам уч-тўрт нафар хотин-қизлар етиб келиши билан атторнинг атрофида бозор қайнади. Қопдан чиқарган ранг-баранг матолари, безаклар қўлдан-қўлга ўтиб, яна эгасига қайтиб келди. Бундай чиройли молларни зўр қизиқиш билан томоша қилган бўлсалар-да, аёл-қизларнинг ҳеч бири харид қилолмади. Чунки бирор нарса сотиб олиш учун хотин-қизларда пул ҳам, алмаштириш учун бирор дурустроқ нарса ҳам йўқ эди. Улар яхши матоларни ва безакларни шунчаки бир кўриш учун атторнинг ёнига келган эдилар, холос.

Бу жойда ҳам савдоси ривож топмаган аттор нарсалар солинган

қопининг оғзини боғласа-да, йўлида давом этмай, ёнидаги аёллардан алланималарни сўрай бошлади. Унинг айтганларини барча хотин-қизлар эшитган бўлсалар-да, жавобни биргина Оқморол қайтарди. Оқморол кулба томонга қўлини чўзиб, яна бир нималар деди.

Қопини аёлларнинг ёнида қўйган аттор шунда кулба томон кела бошлади.

Блоквил унинг келаётганини кўриб, ўзини мажбурлаб жилмайди. «Аёллар билан савдоси жойига тушмаган аттор кулбадаги асирга ўзининг молларини тавсия қилмоқчи, шекилли!»

Савдогар Блоквилга салом берди-да, икки қўли билан омонлашиб кўришди. У форс тилида гапира бошлади.

— Мен сизнинг ёнингизга оғабек Юсуфхоннинг илтимоси билан келдим. Сиз юборган хат унга бориб етди!

Бу хабарни эшитган Блоквил аёллар орасида турган Оқморолга ялт этиб қаради. Гарчи қиз ўзига томон қарамаган бўлса-да, тутқун уялиб кетди. «Инсон доимо бирор нарсанинг охиригача чидашга сабри етмай, шошиб-пишиб хулоса қилишга мойил-да!».

Савдогар келтирган хабарга кўра овшарлар сардори Юсуфхон Блоквил ёзган хат мазмунини Бухородан Машҳадга сафар қилиб кетаётган таниш тижоратчига айтибди ҳамда фарангнинг истагини кимларга етказиш йўлларини ҳам ўргатибди.

Зеро, келтирилган хабар Блоквилнинг тутқунлик қисматини ҳал қилмаса-да, эртанги кунга қайсидир бир маънода умид билан қарашга асос пайдо қилган эди. Ниҳоят, орзу-умидлари чил-парчин бўлган тутқун учун бу хабар улкан мужда бўлди.

Шуларни айтиб, аттор Блоквил билан хайрлашди-да, қопи ёнига бориб, ҳануз уй-уйига кетмай турган аёллар ёнида дадил-дадил гапира бошлади. Ўзининг тижорат ишлари бўйича Бухоро, Хива ҳатто Машҳад каби катта шаҳарларгача борганини, савдо-сотик йўналишида тажрибали тижоратчи эканини баландпарвоз оҳангда мақтаниб сўзлаб берди. Кейин у атрофида турган аёлларнинг эътиборини ўзига янада қаратиш учун Эрон саркардаларининг барчасини яхши билган овшарли Юсуфхон билан гўё ҳамтовоқ эканлигини ҳам билдириб ўтди. Гап орасида Эгамурод кўнғирникида тутқун бўлиб турган асир ҳақида ҳам тўхталди. Юсуфхоннинг айтганларига асосланиб, унинг кимлигини, тез кунлар ичида айтилган баҳода сотиб олиниши тўғрисида ҳам хабар берди. Ўзи эса Қўнғир қишлоғига шахсан Юсуфхоннинг истаги билан келганлигини гап орасида қистириб ўтди.

... Юсуфхоннинг бу таниши келиб кетиши билан, Блоквилнинг яшаш шароитида қандайдир ўзгаришлар пайдо бўлди. Пешиндан кейин уйига қайтиб келган Эгамурод Юсуфхон билан боғлиқ хабарни эшитгач, Оқморолни изига эргаштириб, асир яшаётган кулбага келди. Уни қизиқтирган асосий масала Блоквил учун тўланадиган ҳақ эди. У ушбу тўловнинг қачон юборилишини билишни истади.

Бундай саволга ҳозир аниқ жавоб бера олмаслигини айтган фаранг тутқун:

— Сиз менинг тўловим учун қанча танга олмоқчисиз? — деб сўради.

Эгамурод бандининг нарх-навоси тўғрисида анча вақтлардан бери ўйланиб, бир баҳога келганлиги учун тез жавоб берди.

— Икки минг туман пул тўланишини истайман.

Оқморол жавобни форс тилига таржима қилганда Блоквил ўзини кулгидан зўрға тўхтатди. Пулни француз сўмига айлантирганида — тўқсон минг франкка яқин бўлишини аниқлади. Тез орада тўлов пули келиб қолиши ҳақидаги хабар қулоғига етгач, сал инсоф кира бошлаган

Эгамуроднинг жаҳлини чиқариш — ўзи учун зарар эканлигини англасанда, тутқин ўзини гапдан тия олмади:

— Бу нарх жуда баланд-ку, огабек!

— Ҳечам баланд эмас, — деб фаранг ҳисоб-китобда ҳеч нарсани билмаса керак дея ўйлаган Эгамурод ишонч билан дадил гапирди. — Биз ҳам қул нархи қанча эканлигини билганимиздан сўнг шу баҳони айтяпмиз.

— Бундай эмас, огабек. Сиз қўйган нархга уч нафар қул сотиб олса бўлади!

Фаранг асирнинг жавоблари тўғри эканлигини билса-да, ён беришни хоҳламаган Эгамурод айёрликка ўтди:

— Бизнинг айтган нарх-навомиз тўланмаса, сенинг ҳам юртингга кетиш муддатинг узайиши мумкин, мулла фаранг!

Блоквилнинг огабек билан айтишувлари шу ерда тўхтади. Ҳали келган пул йўқ, сармоя йўқ жойда даъволашмасдан, пайдо бўлган қулай фурсатни ўз фойдасига ўзгартиришни истаган Блоквил гап йўналишини бошқа томонга бурди.

— Олдин пул келсин, нарх тўғрисида кейин гаплашармиз, огабек. Лекин менинг сиздан илтимосим бор. Гап шуки, ҳозир мени озод қилсангиз ҳам борадиган жойим йўқ. Қочиб кетади деган фикрни миянгиздан чиқариб ташланг-да, менга бир оз эркинлик беринг...

— Тутқун одамга қанақа эркинлик керак экан? — дея Эгамурод таржимонлик этиб турган синглисига ўқрайиб қаради.

— Ҳеч бўлмаса оёғимдаги кундани ечиб, теварак-атрофдагилар билан учрашиш, сўзлашишга рухсат беринг. Вақтимни зерикарли ўтказмаслик учун бирор иш беринг. Сиз ҳам мусулмонсиз-ку, ахир?! Агар мени шундай ҳолда сақлаб турсангиз, ўз-ўзимдан касал топиб, ўлиб кетишим ҳам ҳеч гап эмас!

Блоквилнинг сўнги сўзлари Эгамуродга таъсир қилди. Таъсир этмаслиги ҳам мумкин эмасди. Фаранг нохушланиб, вафот этса, ана унда томошани кўринг — асир эгаси умид билан кутаётган пулдан қуруқ қолиши табиий! Ўлган одам учун ҳеч ким ҳақ тўламайди, ахир. Аксинча, хонадонига берилган асирнинг вафот этиши уй эгасининг оқсоқоллардан гап эшитишига сабабчи бўлиши мумкин. Бундан ташқари, жон учун қон-хун талаб қилинса, уни қандай тўлаш мумкин?

Шу сабабли бўлса керак, Эгамурод қўнғир асир истагини қаноатлантириш ҳақида бир оз ўйлаб, ахири ўзининг розилигини билдирди.

41

Блоквилнинг айтганига фаришталар «омин» дейишган экан. Дарҳақиқат, у бўлиши мумкин бўлган касаллик билан ўлимни эслатиб, ўз огабегидан бир оз озодлик олган кундан кўп ўтмай, хасталанди, иккала кўзини қорасув боса бошлади. Вақт ўтган сайин унинг ёруғ олами торайиб, кўз олдидаги қора парда қуюқлаша борди. У ўзининг ҳозирги муҳтожона ҳолатини, тутқунликда ўтказган қора кунларини эсидан чиқаришга мажбур бўлди. Келгусида бошидан ўтказадиган қийинчиликларни кўз олдида келтирди. Унинг дарди-хаёли, ўй-fikри кўзи ҳақида эди. Кўриш бахтидан маҳрум бўлгач, тутқун энди Ватанга қайтишни озодликка чиқдим деб ҳам ҳисоб этолмасди. Шунча азоб-уқубатлардан кейин онасининг кулар юзини, ёр-дўстларининг сиймоларини, гўзал Парижни, таниш чехраларни

кўролмайдиган бўлса, соҳибжамол қиз-жувонлар кўркидан лаззат ололмайдиган бўлса, унга бунақа озодликнинг нима кераги бор?!

Блоквил озодлик деган сўзнинг маъносини «жаҳонга эркин қараш, оламнинг инсон учун яратган гўзалликларидан баҳраманд бўлиш» деб тушунарди. Энди у нима қила олади? Унинг аниқ хулосасига кўра, ўроқ ва белкурак ишлатиш, от чоптириш, туя ва эшакка юк юклашдан бошқа нарсани билмайдиган бу чорвадорлар юртида кўз сингари нозик инсон аъзосини даволайдиган дўхтир анқонинг уруғидай эди. У ўзи бошидан ўтказаятган бу хил машаққатлардан қутула олмаса-да, кўз масаласида қўлидан келадиган барча ишни қилиши лозимлигини маъкул йўл деб ҳисоблади.

Блоквил шу пайтгача ташқарида ўйнаб юрган болалар қўл ҳаракатини чалароқ кўриб турган бўлса, энди шароит яна ҳам ёмонлашди. Бугун у беш-олти қадам оралиқдаги қудуқ оғзидаги юлғун холаларидан чиройли қилиб ясалган синчни зўрға кўрарди. Қудуқдан сал наридаги улкан нарса — Эгамуроднинг катта қора уйи ҳам унинг кўзига кичкина ўт гарамидай бўлиб кўринарди. «Ҳозир мен шундай катта уйни чала-чулпа сезаятган бўлсам, эртага ёруғ дунёни кўришдан бутунлай маҳрум бўлиб қолишим мумкин...»

Вужудини ваҳима босиб олган Блоквил кулбадан отилиб чиқди. У Эгамуроднинг уйига қараб юра бошлади.

Кулба билан қора уй оралиғидаги йигирма одим чамаси йўлни қандай босиб ўтганини билмаган фаранг туркман оқсоқоллари қиладиган ҳаракатни эсига олди. Эшикнинг олдида туриб, бир-икки марта сунъий йўталиб қўйди.

Ичкарида минғир-минғир овоз пайдо бўлди. Аммо ҳеч ким ташқарига чиқмади. Блоквил Қўнғир қишлоғига келгандан бери ўтган ойлар ичида биринчи марта оғабекнинг қора уйи эшигини очди.

— Ассалому алайкум, оғабек!

Қутилмаган ҳолатга ҳайрон қолган Эгамурод сал бўлмаса қўлидаги пиёласини туширай деб қолди.

— Ваалайкум ассалом, мулла фаранг! — У тонг билан эшикдан кириб келган одамга халқ ичида ишлатиладиган сўзни топди. — Нима бало, туш кўрдингми бизларни? Пайгамбарлар мадакдор бўлсин!

Сўнг у эшикка яқин ўтирган хотинига қаради.

— Яхшиликка бўлса-ку, бу тонг билан устимизга келмасди, Аннабиби. Сен Оқморолни чақириб кел!

Аннабиби Оқморолни чақириб келиш учун кетгач, Эгамурод қўнғир Блоквилни кўрпача устига таклиф қилди.

Оёқларини ўта эҳтиёткорлик билан босган асир эшик билан ўчоқ орасидаги икки-уч қадам масофани тўрт-беш одимда ўтди. Унинг чўккалаб ўтириши ҳам ғалатиноқ эди. Оловнинг чўққа айланган жойидан кўтарилган илиқ ҳаво тутқуннинг узатган қўлларига жуда хуш ёқди.

Фарангнинг олдинги кунларга нисбатан бечораҳол кўринишини кўздан кечирган Эгамуроднинг қалбида ачиниш туйғуси уйғонди.

— Ма, бир пиёла чой ич!

— Йўқ, оғабек, ичиш йўқ.

Унинг кўнглини кўтаришни хоҳлаган Эгамурод:

— Сен энди туркманча гапиришни ҳам ўрганяпсан! — деб мулоийм жилмайди. — Чой туркманнинг овқатдан олдин меҳмонга кўрсатадиган ҳурмат-эътибори бўлади.

— Мен беморман, оғабек.

— Мен касалман деяпсанми?

Блоквил бармоғи билан кўзларига имо қилди.

— Чашми ман хаста, оғабек! Чашмам бад аст.¹

Шу пайт:

— Эгамурод оға, ассалом! — деб, Оқморол ичкарига кирди.

— Ассалом, — деб Блоквил уй эгасидан олдин алик олди.

Асирнинг саломлашганидан маза қилиб кулган Эгамурод:

— Сен «Ассалом» дема. У «Ассалом» дейди, — дея кўлини силкитиб олдин асирга, кейин Оқморолга имо қилди.

Гапга яхши тушуна олмаган Блоквил ҳам «У ассалом» деган сўзини такрорлади-да, кулгиси келмаса ҳам, илжайиб тишларини кўрсатди.

— Оқморол, бу бир ташвиш билан келганга ўхшайди. Кўзим оғрияпти деганга ўхшаш сўзларни гапирди...

Оқморолнинг ўзига саволомуз қараганини фаҳмлаган Блоквил тез-тез гапира бошлади. У сўзлаганда зўр эҳтирос ва жўшқинли оҳангда гапирдики, буни эшитган Эгамуроднинг оғзи очилиб қолди.

— Бугун жуда бошқача гапиряпти. Нима деяпти?

— Кўзимга қорасув йиғилияпти деди, Эгамурод оға.

Айтилганларга ишончсизлик билдирган Эгамурод ҳайрон қолган ҳолда бошини чайқади.

— Қорасув йиғилганини қандай билибди. Нима, бу табибми?... Қорасув йиғилса, мен нима қилишим керак?

Блоквил Оқморолнинг таржима қилишини ҳам кутмай:

— Табиб! Табиб керак! — деди.

Эгамурод бу сўзларга таржимонсиз ҳам тушунди.

— Қорасув йиғилган бўлса, табибнинг ҳам фойдаси тегиши номаълум. Анови Яхшимурод бурказнинг ҳам кўзига қорасув йиғилган эди. Бечоранинг бормаган эшиги, кўрсатмаган табиби қолмаган. Ахири тақдирига тан берди, кўзи ожиз бўлиб қолди. Қорасув йиғилаётгани рост бўлса, бунинг ҳам қисматига шу ёзилган экан-да. Энди мен нима қилишим керак?

Оқморол асирнинг жавобини қариндошига тушунтирди.

— «Қон олдиришим керак» деяпти. «Шарқ табиблари қон олишга уста бўлишади» деяпти.

Эгамурод яна бошини чайқади.

— Субҳоноллоҳ, ўзи бир бегона миллат вакили бўлса-да, билмаган нарсаси йўқ, бунинг. Қон олдириш кераклигини қаердан билган экан-а, бу?! Қон олдиргандан кейин... Қош кўяман деб кўз чиқариб қўйсақ, нима бўлади? Қонини оламиз деб жонини олиб қўйсақ, ким жавоб беради? Кейин, бунинг жони учун биз бергидор бўлиб қолмаймизми? Бунинг хуни учун қайтадан тўп судраб келишмайдимизми? Бунга ким айбдор ҳисобланади? Албатта, мен айбдор бўламан. Ёки Муҳаммадаваз оғамми?

Эгамуроднинг сўзлари тутқуннинг жаҳлини чиқаргани унинг юзи биланиб турарди.

— Форслар «Эчкига жон қайғи, қассобга мой қайғи» дейишади...

— Бу нақл туркманларда ҳам бор. Шундай бўлса ҳам мен нима қилай? — деб, Эгамурод ҳам асирнинг сўзини ёқтирмаганини билдирди. — Оқморол, сен унга айт, фаранги эчки эмас, Эгамурод кўнғир ҳам қассоб эмас, дегин.

Блоквил Эгамуроднинг афтига тикилиб, ўтирган ҳолида дадил-дадил бир нарсалар деди.

— Бу нима деб сапчияпти? — Эгамурод шошиб сўради.

— Агар табиб топиб қонимни олдирмасанглар, мен ўзимнинг қон томиримни кесаман, деяпти. Табибни вақтида олиб келмасангиз, кеч

¹ Менинг кўзим касал, оғабек. Кўзларим ёмон кўраяпти.

бўлади. Кўр бўлиб қолганимдан ўлганим яхши, деяпти.

— Ана, кўрдингми? Мен боя нима дегандим? — Эгамурод анча ўйланиб ўтирди. — Беш-ўн танга пул ишлаб оламан деб, биз бошимизга балони сотиб олмасак яхши эди-я, Оқморол!

— Шунга ўхшаяпти, — деб асирнинг ёнини олишга тортинган, қариндошига ҳам қарши гапиришни истамаган Оқморол иккиланиб қолди. — Мен ҳам нима қилишимни билолмаяпман, Эгамурод оға. Лекин қон олдирган билан одам ўлмайди-ку. Бўлмаса, кўр бўлиб қолгани учун кейин бизларни айбдор ҳисоблаб юрмаслиги учун унинг айтганини бажарайлик.

Оқморолнинг айтганлари Эгамуродни дадиллантирди.

— Қон олдириб, бундан ҳам ёмонроқ бирор нарсага учраса, бизларни гуноҳкор ҳисобламайдими? Шунга сўра ундан!

Блоквил қатъий жавоб қайтарди.

— Барча нарсанинг кафилигини бўйнимга оламан. Олдиндан тилхат ҳам ёзиб бераман, керак бўлса.

— Ундай бўлса мен рози, — деб Эгамурод бошини қимирлатди. — Кўжуқ қишлоғида Бибижамол табиб бор. Бориб шунга олиб келаман. Пешингача етиб келсам керак...

*Туркман тилидан
Музаффар АҲМАД ва
Машариф САФАРОВ таржималари.*

Давоми бор.

Рабиндранат ТАГОР

Бу кўклам кўшиғи эгаси менман

ЙЎЛ УСТИДА

* * *

Хонада ҳеч ким йўқ, дераза очиқ,
Ҳар ёқда офтобнинг нурлари сочиқ.
Кўшиқ эшитилар олисдан шу он,
Сирга чор атрофни чулғаб ногаҳон.
У шундай роҳатбахш, у шундай тиниқ, —
Қалбинг зангор кўкка юксалар, аниқ.
Қандай тушунтирай ҳаяжонимни?
Кимга раҳмат дейин, бериб жонимни?
Менинг ҳам куйлагим келар дафъатан,
Кўшиғим ўзига топсин деб ватан.
Мен умримда чеккан гурбатлар бекор,
Менинг ўзимдан ҳам қалбим бахтиёр.

* * *

Кўклам ўзи сени кўрган келгани,
Унга бор дардлингни юклама, тўкма.
Сенга кун бермаган тақдирни сўкма,
Кўклам ўзи сени кўрган келгани,
Боғларда сен билан бирга юргани.

Сен бахтли одамлар қаторида бўл,
Умидлан, севинчли лаҳзаларни кут.
Неки, ўтган бўлса барини унут,
Сен бахтли одамлар қаторида бўл,
Сенга бу кун очиқ жаннат каби йўл.

Йўқ, йўлга чиқмадинг олмай сўзимни,
Ана, ўтди-кетди ёришган кун ҳам.
Кўзимдан оққан ёш ювди юзимни,
Мен энди билмайман, чарх уриб кимни —
Кимни йўл устида кутади кўклам?

Русчадан
Омон МУХТОР
таржималари

Рабиндранат ТАГОР (1861-1941) — бенгал тилида ижод қилган шоир, ёзувчи, драматург. Ҳиндистон Республикаси Давлат Мадҳияси муаллифи. Нобел мукофоти лауреати. Тагор асарлари жаҳондаги кўп тилларга, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган. Миртемир ва Тўхтасин Жалолов каби устоз таржимонлар унинг асарларига мурожаат этганлар. Ўтиборингизга буюк шоирнинг янги таржималарини ҳавола қилмоқдамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

57

* * *

Жисмимми, руҳим ёнида
одам кўп. Билмас, оҳ, улар —
Менинг кўксим осмонида
учиб юрибди оҳулар.
Тунда гўё ой сингари,
кундуз нима, офтобми ё —
Бир шамми у, мен билмадим,
олис фалақдан ёғдулар?
Мен билмадим, бу эзгулик
юлдузми ё кўк подаси,
Ул подага саҳродаги
ўт деб берилган оғулар?
Қайда юрибсан, эй чўпон,
айт, сенга ҳам ғафлатми хос,
Борми сенинг кўксингда ҳам
мендек аламли "ёҳу"лар?

* * *

Бу кўклам қўшиғи эгаси менман,
Кўклам ўтгач, ҳадеб у юрмас чорлаб.
Мен учун азиз у, яширмам сендан,
Менинг ҳаётимда қолар у порлаб.

Тинглаб уни тўлса кўзларингда ёш,
Бекорга инжима мендан ва ундан.
Топсанг ҳасратли куй тинглашга бардош,
У қайта тирилар ўша бир кундан.

* * *

О, Яратган!
Кишанлардан халос эт бизни.
Қашшоқликдан, кўзлардаги хурксиниб ётган
Маҳзунликдан, ожизликдан, эринчоқликдан.
Ҳар лаҳзада минг шубҳадан ҳаётимизни.
Қоронғида тентираган йўлчини қўлла,
Бизни қутқар балолардан. Нур сари йўлла.

О, Эгамиз!
Мудроқдану ғафлатдан қутқар,
Сен ўзингсан азал-абад борлиқнинг шоҳи.
Кимнинг бўлса сен сингари пушти паноҳи,
Айланади севинчга ғам, битар сукутлар.
Қора тунда йўл излаган йўлчини қўлла,
Озгина нур бергил бизга. Кун сари йўлла.

О, Қодир Зот!
Бизни асра ёвуз ақлдан,
Муҳаббатдан айла бизнинг руҳимизни пок.
Қуриб-қотган шоҳга жондек, бизга бер идрок, —
Дунё ёруғ, қачон бўлса қалблар ёқилган.
Кўзин зулмат боғлаб қўйган инсонни қўлла,
Барчамизни самимият томонга йўлла.

* * *

Осмонда қуёш, ой, юлдуз чамани,
Ер эса бор тирик жоннинг ватани,
Шу ҳамдамликдадир қўшиғим мани.

Замонлар тўлқини, кунлар самани
Менингдир. Не ўзи ҳаётда маъни? —
Шу мубҳамликдадир қўшиғим мани.

Дарахтларнинг дағал биз каби тани,
Лекин гул баргидек қалб титрагани —
Шу ажиб ҳолдадир қўшиғим мани.

Одам келгани-ю, одам ўтгани,
Олам эса чигал, ечими қани? —
Шундай саволдадир қўшиғим мани.

МУҲАББАТ

* * *

Менинг ҳасрат тўла юрагим бир жом,
Ол уни, севгилим, у сенга инъом.

Бу майдан зулматда умрим саргардон,
Уни ичсанг, менда қолмайди армон.

Орзу-умидларим бўлар бари фош,
Сен менга бир лаҳза бўлсанг ҳасратдош.

Келтирар эртақдек бахтли бир кунлар —
Сенинг кўзларингда тошган учқунлар.

* * *

Тилимда янграйди исминг ягона,
Гоҳ баҳона топиб, гоҳ бебаҳона.
Зикр этаман ҳасратли кун, шод кун, лоқайд кун —
Худди дунё исминг билан тўлган бир хона.

Исмингни айтаман гоҳ кулиб мамнун,
Гоҳ эса қаршингда илтижо учун.
Сен эмас, исминг ҳам гўзал афсона!
Борликда энди йўқ бирон бошқа ун.

* * *

Мен биламан, тортинасан сен келишга бу сўқмоқдан,
Эшик ошиқ, қайтганим йўқ изларингни мен ўпмоқдан.

Қалб амри деб устинг юпун, оёғингда йўқ балдоқлар,
Келганинг соз, бу уй ва боғ сени мен каби ардоқлар.

Қара, ана, оппоқ гуллар титрана бошлаган аста,
Сочингга тақ сен улардан, бағрингда туз бир гулдаста.

Келганинг соз, келганинг соз, келганинг ўхшайди тушга,
Сени кўриб, бутун олам кириб олгандек огушга.

Қуйиб берди ёмғир ногоҳ. Бошланди фасли довуллар,
Ёмғир каби, шамол каби менинг қалбим ҳам шовуллар.

* * *

Сенинг ишқинг билан юрак маст.
Лекин сенга бу ҳеч керакмас!

Қоронғи тун ипдек сўқмоқда
Ҳуркиб
ёлғиз кўринган чоқда, —

Сени ўйлаб қалбим қийноқда
Чопгим келар,
кўлда чироқ
кўтарганча даст.
Лекин сенга бу ҳеч керакмас!

Кўча-кўйда
бир кун келиб
тикласанг қомат,
Номардлар ёғдирар гоҳо —
сенга маломат.

Мен-чи? Куюнаман, жоним, бўл деб саломат,
Истайман сен учун бир тўй аломат,
Дегим келар: ўкинмагин, дунё баланд-паст.
Лекин сенга бу ҳеч керакмас!

Шундан кейин сенга ногоҳ буюради бахт,
Насиб этар одам каби қувонч туйган вақт,
Сен, аксинча, энди гўё яшнаган дарахт,
Кечаги номардлар эшиқда карахт,
Мен пойингга йиқилмоқни истайман-ку, бас.
Лекин сенга бу ҳам керакмас!

* * *

Рухсат бергин, дилбаржон, ўлтиришга ёнма-ён
Сен билан бир сония. Қалбим қалбингга пайванд.
Бу кун менда кўп юмуш, дардим менинг бир жаҳон,
Лекин улар ҳеч қачон мени этолмайди банд.

Боқай бир дам юзингга. Ойдек жойлан кўзимга,
Тутқин телба юрагим олсин озгина ором.
Мен жаҳон айвонида қулман ўзим-ўзимга,
Йўқдир эркнинг уммони менда на тонг ва на оқшом.

Айни баҳор айёми, турфа гулнинг саломи,
Ана, остонамга ҳам қўниб турибди баҳор.
Ҳид олиб гўнғиллаган асалари каломи
Худди куйдек оҳангдор. Қандайдир тантанавор.

Ёт кўзлардан йироқда, севги деган қирғоқда
Қани, ўлтирсак эди кун бўйи сезмай малол.
Лекин юрибмиз доғда, тундек оғир фироқда,
Менинг бу куйлаганим барчаси оддий хаёл.

* * *

Кел, кел, эй азизим, эй ҳабиб, кел, кел.
Қалбим ҳасрат тўла, эй табиб, кел, кел.

Меҳрибон бўлгину келақол, дилбар,
Келақол бўлсанг-да бир рақиб, кел, кел.

Кўкда кезиб булут, ёғганда ёмғир —
Сен бу. Қолдирмагин бенасиб, кел, кел.

Менинг бахтим сену, бахтсизлигим сен,
Бу дунёда сенсиз мен ғариб, кел, кел.

Сен келавер қайта-қайта, енгил-оғир дам,
Бу оламнинг ўзи бетартиб, кел, кел.

Эй менинг исёнкор ва мўмин бағрим,
Мен томон ҳар қачон йўл тортиб кел, кел.

Кузми, қиш, кўкламми, ёзми — йўқ фарқи,
Менга истаганча ғам ортиб кел, кел.

Кулган чоғларимда бўлгин ёнимда,
Маҳзун куйлаганда андалиб кел, кел.

Мен бунёд бўлганда, мен йўқ бўлганда —
Менинг суянганим, эй ҳабиб, кел, кел.

Болеслав ПРУС

Фиръавн

Тарихий роман

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Бош қўмондон мунажжимларнинг башоратига кўра қўрхонаси билан атир ойининг еттинчи куни Бубастдан жўнаши керак эди. Шу («омадларнинг омади») куни осмондаги маъбудлар, ердаги одамлар Ра илоҳининг душман устидан қозонган галабасини тантанали нишонламоқда эдилар. Шу кунда тугилганлар жуда ҳам кексайиб, иззат-икром билан дунёдан кетардилар. Мунажжимларнинг башоратларига қараганда, шу куни оғирбўй аёлларга, газлама сотувчиларга омад, сичқон ва бақаларга нохушлик келар эди.

Рамсес бош қўмондон бўлгач ишга қизғин киришди. У ҳар бир фавж-ни шахсан ўзи кутиб олди, кийимлари, қуроллари ва қарвонини кўздан кечирди. Қўшимча тарзда ҳарбийга янги олинганларни жанг санъатига пухта ўргатишга, душманларга қирон ва фиръавнга шўҳрат келтиришга чақирди. Ҳарбий кенгашнинг ҳар бир мажлисига ўзи раислик қилди, ҳар бир жосуснинг сўроғида ўзи қатнашди, Миср ва ганимларнинг қўшини жойлашган марраларни харитага ўз қўли билан белгилади. Бош қўмондон жойдан-жойга тез кўчиб юриши туфайли уни ҳамма ерда кутишарди. Бироқ у қирғийга ўхшаб кутилмаганда учиб келарди. Эрталаб уни Бубастнинг жануброғида озиқ-овқат захираларини текшираётганида кўришса, бир соатдан кейин шимол томонда пайдо бўлиб, қайсидир қисмда бир юз эллик аскар етишмаётганини аниқлайди, кечга томон эса олдиндаги қўриқчиларга етиб олиб, уларнинг Нил ирмоғидан кечиб ўтиш жараёнида ҳозир бўлади. Шундай кечув пайтида икки юзта араванинг кўригини ўтказди.

Херихорнинг ёрдамчиси, муқаддас Ментесуфис ҳарбий ишни яхши билгани учун Рамсесдан ҳайратланди.

— Биласизларми, муқаддас биродарлар, — деди Ментесуфис Сэм ва Мефресга, — мен вориснинг жоҳиллиги ва айёрлигини билганимдан бери ёмон кўраман. Лекин Осирис гувоҳ бўлсинки, бу йигит туғма лашкарбоши. Сизлар ишонмайдиган бир гапни айтай: шу зайлда ҳаракат бўлса, биз кучларимизни кутилаётганидан ўн тўрт кун олдин чегарага олиб чиқамиз. Ливияликлар ҳали камонимиз ўқларининг визиллашини эшитмай турибоқ урушни бой бериб бўлдилар!

— Бунақа фиръавн қайтанга бизга хавфли, — деди Мефрес кексалик қайсарлиги билан.

Қўмондон атир ойининг олтинчи куни кечга томон ювиниб, эртага қуёш чиқишидан икки соат олдин ҳужумга отланишини қўрхонага маълум қилди.

Боши ўтган сонларда.

— Энди тўйиб ухламоқчиман, — гапни якунлади у.

Лекин кўмондоннинг айтгани бўлмади.

Аскарлар шаҳар бўйлаб тинимсиз юриш қилар, сарой олдига кўр тиккан фавж шу ернинг ўзида еб-ичар, жангчилар дам олишни ҳам ўйламай кўшиқ куйлар эдилар.

Рамсес энг ичкари хонага кириб кетди, лекин ҳар дақиқада унинг оромини бузишар, қандайдир зобит мингбоши бажарадиган ишни ҳам ундан сўрар, яна бири ҳисобот ёки хабар олиб келарди. Олдига ҳайдаб келинган душман айғоқчиси бирор янги гап айтмас, таниқли жаноблар кўнгиллилардан тузилган арзимас чериги билан унга рўпара келиб, ўз ёрдамини таклиф этар, кўшинга ул-бул нарса етказиб беришни таклиф этган ёки ҳарбий бошлиқларнинг юлғичлигидан шикоят қилган финикиялик савдогарлар ҳам кирар эдилар.

Башоратгўйлар ва мунажжимлар уруш олдидан шаҳзода ҳақида фол очишни таклиф этишар, ўқ-найзалардан ҳимоя этувчи туморларни тавсиа қилишарди. Уларнинг бари хабар қилмасдан туриб ворис хонасига бостириб кирар, ўзларини гўё уруш тақдири уларга боғлиқдек сезишар ва бош кўмондон хонасида эркин ҳаракат қилишар эди.

Ворис ҳаммасини сабр билан эшитарди. Лекин мунажжимлардан кейин аёллардан бири кириб, Рамсес гўё энди уни яхши кўрмай қолгани, шунинг учун у билан хайрлашгани кирмаганига эътироз билдирди. Чорак соатдан кейин эса дераза ортида бошқа аёлларнинг йиғиси эшитилганида чидаб туrolмай Тутмосни чақирди.

— Хонада ўтириб тур, агар тоқатинг етса хонадонимдаги аёлларни тинчлантвр. Мен эса боғнинг бирор жойига беркинаман, акс ҳолда ухлай олмай, сувга пишилган товукдай бўлиб қоламан.

— Керак бўлсанг қаердан излай?

— Ҳеч қаердан, — кулди ворис, — юриш тараддуди бошланганда ўзим келаман.

Шудай дея у елкасига қалпоқли энгилпўшини ташлаб, боққа қараб югурди.

Бироқ боғда ҳам жангчилар, ошпазлар, хизматкорлар изгиб юрар, чунки саройда лашкар кўтарилиши олдидан бўладиган тартибсизлик ҳукмрон эди. Буни кўрган Рамсес боғнинг энг хилват томонига бурдилди. Токлар билан ўралган шийпончани топиб, ўриндиққа аста чўзилди.

— Бу ерда на коҳинлар ва на хотинлар топа олмасалар керак, — деди у ўзича.

Ва бир дақиқада уйқуга кетди.

Финикиялик аёл Кама бир неча кундан бери ўзини бетоб сезарди. Асабийлашиш ўрнига қандайдир галати толиқиш ва бўғимларида оғриқ сезарди. Бундан ташқари, айниқса, манглайи ва қошлари устида қичишиш сезиларди.

Хасталикнинг бу арзимас бўлиб кўринган белгилари безовта қилганидан кейин аввалгидек ўзини ўлдириб кетишлари ҳақида ўйла-мас, кун бўйи ойна қаршисида ўтириб, оқсочлар безовта қилмаслиги учун уларга хоҳлаган ишларини қилаверишга буюрарди. Энди у на Рамсес ва на ёмон кўрган Сарра ҳақида ўйламас, балки юзидаги биров пайқамайдиган доғларни синчиклаб кўриш билан овора эди.

— Доғлар... ҳа, доғлар... — пичирлади у ўзича кўрқиб. — Икки, уч... эй Ашторет! Ўз роҳибангни бундай жазога тортмасан. Яхшиси, ўлим... Дарвоқе, бу нима жиннилик? Пешонамни бармоқларим билан силасам, доғлар қизариб кетяпти. Эҳтимол қандайдир ҳашарот чаққандир ёки юзимга эскирган мой сургандирман, ювиб ташласам, эртага йўқолиб кетади.

Бироқ доғлар эртасига ҳам йўқолмади.

Кама хизматкорни чақирди.

— Менга қара,— буюрди у бурчакнинг қоронғироқ жойига бориб ўтиргач. — Юзимда доғлар кўриняптими?... Фақат яқин келма!..

— Ҳеч нарса кўрмаяпман,— деди асир қиз.

— Чап кўзим остида... қошларим устида ҳамми?— сўради Кама баттар асабийлашиб.

— Илоҳий юзингни ёруққа қаратишга изн бер, хоним, — деди жория.

Бу таклиф Камани қутуртириб юборди.

— Йўқол бу ердан, ярамас,— ўшқирди у,— кўзимга кўринма!

Чўри қочиб кетиши биланоқ пардозкурси ёнига бориб, қандайдир қутини очди ва мўйқалам билан юзига қизил сурди.

Кечкурун бўғимларида оғриқ сезган Кама табиб чақиришларини буюрди. Табиб келганини унга хабар қилганларида яна ойнага қаради ва жазаваси тутиб, уни ерга отди. Табиб керак эмаслигини йиғламсираб айтиб, қичқира бошлади.

Атирнинг олтинчисида у кун бўйи туз тотмади ва ҳеч кимни кўришни истамди. Қоронғи тушиб, жория хонага шам кўтариб кирганида ўзини тўшакка отиб, бошини буркаб олди. Оқсочга тезроқ чиқиб кетишини буюриб, шам ёруғидан узоқроқдаги оромкурсига ўтирди ва бир неча соат қарахт ҳолатда туриб қолди.

«Ҳеч қанақа доғ йўқ, — ўйлади у, — агар бўлса ҳам унақа... Бу мохов эмас!»

— Эй маъбудлар, — қичқирди у юзтубан тушиб, — мен бундай ҳолга тушишим мумкин эмас... Мени асранглр!.. Муқаддас эҳромга қайтаман... Гуноҳларимни умр бўйи юваман...

Бироздан кейин яна тинчланди.

— «Ҳеч қандай доғлар йўқ, неча кундан бери теримни ишқалайман, у қизаргани йўқ. Касаллик қайдан юқиши мумкин!.. Роҳиба, тахт ворисининг аёли моховга йўлиққанига биров ишонадими! Эй маъбудлар! Дунё дунё бўлганидан бери бундай бўлмаган!.. Бу касаллик балиқчилар, сургун қилинганлар ва қашшоқ яхудийларга тегади. Ҳа, ўша яхудий қизи! Уни маъбудлар шундай дардга мубтало қилсин!»

Шу дақиқада иккинчи қаватдаги дераза ортида кимнингдир сояси элас кўринди, кейин шарпа эштилди ва хонага... шаҳзода Рамсес сакраб тушди...

Кама серрайиб қолди. Кейин бошини тутамлаб, кўзларида чексиз даҳшат пайдо бўлди.

— Ликон!.. — дудуқланди у, — Ликон, шу ердამисан? Ҳалок бўласан-ку! Сени излашяпти.

— Биаман, — деди юнон истеҳзоли кулиб, — ортимдан барча финикияликлар, фиръавннинг ҳамма миршаблари қувляяпти. Лекин мана, мен сенинг ёнингдаман.

— Ворис хонасига кирдингми?

— Хос хонасига кирдим. Кўксида ханжар қолдирган бўлардим, лекин инс-жинслар уни қаяққадир олиб кетишибди... Жазманинг бошқа аёл ёнига кетган бўлса керак...

— Сенга бу ерда нима керак? Қоч! — пичирлади Кама.

— Фақат сен билан кетаман! Ташқарида арава кутяпти. Унда Нилгача бориб оламиз. У ёғига заврақда сузиб ўтамиз.

— Ақлдан озибсан. Ахир шаҳарда, йўлларда аскарлар тўлиб ётибди...

— Шунинг учун саройга киришим осон бўлди. Билдирмасдан кетамиз. Ҳамма бисотингни йиғиштир. Ҳозир сени олгани қайтиб келаман...

— Қаёққа кетяпсан?

— Жанобингни излаб кўраман, — жавоб қилди у, — ўзимдан эсдалик қолдирмай кетмайман.

— Жинни бўпсан!

— Жим бўл! — ўшқирди у ғазабдан оқариб. — Уни ҳимоя қилияпсанми?..

Кама ўйланиб қолди, муштрларини туғиб, кўзларида олов ёнди.

— Агар уни топа олмасанг-чи? — сўради у.

— У ҳолда ухлаётган жангчилардан бир нечасини ўлдираман, саройни ёқаман... Ҳа... нима қиларимни ўзим ҳам билмаяпман... Ўзимдан эсдалик қолдиришим керак... бусиз кетмайман!

Финикиялик аёлнинг кўзларидаги ғазабни кўриб, Ликон ҳайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди? — сўради у.

— Ҳеч нарса. Биласанми, ҳозир сен ворисга жуда ҳам ўхшайсан.

Қиладиган энг яхши ишинг...

У Ликоннинг қулоғига яқинлашиб, шивирлади.

Юнон унинг гапини ҳайрон бўлиб тинглади.

— Сенинг тилинг билан ёвуз руҳлар гапиряпти, — деди юнон. — Майли, шубҳалар унга тушсин.

— Бу — ханжардан яхшироқ, — деди роҳиба кулиб, — тўғримасми?

— Миямга бундай фикр ҳеч қачон келмаган бўларди! Эҳтимол, иккаласини ҳам...

— Аёлга тегма, яшайверсин. Бу менинг қасосим бўлади.

— Қаҳринг жуда ҳам қаттиқ-да! — шивирлади Ликон.

— Лекин менга ёқади. Биз улар билан шоҳона ҳисоб-китоб қиламиз.

Юнон йигити деразадан сакраб тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Кама ўзини ҳам унутиб, ташқарига диққат билан қулоқ тутди.

Ликон кетганидан чорак соат ўтмасданоқ токзор томондан аёл кишининг чинқириғи эшитилди. Овоз бир неча бор такрорланиб, тинди. Камани қутилган қувонч ўрнига даҳшат босди. У чўкка тушиб, телбанамо кўзларини боғ томонга тикди.

Пастда кимнингдир югураётгани эшитилди ва деразада яна қора энгилпўш кийган Ликон пайдо бўлди. У ҳарсиллаб нафас олар, қўллари эса қалтирарди.

— Бисотинг қани? — бўғиқ овозда сўради у.

— Мени ёлғиз қолдир, — деди аёл.

Юнон унинг томоғидан гиппа олди.

— Бахтиқаро, — шивирлади у, — кун чиқмасдан олдин сени ушлаб, зиндонга тиқишлари ва бир неча кундан сўнг бўғиб ўлдиришларини биласанми?

— Мен бетобман...

— Бойлик қани?

— Ўриндиқ тагида.

Ликон хонага сакраб тушиб, ёниб турган шамни олди. Ўриндиқ остидан оғир ҳуққани топиб, Камага ёпинчиғини узатди ва унинг қўлидан судрай бошлади.

— Улгурамит! Жанобинг хонага кирадиган эшик қани?

— Мени қолдириб кет...

— Шундайми, сени шу ерда қолдиради деб ўйлаяпсанми? Йўқ,

сен менга хушёрлигини йўқотган кўппакчалик кераксан... Лекин бирга кетишинг зарур. Ўзидан ҳам ақллироқ одамлар борлигини жанобинг билиб қўйсин. У илоҳанинг роҳибасини ўғирлаган бўлса, мен унинг жазманини ўғирлайман...

– Айтяпман-ку, касалман...

Юнон белига осилган ханжарни чиқариб аёлнинг томоғига қадади. Кама чўчиб кетиб, шивирлади:

– Кетяпман, кетяпман...

Улар хонадан яширин эшик орқали чиқишди. Сарой томондаги гулхан атрофида ўтирган жангчиларнинг овози эшитилди.

Дарахтлар орасида машъалалар ёлқини милтиллар, уларнинг ёнидан валиаҳд хизматчиларининг айримлари югуриб ўтардилар. Дарвозага етганларида уларни соқчилар тўхтатди.

– Ким келяпти?

– Фивадан, – жавоб берди Ликон.

Шундай қилиб улар кўчага ҳеч қандай қаршиликсиз чиқишди ва келгиндилар яшайдиган даҳанинг тор кўчаларида ғойиб бўлишди.

Тонг ёришишига икки соат қолганида шаҳарда ноғора ва бургу овозлари янгради.

Шаҳзода Тутмоснинг устини очиб, қувноқ кулги билан бақирганида у чуқур уйқуда эди.

– Тур, бедор ҳарбийбоши! Полклар юришни бошлади!

Тутмос ўрнига ўтириб, уйқули қўзларини ишқади.

– Э, сенмидинг, ҳукмдор? – деди у эснаб. – Яхши ухладингми?

– Бунақаси бўлмаган, – деди Рамсес.

– Мен ҳам ухлаб олишим керак эди.

Иккаласи ювиниб, кўкракзирхларини кийишди ва сайислар қўлида юлқинаётган отларга минишди.

Ворис озроқ аёнлари билан шаҳарни тезда тарк этиб, судралиб бораётган қўшин сафини босиб ўтди. Нил анчагина тошгани учун қўшинни анҳор ва кечувлардан ўтказишда қатнашмоқчи бўлди.

Куёш кўринганида охирги арава шаҳардан анча олислаб кетган эди. Бубастнинг муҳтарам ҳокими ўз мулозимларига деди:

– Энди ётиб ухлайман. Кечки овқатгача ким уйғотса ҳам мендан яхшилик кутмасин. Ҳатто илоҳий куёш ҳам ҳар куни дам олади. Мен эса биринчи атирдан буён ухлаганим йўқ.

Бироқ у буйруқ бериб улгурмасидан ҳузурига миршаблар зобити келиб, муҳим масалада қабул қилишини сўради.

– Ҳаммангизни ер ютсин! – сўкинди амалдор. Лекин зобитни ичкарига таклиф этиб, норози оҳангда сўради: – Наҳотки кутиш мумкин бўлмаса? Ахир Нил орқасига қайтиб кетмаяпти-ку...

– Катта бахтсизлик юз берди! – деди зобит. – Тахт ворисининг ўғли ўлдирилган.

– Нима? Қайси? – қичқариб юборди ҳоким.

– Яхудий Сарранинг ўғли.

– Ким ўлдирди? Қачон?

– Бугун тунда.

– Бундай қилишга кимнинг ҳадди сиғибди?

Зобит қўлларини ёйиб, билмаслигига ишора қилди.

– Сендан сўраяпман, ким ўлдирди? – такрорлади ҳоким қўрқинчдан кўра кўпроқ жаҳл билан.

– Жаноб, ўзинг тергов қиласан дегандим. Қулоқларим эшитганини тилим такрор қилолмаяпти.

Ҳоким даҳшатга тушди, Сарранинг чўриларини бошлаб келишни

буюрди ва олий коҳин Мефресга одам юборди. Ментесуфис ҳарбий вазирликнинг вакили сифатида шаҳзода билан юришга кетган эди.

Чақирувдан ҳайрон бўлган Мефрес тез етиб келди. Ҳоким унга гўдакнинг ўлдирилганини ва гувоҳларнинг гапини зобит такрорлай олмаётганини айтди.

– Гувоҳлар борми? – сўради олий коҳин.

– Буйруғингни кутишяпти, муқаддас ота.

Сарранинг фолбинини олиб киришди.

– Хонимингнинг гўдаги ўлдирилганидан хабаринг борми? – сўради ҳоким.

Фолбин ерга йиқилди.

– Ҳаттоки бола мурдасини деворга урганини, боққа қочмоқчи бўлганида соқчилар қотилни ушламоқчи бўлганини ҳам кўрдим.

– Бу воқеа қачон юз берди?

– Бугун тун ярмида, шаҳзода хонимнинг ёнига келган заҳоти, – деди фолбин.

– Демак, шаҳзода хонимнинг ёнида бўлдимиз? – сўради Мефрес.

– Ғалати-ку, – ҳокимга пичирлаб деди у.

Иккинчи гувоҳ Сарранинг ошпази, учинчиси эса хизматкори эди. Иккаласи ҳам тунда шаҳзода хонимнинг хонасига кўтарилиганини айтишди. У ерда узоқ турмаган, кейин боққа югуриб чиққан, кетидан даҳшатли қичқириқ билан Сарра югурган.

– Ахир шаҳзода тун бўйи саройдаги хонасупадан чиқмаган-ку! – деди ҳоким.

Миршаб бошини ирғаб, йўлақда сарой хизматкорларидан бир нечаси кутишаётганини айтди.

– Уларни чақиринглар. Мефрес берган саволлардан маълум бўлишча саройда ухламаган. Ярим тунда хонасидан боғ томонга чиқиб кетган ва шу бўйича биринчи ногора товушидан кейин қайтган.

Ҳар икки гувоҳни олиб кетишиб, ёлғиз қолишгач, ҳоким ўзини ерга ташлаб, қаттиқ оғриб қолгани, тергов қолиб кетиб ўзи ўлиши мумкинлигини Мефресга баён қилди. Олий коҳин ранги ўчган ва фавқулодда ҳаяжонда эди. Лекин терговни давом эттиришга ва Сарранинг хонасига бирга боришга фиръавн номидан амр қилди.

Вориснинг боғи узоқ бўлмагани учун иккала амалдор жиноят жойига тезда етиб келдилар.

Хонага кўтарилишганида Сарра гўё бешикдаги боласини эмизаётган ҳолатни кўриб ҳайратландилар. Девор ва тўшамаларда қон доғлари аниқ кўриниб турарди.

Ҳоким ҳолсиз ўтириб қолди. Мефрес эса қиёфасини ўзгартирмади. У Саррага яқин келиб елкасига кўлини тегизди.

– Хоним, биз бу ерга онҳазрат номидан келдик...

Сарра сапчиб ўрнидан турди-да, юракни эзиб юборгудек нола билан бақирди:

– Лаънатилар! Сизларга Исроил подшоҳи керакмиди? Ана ўша подшоҳ! О, мен бахтсиз қайданам маслаҳатига қулоқ тутдим!

У чайқалиб бориб, бешикка ёпишди.

– Ўғилгинам... Жажжигина Сети... Қандай чиройли, қандай ақлли эдинг. Қўлчаларингни узатишни бошлагандинг... Яхве, – нола қилди у, – боламини қайтариб бер, ахир сен бунга қодирсан! Миср маъбудлари Осирис... Гор... Исида, ахир сен она бўлгансан-ку! Наҳотки илтижоларимни осмонда ҳеч ким эшитмаса... Ушоққинам... Ҳатто қашқир ҳам унга раҳм қилган бўларди.

Олий коҳин аёлнинг ўрнидан туришига ёрдамлашди. Хона миршаблар ва хизматкорлар билан тўлди.

— Сарра, — деди олий коҳин, — Миср ҳукмдори, онҳазрат фиръавн номидан тавсия этаман ва буюраман, айт, ўглингни ким ўлдирди?

У ҳуши йўқ одамдек бўшлиққа қараганича қўлини пешонасига юргизди. Ҳоким унга шароб аралаш сув берди, аёллардан бири юзига сув сепди.

— Қотилнинг номини айтишингни онҳазрат номи билан буюраман, — таъкидлади Мефрес.

— Ким ўлдирди? — гапира бошлади Сарра бўғиқ овозда, Мефреснинг юзига тикиларкан. — Ким ўлдирди, деб сўраяпсанми? Сиз коҳинларни биламан! Виждонингиз қандай эканини ҳам биламан!

— Хўп, ким ахир? — қисталанг қилди Мефрес.

— Мен, — деб ўкирди Сарра. — Боламни ўзим ўлдирдим, чунки уни сизлар яҳудий қилдингиз.

— Ёлғон! — пишқирди олий коҳин.

— Мен! Мен! — такрорлади Сарра, — эй одамлар, ким мени кўраётган, эшитаётган бўлса, билиб қўйинглар, — деди одамларга юзланиб, — боламни мен ўлдирдим! Мен! Мен! Мен! — кўксига уриб бақирди у.

Сарра ўзини аниқ айблаётганини эшитиб, ҳоким ўзига келди ва унга ачиниш билан қаради. Аёллар ўкириб йиғлар, фолбин кўз ёшларини тинимсиз артар эди. Фақат муқаддас Мефрес кўкариб кетган лабларини жаҳл билан қимтиб турарди. У миршабларга аниқ ва донadona қилиб буйруқ берди:

— Подшоҳимизнинг хизматчилари! Бу аёлни суд биносига олиб бориңлар!

— Ўғлим ҳам мен билан борсин!.. — бақирди Сарра бешикка ташланиб.

— Сен билан боради, сен билан, шўрлик хотин, — деди ҳоким ва юзини кафтлари билан беркитди.

Иккала амалдор хонадан чиқдилар. Миршаб тахтиравон келтиришни буюрди ва Саррани юксак эҳтиром билан пастга бошлади. Бечора аёл бешикдан қонли тугунни олиб, тахтиравонга қаршиликсиз ўтирди.

Унинг ортидан барча хизматкорлар ҳам суд зали томон кетишди.

Мефрес билан ҳоким боғ оралаб қайтишганидан кейин музофот бошлиғи ҳаяжон билан деди:

— Бу аёлга раҳмим келяпти.

— Бу раҳмдиллик унинг ёлғон гапиришига адолатли қасос бўлади, — жавоб қилди коҳин.

— Шундай деб ўйлайсанми?

— Ишонаманки, маъбудлар ҳақиқий қотилни фош этади ва ҳукм қиладилар.

Боғ даричаси олдида уларнинг йўлини Каманинг уй бошқарувчиси кесиб ўтиб, ҳайқирди:

— Финикиялик аёл йўқ, шу бугун кечаси ғойиб бўлибди!

— Яна бир бахтсизлик, — шошиб деди ҳоким.

— Хавотир олма, — деди Мефрес, — у шаҳзоданинг ортидан кетган.

Муҳтарам ҳоким Мефреснинг шаҳзодани ёмон кўришини тушунди ва юраги тўхтаб қолгандай бўлди. Зеро, Рамсес ўз ўглини ўлдиргани исботланса, валиаҳд отасининг тахтига ҳеч қачон чиқа олмайди ва коҳинларнинг шафқатсиз яғмоси Мисрни эзиб қўяди.

Амалдорнинг кўнгли яна бир хабардан хижил бўлди. Хатор эҳромининг икки табиби гўдак жасадини ўрганиб, қотилнинг эркак киши эканлигини айтишган. «Кимдир ўнг қўли билан гўдакни икки оёғидан ушлаб, бошини деворга урди. Сарранинг қўли боланинг оёқларини жуфтлаб ушлашга етмайди, — деди улар. — Бундан ташқари, оёқларда эр кишининг бармоқ излари қолган».

Шундан кейин олий қоҳинлар Мефрес ва Сэм Сарра ётган зиндонга боришди. Шунда Мефрес Миср ва бошқа юртлар маъбудлари номини ўртага қўйиб, гўдакнинг ўлимида Сарранинг қўли йўқлигини тан олишга ва қотилнинг ташқи қиёфасини айтишга ундади.

— Сўзларингга ишонамиз, — деди унга Мефрес, — ва сен ростини айтганинг заҳоти озод бўласан.

Аммо Сарра бу илтифотдан мамнун бўлиш ўрнига, аксинча, газабга келди.

— Қашқирлар! — қичқирди у. — Сизларга иккита қурбон камлик қилдимиз? Яна янгилари керакми!.. Бу ишни мен бахтиқаро қилдим, мен!.. Гўдакни ўлдириш учун мендан бошқа аблаҳ борми! Ҳеч кимга зиёни тегмаган гўдаккинани!..

— Сени қандай жазо кутаётганини биласанми, қайсар хотин? — сўради Мефрес. — Болангнинг жасадини уч кун давомида қўлингга ушлаб туришга мажбур қилишади, сўнг ўн беш йилга зиндонга ташланасан.

— Фақат уч кунми? — зорланди аёл, — ундан бутун умр ажралмасликка тайёрман. Чақалогим Сети билан ажралмасликка тайёрман... ва жанобим бизни биргаликда дафн этишга буюради...

Қоҳинлар ташқарига чиққанларида муҳтарам Сэм шундай деди:

— Боласини ўлдирган аёлларни кўп кўрганман ва ҳукм қилганман. Лекин бунақаси учрамаган.

— Чунки у боласини ўлдирмаган, — деди Мефрес норози оҳангда.

— Бўлмаса ким ўлдирган?

— Сарранинг хонасига югуриб кирган ва бирпасда кўздан ғойиб бўлган одам. Воқеага шохид бўлган хизматкорларнинг айтишига қараганда, қўшин юриш бошлаган пайтда меҳробни қонга бўяган ва Камани бирга олиб кетган одам. Боласининг яхудий эканини билиб, Саррани уйдан ҳайдаган ва уни жорияга айлантирган одам, — гапни тугатди Мефрес.

— Айтганларинг қандайин даҳшат, — қўрққанидан шивирлаб гапирди Сэм.

— Жиноят ундан ҳам даҳшатлироқ ва бу аёлнинг қайсарлик қилишига қарамай жиноят охир-оқибат очилади.

Авлиё ота ўзининг башорати бунчалар тез рўёб бўлишини ўйламаган эди. Воқеа бундай бўлганди.

Шаҳзода Рамсес ҳарбий қўшин билан Бубастдан кетаётиб, саройдан чиқиб улгурмаган ҳам эдики, миршаблар бошлиғига боланинг ўлдирилгани ва Каманинг қочиб кетгани, Сарранинг хизматкорлари тунда шаҳзода унинг уйига киргани ҳақида хабар беришди. Миршабхона бошлиғининг зеҳни ўткир эди. У жиноятни ким содир этганига ақли етиб, дарҳол тергов олиб бориш ўрнига воқеани Хирамга айтиб, шаҳар ташқарисига олиб кетди.

Мефрес Саррадан иқрор бўлишни талаб қилаётган пайтда миршаббоши Хирам бошчилигида барча финикияликлар билан Ликон ва Кама ортидан қувдилар.

Шаҳзода юришга чиққанига уч кун бўлганида миршаббоши Бубаст-

га усти мато билан ёпилган қафасни олиб келди. Қафас ичидан қандайдир аёлнинг ноласи эшитилар эди.

Миршаббоши уйқуга ётиш ўрнига тергов олиб бораётган зобитни чақриб, унинг ҳисобини диққат билан эшитди.

Тонг пайтида икки олий қоҳин — Сэм ва Мефрес, шунингдек, Бубаст ҳокими миршаббоши томонидан тавозе билан изҳор этилган таклиф олдилар. Учовлон амалдорлар узоқ куттирмай етиб боришди. Миршаббоши уларга чуқур таъзим қилиб, қотиллик ҳақида билганларини гапириб беришларини илтимос қилди.

Буни эшитган ҳокимнинг ранги оқарди ва ҳеч нарса билмаслигини айтди. Олий қоҳин ҳам деярли шундай фикр билдириб, Сарранинг гуноҳкор эмаслиги эҳтимолини қўшимча қилди. Навбат муқаддас Мефресга келганида у шундай деди:

— Кечаси жиноят содир этилганда вориснинг аёлларидан Кама исмлиси қочиб кетганини эшитдингми?

Миршаббоши ҳайронлигини яширмади.

— Шунингдек, сенга хабар қилиндики, йўқми, билмадим, тахт вориси ўз хонасида тунамаган ва Сарранинг уйига кирган. Фолбин ва икки гулом тун ёруғ бўлгани учун уни танишган.

Миршаббошининг ҳайрати янада ортди.

— Афсуски, — деб сўзини тугатди олий қоҳин, — сен Бубастда бир неча кун бўлмадинг...

Бошлиқ Мефресга чуқур таъзим қилгач, ҳокимга мурожаат қилди:

— Марҳамат қилиб айта олмайсанми, муҳтарам зот, ўша тунда у одам қандай кийимда бўлган?

— Эгнида оқ кўйлак, олтин ҳошияли қизил матодан пешгир бор эди, — деди ҳоким. — Аниқ эслайман, чунки уни охирги марта кўрган ва ўша оқшом суҳбатлашганлардан бириман.

Миршаббоши қарсак чалган эди, Сарранинг фолбини хонага кириб келди.

— Вориснинг хоним уйига тунда кирганини кўрдингми?

— Ҳа, унга даричани мен очиб бердим — абадий яшасин!

— Эгнида қандай кийим бўлганини ҳам эслай оласанми?

— Эгнида сариқ ҳамда қора чизиқ аралаш узун кўйлак, худди шунга ўхшаш тумоқ ва қизил аралаш ҳаворанг пешгир бор эди, — жавоб қилди фолбин.

Қоҳинлар ва ҳокимнинг юзларида ҳайронлик аломати зоҳир бўлди. Сарранинг иккала жориясини олиб киришганида улар ҳам шаҳзода ҳақидаги кўрсатмани такрорладилар. Шунда ҳокимнинг кўзлари қувончдан чарақлаб кетди.

— Қасам ичишим мумкинки, — такрорлади муҳтарам ҳоким, — шаҳзоданинг эгнида оқ кўйлак, зар аралаш қизил пешгир бўлган.

— Энди, зоти олийлари, — таклиф қилди миршаббоши, — мен билан бирга зиндонга борсинлар. У ерда яна бир гувоҳни кўрамиз.

Тўртовлон кенгина ерости хонага тушдилар. Туйнук олдида усти мато билан ёпилган қафас турарди. Қафас бурчагида бир аёл ётар эди.

— Ахир, бу Кама хоним-ку! — ажабланди ҳоким.

Дарҳақиқат, у озиб-тўзиб кетган Кама эди. Таниш амалдорларни кўриб ўрнидан турганда юзига ёруғ тушди. Ҳозир бўлганлар аёлнинг юзи сариқ-қизил доғлар билан қопланганини кўрдилар. Аёлнинг кўзлари телбаларча боқар эди.

— Юзимдаги яра илоҳанинг иши эмас! — қичқирди у бегона овоз билан. — Осиёлик аблаҳлар менга ифлос кўрпа ташлаб қўйишди. О, қандай бахтсизман!

– Кама, – деди миршаббоши, – бошингга тушган кулфатдан машхур қоҳинларимиз Сэм ва Мефреслар гоят ачинишди. Агар ҳақиқатни айтсанг улар дуо қиладилар. Зора, кеч бўлмасдан қудратли Осирис сендан фалокатни аритар, дардинг энди бошланыпти, бизнинг маъбудларимиз сенга ёрдам бера оладилар.

Бемор аёл тиз чўкиб, панжарага юзини текизди ва ёлбора бошлады:

– Раҳм қилинглар! Мен финикия маъбудларидан юз ўгирдим, энди ўлгунимча Мисрнинг маъбудларига ўзимни бағишлайман...

– Жавоб бер, лекин ростини айт: яҳудий Сарранинг гўдагини ким ўлдирди?

– Хиёнаткор Ликон, юнон... У бизнинг эҳромимизда қўшиқ куйларди. Сени севаман, деган эди... У ярамас мени ташлаб, бисотимни олиб қочди.

– Ликон нега болани ўлдирди?

– Шаҳодани ўлдирмоқчи эди, лекин саройдан топа олмай Сарранинг уйига югуриб кирди ва...

– Қўриқланаётган уйга жиноятчи қандай қилиб кирди?

– Билмайсанми, жаноб, Ликон ворисга ўхшайди! Улар бир дарахтнинг икки япроғи мисол ўхшаш.

– Ўша тунда Ликон қандай кийимда эди? – сўроқда давом этди миршаббоши.

– Унинг эгнида қора-сарик ҳошияли хитон бор эди... Худди шунга ўхшаш тумоқ кийган, мовий аралаш қизил пешбанди бор эди... Мени азоблашни бас қилинглар... Соғлигимни қайтариб беринглар... Раҳм қилинг... Сизларнинг маъбудларингизга содиқ бўламан... Кетяпсизларми? О, бераҳмлар!

– Бечора аёл, – деди олий қоҳин Сэм Камага қараб. – Сенга энг кучли мўъжизаларни юбораман, зора...

– Сени Ашторет ярлақасин!.. Йўқ, сизларни раҳмдил ва қудратли маъбудларингиз ярлақасин! – пичирлади азоб чекаётган аёл.

Амалдорлар зиндондан чиқишиб, ўз жойларига қайтдилар.

Олий қоҳин Мефрес нигоҳини пастга тикиб турганини кўрган ҳоким ундан сўради:

– Тиришқоқ миршаббошимиз очган янгилик сени хурсанд этмадимми?

– Қувонишга асосим йўқ, – кескин жавоб қайтарди Мефрес, – иш осонлашиш ўрнига, аксинча, мураккаблашмоқда. Ахир Сарра болани ўзи ўлдирганини айтяпти, финикиялик эса унга биров ўргатиб қўйгандай гапиряпти.

– Демак, муқаддас ота, сен бунга ишонмайсан, шундайми? – гапга аралашди миршаббоши.

– Умримда бирини иккинчисидан ажратиб бўлмайдиган эгизакларни учратмаганман. Боз устига, Бубастда ворисимизга шунчалар ўхшаш одам борлигини эшитмаганман.

– Ўша одам, – баён этди миршаббоши, – Ашторет эҳромидида хизмат қилган. Уни Тир шаҳрининг беги ва бизнинг ворисимиз ўз кўзлари билан кўришган. Яқинда менга шу одамни ушлашга буйруқ бериб, катта мукофот ваъда қилган эди.

– Ўхў! – ҳайратланди Мефрес. – Билишимча, сен, ҳурматли миршаббоши, давлатнинг катта сирларидан хабардор экансан. Лекин кўзим билан кўрмагунча ўша Ликонга ишонмаслигимга ижозат бергайсан.

Ғазабланган Мефрес шундай деб, қароргоҳни тарк этди. Ортидан эса елка қисиб муқаддас Сэм ҳам чиқди.

Йўлақда қадамлар товуши тингач, ҳоким миршаббошига тикилиб туриб сўради:

– Бунисига нима дейсан?

– Чиндан ҳам, – жавоб берди бошлиқ, – муқаддас пайгамбарлар ўзларига дохил бўлмаган ишларга аралаша бошлабди.

– Биз буларнинг ҳаммасига чидашимиз керак! – шивирлаб гапирди ҳоким.

– Вақти-соати келгунча, – хўрсинди бошлиқ, – нега десангиз, одамларнинг юрагидагини ўқий билишимга қараганда, қоҳинларнинг ўзбошимчалигидан амалдорларимиз, ҳарбийлар ва халқ орасидаги катталар азият чекишяпти. Ҳамма нарсанинг чегараси бўлиши керак.

– Доно фикрларни айтдинг, – деди ҳоким унинг қўлини қисиб, – ички туйғуларим айтиб турибди – фиръавн миршабларининг катта бошлиғи бўласан.

Яна бир неча кун ўтди. Бу вақтда малҳамчилар ворис ўғлининг жасадини мўмиёладилар. Сарра эса суд бўлишини кутиб қамоқда ётарди. Ўзини суд қилишларига ишончи комил эди.

Кама ҳам қамоқда бўлиб, мохов касалига йўлиққани учун уни қафасда ушлар эдилар. Тўғри, мўъжизакор табиб ундан хабар олди, дуо ўқиди, барча дардлардан фориг этувчи сув берди. Лекин финикиялик аёлни безгак тарк этмади. Тарғил доғлар қошлари ва яноқлари устида аниқроқ сезила бошлади. Уни шарқий саҳрога олиб бориш кераклиги ҳақида ҳоким азмойишхонасидан буйруқ келди. Одамлардан узоқда жойлашган саҳрода моховга йўлиққанлар қишлоғи бор эди.

Бироқ кунларнинг бирида миршаббоши Птаха ибодатхонасига келиб, олий қоҳинлар билан учрашиши зарурлигини айтди. Бошлиқ билан бирга икки изкувар ва бошидан оёғигача қопга ўралган одам ҳам бирга келган эди. Сал ўтмай миршаббошига олий қоҳинлар юқорида, маъбуда ҳайкали ёнида кутишаётганини айтишди.

Изкуварларни дарвоза олдида қолдириб, қопдаги одамни елкасидан ушлаганича қоҳинлар кузатувида меҳробнинг олдига олиб борди. У ерда Мефрес ва Сэм кўкрагига тўқа тақилган олий қоҳинлар кийимида турардилар. Бошлиқ улар олдида юзгубан тушиб сўради:

– Сизларнинг буйруғингизга биноан, муқаддас оталар, жиноятчи Ликонни тутиб келтирдим. Унинг юзини кўришни хоҳлайсизларми?

Улар рози бўлгач, миршаббоши ўрнидан туриб, маҳбус устидаги қопни олди. Юнон валиаҳдга шунчалар ўхшар эдики, унга ишонмасдан бўлмасди.

– Демак, сен мажусийлар эҳроми Ашторетнинг қўшиқчиси Ликонсан? – сўради қоҳин Сэм боғлиқ турган Ликондан.

– Валиаҳднинг ўғлини сен ўлдирганмисан? – ўз навбатида сўради Мефрес.

Юнон газабидан кўкарди ва боғичдан қутулиш учун силтанди.

– Ҳа, – чинқирди у, – қашқирнинг отасини тополмагач, кучугини ўлдирдим... Осмон оловлари ёндирсин уни!

– Шаҳзода сенинг олдинда нима гуноҳ қилган эди, қотил? – сўради лол қолган Сэм.

– Нима гуноҳ қилди?! У Камани мендан ўғирлаб олди, тузалмас касаллик юқтирди. Мен эркин одам эдим, қочиб қутилиш учун етарли маблағим бор эди. Бироқ шундай бўлса ҳам ўч олишга қарор қилдим ва мана, сизларнинг қаршингиздаман. Унинг бахти маъбудларимиз нафратидан ҳам устун экан. Энди ўлдирсангиз ҳам майли... Тезроқ бўлса, яна яхши.

– Бу ваҳший қотил, – деди олий коҳин Сэм.

Мефрес сукут сақлагандан сўнг юноннинг ёниб турган кўзларига тикилди. Коҳин унинг жасурлигидан лол бўлиб, афтидан, ниманидир ўйлар эди. Сўнг бирдан миршаббошига юзланди.

– Кетишинг мумкин, муҳтарам бошлиқ. Бу одам бизга тегишли экан.

– У менга тегишли, – эътироз билдирди бошлиқ, – уни мен тутдим, демак, шаҳзодадан мукофотни ҳам мен оламан.

Мефрес ўрнидан туриб қўйнидан олгиндан қуйилган нишонни чиқариб таъкидлади:

– Мен аъзо бўлган олий кенгаш номидан бу одамни шу ерда қолдиришингга амр қиламан. Ёдингда тут, унинг бу дунёда борлиги энг муҳим давлат сири ва агар уни шу ерда қолдирганингни унутсанг нур устига нур бўлади.

Миршаббоши яна юзтубан йиқилди, сўнг ўрнидан туриб, ғазабини аранг босганча нари кетди.

«Тахт вориси, жанобимиз фиръавн бўлганида сизлар билан ҳисобкитоб қилади, – ўйлади у, – мен эса бунга ўз ҳиссамни қўшиб қўяман, мана кўрасизлар!»

Дарвоза олдида қолган изкуварлар ундан маҳбусни сўрадилар.

– Маҳбуснинг кифтига маъбудлар қўлини қўйди, – деди у.

– Бизнинг мукофот нима бўлади? – иккиланиб сўради изкуварлардан бири.

– Мукофотимизга ҳам маъбудлар панжа босдилар, – деди бошлиқ.

– Ўзингизни ишонтирингки, бу маҳбусни тушингизда кўргансизлар. Шуниси сизларга хавфсизроқ ва қулайроқ бўлади.

Изкуварлар индамай бош эгдилар. Лекин уларнинг кўнглида яхшигина иш ҳақидан маҳрум этган коҳинлардан ўч олиш ҳисси уйғонди.

Миршаббоши кетганидан сўнг Мефрес бир неча коҳинларни ёнига чақириб, ҳар бирининг қулоғига бир-бир шивирлаб чиқди. Коҳинлар юнонни қуршаб, муқаддас ибодатхонадан олиб чиқиб кетдилар. Ликон қаршилиқ кўрсатмади.

– Бу одамни қотил сифатида судга бериш керак, деб ўйлайман, – деди Сэм.

– Ҳаргиз, – кескин жавоб қилди Мефрес. – Бу одамда қиёслаб бўлмайдиган жиноят яширин: у тахт ворисига ўхшайди.

– Уни нима қиласизлар?

– Олий кенгашга ҳавола этамиз, – тез жавоб берди Мефрес. – Тахт вориси мажусийлар ибодатхонасига борган ва у ердаги аёлни олиб қочган, мамлакатга уруш хавфини солган. Коҳинлар дахлсизлигига қарши исён бўлган жойда Ликон асқотиши мумкин...

Эртасига чошгоҳ пайтида олий коҳин Сэм, ҳоким ва миршаббоши Сарра ётган зиндонга келдилар. Шўрлик бир неча кундан бери туз тотмаган, ҳолсизланганидан юксак мартабали кишилар кирганларида курсидан аранг тура олди.

– Сарра, – деди ҳоким уни бошқалардан кўра яхшироқ билгани учун, – биз сенга хушxabар олиб келдик.

– Хушxabар? – тақрорлади у ҳардамхаёллик билан. – Менинг ўғлим ўлган – мана шу охирги хабар. Кўкракларим сутга, юрагим зардобга тўлиб-тошган.

– Сарра, – давом этди ҳоким, – сен озодсан. Болани сен ўлдирмагансан.

Унинг қотиб қолган юзига жон кирди:

– Мен ўлдирдим! Мен ўзим!

– Кулоқ сол, Сарра, ўглингни эркак киши, финикиялик Каманинг жазмани Ликон исмли юнон ўлдирган...

– Нима? Нима дединг? – пичирлаб деди Сарра унинг кўлидан ушлаб, – О, бу финикиялик! У бизни хароб қилишини сезган эдим. Лекин юнон... Ҳеч қандай юнонини билмайман. Ўғлим юнонга нима гуноҳ қилган экан?

– Бунисини билмадим, – деди ҳоким. – Энди юнон йўқ. Лекин, Сарра, ўша одам шаҳзода Рамсесга ўхшар эди. Хонангга бостириб кирганида сен уни жанобингга ўхшатгансан ва ҳукмдорга доғ туширмаслик учун ўзингни айбдор қилишни ихтиёр этдинг.

– У Рамсес эмасмиди? – хитоб қилди аёл бошини чангаллаб. – Мен бебахт ўғлимни бегона одам бешикдан олишига индамай қараб турдим... Ҳа-ҳа-ҳа!

Унинг кулгиси секин-аста сўна бошлади. Бирдан оёқлари чалишиб, кўлларини силтаганича ерга қулади ва кулган ҳолатда жони узилди.

Бироқ унинг юзидан тушуниксиз изтироб излари қолди. Бу изтироб изларини ўлим ҳам ўчира олмади.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Ғарбий Миср чегарасини қиррали оҳактошлардан иборат юз минглаб тепаликлар ташкил этган бўлиб, уларнинг баландлиги бир неча метр келади. Улар Нил соҳили бўйлаб ястаниб, айрим жойларда тепаликлар оралиғи бир чақирим келарди. Уларнинг бирига чиқиб шимолга қаралса, жуда ғаройиб манзара кўринган бўларди. Ўнгда Нил кесиб ўтган ингичка тасмадек ўтлоқ, чапда ҳадсиз сап-сарик, айрим жойларда оқ ва қизил доғлар сачраганга ўхшаш зарғалдоқ текисликни кўриш мумкин.

Ливия саҳроларининг асосий белгилари зерикарли бир хиллик, сарик қумлар, жазирама иссиқ, айниқса, атрофнинг чексизлигидан иборат бўлиб, Мисрнинг ғарбий томонига қараб тизилиб кетган.

Агар яқиндан қаралса, аслида саҳро бир хилда эмас, балки юқорига сапчиётган денгиз тўлқини қотиб қолгани сингари ўрқачлардан иборат.

Бирор одам, агар журъати етиб, бу денгиз бўйлаб ғарб томонга бир-икки соат, борингки, кун бўйи юрса, янги-янги манзилгоҳларни кўради.

Гоҳида қоялар қандайдир тароқсимон шакл олади. Оёқ остидаги қумлар бора-бора саёзлашиб, гўё уммон остидан қуруқлик кўтарилаётгани каби оҳактош замин сезилади.

Дарҳақиқат, бу – қум денгизидagi бутун бошли мамлакат. Оҳактош тепаликлар ёнида водийлар, улар пойида дарё ва ирмоқлар кўрилади. Ундан нарида эса текислик чўзилган бўлиб, ўртасидаги кўл соҳиллари илонизи бўлиб оқувчи сув тубига қайрилиб кетган.

Лекин бу водийдаги хор-хаслар, қумликларда эса бир томчи ҳам сув йўқ, дарё ирмоқлари қуриб қолган. Бу ўлик ўлкада нафақат ўсимликлар йўқ бўлган, балки унумдор тупроқ ҳам чангга айланиб кетган ёки қаттиқ қатламга сингиб бўлган. Бу ерда ғаройиб ҳодиса юз берган, гўё табиат ҳалок бўлиб, фақат суякларигина қолганга ўхшарди. Бунинг устига ўша ўлик тана жазирама иссиқ ва шамолда парчаланиб, жойдан-жойга кўчиб юради. Ҳалок бўлса ҳам дафн этилмаган мана шу қуруқлик ортида яна қумликлар чўзилиб кетган. Бундай саҳронинг

ҳар-ҳар жойида қиррали, айримларининг бўйи бир қаватли уйчалик келадиган қоялар туртиб чиққан. Чўққиларнинг юқори қисми чангга беланса ҳам батамом қуриб қолмаган барглар билан тугайди.

Гиёҳлардан иборат галати чўққи ҳали бу ерда сув қуриб битмаганини билдиради. Лекин жазирамадан қочиб қум остига беркиниб олган намлик уларни бир нав сақлаб туради. Бу жойларга тасодиф билан шўра уруғлари тушиб қолгану қийинчилик билан кўкарганида сахро ҳукмрони бўлган тўфон уни сезиб қолиб, секин-аста қум сепа бошлайди. Ўсимлик баландга қараб ўсгани сайин қумдан ҳосил бўладиган минора ҳам юксалиб боради ва қум унинг томоғидан бўға бошлайди. Шўра бутаси сахрода адашган одам каби қўлларини атрофга чўзади.

Чексиз зарғалдоқ сахронинг қум тўлқинлари ўсимлик қолдиқлари билан бирга чайқалади.

Мана, қаршингизда қоя девор. Унинг ичида дарвозага ўхшаган жарлик... Бу нима? Кўзингизга ишонмайсиз! Дарвозаларнинг бири ортида хурмо дарахтлари, мовий кўлларга бой водий намоён бўлади. Баландликда эса ибодатхоналар оқариб кўринади.

Бу воҳа қум уммони ўртасидаги орол.

Фиръавнлар даврида бундай воҳалар жуда кўп, эҳтимол, бир неча ўнлаб бўлган. Улар Мисрнинг ғарбий чегараларини оролчалар занжири билан ўраб турган. Улар Нил дарёсидан ўн, ўн беш, йигирма мил нарида жойлашиб, ҳар бири ўнлаб ёки бир неча квадрат-километр жойни эгаллаган.

Араб шоирлари томонидан жаннат эшикларига қиёслаб куйланган бу воҳалар ҳеч қачон жаннатга ўхшамаган. Уларнинг кўллари асосан ботқоқликлардан иборат бўлган. Ерости сувлари иссиқ ҳолда отилиб чиқади, баъзи сувлар қўланса ва ўта даражада шўр бўлади. Бу жойлардаги ўсимликларни Мисрдаги дуркун набототга қиёслаб бўлмайди. Шундай бўлса ҳам, сахродаги бу хилват жойларда ўсувчи, кўзларни қувнатувчи майсалар, хурмолар ва салқин ҳаво йўловчиларга мўъжиза бўлиб кўринади.

Қум денгизи бағрига жойлашган бундай оролчаларда яшовчилар сони бир хил эмас: бир неча юз кишидан тортиб бир неча мингга етади. Бу хилватгоҳда ливиялик, мисрлик, ҳабашистонлик шубҳали одамлар ёки уларнинг зурриёдлари яшаган. Зеро, ҳеч нарсадан тоймас бўлиб қолган тош конидаги маҳбуслар, миршаблар таъқибига учраган жиноятчилар, солиқлардан безиган деҳқонлар ёхуд оғир турмуш азобларидан қўрқмаганлар кўчиб келганлар.

Бу қочоқларнинг аксарияти йўлда ҳалок бўлган. Айримлари таърифлаб бўлмас азоблардан кейин воҳаларга етиб келганлар. Одамлар ғариб яшасалар-да, озодликдан мамнун ҳолда хоҳлаганида Мисрга босқин уюштиришга тайёр турадилар. Сахро билан Ўрта ер денгизи орасида узун, лекин унчалик кенг бўлмаган унумдор тупроқ бўлиб, бу ерларга мисрликлар, ливияликлар деб аталувчи турли қабилалар жойлашган. Одамларнинг бир қисми деҳқончилик, қолганлари баликчилик ва денгиздаги кемаларда иш билан банд бўлишган. Бироқ улар орасида тинч меҳнатдан кўра босқинчиликни афзал билган каллакесарлар тўдаси бошқалардан доим ажралиб турган. Тажовузкор бу ёввойи халқ қашшоқликдан ўлган ёки ҳарбий юришларда ҳалок бўлган. Шундай бўлса ҳам уларнинг сафи сардинияликлар (шердана) ва сицилияликлар (шекслеша) билан тўлиб турган. Улар маҳаллий ливияликларга қараганда ёввойироқ ва қароқчиликка мойил бўлишган.

Ливия Қуйи Миср билан туташ бўлгани учун ёввойилар фиръавн

ерларини тез-тез горат қилганлар ва бунинг учун оғир жазога мустаҳиқ бўлганлар. Ливияликлар билан уруш яхшиликка олиб келмаслигини билган фиръавн ёки тўғрироғи, коҳинлар сиёсатни ўзгартирдилар — ливияликлар оилаларининг Куйи Мисрга кўчиб келишига рухсат бердилар. Қароқчи ва фитна кўзғовчиларни ҳарбий қўшинлар сафига олиб, кўп ҳолларда яхшигина жангчиларга эга бўлдилар.

Шу тариқа давлат ўзининг Ғарбий чегараларида тинчлик ва осойишталикни таъминлади. Ливиялик ёлғиз қароқчиларни итоат қилдириш учун миршаблар, дала соқчилари, Нилнинг Канъон қўлтиғи соҳилларига қўйилган бир неча Миср ҳарбий қисмлари кифоя эди. Ливияликлар билан бўлган катта урушни Рамсес III олиб борган. У жанг майдонида ҳалок бўлган рақибларнинг кесиб олинган қўлларидан тоғ ясади ва Мисрда ўн уч минг асирни олиб қолди. Шундан бери Ливия томонидан бўладиган ҳужумдан ҳадиксирамаган, фақат Рамсес XII кексайиб қолганида коҳинларнинг бетайин сиёсати бу жойларда уруш оловини ёқди.

Уруш қуйидаги сабаб билан аланга олди.

Фиръавн қаршилик қилгани учун ҳарбий вазир ва олий коҳин Херихор Ассирия билан Осиёни бўлиб олиш тўғрисидаги битимни имзоламади. Бироқ Бероэснинг огоҳлантириши ёдига тушиб, Ассирия билан тинчликни узоқ йиллар сақлаб қолиш мақсадида, агар улар шарқий ва шимолий Осиё давлатлари билан уруш олиб борсалар, Мисрнинг тўсқинлик қилмаслиги ҳақида Саргонга сўз берди. Аммо Ассар подшоҳининг мўътабар элчиси қасам ва ваъдаларга ишонмади, шекилли, Херихор тинч-тотув яшаш тарафдори эканлигига уларни ишонтириш учун асосан ливиялик ёлланмалардан иборат бўлган йигирма минг жангчини тарқатиб юбориш ҳақида буйруқ берди.

Ҳеч қандай гуноҳи йўқ ва фиръавнга содиқ бўлган жангчиларни тарқатиб юбориш — уларни ўлимга ҳукм этиш билан баробар бўлди. Меҳнат ўрнига эркин жангчилар ҳаётига ўрганиб қолган бунча одамга Ливия жой бермади. Лекин Херихор ва бошқа коҳинларни давлатнинг катта манфаатлари олдида масаланинг майда-чуйда томонлари қизиқтирмас эди. Ливиялик ёлланмаларни тарқатиб юбориш эса ҳақиқатдан ҳам каттагина фойда келтирарди.

Биринчидан, Саргон ва унинг маслаҳатчилари Миср билан ўн йиллик битимни қасамлар билан тасдиқладилар. Бу йиллар ичида ҳалдейлик коҳинларнинг башоратига кўра, муқаддас Миср ерларига ёвуз фалокат интилмоқда эди.

Иккинчидан, йигирма минг аскарни бўшатиб юбориш фиръавн хазинаси учун ўта зарур бўлган тўрт минг талантни тежаб қолар эди.

Учинчидан, ғарбий чегарадаги Ливия билан бўладиган уруш тахт ворисининг қаҳрамонлик кўрсатишга бўлган интилишига йўл очар ва Осиё ҳамда шарқий чегаралар ишларидан чалғитарди. Херихор ва олий кенгашнинг далилларига қараганда, ливияликлар бир неча йиллик фуқаролар урушидан толиқиб, тинчлик сўраган бўлар эдилар.

Режа пухта ўйланган эди. Лекин унинг муаллифлари битта хатога йўл қўйишди: Рамсесда буюк саркарданинг шижоати жўш ураётганини ҳисобга олмадилар.

Тарқатиб юборилган ливияликларнинг фавжлари йўлда учрагани талаб, ўз ватанларига тезда етиб бордилар. Херихор ҳам уларни ҳеч ерда тўхтатмасликни тайинлаган эди. Ливия ерларига биринчи бўлиб борган жангчилар ўз юртдошларига уйдирма гапларни айтардилар. Уларнинг жоҳиллик ва шахсий манфаатларга йўғрилган сўзларига қараганда, Миср бундан тўққиз юз йил олдинги гиксослар даврида-

гига қараганда ҳам заифроқ, фиръавн хазинаси шунчалар бўшки, илоҳга тенглаштирилган ҳукмдор, хоҳласа-хоҳламаса, қўшиннинг энг яроқли қисми – ливияликларни тарқатишга мажбур бўлган. Улар Миср армияси, шарқий чегаралардаги бир ҳовуч аскарларни ҳисобга олмаганда, умуман йўқ, деб ишонтирдилар.

Муқаддас фиръавн билан қоҳинларнинг оралари чатоқ. Ишчиларга ҳақ тўланмайди, деҳқонларни солиқлар билан бўғадилар, шунинг учун, агар ёрдам ваъда қилинса – исёнга тайёр. Булар ҳали ҳаммаси эмас: авваллари мустақил ҳукмдор бўлган, ҳар замонда ўз ҳуқуқларини эслаб турадиган ҳокимлар ҳозирда ҳокимиятнинг заифлашганини кўриб, фиръавнни ҳам, қоҳинларнинг олий кенгашини ҳам қулатишга тайёр!..

Бу хабарлар қушлар галасидек Ливиянинг бутун қирғоқларига тарқалди ва ҳамма жойда бунга ишонишди. Қароқчилар ва ёввойилар ҳужумга доимо шай турардилар. Собиқ жангчилар ва зобитлар уларни Мисрни олиш ҳеч гап эмаслигига ишонтирдилар. Ўзларига тўқ ва ақли расо ливияликлар ҳам тарқалиб кетган ёлланма аскарларнинг гапларига ишондилар. Зеро, мисрлик киборлар қашшоқлашмоқда, фиръавн ҳокимиятга тўлиғича эга эмас, деҳқонлар ва ишчилар эса муҳтожликдан исёнлар кўтармоқдалар.

Шундай қилиб, бутун Ливия ҳаяжонда эди. Мисрдан қувилган аскар ва зобитларни хушxabар тарқатувчилар сифатида қарши олар эдилар. Демак, мамлакат қашшоқ, келгинди аскарлар учун захира йўқ экан, зудлик билан Мисрга қарши уруш бошлашга қарор берилди.

Ҳатто ақлли ва айёр ливиялик бек Муссаваса ҳам умумий оқимга ўзини қўйиб берди. Уни бу ишга кўндирганлар келгиндилар эмас, балки ҳурматли ва юқори лавозимли зотлар, аниқроғи, Миср олий кенгаши хуфялари бўлдилар. Ўзига тўқ бўлган бу мулозимлар Мисрдаги аҳволдан азият чекибми ёки фиръавн ва қоҳинлардан ўпкалабми – Ливиянинг денгиз томонидан келган эдилар. Оддий халқдан яшириниб, қувилган жангчилар билан гаплашишдан қочиб, ўта махфий сир ва далиллар билан уруш бошлашнинг айна пайти эканига Муссавасани ишонтирдилар.

– У ерларда ўзинг, болаларинг, набираларинг учун ҳам битмас-туганмас бойлик ва экин жойларига эга бўласан, – дейишди улар.

Айёр саркарда ақл билан иш битирувчи бўлишига қарамай қопқонга илинди. Жонсараклигидан қўл остида минг нафарга ҳам етмаган жангчи бўлгани ҳолда Мисрга юриш эълон қилди ва йигирма ёшли ўғли Техенна бошчилигида бир қисм қўшинни шарққа ташлади. Тажрибали босқинчи сифатида урушнинг нима эканлигини яхши тушунар, галабага эришмоқчи бўлган одам тез ҳаракат қилиб, зарбани биринчи бериши зарурлигини биларди.

Тайёргарлик унчалик узоққа чўзилмади. Тўғри, фиръавннинг собиқ аскарлари қуролсиз келишган. Лекин улар ўз ишларини билишар, қурол масаласи муаммо эмас эди. Палахмон учун бир неча қайиш ёки чилвир бўлаклари, найза ёки учли калтак, болта ёки огир тўқмоқ бўлса, бир томонига тошлар, иккинчи томонига хурмо солинган қоплар – шулар кифоя қиларди.

Шу тариқа Муссаваса ўғли Техеннага фиръавннинг собиқ икки минг нафар аскарлари ва тўрт минга яқин тошотарларни бериб, Мисрга зудлик билан ҳужум қилиш, қўлига нима илинса олиб, ҳақиқий қўшинлар учун захира тайёрлашни буюрди. Ўзи эса йирик кучларни тўплаб, йўқсилларни ўз байроғи остига даъват қилиш учун воҳаларга чопарлар юборди.

Бундай жонланиш саҳрода кўпдан бери бўлмаган эди. Ҳар бир воҳадан шунчалар кўп бақироқлар келишдики, ҳатто эғнида кийими бўлмаса ҳам уларни жулдурвақилар деб аташдан бошқа ном топиб бўлмас эди.

Бундан бир ой аввал фиръавн зобитлари бўлган маслаҳатчиларининг фикрларига таянган Муссаваса ўглининг Мисрдаги оз кучлар билан тўқнаш келгунча Терементисдан Санта-Нефергача бўлган қишлоқ ва шаҳарларни талаб улгуришига тўла ишонди. Бундан ташқари, унга хабар қилишларича, ливияликлар ҳаракати тўғрисидаги биринчи гаплардан кейиноқ ойна ишлаб чиқарувчи каттагина корхонанинг ишчилари қочиб кетган, ҳатто Ишқор кўли бўйидаги Сакхет-Хемау қалъасини эгаллаб турган қўшин орқага чекинган. Бу эса ливияликлар учун яхши хабар эди. Негаки, шиша корхонаси фиръавн хазинасига каттагина даромад келтирарди.

Бироқ Муссаваса ҳам қоҳинлар олий кенгаши йўл кўйган хатони такроқлади: улар Рамсес тимсолида буюк саркардани кўра олмадилар.

Ниҳоят, ҳеч ким кутмаган ҳодиса юз берди: Ливия жангчилар гуруҳи Ишқор кўли атрофига етмасданоқ у жойда Миср тахти ворисининг қўшини турар эди.

Ливияликларни ҳам эҳтиётсизликда айблаб бўлмасди. Техенна ва унинг қўрхонаси тажрибали айғоқчиларни тайёрлаган эдилар. Бу айғоқчилар Мелката, Навкратис, Сая, Менуфада бир неча бор бўлишиб, Нилнинг Каноп ва Болбит қўлтиқларини кечиб ўтдилар. Бироқ ҳеч қаерда душман қўшинларини учратмадилар. Сув тошқинлари уларга халақит берган, деб гумон қилдилар. Бунинг устига чегара ҳудудидан ваҳима билан қочиб кетишга шошилаётган одамларни учратдилар. Шунинг учун ҳам улар ҳарбий бошлиғига кўнгишни тўқ қиладиган хуфия хабарлар олиб келдилар. Шу вақтда шаҳзода Рамсес кўшинлари тошқинга қарамай юриш бошланганининг саккизинчи куни саҳро чегарасига етиб келди. Егулик ва сув билан таъминланиб олгач, Ишқор кўли ёнидаги тоғларга яшириндилар. Агар Техенна ўз қўшини устидан бургут каби учиб ўта олганида, бу жойларнинг барча дараларида Миср кўшинлари яширинганини, яқин дақиқаларда унинг лашкари қуршовга олинишини кўриб, даҳшатга тушган бўлар эди.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Кўйи Миср кўшинлари Бубастдан чиқиши биланоқ шаҳзодани кузатиб бораётган пайғамбар Ментесуфис ҳар куни кўплаб хабарлар олар ва жўнатар эди.

У ҳарбий вазир Херихор билан ёзишма олиб борди, Мемфис шаҳрига кўшинлар ҳаракати ва шаҳзоданинг фаолияти тўғрисида нома-лар жўнатиб, воқеалар ҳақида ҳаяжонини яширмай ҳисоб берарди. Ўз навбатида Херихор ҳам кўрсатмалар юбориб, шаҳзодага тўла эркинлик беришни тайинларди. Хаттоки Рамсес биринчи муҳорабани бой берса ҳам олий кенгаш ундан хафа бўлмаслигини уқтирди.

«Кичик бир ҳарбий омадсизлик, — деб ёзди Херихор, — Рамсесни хушёр ва сабрли бўлишга ундайди. Зеро, у ҳали ҳеч нарса қилмаган бўлса ҳам ўзини энг кучли лашкарбошига тенглаштиради».

Ментесуфис унга жавобан ворисинг «мағлубиятга учрашини тасаввур қилиш амри маҳол», деб ёзганида Херихор унга изоҳ бериб, ғалабага жуда катта аҳамият бермаслик зарурлигини тушунтирарди.

«Давлат, — деб ёзди у, — жангари ва қизиққон вориснинг фарбий

чегарадаги уруш билан бир неча йил андармон бўлишидан унчалар зарар кўрмайди. Унинг ўзи эса ҳарбий санъатни эгаллаш тажрибасини ўрганади, дангаса ва кўрқмас жангчиларимиз ўзларига муносиб машгулот топадилар».

Ментесуфис иккинчи ёзишмани Мефрес билан ҳам олиб борар эди ва бу хатлашув унга муҳимроқ туюларди. Бир вақтлар ворис томонидан таҳқирланган Мефрес Сарра гўдагининг ўлдирилганидан фойдаланиб, бу жинойтда Рамсеснинг тўғридан-тўғри айби бор деб санар, гўёки бу жинойт Каманинг унга бўлган таъсири туфайли содир бўлган, деб ҳисобларди. Бу ишда Рамсеснинг айбсизлиги аниқ бўлганидан кейин қоҳиннинг баттар жаҳли чиқиб, ўз мамлакатининг душмани, бадбин финикияликларнинг иттифоқчиси сифатида уни айблашдан чарчамади.

Сарранинг боласи ўлдирилган биринчи кунларда шунчалар кўп шубҳа уйғонган эдики, ҳатто Мемфисдаги олий кенгаш Ментесуфиснинг фикрини сўрашга мажбур бўлди. Бироқ у шаҳзодани ҳар дақиқа кузатиб, унинг қотиллик қилишига бир сония бўлса ҳам ишонмаслиги ҳақида жавоб ёзиб юборди.

Ўша хатлар Рамсеснинг боши узра йиртқич қушлар галасига ўхшаб айланди. Бу вақтлар шаҳзода душманни таъқиб этиб, тингчилар юборар, саркардалар билан маслаҳатлашар, жангчиларни дадил бўлишга ундар эди.

Ун тўртинчи санада вориснинг барча қўшинлари Терометис шаҳрининг жанубига тўпланди. Патроклнинг юнон жангчилари билан бу ерга келиши Рамсесни жуда ҳам қувонтирди. Херихор томонидан иккинчи кузатувчи қилиб юборилган Пентуэр ҳам улар билан бирга келди.

Қоҳинларнинг бу ерда бўлиши (юқорида айтилганлардан ташқари, бошқа қоҳинлар ҳам бор эди) Рамсесга унчалар ёқмади. Лекин уларга эътибор бермасликка қарор қилди ва ҳарбий машваратларда қоҳинлар фикрини сўрамади.

Пировардида муносабатлар изга тушди. Херихорнинг буйруғига асосан Ментесуфис шаҳзодага ўз режасини тикиштирмади, Пентуэр эса ярадорларга тиббий ёрдам масалалари билан шугулланди.

Ҳарбий ўйин бошланди.

Энг аввало Рамсес ўз тингчилари ёрдамида чегара бўйи қишлоқларида ливияликларнинг катта бир гуруҳи талончилик ва қотиллик билан шугулланаётгани ҳақида гап тарқатди. Кўрқиб кетган аҳоли шарқ томонга қочиб, мисрлик қўшинларга дуч келди. Шунда ворис эркакларни оғир юкларни кўтаришга сафарбар этиб, аёллар ва болаларни мамлакат ичкарасига жўнатди.

Шундан сўнг бош кўмондон яқинлашиб келаётган ливияликлар орасига хуфяларини юбориб, душманнинг сони ва жойлашган ўрнини билиб келишга буюрди. Тингчилар бу ҳақда аниқ маълумотлар келтирдилар, лекин ёғий қўшинининг сонини анчагина ошириб айтдилар. Шунингдек, қўшин тепасида ўгли эмас, балки Муссавасанинг ўзи келаётгани ҳам олинган хабарлардан маълум бўлди.

Ёш саркарда биринчи жангдаёқ тажрибали лашкарбоши билан учрашувидан қувониб, ҳатто қизариб кетди.

Тўқнашув хавфини ошириб юборган Рамсес эҳтиёткорликни икки ҳисса кўпайтирди. Жангдаги устунлик мисрликлар томонида бўлиши учун айёрликка ўтди. Ишончли одамларни қочоқлар тарзида ливияликлар томонга юбориб, душман қароргоҳига кириши билан асосий куч — Мисрдан ҳайдалган ливиялик жангчилар эътиборини чалғитишни буюрди.

«Уларга шундай денглар, — буюрди у айғоқчиларига, — менга итоат этмаганлар учун ойболталарим чархланган, лекин таслим бўлганларга мурувват кўрсатаман. Агар бўлажак муҳорабада қуролларини ташлаб, Муссавасадан кетсалар, мен уларни онҳазрат қўшини сафига қабул қиламан ва хизматни тарк этмасалар тўлиқ ҳақ тўлайман».

Патрокл ва бошқа ҳарбий бошлиқлар буни ақлли тадбир сифатида баҳоладилар, қоҳинлар эса сукут сақлашди. Ментесуфис зудлик билан Херихорга нома юборди ва бир кеча-кундуздан кейин жавоб келди.

Ишқор қўлининг атрофи водийдан иборат бўлиб, узунасига бир неча ўн чақирим масофада, икки томони шимоли-ғарб томонга чўзилган тоғ тизмалари билан ўралган. Водийнинг кенглиги ҳамма жойда ўн чақиримдан ошмас, лекин айрим ерлари дарадан ҳам тор эди.

Водий бўйлаб шўр ботқоқлардан иборат кўллар тизилиб ётарди. Бу жойларда нимжон буталар ва устига доимий равишда қум ёғилиб турадиган майсалар ўсиб ётар, уларни ҳеч қайси ҳайвон ея олмас эди. Водийнинг икки томонида ўткир тароқли оҳақтошдан иборат қоялар туртиб чиққан ёки одам чўкиб кетиши мумкин бўлган қум уюмлари чўзилиб кетган эди.

Атроф сариқ ва оқ ранга бўялгандай, ўлим хавфини ёдга солар, бундай ҳолат сукунат ва жазирама иссиқни бўрттириб кўрсатар эди. Бирорга қўшнинг сайрагани эшитилмас, мабодо, бирор сас эшитилса ҳам, у тошларнинг думалашидан ҳосил бўларди.

Водий ўртасида оралиғи бир неча чақирим келадиган масофадаги икки тоифа қурилишлар тикланган: жануб томонда — қалъа, ғарбда эса шиша корхонаси. Бу корхонага ёқилғини ливиялик савдогарлар олиб келар эдилар.

Бу ҳар икки жойни ҳарбий ҳолат сабаб бўлиб аҳоли ташлаб кетган эди. Техенна гуруҳи Муссаваса қўшинининг Мисрга ўтишини таъминлаш учун шу икки жойни ишғол қилиб, сўнгра мустаҳкамлаши зарур эди.

Ливияликлар Главк шаҳри томонидан келишар ва ниҳоят, аста ҳаракатланиш билан атирнинг ўн еттинчи қуни Ишқор қўлида пайдо бўлдилар. Қўшинлар бу жойларни икки юриш билан қўлга кириштишни мўлжаллашганди. Шу қуни қуёш ботганидан сўнг Миср қўшинлари қўлга қараб йўл олдилар ва сахро бўйлаб йигирма соат мобайнида юрдилар. Ўртасига тонг пайтида кичик қалъа ва шиша корхонаси ўртасидаги тепаликнинг саноксиз жарликларига яшириндилар.

Уша тунда, агар ливияликларга кимдир Ишқор қўли водийсида хурмо ёки буғдой ўсибди, деса ишониб, Миср қўшинлари йўлни тўсиб қўйганига сира ҳам ишонмаган бўлардилар.

Қисқагина дам олиш пайтида қоҳинлар очган ва қазиган қудуқлардан қайноқ сув олган Миср қўшинлари водий бўйлаб чўзилган тоғ ёнбағирларини эгалладилар.

Валиахднинг режаси содда: ливияликларни ватанидан айро қўйиб, саҳронинг жанубига олиб кириш, очлик ва иссиқдан ҳолсизланган тарқоқ гуруҳларни йўқ қилишдан иборат эди.

Шу мақсадда у қўшинни водийнинг шимол томонига уч қисмга бўлиб сафлади. Ливия томондаги биринчи қанотга Патрокл қўмондон бўлди ва ҳужумга ўтувчиларни Главк йўлидан кесиб қўйиш ҳақида буйруқ олди. Чапдаги, Мисрга яқин қанотга Ментесуфис бош бўлиши ва ливияликларнинг водийга интилишини тўсиб қўйиши керак

эди. Шиша корхонаси ёнидаги марказий бирлашмага бошчилик қилишни вориснинг ўзи Пентуэр билан бирга зиммасига олди.

Атирнинг ўн бешинчи санаси эрта соат саккизларга яқин ливияликларнинг бир неча суворийси водий бўйлаб от йўрғаладилар. Шиша пархонаси ёнида бироз дам олиб, атрофни кузатишди. Ҳеч қандай шубҳа сезилмагач, ўз қўшини томон қайтиб кетдилар.

Эрталаб соат ўнда қуёш қизиб, одамлар ўзларини қонталаш терга ботаётгандай ҳис эта бошлаганларида Пентуэр ворисга деди:

— Ливияликлар водийга киришди, улар ҳозир Патроклнинг қисми ёнидан ўтишяпти. Бир соатдан кейин шу ерда бўлишади.

— Буни қасддан биласан? — ҳайрон бўлиб сўради шаҳзода.

— Коҳинлар ҳамма нарсани биладилар, — деб кулди Пентуэр.

Кейин қоялардан бирига секин юриб чиқиб, қўйнидан қандайдир ялтироқ нарсани олди ва муқаддас Ментесуфиснинг ҳарбий қисми жойлашган томонга қаратиб, қўли билан ишоралар қилди.

— Ментесуфис хабар топди, — деди у Рамсесга пастга тушаётиб.

Ҳайрон бўлганидан шаҳзода ўзига келолмай турарди.

— Кўзларим сеникидан яхшироқ кўради, аниқ биламанки, эшитишим ҳам яхши. Бироқ ҳеч нимани кўрмадим ва эшитмадим, — деди у. — Узоқдан туриб душманни қандай пайқадинг ва қай йўсинда Ментесуфисга хабар бердинг?

Пентуэр узоқдаги тепаликлардан бирида ўсган янтоқ бутасига диққат билан қарашни шаҳзодага таклиф этди. Рамсес ўша нуқтага қараган эди, нимадир ялтиради.

— Бу ўткир нурга чидаб бўлмайди! — хитоб қилди шаҳзода. — Кўр бўлиб қолиш мумкин.

— Генерал Патрокл кўрхонасидаги коҳин бизга белги беряпти, — жавоб қилди Пентуэр. — Кўриб турганингдек, мартабали ҳукмдор, биз ҳам урушда керак бўламиз.

Ворис жим қолди.

Шу пайт водий ичкарасидан шовқин эшитилди. Дастлаб элас-элас келган товуш бора-бора кучая бошлади. Қояларга қапишиб олган мисрлик жангчилар қуролларини кўздан кечиринч учун пастга сакраб туша бошладилар... Бироқ зобитларнинг қисқа буйруғидан сўнг тинчланишиб, қоялар устида яна сукунат ҳукмрон бўлди.

Энди узоқдаги шовқин кучайиб, гуриллаш даражасига етди. Шовқин орасидан қўшиқ, най товуши, арава гупчақларининг гижирлаши, отларнинг кишнаши ва лашкарбошиларнинг буйруғини аниқ эшитиш мумкин эди. Рамсеснинг юраги қаттиқ ура бошлади. Ортиқча қараб туришга чидолмай қоя учи томонга тирмашди. У ердан водийнинг каттагина қисми кўринар эди.

Кенг сайхонликда Ливия лашкари сап-сариқ чангга бўялган, гўё чипор илон сингари бир неча чақирим масофага чўзилган ҳолда аста ҳаракатланар эди. Олдинда ўн беш кишига яқин суворийлар келар, уларнинг оқ кийимдагилари худди курсида ястаниб ўтирган каби эгарнинг чап томонига оёқларини осилтириб олган эдилар. Отлиқлар кетидан кулранг кийимдаги палахмончилар тўдаси, кейин катта соябонли маҳобада ўтирган амалдор олға интиларди. Сўнг яшил кийимдаги найзабардорлар, кетидан тўқмоқлар билан қуролланган жуда кўп яланғоч одамлар чалғи ва болталарини баланд кўтариб боришарди. Яланғоч одамларнинг сафи тахминан тўрт қатор эди. Бироқ зобитларнинг ҳайқариқларига қарамай саф мунтазам бузилиб турар ва тўрттала саф бир жойга йиғилиб қоларди. Шу жойга келганда сафлар яна ҳам баттарроқ бузилди. Олдинги қаторда бораётганлар дам олиш

ҳақидаги буйруқни эшитиб тўхтадилар. Орқадагилар эса манзилга тезроқ етиб олиб, кейин дам олиш умидида қадамини тезлатдилар. Айримлари сафдан югуриб чиқиб, қуролларини ташладилар-да, ўзларини кўлга отдилар ёки қўллари билан сассиқ сувни ола бошладилар. Яна бошқалари қумга ўтириб, қопларидан хурмо олар, сопол идишларидан сирка қўшилган сув ичардилар.

Қароргоҳ устида бир неча қирғий баланд айланар эди.

Бу манзарани кўрган Рамсесни даҳшат босди. Кўзлари олдида қора нуқталар жимирлади, боши айланди. Шу тобда у тахтдан ҳам воз кечишга, қандай бўлмасин ҳозир бошқа жойга кетиб, шу манзарани кўрмасликка тайёр эди. У пастга сирғалиб тушиб, ҳайрат тўла кўзлари билан олдинга боқди.

Буни кўрган Пентуэр унинг ёнига аста келиб, елкасидан қаттиқ силтади.

– Ҳушёр бўл, ҳукмдор, – деди у. – Патрокл буйруқ кутяпти...

– Патрокл? – сўради Рамсес ва орқасига ўтирилди. Унинг қарши-сида ранги оқарган, лекин хотиржам Пентуэр турарди. Ундан сал нарироқда ранги қочган Тутмос қалтираган қўллари билан зобитлар хуштагини ушлаб олган эди.

– Рамсес, – деди Пентуэр, – қўшин буйруқ кутяпти...

Шаҳзода ҳушёр тортиб, қоҳинга шаҳд билан қаради ва паст овозда деди:

– Бошлаймиз...

Пентуэр ялтироқ тилсими билан ҳавода бир неча белги чизди. Тутмос аста хуштак чалди. Шундай бўлса ҳам хуштак овози узоқ дараларнинг ўнгу сўлида акс садо берди ва мисрлик палахмончилар қояларга тирмаша бошладилар.

Ўшанда чошгоҳ пайти эди.

Секин-аста ўзига келган Рамсес атрофга диққат билан разм солиб, ўз кўрхонаси, тажрибали зобитлар кўл остидаги найзбардорлар, болтадорларни кўрди. Кейин қояларга аста чиқиб бораётган палахмончиларга назари тушди... Унинг кўнглида бу одамлардан ҳеч бири наинки ҳалок бўлиши мумкинлигини ўйлаш, балки оташ иссиқда урушга киришни ҳам хоҳламаётгандай туюлди.

Тўсатдан тепаликлардан бирида шер наърасига ўхшаш момақалди роқ ўкирди.

– Онҳазрат фиръавннинг аскарлари, ливиялик бу кўппакларни қақшатиң! Маъбудлар сиз билан бирга!

Шу заҳоти Миср қўшинларининг чўзиқ ҳайқириғи ва ливияликларнинг қулоқни қар қилгудек ўкириши гуриллади.

Яширинишнинг ҳожати бўлмагани учун шаҳзода жанг манзараси яхшироқ кўринадиган тепаликка кўтарилди. Миср палахмончилари гўё ердан чиққан каби пайдо бўлиб, узун занжир бўлиб чўзилдилар. Улардан бир неча юз қадам нарида ливияликлар гуруҳи чангга ботганича гужгон ўйнади. Ёғий зобитларининг аскарларни тартибга чақираётган лаънатлари, бурғу ва хуштак овозлари янгради. Дам олаётганлар ўринларидан сапчиб турди, сув ичаётганлари қуролларини олиб, ўзларининг сафи томон югуришди. Тўс-тўполон ичида тартибсиз оломон қаторларга тизила бошлади.

Ана шундай бир пайтда мисрлик палахмончилар ҳар дақиқада аниқ ва салмоқ билан, хотиржам, худди машқлардаги каби тош улоқтира бошладилар. Бошлиқлар эса душман тўдасини кўрсатиб туришар, жангчилар душманни тош ва кўрғошин парчалари билан кўмиб ташладилар. Ҳар бир палахмон зарбидан сўнг Рамсес жанг майдонида душ-

ман ўлиқлар қолдириб тарқалаётганини кўрар эди. Душман сафида аҳёнда эшитилаётган ҳайқириқ ва ҳайрат овозлари мисрлик палахмончилар сафида ҳам кимнингдир қулаганини англади.

Сал ўтмай душман томонидан отилган тошлар шаҳзода ва унинг сафдошлари устида ҳам ҳуштак чала бошлади. Мўлжалга теккан тош ёрдамчилардан бирининг елкасини майиб қилди, иккинчисининг бошидан дубулғасини тушириб юборди, учинчи тош вориснинг оёқлари остида қояга урилиб, парчалари унинг юзига қайноқ сувдек сачради.

Ливияликлар нималардир деб бақирдишар, афтидан, душман лашкарбошисини қарғар эдилар.

Даҳшат, раҳмдиллик ва ачиниш ҳислари Рамсесни бир зумда тарк этди. У энди ўлим ва азобу уқубатлар таҳдид солаётган одамларни кўрмас, унинг қаршисидан қириб ташланиши ёки зарарсизлантирилиши зарур бўлган ваҳший ҳайвонлар турар эди. У буйруқ кутиб турган найзабардорларни жангга бошлаш учун қўлини беихтиёр шамширига юборди. Бироқ кўнглини айёрлик туйғуси эгаллади. У бунақанги бақироқларнинг қони билан қўлини булғаб ўтирмайди!.. Бўлма-са, жангчилар нима учун керак?

Бирдан олисдаги чап қанотдан бурғу овозлари ва бир неча бор ҳайқириқлар эшитилди. Эрталабданоқ ичиб олган Патроклнинг душманга ҳамла қилишга даъват этувчи овози эди бу.

– Ҳужумга! – буйруқ берди шаҳзода. Буйруқ шу заҳотиёқ такрорланди. Биринчи, иккинчи, учинчи бурғуларнинг овози янгради. Даралар орасидан қўшиннинг юзлик сафлари ўрмалаб чиқа бошлади. Тепаликларга ёйилиб кетган палахмончилар ҳаракатни икки ҳисса оширдилар. Бир вақтнинг ўзида ливияликларга қарши Миср найзабардорлари ва болтакашлари шошилмасдан, бироқ тартиб билан сафлана бошладилар.

– Марказ кучайтирилсин! – хитоб қилди шаҳзода.

Бурғулар чалиниб, буйруқ такрорланди.

Биринчи чизиқдаги икки қатор ордидан яна икки қатор аскарлар саф тортди, ўқлар ёмғири остида бу ишни тугалламасдан туриб, улардан ўрнак олган ливияликлар бош фавжга қарши саккиз қатор бўлиб сафландилар.

– Захира қўшинни яқинлаштиринг! – буйруқ қилди ворис. – Қарачи, – деди у ёрдамчиларидан бирига, – чап қанот тайёрмакин?

Ёрдамчи водийни яхшироқ кўриш учун палахмончилар жанг қилаётган томонга югурди ва шу кетишда қулади. Лекин йиқилаётган қўли билан белги бериб улгурди. Унинг ўрнига бошқа зобит олдинга интилди. Қайтиб келиб ворис кўмондонлик қилаётган фавжнинг иккала томони ҳам тайёр эканлигини айтди.

Патрокл гуруҳи томонидан келаётган шовқин кучайди. Сўнгра тепаликлар устида қуюқ қора тутун кўтарилди. Рамсеснинг ёнига чопиб келган зобит Пентуэрнинг хабарига қараганда юнон лашкарлари душман тўпланган жойни ёқиб юборганлигини маълум қилди.

– Душман маркази ёриб ўтилсин! – буйруқ берди валиаҳд.

Бирин-кетин чалинган бурғу овозлари «ҳужумга!» деган шартли буйруқни такрорлади. Мугуздан ясалган бурғулар овози тингач, ўнг қисмда буйруқ янгради, дўмбраларнинг бир маромдаги зарби ва пидедаларнинг шаҳдам қадамлари эшитилди.

– Бир... икки! Бир... икки! Бир... икки!

Буйруқ ўнг ва сўл қанотда ҳам такрорланди. Яна ноғоралар гум-бурлади ва қанотлардаги сафлар олға ҳаракат қила бошладилар.

Ливиялик палахмончилар мисрлик жангчилар устига тош ёғдириб чекина бошладилар. Гарчи жангчилар унда-бунда қулаган бўлса ҳам улар сафни бузмай бир маромда қадам ташлардилар: Бир... икки! Бир... икки!

Тобора қуюқлашиб бораётган сариқ тўзон мисрлик бўлинмаларнинг ҳаракатини билдирарди. Палахмончилар тош отишдан тўхтадилар. Чунки ярадор жангчиларнинг оҳ-воҳлари эшитилса-да, нисбатан жимлик ҳукм суларди.

— Улар машқларда ҳам бунчалик одимламаган эдилар, — деб қўйди шаҳзода қўрхонасидагиларга.

— Улар бугун калтакдан қўрқмайдилар, — гўлдуради қари зобит.

Ҳужум қилаётган ливияликлар ва мисрликлар ўртасидаги масофа дақиқа сайин қисқариб борар, бироқ ёввойилар ҳаракатсиз турардилар. Улар сафлари ортидан қандайдир соя пайдо бўлди. Афтидан, ҳужум хавф солаётган марказга қўшимча кучлар ташланган эди.

Валиаҳд тепаликдан югуриб тушиб, отга минди. Даралар ичидан мисрликларнинг охириги захира кучлари чиқиб, сафга тизилди ва буйруқ кута бошлади. Пийдалар ортидан бир неча юз осийлик суворийлар кўринди. Улар минган отлар паст бўйли бўлсалар-да, чидамли эдилар. Шаҳзода ҳужумга ўтганлар ортидан чопаетганида унинг қаршисида унчалик баланд бўлмаган, лекин бутун жанг майдонини кўрса бўладиган яна бир тепалик пайдо бўлди. Аъёнлар, осийлик суворийлар ва захира сафлари унинг ортидан тезладилар.

Рамсес Ментесуфис кўриниши керак бўлган чап қанотга сабрсизлик билан қаради, бироқ қоҳин кўринмади. Ливияликлар ўрнидан жилмай турардилар. Аҳвол дақиқа сайин жиддийлашиб борди.

Рамсеснинг фавжи энг кучли жангчилардан иборат эди. Аммо унга қарши ливияликларнинг деярли барча кучи жам бўлган эди. Сон жиҳатидан ҳар иккала томоннинг кучлари тенг эди. Ворис галаба қозонишига шубҳа қилмас, лекин бундай кучли душманнинг ўзига ҳам сезиларли зарба беришини ўйлаб ҳаяжонда эди.

Дарвоқе, ҳар қандай муҳорабада кутилмаган тасодиф юз бериши мумкин. Ҳужумга ўтган кучларга лашкарбоши таъсир ўтказа олмайди. Шаҳзоданинг ихтиёрида фақат захира қисм ва бир тўп суворийлар қолган. Агар мисрликлар сафларидан бирортаси тўла маҳв этилса ёки ёғийга мадад кучи етиб келса...

Рамсес кафти билан пешона терини сидирди. Шу дақиқаларда бош қўмондоннинг масъулияти қанчалар залворли эканини ҳис этди. У ҳамёнининг борига ошиқ отган ва унинг қай томонга оғишини кутаётган гарткамчига ўхшарди.

Миср кўшинлари ливияликларнинг тик сафидан бир неча ўн қадам нарида эдилар. Буйруқ... дудлар жарангги, дўлларнинг тариллаши тезлашди ва сафлар югуришга тушдилар: бир-икки-уч!... бир-икки-уч!... Энди душман томондан ҳам дўл овозлари янгради, икки қатор найзалар туширилди, ноғоралар чалинди. Югурдилар... Чанг булути кўтарилиб, қуюқ туманга айланди. Одамларнинг ўқирган овозлари, найзаларнинг тарақ-туруқи, юракни титратиб юборувчи ноалалар умумий шовқинга гарқ бўлди...

Бутун уруш чизиги бўйлаб на одамлар ва на қуролларни кўриб бўлмас, фақат баҳайбат илонга ўхшаган тўзон узоқларга чўзилиб кетган эди. Тўзон қуюқлашган жой сафларнинг тўқнаш келганини, чанг озроқ жойлар захирадаги жангчилар турганини англатарди.

Бир неча дақиқалик даҳшатли шовқиндан сўнг ворис чап қанотдаги чанг булутини секин-аста орқага буриляётганини пайқайди.

— Чап қанот кучайтирилсин! — хитоб қилди у.

Захиранинг ярми айтилган томонга жангга кириб, чанг-тўзон ичида ғойиб бўлди. Чап қанот жанг бошлаши билан ўнг қанот ҳам аста олға ҳаракат қилди. Муҳим аҳамиятга эга бўлган гул қисм ўрnidан қимирламади.

— Марказ кучайтирилсин! — буюрди ворис.

Захиранинг иккинчи қисми ҳам олға босиб, тўзон ичида кўринмай қолди. Ҳайқириқлар бир дақиқа кучайди-ю, лекин лашкарларнинг олға силжиши кўринмади.

— Яхши урушяпти, аблаҳлар! — ворисга юзланиб деди аёнлар орасидаги кекса зобит.

Шаҳзода осиелик суворийлар бошлиғини ёнига чақирди.

— Ўнг томонга қарагин, — деди у, — ўша жойда узилиш бўлиши керак. Жангчиларимизни депсиб юбормаслик учун хушёр ҳолда кириб, кўппакларнинг марказий тиксафи биқинидан ур.

— Улар занжирбанд қилинган, шекилли, анчадан бери жойидан қимирлашмаяпти, — кулиб жавоб берди осиелик.

Суворийлар бошлиғи йигирма кишини шаҳзода теграсида қолдириб, буйруқни бажариш учун отининг бошини қўйиб юборди ва: «Абадий яша, доҳиймиз!» дея қичқирди.

Жазирама иссиқ чидаб бўлмас даражада эди. Шаҳзода чанг девори ортидаги воқеаларни билиш умидида бутун эътиборини кўзлари ва қулоқларига жам қилди ва бирдан қувончи жўшиб ҳайқирди. Ўртадаги тўзон ҳаракатга келиб, олға қараб юрган эди... Сўнг яна тўхтади, яна силжиди. Шу тариқа секин-аста олдинга бораверди.

Гулдираш овози шунчалар кўтарилдики, унинг на ғазаб ва на ғалаба ёки мағлублик эканини билиб бўлмас эди...

Иттифоқо, ливияликларнинг ўнг қаноти ғалати тарзда букилиб, чекина бошлади... Унинг ортида янги чанг булутлари тўзиди. Шу пайт Пентуэр от чоптириб келиб, қичқирди:

— Патрокл ливияликларнинг ортига ўтяпти!

Ўнг қанотдаги безовталиқ кучайди ва марказга яқинлашди. Ливияликларнинг чекиниши кўриниб турарди, бесаранжомлик ҳаттоки олдинги қаторни ҳам қамраб олган эди.

Бош қўмондоннинг бутун кўрхонаси зарғалдоқ булутнинг силжишини ҳаяжон билан кузатар эди. Бесаранжомлик тез орада чап қанотни ҳам қамраб олди. Шу жойдаги ливияликлар қоча бошладилар.

— Агар шу ғалаба бўлмаса кўзларим эртага қуёшни кўрмай қолсин! — хитоб қилди кекса зобит.

Энг баланд жойда жангни кузатишаётган қоҳинлардан келган чопар чап қанотда Ментесуфиснинг гуруҳи пайдо бўлгани ва ливияликлар уч тарафдан қамал қилинганини айтди.

— Агар қумликлар халақит бермаганда улар хуркак кийиклардек қочиб қолган бўлардилар, — деди зўрга нафас олаётган чопар.

— Ғалаба! Абадий яша, бизнинг даҳойимиз! — ҳайқирди Пентуэр. Соат энди уч бўлаётган эди.

Осиелик суворийлар шаҳзода шарафига осмонга ўқ отишиб, овозларини баралла қўйиб қўшиқ куйладилар. Кўрхона зобитлари отларидан тушиб, валиаҳднинг оёқларига йиқилдилар, сўнг уни эгардан тушириб, баландга кўтарганларича ҳайқирдилар:

— Мана, қудратли саркарда! Сен Миср душманларини янчиб ташладинг! Амон икки кифтингдан ушлаб турганда сенга ким ҳам қарши тура оларди?

Шу орада ливияликлар мисрликлар таъқибидан мунтазам чекиниб, жанубий қумтепаликларга кўтарилдилар. Тузоқ ичидан дамбадам отликлар сузиб чиқиб, Рамсес томон елдилар.

— Ментесуфис душманнинг орқа томонига ўтди!— қичқирди улардан бири.

— Иккита юзлик сафлар таслим бўлди,— қичқирди иккинчиси.

— Патрокл ҳам орқадан зарба берди!

— Ливияликларнинг қуёш, арслон ва лочин рамзли байроқлари тортиб олинди!

Қўрхона атрофида чопарлар тобора кўпая бошлади. Уларнинг бариси қон аралаш чангга бўялган эдилар.

— Абадий яша! Абадий яша, доҳиймиз!..

Шаҳзода ҳаяжонланганидан дам кулар, дам йиғлар эди.

— Мени маъбудлар ёрлақадилар, — деди у аъёнларга. — Дастлаб мен ютқазсак керак деб ўйлагандим...

Қиличини қинидан сугурмаса ҳам, жанг майдонида ҳеч нарсани кўролмаса ҳам, ҳамма нарса учун жавобгар бўлган саркардага қийин экан.

— Абадий яша, голиб саркарда! — деган ҳайқириқлар янгради.

— Галаба ширин нарса,— кулди шаҳзода, — қандай қилиб галаба биз томонга ўтганини ҳатто билмайман ҳам...

— Жангда голиб келиб, бунинг қандай юз берганига ўзининг ҳам ҳайрон бўлишини қаранглар!— қичқирди аъёнлардан бири.

— Айтяпман-ку, жанг нималигини билмайман ҳам.

— Тинчлан, ҳукмдор, — жавоб қилди Пентуэр, — қўшинни шунчалар ақл билан жойлаштиришдики, ганимларнинг таслим бўлишидан ўзга чораси қолмади. Қайси йўл билан галабага эришилди? Бу энди қисмларнинг иши.

— Ҳатто қиличимга ҳам қўл юбормадим! Бирор ливияликни кўрмадим! — арз қилди шаҳзода.

Жанубий ёнбағирларда тўзон осмонга ўрлар, лекин водийда чанг босила бошлаган эди. У ер-бу ерда найзаларини юқорига қаратган мисрлик жангчилар тўзон орасида кўзга ташланар эдилар.

Валиаҳд отини ўша томонга буриб, ҳозиргина марказий сафлар тўқнашиб, ташлаб кетилган жанг майдонига елиб кетди. Майдон бир неча юз қадамдан иборат эди. Чуқур хандақлар қазилган бўлиб, ярадорлар ва ҳалок бўлганлар билан тўлган эди. Шаҳзоданинг йўлида мисрликлар узун занжир сингари ётишар, кейин кўпгина ливияликлар, улардан сўнг мисрлик билан ливияликлар аралашган ҳолда, жанг майдонининг охирида асосан ливияликлар ётардилар.

Жасадлар қаторлашиб, айрим жойларда улар устма-уст бўлиб ётардилар. Қум юзасига оқиб тушган қон кўнғир рангга кирган эди. Жароҳатлар ҳам даҳшатли эди: бирининг иккала қўли ҳам кесилган, бошқасининг боши танасидан узилган, учинчисининг ичак-чавоқлари ташқарига ағдарилганди. Баъзилари жон талвасасида қум тўлиб қолган оғзилари билан лаънатлар ўқир ёки жони тезроқ узилишини тиловчи илтижоли сўзларни айтардилар.

Айрим ярадорлар сўниб бораётган товушлари билан саломлашганида ҳам ворис уларга қарамай тез ўтиб кетди. Сал нарида асирларнинг биринчи гуруҳига дуч келди. Улар шаҳзода олдида юзтубан тушиб, шафқат сўрар эдилар.

— Мағлуб бўлиб, итоаткорлик кўрсатганларга авф эълон қилинг, — буйруқ берди у аъёнларга.

Бир неча суворийлар турли томонларга от чоптириб кетдилар.

Тез орада дуд чалиниб, кимнингдир баланд овози эшитилди:

– Валиаҳд ва бош қўмондоннинг буйруғига биноан ярадорлар ва асир тушганлар ўлдирилмасин!

Бунга жавобан, афтидан, асирларники бўлса керак, ҳайқириқлар янгради.

– Бош қўмондоннинг буйруғига биноан, — қарама-қарши томонда ширали овоз янгради, — ярадорлар ва асирлар ўлдирилмасин!..

Бу орада жанубий тепаликларда жанг тўхтади ва ливияликлар қўшинининг энг катта бирикмалари юнон фавжлари олдида қуролларни ташладилар.

Шавкатли Патрокл эгарда зўрға ўтирарди. Унинг бу ҳолати, ўзининг айтишига қараганда, иссиқдан эди. У ёшланган кўзларини артиб, асирларга муружаат қилди.

– Исқирт кўппаклар! — қичқирди у, — фиръавнга гуноҳкор қўлларингизни кўтардингизми, қурт-қумурсқа гажигурлар! Агар ҳозироқ лашкарбошингизнинг қаерда эканлигини айтмасангиз, мисрликларнинг муқаддас тупроғида сизларни бит каби янчамиз. Унинг бурнини мохов есин, кўзлари оқиб тушсин.

Шу пайт валиаҳд етиб келди. Патрокл саволини тўхтатмаган ҳолда у билан тавозе ила саломлашди.

– Агар ўша заҳарли илон, гўнгтепага тушган тўнғиз тезагининг қаердалигини айтмасангиз, терингиздан қайиш ясаптирамыз ва ҳаммангизни қозиққа ўтқазिशга буюраман.

– Ана, бизнинг йўлбошчимиз! — хитоб қилди ливияликлардан бири сахро ичкарисидаги кетаётган бир тўп отлични кўрсатиб.

– Бу нимаси? — сўради валиаҳд.

– Йўли кесиб қўйилган Муссаваса қочиб кетмоқчи! — деди Патрокл отдан йиқилгудек бўлиб.

Рамсеснинг миясига қон тепчиди.

– Ўша Муссавасами? Қочиб қутулмоқчимми? Ҳей! Кимнинг оти учкур бўлса ортимдан юринг!

– Ана энди у қароқчи, чўпон итининг ириллашини кўринг, — хахолади Патрокл.

Пентуэр шаҳзоданинг йўлини тўсди.

– Сиз, олийҳазрат, қочоқни қувишингиз мумкин эмас.

– Нега? — жаҳл қилди шаҳзода. — Жанг давомида бирор марта ҳам қилич кўтармадим. Энди ливияликлар раҳнамосини қўлдан чиқарайми?.. Найзалар ва ойболталар тагига мен юборган жангчилар нима деб ўйлашади?

– Қўшин танаси бошсиз қолмаслиги керак.

– Лекин бу ерда Патрокл, Тутмос ва борингки, Ментесуфис турибди. Агар душманни таъқиб қилиш ман этилса, мен қандай саркарда бўлдим! Ахир улар атиги бир неча юз қадам нарида-ку, отлари ҳам толиққан.

– Бирор соатдан кейин уни тутиб, шу ерга олиб келамиз. Қўл узатса етадиган жой, — дейишди осийлик суворийлар.

– Патрокл! Тутмос! Қўшинни сизларга қолдираман! — ҳайқирди ворис ва отини ниқтаб, қумликларга ботган ҳолда йўрттириб кетди. Унинг ортидан йигирма отлиқ ва Пентуэр ҳам эргашди.

– Нега биз билан кетяпсан, пайгамбар? — сўради шаҳзода.

– Сенга керак бўлиб қолишим мумкин, — жавоб қилди Пентуэр.

– Лекин ҳозирча шу ерда қол...Буюраман...

– Олий кенгаш сендан бир қадам ҳам ажралмаслигимни топширган.

Ворис бир силтаниб олди.

– Агар пистирмага дуч келсак-чи? – сўради у.

– Нима бўпти, у ерда ҳам сен билан бўламан, ҳукмдор, – тез жавоб қилди қоҳин.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Гап оҳангидаги самимийликни сезган шаҳзода у билан баҳслашиб ўтирмади. Улар тобора саҳро ичкарасига кириб бордилар. Икки юз қадам ортда – ҳарбий кўшин, бир неча қадам олдинда – душман. У отига қанчалик қамчи босмасин, қочаётганлар ҳам, таъқиб қилаётганлар ҳам қийинчилик билан ҳаракатланардилар. Осмондан чидаб бўлмас даражада нур ёғилар, оғиз-бурунларига, энг ёмони, кўзларига аччиқ губор кирар, отлар ҳаракат қилганлари сайин туёқлари остидан қизиб чўғ бўлган қум сачрар, ҳавода эса жимлик ҳукмрон эди.

– Энди доим шундай бўладими? – сўради ворис.

– Йўқ, бундан ҳам батгарроқ бўлади, – деб жавоб берди Пентуэр. – Кўраяпсанми, шаҳзода, – деди у қочаётганларни кўрсатиб, – уларнинг отлари тиззасигача ботиб кетяпти.

Шаҳзода кулиб қўйди. Шу аснода қаттиқ ерга чиқиб келишди ва юз қадамгача отларни йўрғалатдилар. Шу пайт қайноқ қум денгизи уларнинг йўлини тўсди, у ёғига қадамлар судраб босилди.

Одамлар терга фарқ бўлди, отлар эса кўпикка беланди.

– Жазирама! – пичирлади шаҳзода.

– Қулоқ сол, ҳукмдор, – деди Пентуэр унга юзланиб, – бугун саҳрода юриш жуда хатарли. Эрталабданоқ муқаддас ҳашаротлар гужғон ўйнади, сўнг жимиб қолишди. Қоҳинлар пичоғи қинга кирмади. Демак, иссиқ бундан ҳам зиёда бўлади. Бу икки ҳолат, яъни пичоқнинг қинга кирмагани, ҳашаротларнинг жимиб қолиши бўрондан дарак беради. Қайтайлик. Лашкарларимизни кўздан қочиришдан таш-қари, уларнинг овозларини ҳам эшитмай қолдик.

Рамсес қоҳинга нафратнамо қаради.

– Пайғамбар, Муссавасани тутишга аҳд қилиб қўйиб, иссиқ ва бўрондан кўрқиб ортга қайтади, деб ўйлаяпсанми?

Улар олға юришда давом этдилар. Бир жойда яна қаттиқ замин учраган эди, душманга палахмон тоши отгулик масофада яқинлашдилар.

– Эй сизлар! – қичқирди ворис. – Таслим бўлинглар!

Бу хитобга ливияликлар қараб ҳам қўймадилар. Қочоқлар қумда тебраниб борардилар. Шу кетишда улар қочиб қутула олмайди, деб ўйлаш мумкин эди. Бироқ вориснинг гуруҳи яна қумга ботди. Душман эса қадамини тезлатиб, қумтепа ортида кўздан ғойиб бўлди.

Осиёликлар сўкинди, ворис гижинди.

Бироқ отлар қумга тобора кўпроқ бота бошладилар ва охири тўхтаб қолдилар. Суворийлар отлардан тутишга мажбур бўлдилар. Шунда осиеликлардан бирининг ранги қизариб, қумга йиқилди. Рамсес унинг устини ёпишга буюриб, деди:

– Қайтишда олиб кетамиз.

Улар қаттиқ азобу уқубатлар эвазига қумтепага етиб борганларида ливияликларнинг қораси кўринди. Уларга ҳам йўл оғирлик қилган ва икки оти тўхтаган эди.

Мисрлик кўшиннинг қароргоҳи бутунлай кўринмай қолди. Агар

Пентуэр ва осиеликлар қуёшга қараб мўлжал олишни билмаганларида орқага қайтиш амримаҳол эди.

Ворис йигитларидан бири яна қон қусиб йиқилди. Уни шу жойнинг ўзида оти билан қолдиришди. Ливияликлар эса олдинда кўринган қумтепалар рўпарасидаги қоя ортига яшириндилар.

— Ҳукмдор, у жойда пистирма бўлиши мумкин, — деди Пентуэр.

— Нақд ўлим кутиб турган бўлса ҳам майли! — жавоб берди ворис овози ўзгарган ҳолда.

Қоҳин унга ҳайратланиб қаради. У ёш саркардадан бундай қайсарликни кутмаган эди.

Қояларгача бўлган масофа яқинга ўхшаб кўринар, лекин йўл юриш ниҳоятда оғир эди. Пиёда юргани қолиб, отларини ҳам қумда судрагудай тортиб борардилар. Ўзлари эса тиззагача қумга ботиб кетардилар.

Осмонда қуёш ҳамон олов пурқар, нури куйдиришдан ташқари чақиб ҳам олаётгандай эди, энг чиниққан осиеликлар ҳам чарчоқдан бирин-кетин йиқила бошладилар. Бирининг лаблари ва тили шишиб кетган, иккинчисининг боши гувиллаб, кўз олди жимирлар, учинчисини уйку элтар эди. Барча йўловчилар бўғимларида оғриқ сезиб, иссиқни ҳам пайқамай қолдилар. Агар улардан иссиқнинг даражасини сўралганда нима деб жавоб беришни ҳам билмайдиган ҳолда эдилар.

Оёқлар остида яна замин сезилди ва Рамсеснинг гуруҳи қояларга етиб олди. Шаҳзода қояларга тетик ва ҳушёр ҳолда қараб боргани учун отнинг пишқирган товушини эшитиб, чап томонга бурилди ва қоялар соясида йиқилган жойида ётиб қолган тўрт нафар одамга дуч келди. Улар ливияликлар эди.

Ётганларнинг бири ёши йигирмалардаги йигит бўлиб, эгнидаги кўйлаги қизил рангда, ёнида мис қинга солинган қиличи ҳам бор эди. У ҳушсиз ётгандек кўринар, кўзлари юқорига қараган, лабларини кўпик қоплаган эди. Рамсес унинг бошлиқ эканини сезди, яқинига келиб, бўйнидаги занжирини узиб, қиличини ечиб олди.

Бошқаларга қараганда камроқ толиққан кексароқ ливиялик шаҳзодани кўриб деди:

— Ҳой, мисрлик, гарчи голиб бўлсанг ҳам раҳнамомизнинг ўғлига шафқат қиларсан?

— Бу Муссавасанинг ўғлими? — сўради валиаҳд.

— Ҳа, Муссавасанинг ўғли Техенна, — жавоб берди ливиялик, — унинг отаси Миср бекларига тенг келадиган мартабада.

— Муссавасанинг ўзи қаерда?

— У Главкда катта кўшин тўплайпти. Улар биз учун қасос оладилар.

Қолган ливияликлар бирор сўз айтишмади, ҳатто голибларга қараб ҳам қўймадилар.

Шаҳзоданинг буйруғи билан осиеликлар уларни осонгина қуролсизлантириб, ўзлари қоялар кўланкасига ўтиришди. Энди улар дўст ҳам, душман ҳам эмас, фақат ҳаддан зиёд толиққан одамлар сифатида дам олишни ўйлар эдилар.

Техеннанинг ҳушига келмаётганини кўрган Пентуэр унинг ёнига тиз чўкди ва ҳаракатларини биров кўрмайдиган даражада унинг боши устига энгашди. Тез орада Техенна нафас олиб, сўнгра қимирлади ва уйқудан энди уйғонган каби пешонасини ишқалади. Шундай бўлса ҳам ҳали карахтлик уни тарк этмаган эди.

— Ливияликлар бошлиғи Техенна! — деди Рамсес унга қараб, — сен ва сенинг одамларинг онҳазрат Фиръавннинг асирлари ҳисобланасизлар.

— Озодликдан маҳрум этгандан кўра, шу ердаёқ ўлдириб кўяқол, — гудурлади Техенна.

— Агар отанг Муссаваса урушни тўхтатиб, Миср билан сулҳ тузса, сен яна озод ва бахтиёрсан.

Ҳамма воқеаларга бефарқ даражада бўлган ливиялик тескари қараб ётиб олди. Рамсес унинг ёнига ўтириб, тиниб қолди ва тўғриси — ухлаб қолди.

Чорак соатдан кейин ўзига келган Рамсес атрофга қараб ҳаяжондан ҳайқириб юборди. Уфқ ортида майсалар, сувлар, хурмо гужумлари ва нарироқда қишлоқ ва ибодатхоналар кўринди.

Унинг ёнивериди ҳамма — осийликлар ва ливияликлар ухлаб ётар эдилар. Фақат Пентуэр қоя четиди тик турганича кўлини соябон қилиб узоқларга қарарди.

— Пентуэр! Пентуэр! — қичқирди Рамсес. — Анави воҳани кўряпсанми?

У ўрнидан сапчиб туриб, ташвишли кўринган коҳин ёнига келди.

— Воҳани кўряпсанми?

— У воҳа эмас, — деди Пентуэр, — у эндиликда ёруғ дунёда йўқ бир мамлакатнинг руҳи. Ҳув анави... ўша... — давом этди у кўлини жануб томонга чўзиб.

— Тоғларми? — сўради шаҳзода.

— Яхшироқ қара.

Шаҳзода диққат билан қараб туриб хитоб қилди:

— Назаримда юқорига қараб қандайдир қора шарпа кўтариляпти. Кўзларим чарчаганга ўхшайди...

— У — тўфон, — пичирлаб деди коҳин. — Агар маъбудлар раҳм қилсалар, бизларни паноҳида асрашлари мумкин.

Ҳақиқатан ҳам Рамсес юзига урилган шаббодани ҳис этди. У ҳатто жазирама саҳродан ҳам қайноқроқ туюлди. Эпкин дастлаб енгил бўлса-да, секин-аста кучая бошлади ва баттарроқ қизиб, юзларга урилди. Қора нарса осмонга шиддат билан кўтарилди.

— Нима қилсак бўлади? — сўради шаҳзода.

— Мана бу қоялар бизни кум тўфонидан сақлайди. Лекин кучайиб бораётган тўзон ва жазирамани ҳайдаб юбора олмайди. Бир-икки кундан сўнг...

— Тўфон шунча кўп эсадими?

— Гоҳида уч-тўрт кун, фақат камдан-кам ҳолларда бир неча соат кўтарилиб, сўнг ўқ теккан шаҳбоздек пастга қулайди.

Рамсес жиддий тортса ҳам, қўрқиб кетмади. Коҳин қўйнидан кўк шишадан ясалган кичикроқ идиш олиб, гапида давом этди:

— Бу идишда мўъжиза дори бор... У сенга бир неча кунга етса керак. Уйқу босаётганини сезишинг биланоқ бир неча томчи ичасан. Шу билан ўзингни тетик сезиб, омон қоласан.

— Сен-чи? Қолган одамлар-чи?

— Менинг тақдирим Яратганнинг кўлида. Қолганларми? Улар тахт ворислари эмаслар-ку.

— Бу дорини ичмайман, — деди Рамсес идишни нари итариб.

— Уни ичишинг керак! — гапида туриб олди Пентуэр. — Ёдингда бўлсин, Миср халқининг борлиқ умиди сендан... Эсингда бўлсин, тепангда халқнинг дуоси айланиб юрибди.

Қора булут осмоннинг ярмигача кўтарилди ва қайноқ шамол шунчалар қаттиқ эдики, Рамсес билан коҳин тоғ тагига бордилар.

«Миср халқи... дуолар...» — ўзича такрорлади шаҳзода ва тўсатдан сўради:

– Ўтган йилги машқлардан кейинги тунда боғ ичида туриб мен билан гаплашган сенмидинг?

– Ҳа. Ариғи тошлар билан кўмиб ташланган деҳқон ўзини осиб кўйганида сенинг раҳминг келган куни,— жавоб берди қоҳин.

– Уйимни ва яхудий Саррани ҳам оломондан сақлаб қолган сенмидинг?

– Мен эдим,— деди Пентуэр.— Сен эса қамоқхонадаги гуноҳсиз одамларни озод қилдинг ва Дагоннинг ўз халқингга янги солиқ солишига ғов бўлдинг. Шу халқ учун, — давом этди қоҳин,— ҳамиша унга ҳамдард бўлганинг учун ҳозир ҳам сени ёрлақайман... Эҳтимол, бир ўзинг тирик қоларсан, шунинг учун унутма— сени эзилган Миср халқи ҳимоя қилипти, сендан нажот кутяпти.

Ҳаво бирдан қоронғилашди, тепадан ёмғир сингари қизиган қум ёғила бошлади. Кучли қуюн ташқарида турган отни қулатиб юборди. Осиёлик ва ливиялик аскарлар уйғонишди, лекин даҳшатга тушиб қоялар пойига беркинишиб, жимиб қолдилар.

Табиат қаҳрга келди. Атрофга қоронғулик тушди. Ҳавода малла ва қора қумдан иборат булут гўё қутураётгандай шитоб билан билан уча бошлади. Гўё сахронинг борлиқ қумлари осмонга сапчигану палахмондан отилган тош тезлигидай қаёққадир учарди.

Ҳаво ҳаммом сингари қизиди... юз ва қўллар тарс ёрила бошлади, тиллар қуриди, олинган ҳар бир нафас кўкракка санчилди. Тўзғоқ қумлар учқун бўлиб кўйдиради.

Пентуэр идишни вориснинг оғзига зўрлаб тутди. Суюқликдан бир неча томчи ютган Рамсес жуссасида одатдан ташқари енгиллик сезди. Оғриқ ва иссиқ уни қийнамай кўйди, фикрлари тиниқлашди.

– Демак, тўфон бир неча кун давом этиши мумкин, шундайми?

– Тўрт кун, — жавоб қайтарди қоҳин.

– Сиз донишмандлар — маъбудларнинг ангишвоналарисиз, бунақа шамоллардан одамларни сақлай олмайсизларми?

Пентуэр ўйланиб қолди.

– Бу оламда ёвуз руҳлар билан курашадиган бир донишманд яшайди. Лекин у ҳозир бу ерда эмас...

Кучли тўфон ярим соатдан бери эсарди. Тун каби қоронғулик тушди. Шамол сал пасайганида қоп-қора қум булутлари бўлиниб кетар, ҳавода қонталаш ранга кирган қуёш ерга занг нурларини сочарди. Аммо сал ўтмай қайноқ, бўғувчи қуюн кўтарилар, чангдан ҳосил бўлган булут қуюқлашиб, хира нур ҳам сўнар, инсон қулоқларига ғайритабий шитирлаш ва шовқин овози келарди. Қуёш ботишига оз қолган, қайноқ ҳаво ва шамолнинг увиллаши эса тобора кучаяр эди. Уфқнинг юқорисида ер ёрилаётган сингари шафақ пайдо бўлди.

Рамсес ёнида Пентуэр йўқлигини бирдан сезиб қолди. У қулоғини динг қилиб, кимнингдир ҳайқираётганини эшитди.

– Бероэс! Бероэс! Бизга мадад бермасанг ким ёрдам беради? Бероэс... Ибтидо ва интиҳоси бўлмаган ягона маъбуд номидан сени чорлайман!

Сахронинг шимол томонида момақалди роқ овози янгради. Шаҳзода сесканиб кетди. Мисрлик учун момақалди роқ овози осмондан тушадиган тош каби ноёб ҳодиса эди.

– Бероэс! Бероэс! — қаттиқроқ чақирди Пентуэр.

Валиаҳд овоз келаётган томонга диққат билан тикилиб, қўлларини осмонга кўтарган қора шарпани кўрди. Одам кўринишидаги у шарпанинг сочидан, бармоқлари ва ҳатто кийимидан ҳам ҳаворанг учқунлар сачрар эди.

– Бероэс! Бероэс!..

Момақалдиروقнинг давомли овози энди яқинроқдан эшитила бошлади, кум булутлари ортида саҳрони қизартириб яшин чақнади.

Шу зайлда момақалдиروق гумбурлар, кетидан яшин чақнарди.

Рамсес қуюннинг шашти пасайиб, саҳронинг тафти совиб бораётганини сизди. Осмонда чарх уриб айланаётган кум тўзони аста-секин ерга бош қўя бошлади. Ҳаво эса дастлаб кулранг, сўнг сариқ ранга кирди, сўнгра оппоқ бўлиб қолди. Агроф сокинлашди, бир дам ўтиб яна гумбурлаш овози келди ва шимол томондан совуқ шамол эса бошлади.

Жазирамадан ҳоли танг бўлган осийлик ва ливияликлар аста-секин хушларига кела бошладилар.

– Фиръавн жангчилари!— бирдан хитоб қилди қари ливиялик. — Саҳродаги шовқинни эшитяпсизларми?

– Яна шамолми?

– Йўқ, бу — ёмғир.

Ҳақиқатан ҳам осмондан бир неча совуқ томчи тушди, ниҳоят, қалдиروق ва чақмоқ жўрлигида жала қуйди.

Рамсес жангчилари ва асирларни эҳтиросли севинч чулғаб олди. Ҳалигина беҳуш этувчи иссиқдан қуйган одамлар чақин ва қалдиروقларга қарамай, ёмғир остида болаларга ўхшаб сакрадилар. Қоронғуликда ўзлари чўмилиб бўлгач, отларини ҳам ювдилар. Қалпоқлари ва чарм қопларини ёмғирга тутиб, ҳаммасини ичавердилар, ичавердилар...

– Бу мўъжиза эмасмикан?— хитоб қилди Рамсес. — Агар ҳаётбахш ёмғир бўлмаганида саҳро қуюнининг қайноқ кучоғида ўлим топар эдик.

– Бу ҳодиса шундай рўй берадики, — деди қари ливиялик бу гапга жавобан, — жанубий шамоллар денгиз устида ўйнаётган булутларнинг гашига тегадилар ва улар ёмғир юборадилар.

Бу гап Рамсеснинг ҳамиятига тегди. Чунки у жала ёғишини Пентуэрнинг дуоларига нисбат берган эди. У ливияликка ўгирилиб, сўради:

– Одам танасидан учқун сачраш ҳоллари бўладими?

– Саҳро шамоли эсаётганида ҳар доим шундай бўлади, — деди ливиялик. — Бу гал учқунлар фақат одамлардангина эмас, ҳатто отлардан ҳам чиқди.

Унинг овози ишончли бўлгани учун Рамсес суворийлар зобити ёнига келиб деди:

– Ливияликларга хушёр қаранглар...

Унинг гапи тугамасданоқ қоронғуликда кимнингдир шарпаси кўринди. Чақин ҳаммаёқни ёритиб юборганида от минган одамнинг қочиб бораётгани кўринди.

– Бу аблаҳларни банди қилинглар, — ҳайқирди Рамсес. — Агар кимда-ким қаршилик кўрсатса — ўлдиринглар! Техенна, агар ўша қочиб кетган одам шерикларингни устимизга бошлаб келса, кунинг тугайди. Оғир азоб билан ўласан! Сен ва сенинг...

Жала қуйишига қарамай ливияликларни боғладилар. Улар ҳеч қандай қаршилик қилишмади. Эҳтимол, улар Техеннанинг буйруғини кутишгандир. Лекин душман бошлиғининг аҳволи танглигидан у қочишни ҳаёлига ҳам келтирмаган эди.

Шамол секин-аста тинди ва кундузги жазирама этни чимчилайдиган совуқ билан алмашди. Одамлар ва отлар сувга тўйишган, жангчилар чарм халталарини тўлдириб олишган, хурмо ва қоқ нонлар

етарли эди. Ҳамма тинчланди. Қалдироқ саси ҳам тинди. Ҳар жой-ҳар жойда юлдузлар кўрина бошлади.

Пентуэр Рамсеснинг ёнига келди.

— Қароргоҳга қайтамиз, — деди у, — ҳалиги қочоқ устимизга душман бошлаб келгунича биз манзилга етиб оламиз.

— Шундай қоронғуликда йўлни қандай топамиз? — сўради шаҳзода.

— Машғалалар борми? — сўради қоҳин осиеликлардан.

Жангчиларнинг барчасида зиғир поясидан эшиб тайёрланган ва мойга бўктирилган машғалалар бор-у, бироқ олов йўқ эди.

— Тонггача кутишга тўғри келади, — асабийлашди ворис.

Пентуэрдан жавоб бўлмади. У қўйнидан яна бир идишни чиқариб, жангчи қўлидаги машғалани олди-да, нари кетди. Салдан кейин оловнинг чирсиллаши эшитилди ва ... машғала ёнди.

— Бу қоҳин сеҳрар экан, — гудурлади ливияликларнинг каттаси.

— Кўз ўнгимда иккинчи мўъжизани кўрсатдинг, — деди шаҳзода Пентуэрга. — Буни қандай қилганингни айта оласанми?

Қоҳин боши билан рад жавобини қилди.

— Нима сўрасанг ҳам майли, жанобим, — деди у, — ҳаммасига ақлим етганича жавоб бераман, лекин муқаддас ибодатхоналаримиз сирини очишимни талаб қилма.

— Мабодо, сени ўзимга маслаҳатчи қилиб тайинласам ҳам-а?

— Шунда ҳам. Мен ҳеч қачон хиёнаткор бўлмайман. Агар шунақа бўлганимда ҳам, барибир, қасос доимо таҳдид солиб туради.

— Қасос? — такрорлаб сўради ворис. — Э, ҳа! Хатор эҳроми ертўласидаги одам устига қоҳинлар эритилган қатрон қуйганлари эсимда. Наҳотки улар шу ишни чиндан ҳам қилишган? Ўша одам ҳақиқатан ҳам азобланиб ўлганми?

Пентуэр гўё саволни эшитмагандай қопчигидан қўлларини икки томонга узатган ҳолдаги чоғроқ илоҳ ҳайкалини чиқарди. Ҳайкал чил-вирга осилган эди. Қоҳин уни ипга осилтирган ҳолда пичирлаб дуо ўқиганича кузата бошлади. Ҳайкалча ҳавода бир неча марта чайқалиб айланди-да, муаллақ туриб қолди.

Рамсес машғалалар шуъласида қоҳиннинг бу сирли ҳаракатларига ҳайрат билан боқди.

— Нима қилипсан? — сўради у.

— Шунигина айтишим мумкинки, — жавоб берди Пентуэр, — бу илоҳ бир қўли билан эсхмун (қутб юлдузи)ни кўрсатади. Ўша юлдуз орқали финикия кемалари ўзларига йўл топадилар.

— Бундан чиқди, финикияликларда шундай илоҳ бор экан-да?

— Йўқ, улар бу ҳақда ҳатто билмайдилар ҳам. Илоҳнинг бир қўли билан эсхмун юлдузини кўрсатиши бизларга ва халдейлик қоҳинларга маълум, холос. Шу маъбуд ёрдамида кечаси ва кундузи, ҳаво булутли ва очиқ пайтларда ҳам денгиз ёки саҳрода йўл топиш мумкин.

Пентуэр ёнида машғала ушлаб бораётган шаҳзоданинг буйруғига биноан соқчилар ва асирлар шимоли-шарқ томонга йўл солдилар. Чил-вирда осилган маъбуд тебраниб борса ҳам, ҳар ҳолда йўлдан адашган саёхатчилар ҳомийси сифатида муқаддас юлдуз томонни кўрсатиб борар эди.

Улар отларини етаклаб, тез одим ташлардилар. Баданга игнадек санчилаётган изғириндан сақланиш учун осиеликлар кафтларини ҳовуч қилиб пуфлар, ливияликлар эса титрар эдилар.

Ногаҳон оёқлар остида бир нарса қисирлаб, ёрила бошлади. Пентуэр тўхтаб, ерга энгашиди.

— Бу ерга ёққан ёмғир, — деди у, — кўлча ҳосил қилган. Қара, сувни қайси аҳволга солибди.

У шундай дея шиша лаппакка ўхшаш нарсани олиб, шаҳзодага кўрсатди. Лаппак унинг кўлида эрий бошлади.

— Ҳаво жуда ҳам совиб кетганида, — тушунтирди у, — сув шаффоф тошга айланади.

Осиёликлар қоҳиннинг гапини маъқуллаб, шимол томонларда сувнинг кўпинча тошга айланиши, буғнинг эса оппоқ туз ҳолига келиши, аммо таъми йўқ бўлиб, бармоқларни чимчилаши, тишлаганда тишни оғритиши ҳақида сўзлаб бердилар.

Рамсес Пентуэрнинг донолигидан тобора ҳайратлана бошлади.

Шу орада шимол осмони тиниқлашиб, Катта айиқ туркуми ва ундаги эсхмун юлдузи кўринди. Қоҳин яна дуо ўқиди, йўл кўрсатувчи маъбуд ҳайкалини қопига яшириб, машъалаларни ўчиришни буюрди. Оловни сақлаш учун қолдирилган пилик тутаб, вақтни белгилар эди.

Шаҳзода ўз гуруҳига эҳтиёт бўлишни тайинлаб, Пентуэр ҳамроҳлигида бир неча қадам олдинга кетди.

— Пентуэр, — деди у, — агар маъбудлар марҳаматини дариг тутмаса, шу кунларда Юқори ва Қуйи Миср тожини кийсам, сени ўзимга маслаҳатчи этиб тайинлайман.

— Марҳаматингга нима билан сазовор бўлдим?

— Кўз ўнгимда қилган кароматинг буюк донишмандлигингдан, руҳлар устидан ҳукмронлигингдан гувоҳлик беради. Бундан ташқари менинг ҳаётимни сақлаб қолишга тайёр эдинг. Шунинг учун... Гарчи кўп нарсани мендан сир тутсанг ҳам...

— Афв эт, ҳукмдор, — унинг гапини бўлди Пентуэр, — агар сотқинлар керак бўлса, уларни ҳатто қоҳинлар орасидан ҳам топа оласан. Лекин мен уларнинг қаторида бўлишни хоҳламайман. Уйлаб кўр, агар маъбудларга хиёнат қилсам, сенда шубҳа уйғонмасмиди? Демак, сенга ҳам хиёнат қилмайман.

Рамсес ўйга толди.

— Ақлли сўзлар, — жавоб қилди у, — лекин, ҳайронман, сен қоҳин бўлсанг ҳам нега ўзингни менга яқин оласан? Бир йил муқаддам менга фотиҳа бердинг, бугун эса саҳрога ёлғиз юбормай, каттагина хизмат қилдинг.

— Илоҳларнинг менга кўрсатишларича, ҳукмдор, Мисрнинг бебахт халқини хорлик ва зорликдан сенгина сақлаб қола оласан.

— Халқ билан нима ишинг бор?

— Мен ҳам ўшалар қаторидан чиққанман... Отам ва акаларим кун бўйи Нилдан сув тортишган ва калтакларга чидаш беришган.

— Халққа қай йўл билан ёрдам беришим мумкин?

Пентуэр сергакланди.

— Халқинг ҳаддан зиёд кўп ишлайди, — ҳаяжонланиб гап бошлади у, — жуда кўп солиқ тўлайди, зорликда яшайди... Деҳқоннинг кўрган куни курсин...

«Ҳосилнинг ярмини қурт-қумурсқа, қолганларини эса каркидон еди. Далада сичқонлар тўлиб кетган, чигирткалар ёпирилди, ҳайвонлар пайҳон қилди, чумчуқлар чўқилади, хирмонда қолганини эса ўғрилар олиб кетишди. О, деҳқоннинг аянчли қисмати! Бунинг устига Нил қирғоғига мирза келиб, дон талаб қилади, ёрдамчиларининг қўлларида тўқмоқ, ҳабаш мулозимларининг қўлларида хурмо дарахтидан ясалган айрикалтак. «Дон бер!» дейдилар. «Дон йўқ!», деган жавобни эшитиб, деҳқонни калтаклайдилар, сўнг банди этади-

лар ва бошини пастга қаратиб, сувга улоқтирадилар. У фарқ бўлади. Эрининг кўз ўнгида хотинини боғлашади, болаларини ҳам. Кўшнилари ўз донини сақлаб қолиш учун ҳар тарафга югурадилар» (Асл манбалардан олинган).

– Бунақа ҳолатни ўз кўзларим билан кўрганман, – ўйчан жавоб қилди шаҳзода. – Ҳатто ўшандай мирзалардан бирини ҳайдаб юбордим. Лекин адолатсизликни бутунлай йўқ қилиш учун бир вақтнинг ўзида ҳамма жойда бўлолмайман-ку?

– Сен, ҳукмдор, одамларни ҳуда-беҳудага қийнайвермасликни буюришинг, солиқларни камайтиришинг, деҳқонларга дам олиш куни беришинг мумкин. Охир-оқибат ҳосил деҳқоннинг ўзига тегиши учун бир ўлчам бўлса ҳам ер ҳадя этишинг мумкин. Йўқса, бундан кейин ҳам одамлар нилуфар уруғи, қамиш ва сасиган балиқ еб, қуриб бораверишади. Агар сен халққа лутф иноят этсанг, у қаддини тик тутади.

– Худди шундай қиламан! – хитоб қилди шаҳзода. – Яхши хўжайин ўз ҳўкизининг калтак зарби остида чираниб ишлаб, ҳаром ўлишига йўл қўймайди. Тартибни ўзгартириш зарур бўлади.

Пентуэр тўхтади.

– Менга сўз берасанми, улуғ ҳукмдор?

– Қасам ичаман! – жавоб қилди Рамсес.

– Ундай бўлса мен ҳам қасамёд қиламанки, сенинг шон-шуҳратинг Буюк Рамсесникидан ҳам жарангдорроқ бўлади!

Рамсес хаёлга чўмганича деди:

– Иккимиз бир бўлиб, мени кўрарга кўзи йўқ коҳинларга қарши нималар қила оламиз?..

– Улар сендан кўрқишади, ҳукмдор, – деди Пентуэр, – муддатидан олдин Ассирияга уруш бошлашингдан кўрқадилар.

– Мабодо, уруш ғалаба келтирса, уларга нима ёмон томони бор?

Коҳин бошини қўйи эгиб, жим қолди.

– Мени яхшилаб эшит! – ҳаяжондан овозини баландлатди шаҳзода. – Улар урушда ғалаба қозониб, катта бойликлар билан қулларни ҳайдаб келишимдан кўрқадилар. Чунки фиръавн уларнинг қўлида ожиз қурол бўлишини, хоҳлаганларида улоқтириб ташлаши мумкин бўлган яроқсиз буюмга ўхшашини истайдилар. Аммо мени ундай қилиша олмайди. Чунки мен илоҳларнинг ўғли ва вориси сифатида ўз ҳукминни ишга соламан ёки ҳалок бўламан.

Пентуэр орқага тисланиб, пичирлаганича дуо қилди.

– Ундай дема, ҳукмдор, – деди у хижолат чекиб, – саҳро устида айланиб юрган ёвуз руҳлар сўзларингни юлиб кетмасин... Ёдингда тут, айтилган сўз – палахмондан отилган тош. Агар у деворга тегиб сапчиса, ўзингга урилади...

Рамсес парво қилмагандай қўл силтаб:

– Барибир, – деди, – иродангни саҳро шамоли ёки ёвуз руҳлар ўрнига коҳинлар букса, ундай ҳолда ҳаёт нимага ҳам керак... Фиръавн салтанати ҳам шунақа бўладими?.. Йўқ, мен хоҳлаганимни қиламан ва абадий барҳаёт аждоларим олдида жавобгарман. Гўё маъбудларни биладиган, ҳокимиятни амалда ўз қўлларига оладиган, бойлигим ҳисобига хазиналарини тўлдирадиган тақирбошлар билан ишим йўқ.

Бир неча қадам олдинда тўсатдан ғалати кишнашга ёки маърашга ўхшаган қичқириқ эшитилди ва каттакон соя ўтиб кетди. Соя ўқ сингари тез ўтса ҳам узун бўйинини, ўркачи ва танасини илғаш мумкин эди.

Вориснинг қўриқчилари орасида ваҳима турди.

– У ўлаксахўр эди! Қанотларини аниқ кўрдим, – деди жангчилардан бири.

– Сахро мўъжизаларга тўла! – қўшимча қилди қари ливиялик.

Рамсес ўзлигини йўқотди. Ўтиб кетган соянинг илоҳниқига ўхшаш боши, қанотга ўхшаш бир нимаси борга ўхшади.

– Ростдан ҳам сахрода мўъжизалар бўлиб турадими? – сўради у қоҳиндан.

– Шубҳасиз, – деди Пентуэр, – одам қадами етмаган бунақа жойларда гайриоддий махлуқлар қиёфасидаги ёвуз руҳлар дайдиб юрадилар. Билишимча, ёнимиздан югуриб ўтган бирор йиртқич бўлса керак. У эгарланган отга ўхшайди, фақат сал каттароқ ва чопқирроқ. Воҳаларда яшовчи халқлар бу ҳайвонни сув ичмайди ёки ҳар ҳолда камсув деб таърифлашади. Агар бу гап тўғри бўлса, келажак авлод ҳозир бизларга кўрқув солаётган бу жонивордан сахроларни кесиб ўтиш учун фойдаланадилар.

– Бундай хунук ҳайвонни минмаган бўлардим, – жавоб қилди Рамсес, бошини силкитиб.

– Аждодларимиз ҳам Мисрни забт этишда гиксосларга ёрдам берган отлар ҳақида шундай фикрни айтган эдилар. Вақт инсон тасаввурини жуда ҳам ўзгартириб юборади, – деди Пентуэр.

Осмондаги охирги булутлар тарқалди ва тун ёруғлашди. Гарчи ой кўринмаса ҳам қумлардаги кичик нарсалар, ҳатто узоқдаги шаклларни ҳам фарқласа бўлар даражада эди. Соқчилар анчагина тўпиқларидан қумга ботиб бордилар. Бирдан осийликлар ваҳима бошлаб, ҳайқирдилар:

– Сфинкс! Қаранглар, сфинкс! Модомики, қаршимизда арвоҳлар турган экан, сахродан тирик чиқиб кетишимиз маҳол.

Чиндан ҳам оқариб кўринган оҳактепада сфинкснинг шакли кўринди. Унинг танаси узун, каттакон бошида мисрча қалпоқ – гўё одам қиёфасига ўхшар эди.

– Тинчланинг, ёввойилар! – деди қари ливиялик. – У сфинкс эмас, балки арслон. У бизга тегмайди, чунки ўлжаси билан банд.

– Чиндан ҳам кўринган нарса шер, – деди шаҳзода тўхтаб, – лекин катта сфинксга жуда ҳам ўхшар экан!

– Юзи одам қиёфасига, ёли сочга ўхшайди, – деб қўйди қоҳин ярим овозда. – Сфинксларимизнинг отаси шу бўлади.

– Эҳромлар олдида турган улуғвор сфинксларнинг ҳам отасими?

– Менесдан бир неча аср олдин, – деди Пентуэр, – ҳали эҳромлар қурилмаганида шерга сал ўхшаб кетадиган қоя бўлган. Маъбудлар гўёки саҳронинг бошланишини белгиламоқчи бўлгандек, қоҳинлар тоштарошларга қояга яхшироқ ишлов бериб, камини тўлдиришни буюрганлар. Сангтошлар шерларга қараганда одамлар билан кўпроқ мулоқотда бўлгани учун тошларда одам қиёфасини акс эттиришган ва шу тариқа биринчи сфинкс пайдо бўлган...

– Бизлар эса уни илоҳ даражасида тавоф этамиз, – истехзо қилди шаҳзода.

– Тўғри-да, – жавоб берди қоҳин, – санъатнинг бу турига шаклларни маъбудлар берган ва ишни охирига етказиш учун ирода ато этганлар. Бизнинг сфинксимиз улуғворлиги ва сеҳрлилиги билан саҳрони эслатиб туради. У дайдиб юрган руҳларга ўхшаб, одамларга даҳшат солади.

– Гарчи шундай бўлса ҳам, ҳамма нарса ердан бошланади, – деди шаҳзода. – Нил осмондан эмас, балки ҳабашларнинг қайсидир тоғларидан оқиб келади. Херихор менга айтиб берган эҳромлар давлати-

миз тимсолига ўхшаб, тоғ чўққиси каби Нил бўйлаб чўзилиб кетган ибодатхоналаримизнинг ним қоронғилиги, салқинлиги билан ғорлар ва қояларни эслатмайдими? Ов пайтида шарқий тоғлар қўйнида неча марта адашиб қолганимда тошларнинг эҳромга ўхшатиб тахланганини кўрганман. Уларнинг ушалиб турган деворларида шамоллар ва одамлар ўйиб кетган шакллarga дуч келганман.

— Бунинг исботи шуки, ҳазрати олийлари, ибодатхоналаримиз маъбудларнинг ўзлари чизиб берган режалари асосида бунёд этилган, — деди қоҳин. — Ерга ташланган данакдан баланд бўйли хурмонлар ўсгани каби, ғорлар, шер, ҳаттоки нилуфарлар сфинкслар йўлагигадаги шабгир эҳромлар ва қудратли садрларда ўз аксини топган. Булар — одамлар эмас, маъбудлар томонидан яратилган. Ва Яратган Эгам атрофни кузатиб туриб, ердаги унсурларда илоҳлар тажаллийсини акс эттирган, келаси авлодларга кўргазма сифатида тақдим этган.

— Аммо бундай ҳукмфармолар гамгин кўринадилар, — деди Рамсес. — Зеро, улар қоҳинлар таъсирига тушиб қолмай, ҳокимиятга ва катта бойликка эга бўлишлари керак-да.

Узоқда, қум тепаликларнинг ҳар жой-ҳар жойида бир неча суворий кўринди.

— Бизнинг одамларми ёки ливияликларми? — сўради ворис.

Тепаликдан бурғу овози эшитилди ва унга Рамсеснинг ҳамроҳлари жавоб қайтардилар. Суворийлар қумликлардан имкон борича пастга шитоб билан туша бошладилар. Улардан бири яқинроқ келиб деди:

— Тахт вориси сизлар биланми?

— Шу ердан, соппа-соғман, — деган жавоб бўлди Рамсес томондан.

Суворийларнинг ҳаммалари отдан сакраб тушиб, юзтубан ётдилар.

— О, эрпатор, — деди гуруҳ бошлиғи, — жангчиларинг сени ҳалок бўлган ҳисоблаб, кийимларини йиртиб, бошларига тупроқ сочишяпти. Зотан, отлиқ лашкарлар сизларни қидириб, саҳрога ёйилиб кетдилар. Маъбудлар сени кўришга бизларни мушарраф этди.

Рамсес гуруҳ бошлиғини юзбоши лавозимига тайинлаб, уни ва қўл остидаги лашкарларни эртагаёқ мукофотга тақдим этиш борасида буйруқ берди.

*Рус тилидан
Абдулла КОМИЛ таржимаси.*

Давоми бор.

Анна САКСЕ

Билмас ҳеч ким мендек СЕВИШНИ

Лирик бадиалар

БИНАФША

Кўлтиғига сиёҳранг скрипкасини қистириб олган жажжи, нозик қизалоқ эрта баҳорда пайдо бўлар экан. Қизалоқ скрипкасини чалган вақтда қушлар сайрашдан тўхтар, асаларилар ҳамда капалаклар эса куйга жўр бўлишиб, унинг атрофида узоқ вақт ўйнар эканлар.

— Бинафшахон, менга қара, — дебди унга мақтанчоқ сариқ Пўфанакул, — сен концерт қўйиб, анча-мунча пул ишлаб олишинг мумкин.

— Йўғ-е, нималар деяпсан, ахир мен ҳеч қандай мактабни тамомламаганман-ку, — унга жавоб қилибди созанда Бинафша. — Умуман олганда, куйим кимларгадир роҳат бағишлашидан ўзимни гоят бахтли ҳисоблайман.

— Пул ишлаганингда тузукроқ кийинармидинг дейман-да, — панд-насиҳат қила бошлабди Пўфанакул. — Бегим кунлари ҳам, байрамда ҳам эгнингдан сиёҳранг кўйлагинг тушмайди.

— Менга шу кўйлак ҳам бўлаверади, башанг кийинишни хаёлимга ҳам келтирмайман, — жавоб берибди Бинафша.

— Пулинг бўлганида маржон сотиб олиб, ингичка бўйнингга тақиб олган бўлардинг, — уларнинг суҳбатига аралашибди Лола. — Шунда бирон кимсага ёқиб қолган бўлармидинг.

Созанда Бинафша хандон отиб кулиб юборибди.

— Бўйнимни ингичка ва хунук деяпсанми? Айнан шунинг учун ҳам севгимни бўйнимга эмас, маржонимга қараб ошиқ бўлар эканда. Яхшиси, шундайлигимча қолганим дуруст.

— Тавба, худди болаларга ўхшаб фикр юритасан-а, сен билан жиддий гаплашиб ҳам бўлмайди, — жаҳли чиқибди Пўфанакулнинг, сўнг лабларини бўяб, йўлнинг нариги тарафида турган Гулсафсарга ишва билан кулиб қараб қўйибди.

Латиш адибаси Анна САКСЕ (1905-1981)нинг “Бахт яратган темирчи” (1960) шеърый тўплами, “Гуллар ҳақида бадиалар”и (1966) ва бошқа кўплаб асарлари нашр этилган.

Адиба ўз асарларида яратган образлар халқ оғзаки ижодидаги қаҳрамонларга яқин. Муаллиф инсон ҳаётида ҳеч нарса – бахт ҳам, қайғу ҳам, эзгу ишлару, ёвуз жиноятлар ҳам бежиз кетмайди, деган фикрни олға суради. Журналимизнинг 2011 йил март ойи сонида адибанинг “Инсон ва табиат” рукнида “Гулдан келур муҳаббат бўйи” номи остида бир қатор бадиалари эълон қилинган эди.

Адиба асарлари табиатни севишга, ҳар бир гиёҳни асраб-авайлашга даъват этади. Наботот ва ҳайвонот олами инсон дунёсига асло ёт эмас, гуллар ҳам, ўт-ўланлар ҳам, дов-дарахтлари жониворлар ҳам бир-бирини севадилар, бир-бирига меҳр қўядилар – бундан илҳом ва завқ оладилар, кўпаядилар, униб-ўсадилар, деган эзгу фикрга йўғрилгандир. Бу туйғу инсонлар орасидаги меҳр-муҳаббат ришталарини кучайтиришга хизмат қилади. Айни чоғда асардаги эзгу туйғулар «Мустаҳкам оила йили» голялари билан ҳамохангдир. Бу асар оилаларнинг фаровонлигини, тинч-тотувлигини таъминлашга маълум маънода хизмат қилади. Анна Саксе бадиаларини ўқир экансиз, бу фикрлар самимий баён этилганлигига яна бир бор амин бўласиз.

Гулсафсар унинг табассумига парво ҳам қилмабди. Шу пайт Бинафша скрипкасани чалиб қолибди, у Гулсафсар қалбини ўзининг ажойиб куйи билан ром этибди.

Гулсафсар борлиқни унутиб, бор вужуди билан Бинафша чалаётган сеҳрли куйни берилиб тинглай бошлабди. Куй гўё ер юзи сукунатда қолган тақдирда ҳам абадий сақланиб қолажак муҳаббат ва дўстлик ҳақидаги қўшиқдек тобора кенг тарала бошлабди. Бинафша чалишдан тўхтаган экан, кўк кўзли Бўтакўз унга томон энгашиб:

— Бинафшахон, Гулсафсарнинг сенга тикилиб, маҳлиё бўлиб қолганини кўрдингми? Сираям сендан кўзини узмаяпти-я! Сени севиб қолганга ўхшайди! — деб шивирлабди.

— Нималар деяпсан! — аста хўрсиниб кўйибди Бинафша. — Ахир менинг ҳусним бўлмаса, Пўфанакул, Лолахонлар олдида шундай бедавоманки. Гўзаллар эркатойи бўлиб қолган Гулсафсар қаёқдан мени севади? Ҳойнаҳой, у чалган куйимга маҳлиё бўлиб қолган бўлса ажаб эмас, шунинг учун ҳам куйни берилиб тинлагандир. Сен бўлсанг, Бинафша тентак-ку, гапимга чиппа-чин ишонади, деб устимдан кулиш учун шу гапни айтаётган бўлсанг керак.

Бинафша шундай дебди-ю, лекин Бўтакўзнинг гапидан юраги орзиқиб кетибди. У скрипкасани кўксига тираб олганча юрак ҳароратию орзу-умидларини аста-секин куйга сола бошлабди. Бу куйни тинглаётганлар ҳаёт бахтга лиммо-лим, фақат қўлингни узатсанг бас, барча муҳаббат, дўстлик, шодлик худди ёзнинг мусаффо осмонидан юлдуз учгандек устингга сочилади-қўяди, деб ўйлайдилар.

Бинафшанинг скрипкаси куй чалишдан тўхтабди. Настарин Гулсафсарнинг қулоғига:

— Гулсафсар, дўстим, бахтингни қўлдан чиқазма! Наҳотки Бинафшахон ёлғиз сен учун куй чалаётганини сезмасанг! У сени севиб қолибди, ахир бунга ҳамма кўриб турибди-ку, — деб шипшитиб кўймаганида, у ишқ кўйида озмунча азоб чекмаган бўлармиди.

— Бунга сен қаердан биласан? — аччиқланиб сўрабди Гулсафсар. — Бинафша шундай санъаткорки, у гўё осмони фалакда сузиб юради. Ер юзидаги ҳис-туйғулар унга бегона, у ўз санъатининг ишқи билан яшайди, мендек оддий йигит Бинафшахон учун шунчаки эрмакдан ўзга нарса эмас.

Кеч кирибди, шу тоб Бинафша Ойдин сонатасини ижро этмоқда эди. Бу куйнинг аввалида тушуниб бўлмайдиган ҳасрат, юракни эзувчи илтижо, севгилисидан юз ўгириш, қайғу садолари қулоққа чалинибди, сўнг куй аста-секин ширин орзиқишга айланиб, имлаб, ўзига чорлабди, куй тобора авж олиб, бахт ҳақида юқори пардада куйлай бошлабди.

Гулсафсарнинг ёнида бу куйни эшитиб хўрсинганча Кўкнорининг синглиси ўтирган экан. Унинг ўтли нафаси Гулсафсарни шароб ичгандек маст қилиб кўйибди. Бу ҳолдан Гулсафсарнинг боши айланиб, борган сари ҳушини йўқотаёзибди.

Гулсафсарнинг кўз ўнгида Бинафша сиймоси гўё оҳангларда гавдалангандек бўлибди. Бунга пайқаган Пўфанакул бор вужуди билан Гулсафсарга ёпишиб олибди, у тинмай Гулсафсарни ўпар, қулоғига сирли сўзларни шивирлаб эркаларди. Бош-кўзи айланган Гулсафсарга Пўфанакул гўё порлоқ юлдуздек кўриниб кетибди.

Эртаси кун Гулсафсарнинг эс-ҳуши ўзига келиб, бу ўткинчи иштиёқдан афсусланибди. Ердан шабнам кўтарилиб улгурмасданоқ келинчак Пўфанакул бўлажак тўйлари ҳақида барча дугоналарига

мақтаниб гапирибди. Одат бўйича куёв билан келинни қутлагани келиб, уларга бахт-саодат тилашар экан.

Шодлиги ичига сигмаётган келинчак куй оҳангига монанд гердайиб ўйнар, қизил юбкасини ҳилпиратиб ҳам қўяркан, Гулсафсар бўлса қилган ишидан пушаймон бўлиб, ичига чироқ ёқса ёримай ўтираркан.

Тўйда ҳамма рақсга тушибди. Созанда Бинафшахон тинмай куй чала бошлабди. Меҳмонлар жуфт-жуфт бўлиб саф тортибдилар. Тўйни бошқарувчи вакил Лола созанда Бинафшахонга куй чалиш ҳақида ишора қилибди, бироқ орага ноқулай сукунат тушибди.

Тўйнинг гала-говурида Бинафшахоннинг ғойиб бўлганини ҳеч ким сезмай қолибди. Бинафша кетатуриб, Гулсафсарга: “Хайр, бахтли бўл! Сени учратганимга ҳам катта раҳмат! Чекаётган изтиробларим янги қўшиқлар тугилишига сабаб бўлади, яратган куйим ўзгаларга бахт келтиради”, — деган сўзларни айтибди, бироқ Бинафшанинг бу сўзларини гўл Гулсафсар фаҳхламабди ҳам.

СУВ НИЛУФАРИ

Ёз кунларининг бирида қишлоқ аҳли катта тўйга тайёргарлик кўра бошлабди. Хушсурат ва хушчақчақ, ёқимтой Юкум исмли йигит қишлоғидаги тенги йўқ гўзал, жозибадор Нилуфар билан унаштириб қўйилибди. Улар бир-бирларига узукка кўз қўйгандек мос эканлар.

Одамлар орасига адоват солувчи шайтон куёв билан келиннинг орасига низо солиш учун елиб-югураркан.

Бир куни оқшом чоғида Юкум кўл бўйида қайлиғи Нилуфарни кутиб ўтирган экан. Нилуфар қирғоқнинг нариги тарафидан севгилисининг ёнига қайиқда сузиб келмоқчи бўлибди. Юкум кўл бўйига барвақтроқ келибди-да, тўнка устига ўтириб, ўзини нақадар бахтли эканлиги ҳақида ширин хаёл суриб кетди. Шу пайт кутилмаганда Юкумнинг ёнига қандайдир деҳқон қиёфасидаги кимса сездирмайгина келиб, майса устига чўккалабди-да:

— Юкум, уйланмоқчи эмишсан-а? — дея гап бошлабди.

— Ҳа, ёримнинг васлига етишга кўпи кетиб, ози қолди.

— Дўстим, ёшлигинг билан видолашмоқчимисан? — дебди у.

Қизиқ, Юкум буни хаёлига ҳам келтирмаганди.

Нилуфардан ҳамон дарак йўқ. Балки у учрашувни ёддан чиқаргандир, деган фикр Юкумнинг миясига келган ҳам эканки, бирдан қўллари титрай бошлабди... Нотаниш киши, афтидан, зийрак ва сезгир шекилли, дарҳол чўнтагидан бир шиша чиқарибди-да, бу ҳижрон дардига шифо бўлади деб, Юкумга узатибди.

— Манавидан бир қултум ичсанг, дардингга даво бўлади, юрагингдаги гашлик тарқаб, кўнглинг ёзилади, — деб ўтдан тайёрлаган аччиқ ичимликни йигитга узатибди. Юкум унга миннатдорчилик билдирибди.

Ҳақиқатан ҳам Юкум ичимликдан ичиб олгач, қайғуси тарқалиб, кўнгли ёришгандек бўлибди. Юкумнинг хандон отиб кулгиси, шўхлик қилгиси кела бошлабди. Хўш, севгилиси Нилуфар кечикса нима бўпти, осмон узилиб ерга тушибдими? Кечқурунлари қизларнинг минг хил юмуши бор-ку, хаёлидан ўтказибди у. Бир оздан сўнг нотаниш кимса ичимлик таъсири тугаганини сезиб, яна йигитга ундан тутибди. Юкум бўлса ундан бир неча қултумни ичиб юборибди.

Во дариғ, бу дорининг қудратини қаранг-а: энди Юкумнинг

қўшиқ айтгиси, ўйнагиси келибди. Ниҳоят, Нилуфар қайиқда кўлнинг ўртасида сузиб келаётган пайтида Юкум айтаётган кўшиқ қулоғига чалинибди:

— Ие, сенга нима бўлди, ичиб олдингми? — хавотир олиб сўрабди Нилуфар Юкумдан. Бироқ Юкум қайфини чоғ қиладиган ичимликни қаердан олганини сира эсламабди. Қиз келиши биланоқ нотаниш кимса ғойиб бўлиб қолибди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Юкум қайлиғи ёнидан қайтаётганида ўша нотаниш кимсани йўлда яна учратиб қолибди. Юкум маъюс келаётган эди: бўлажак қайнонасида ўша оқшомда қилган тўполони учун яхшигина дакки эшитиб олганди. Нотаниш кимса Юкумга меҳрибонлик кўрсатиб: “Нега шаштинг паст?” деб сўрабди. Юкум бўлса лақмалик қилиб кўнглидаги бор гапни дўстига тўкиб солибди.

— Вой, йигитларнинг гули-ей, шунга ҳам хафа бўлиб ўтирибсанми, қайнона нимаю алвасти нима, билмайсанми, бу ҳаммага беш қўлдек аён-ку, қўй, ўйлама, кўнглингни ёзадиган ичимликдан бир оз тотиб олсанг, ҳаммасини унутасан-қўясан, — дебди.

Юкум дарҳол ичимликдан ичиб олибди, қанчалик кўп ичса, шунча вақти чоғ бўлиб, ичган сари ичгиси келаверибди. Эртаси куни эрта-лаб уйидагилари уни отнинг охури ёнидан топиб, анча вақтгача уй-ғотолмай овора бўлишибди.

Ҳар гал Юкумнинг бошига бирон мусибат тушиши биланоқ нотаниш кимса унинг қаршисида ҳозир нозир бўларди. Бир куни Нилуфар қайлиғини кўл бўйида лой-балчиққа беланган ҳолда учратиб қолибди. Нилуфар: “Нима жин урди сени?” деб сўрабди. Юкум қизга нотаниш кимса берган доридан кўп ичиб юборганини айтибди. Қиз севгилисидан чақирилмаган нотаниш кимса яна келса ҳайдаб юбор, деб ялинибди.

Юкум севгилисига, айтганингни бажо келтираман, деб сўз берибди. Нотаниш кимса, худди уларнинг гапини эшитгандек, бир неча кунгача қорасини кўрсатмабди. Лекин қандай қилиб бўлса-да, шишани Юкумнинг гоҳ чўнтагига, гоҳ ёстиғи остига қўйишнинг йўлини ўйлаб топибди. “Тўй харажатларига пулни қаердан топаман”, деб боши қотиб, кечалари уйқуси келмаётган вақтларда қандай қилиб у ўзини ичишдан тўхтатиб қоларди дейсиз?

Тўйга бор-йўғи уч кун қолганда Нилуфар кўл бўйида Юкумни кутавериш тоқати тоқ бўлибди, сўнг уни қидириб кетибди. Қоронғулик ён-атрофга ўз чодирини ёйганда, қандайдир уй эшиги тирқишидан ёруғлик тушиб турарди. Нилуфар ўша ерга етганда, кўзи кимга тушибди денг? Юкум нақ шайтоннинг ўзи билан пиво бочкаси устида рўпарама-рўпара ўтириб, қарга ўйнаётган экан. Наҳотки Юкум қаршисидаги сертук, шалпангқулоқ, шохли шайтон отнинг туёғига ўхшаш туёғи билан ер депсиниб ўтирганини сезмаётган бўлса? Шайтоннинг ёвуз кўзларидан яшилранг нур атрофга ёғду сочарди. Қизиқ, Юкум наҳот унинг кимлигини билмаётган бўлса?

— Қора кузир! — кичқирибди шайтон.

Шайтон қартани ютгач, қўлини чўзиб:

— Қани узукни чўз! — дебди.

Шунда Юкум катта хатога йўл қўйибди. Бармоғидаги узукни — севгилиси Нилуфар бармоғига тақиб қўйган узукни ечиб, шайтонга узатибди. Нилуфарнинг жаҳли чиқиб, Юкумни уришиб бермоқчи бўлибди, лекин даҳшат ва аламдан унинг тили калимага келмай, қотиб қолибди.

— Яна бир шиша қўяман! — қичқирибди шайтон. — Нимангни тикасан?

— Ҳеч вақом қолмади, — ихраб дебди Юкум. — Бор нарсамни — уйни, бор буд-шудимни, ҳатто никоҳ узугимни ҳам сенга бой бериб бўлдим.

— Қайлигинг бор, ўшани тик! — сурбетлик билан тиржайибди шайтон.

— Йўқ-йўқ, нималар деяпсан? Нима, юрагимни суғуриб олмоқчимисан?! — хитоб қилибди Юкум.

— Аввал анави сабилдан бир қултум отиб ол, бир оз дадиллашасан, кейин гаплашамиз, — дея шайтон Юкумга шишани узатибди. Юкум майдан ютоқиб ичибди.

— Хўш, энди севгилинг Нилуфарни тикасанми? — сўрабди шайтон ундан.

— Йўқ, тикмайман!

— Яна бир қултум ич, йигитларнинг хўрози.

Юкум яна ичибди.

— Энди-чи, қайлигингни тикасанми?

— Йў...Йў-ў... — дебди иккиланиб Юкум.

— Қани, кўтар яна!

Юкум учинчи қултумдан сўнг:

— Бўпти, тикканим бўлсин! Нима, бу дунёда ундан бошқа гўзал қиз қуриб кетибдими! — дебди.

Юкумнинг бу гапидан Нилуфарнинг кўнгли вайрон бўлиб, алам билан:

— Юкум, нималар деяпсан?! — деб қичқирибди.

Шундан сўнг қиз ўнгу сўлига қарамай, оёқларига тиканлар кириб, қонаб кетганига ҳам парво қилмай, тўғри кўл томон шамол янглиғ югуриб кетибди. Аммо қалбини тилка-пора қилаётган алам олдида оёғининг бу оғриғи нима экан. Бу дунёда Юкумдан бошқа ақлли ва хушсурат йигитлар борлигини бечора Нилуфар хаёлига ҳам келтирмабди. Э-воҳ, агар Юкумга Нилуфардан кўра шайтоннинг майи афзал бўлса, бу дунёда яшашнинг унга қизиғи йўқ. Ундан кўра, кўл қаърида яшил ўтлар, балиқлар билан кезиб юргани яхши эмасми?!

Нилуфар қайиқда кўлнинг қоқ ўртасига сузиб келиб:

— Алвидо, менинг ёшлигим! — дебди-ю, ўзини шартта сувга отибди. Бечора севгисига содиқ қиз умрбод сувнинг тагида қолиб кетибди, қайиқни эса шамол нариги соҳил томон ҳайдаб кетибди.

Юкум ўз бахтини кўлдан бой бериб қўйганини эндигина тушунибди. У худонинг берган куни кўл бўйида ўтириб кимнидир кутиб, нимадандир умидвор бўлиб, қайғуриб, афсус-надомат чека бошлабди.

Йигит байрам куни сув бўйига келибди, хаёл суриб ўтириб, сув устида қалқиб турган оқ гулни кўриб қолибди. Бу гул Юкумнинг кўзига тўйларига уч кун қолганда ғойиб бўлган қайлиғи Нилуфарга жуда-жуда ўхшаб кетибди. Шу дақиқа йигитнинг қулоғига қўшиқ эшитилгандек туюлибди.

Кўлдаги оқ гул —

Бу менинг ёрим...

Тавба, бу қўшиқ қаердан эшитилипти экан-а?! Акс-садомикин! Йўқ, бу акс-садо эмасди, қўшиқни у аниқ-таниқ эшитди:

*Арақхўрнинг қучоғида ётгандан,
Кўл қағрида ётган яхши, албатта.*

Одамлар бу гулга сув нилуфари — кўл нилуфари деб ном қўйибдилар.

ХИНАГУЛ

Оқсоч Мадарянинг бирдан-бир қувончи, пешонасига битган як-каю ягона қизи Рота экан. Ҳақиқатан ҳам Рота ажойиб қиз бўлиб вояга етди. Рота жуда гўзал ва чаққон, хушчақчақ ҳамда гапга чечан қиз эди. У эрталаб хўжайинининг экинзори томон етти чақирим йўл босиб борарди. Даладаги майсаларнинг деярли ярмини ўроқ билан ўриб, кечқурун қўшиқ айтганча уйига қайтиб келарди-да, онасига уй юмушларига қарашар эди.

Рота гулларни жуда севар, ишдан бўш қолган вақтларида гул экиб ажойиб чаманзор барпо этар, уни кўрган кишининг кўзи қувнарди.

Бу антиқа гулзорни томоша қилиш учун кунлардан бир куни шу қишлоқда истиқомат қилувчи катта мулкдорнинг боғбони келибди. Мулкдор турли ўлкалардан турфа гулларнинг уруғларини олиб келган бўлса ҳам, лекин бу қиз яратган гулзордаги гуллар унда йўқ экан. Боғбон қиздан сир бўлмаса бу гулларнинг уруғини қаердан олганини сўрабди.

— Бу гулларнинг уруғини менга чумчуқлар узоқ ўлкалардан келтириб берадилар, — кулиб жавоб берибди Рота. Қиз чиндан ҳам тўғри айтганди.

Баҳорда сўфитўрғайлару қора қарғалар ҳавонинг барвақт исиши сабабли бу ўлкага учиб келар эдилар. Рота уларни совқотиб қолмасинлар деб саватчага жой қилиб, иссиқ уйига олиб кирар ва донсувидан хабар олиб турарди. Кунлар илиганидан сўнггина уларни қўйиб юборарди.

Қушлар олижаноб, меҳрибон қизга қандай миннатдорчилик билдирсак экан, деб ундан сўраганларида:

— Менга узоқ ўлкалардан гулларнинг уруғини келтириб берсангиз бўлгани, — дебди кулиб.

Қушлар унинг илтимосини бажо келтириб, баҳор келиши биланноқ қизга узоқ ўлкалардан гул уруғларини олиб келиб берар эканлар.

Рота азбаройи гул уруғлари кўпайиб кетганидан кўни-қўшнилари га ҳам бажонидил уруғ улашар экан. Уларнинг бирига уруғидан берса, бошқасига кўчатидан тутқазаркан.

У ён-атрофдагиларга уруғ ва кўчатларидан қанча кўп берса, ўзининг гуллари шунча яхши авж олиб, барқ уриб очилар экан.

Рота фақат биригина аёлга — қўшниси Керстага, қанчалик ёлбориб сўрамасин, бир дона ҳам уруғ бермасди.

— Нега сен бу қўшнимизни ранжитасан? — деб онаси Ротани койир эди. Рота ўз ўрнида онасига қисқа қилиб:

— Бу илонга мен бир дона ҳам уруғни раво кўрмайман, — деб жавоб қайтарарди.

Керста уйида еттита илонни боқарди. Бу эса Ротага ёқмасди.

Ротадан гулларнинг уруғини ололмаган илонлар бекаси аламзада эди. Ундан қандай қилиб аламини олишни билмай юраркан. Ўша кезлари кунботар ўлкадан тортиб то кунчиқар ўлкагача бир фармон

эшиттирилибди. Сеҳр-жоду қиладиган аёлларни излашаётган экан. Ичиқора кўшниси бўлмаганида борми, Рота бахтли ҳаёт кечириб, турмушга чиқиб бола-чақали бўлиб кетган бўлармиди!

Жодугарларни қаердан топиш ҳақида ҳукмдорлар кўп бош қотирибдилар. Юқоридан фармон бўлдими, хоҳ хоҳла, хоҳ хоҳлама бажаришинг шарт, шунинг учун жодугарни излаб топганларга катта мукофот беришади, деб ваъда қилишибди. Ротадан ўч олишни кутиб турган Керстага бу фармон жуда ёқиб тушибди.

Шу ондаёқ Керста ўйлаб ҳам ўтирмай ҳукмдорлар олдига югуриб борибди-да, оғзига келганини қайтармай, бечора Ротани жодугардан олиб, жодугарга солибди:

— Унинг гуллари нима учун қулф уриб очилишининг сирини биласизларми? Чунки у жоду қилади. Қушларнинг нима учун унга уруғ олиб келишларини-чи? Бу ҳам унинг сеҳр-жодусидан. Нима учун тинмай кўшиқ айтишини-чи? Чунки жодугарлар кўшиқ айтиб юришади.

Ниҳоят, жодугар топилганидан ҳукмдорлар хурсанд бўлиб кетибдилар. Бутун қишлоқ аҳли ўртага тушиб, бу қиз жодугар эмас, деб ҳарчанд айтмасинлар, фойдаси бўлмабди. Ҳукмдорлар софдил одамларнинг сўзига ишонмай Керстанинг сўзига ишонибдилар.

Беғуноҳ Ротани Керстанинг ёлгон гапи сабабли гулханда ёндирибдилар.

Баҳорда узоқ ўлкалардан қушлар учиб келиб, Рота яшайдиган уйнинг деразасини тақиллата бошлабдилар. Қушлар Ротага уруғ олиб келган эканлар, улар қаршиларида олижаноб қиз Рота ўрнига қадди букчайган кампирни кўриб, ҳайрон бўлибдилар.

Ротанинг онаси Мадаря қушчалар олиб келган уруғларни гултувакка экиб қўйибди, орадан бир неча кун ўтгач, чиройли гуллар ўсиб чиқибди.

— Эй азиз гуллар, сизлар қизим Ротанинг ёноқларига ўхшайсизлар-а. Жароҳатланган қалбимга малҳам бўлинглар, — дебди бечора она.

Унинг оғир дардига ҳамдардлик билдирган ҳар бир кимсага Ротанинг онаси хинагул уруғларидан берибди. Шундай қилиб, барча хизматкорларнинг деразаларида қизил гуллар — хинагул барқ уриб очилибди.

ПЕЧАКГУЛ

Сахийлик билан барча тирик жонзотга улашаётган совғаларини Қуёшдан олиш учун ер юзидаги гуллар қўлларини осмонга чўзиб ўсар экан. Фақат Печакгулгина соя-салқинда буталарга чирмашиб ётар, қаддини ердан кўтаришга мадори етмас экан, чунки унинг бақувват умуртқаси йўқ экан-да.

— Нега энди сен бошқа гуллар каби юқорига интилмайсан? — деб Печакгулдан сўрабди юмшоқтана Шиллиққурт.

— Эҳ, азизим, мени суяйдиган дурустроқ дўстларим бўлмаса нима қилай? — хўрсинибди Печакгул.

— Дўст орттиришинг мумкин, фақат бунинг йўлини билиш керак, — дебди Шиллиққурт унга.

— Дўстларни пулга сотиб олиб бўлмаса, — чор-ночор дебди Печакгул қўлларини атрофга ёзганча.

— Пулдан ҳам кучли қудратга эга нарса бор. Бу тилёғламалик. Тўсиқдаги қозиққа боғдаги энг кўркем дарахт сенсан, деб айтсанг

борми, у сенга ўз атрофида чирмашиб ўсиб, кўкка бўй чўзишинга ёрдам беради, — деб ақл ўргатибди Шиллиққурт Печакгулга.

Тўғри, кўпни кўриб сочи оқарган Қозик ҳаммани кўйиб, Печакгулнинг мақтовига учармиди! Ундан кўра бирон гулга чирмашиб ўсгани яхши эмасми? Ҳеч бўлмаса Шумуртга суйкалса-чи? Кушлар унинг гўзаллигини мадҳ этиб, қулоқни қоматга келтирадилар-ку. Шунинг учун ҳам у бекорчиларга ўз бутасига ин қуришга жони-дили билан розилик беради. Қани, бир бахтини синаб кўрсинчи, бундан Печакгул ҳеч нарса йўқотмайди, омади чопиб бирон нарсага эришса, ёмон бўлмайди.

Печакгул Шумуртнинг ёнига ўрмалаб келибди-да, энсани қотирадиган овоз билан:

— Шумуртой, ҳой Шумуртой, қандай яхшисан-а! — деб шивирлабди.

Тантиқ Шумурт ўзини Печакгулнинг гапини эшитмаганликка солибди. Печакгул Шумуртнинг танаси узра юқорига чирмашиб чиқиркан, шилқимлик билан:

— Шумуртой, ҳой Шумуртой, қандай ажойибсан-а! — деркан тинмай.

Шумурт елкасига оқ рўмолини ташлаб олибди, афтидан, Печакгулнинг тинмай қилаётган хушомадгўйлиги унга мойдек ёқибди.

— Сен оламда тенги йўқ гўзалсан! — ҳаяжон билан дебди Шумуртга Печакгул.

— Шу гапингни қулоғимга айтгин-чи! — шўхлик билан айёрона кулибди Шумурт.

Печакгул ёқимли сўзларни айтиб, тобора юқорига ўрмалаб чиқиверибди. Ниҳоят, у Шумуртнинг қулоғига:

— Сен... сен Шумуртлар ичида энг сулувисан! — дея шивирлабди.

Печакгул шу гапдан бошқасини билмас эди. Аммо Печакгулнинг самимийлигига ишониш учун Шумуртга биргина шу сўзнинг ўзи кифоя бўлди.

Шамол Шумуртнинг елкасидаги оқ рўмолини юлқиб кетганида Печакгул оддий шу сўзларини ҳам ёдидан чиқариб қўйибди! Бечора Шумурт! Печакгулнинг совчи юборишини сабрсизлик билан кута бошлабди, аммо куз келгач, Печакгулнинг ишқида ўртанган Шумурт куйиб адойи тамом бўлибди. Шумуртнинг куйиб, қовжираб қолганини кўрган боғбон уни арралаб ўтин қилибди.

Баҳор келгач, Печакгул энди кимга хушомад қилсам экан, деб бош қотира бошлабди. “Балки Атиргулга хушомад қилсаммикан? Йўқ, у ҳаддан ташқари гердайган, ҳеч кимни назарга илмайди, — ўйлабди Печакгул. — Умуман, ўзи гўзал бўлса ҳам, лекин тили заҳар, унга бир сўз айтсанг, тамом-вассалом, игнасини санчиб олишдан тоймайди”.

Печакгул дадилланиб тўсиқдаги Қозикқа яқинлашибди.

— Қозик, ҳой Қозик, менга қара, — деб гап бошлабди Печакгул. — Мен ўйлай-ўйлай, ҳеч ўйимга етолмаяпман...

— А? Нима деяпсан, менга гапиряпсанми? — савол берибди қулоғи оғир Қозик.

Печакгул сабр-тоқат билан гапида давом этибди:

— Сенга гапирмай кимга гапирардим. Яккаш сенга айтяпман-да...

— Ростданми?

— Қулоғингга яқинроқ бориб гапирайми? — Печакгул эпчиллик билан юқорига ўрмалаб кетибди. — Хўш, энди эшитяпсанми? — деб сўрабди у.

— Ҳа, ҳа, энди эшитяпман.

— Ўйлаб-ўйлаб ҳеч ўйимнинг тагига етолмаяпман, нега ҳеч ким сенинг кўркамлигингу бақувватлигингни кўрмайди? Агар сен бўлмасанг тўсиқ тик тура олган бўлармиди? Ахир сен унга суянчиқсан-ку. Энди тушундингми, сен кучли ва кўркамсан. Богдаги энг кўркам ёғоч сен бўласан..

— Яна бир оз юқорироқ кўтарилгин, — илтимос қилибди мақтовдан эриб кетган Қозиқ. Печакгулга айнан шу сўз керак эди. Печакгул бир кечада Қозиқнинг бошига чиқиб олибди. Сўнг унинг қулогига оғзидан бол томиб, шундай ёқимли гапларни сўзлабдики, кўнгли тоғдек кўтарилган қария ҳатто кўзёши ҳам қилиб олибди, чумчуқлар бўлса кулгидан ўзларини тутолмабдилар.

— Мени ёлғиз сен тушунар экансан, — дебди Қозиқ Печакгулга. — Фақат сен яқин дўстим экансан, қолганлар сенга ўхшашмайди. Ҳатто шоирлар ҳам менга атаб биронта шеър битишмаган. Улар Шумуртни, Заранг, Эманни кўкларга кўтариб мақтайдилар, ахир ўзинг айт, бу дарахтларнинг мендан қаери ортиқ?

— Нималар деяпсан! — хитоб қилибди Печакгул. — Сен турган жойда уларга қиё ҳам боққим келмайди.

Кунлардан бир кун атрофига Печакгул чирмашган Қозиқни кўриб қолган бир бола:

— Қаранг, қандай чиройли гуллар очилибди-я! — деб қолибди.

— Эшитяпсанми, болакай тўғриси айтяпти, — тантанавор хитоб қилибди Печакгул.

— Мен билан бир умрга бирга қол, — шивирлабди Қозиқ Печакгулга. — Бор хислатимни бутун боққа мақтайсан, сояда қолмаслигинг учун сени тик ушлаб тураман.

Улар биргаликда кўп яшай олмабдилар. Қирчиллама қиш келиб Қозиқнинг бошига катта оппоқ қалпоқ кийгизиб қўйибди. Тагидан чириган Қозиқ қорнинг оғирлигини кўтаролмай ерга қулаб тушибди.

Печакгул эса бевақт ҳалок бўлган дўстига на ачинибди, на қайғурибди. Энди кимга суйкалсам экан, деб атрофга олазарақ боқибди. Баҳор фаслида, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, у энг бақувват Эман дарахтининг атрофида парвона бўла бошлабди.

ГЛАДИОЛУС

Рим лашкарбошиси Барбагало асирга тушганларнинг барчасини қатл этиб, улар орасидан энг хушсурат ва бақувват, баданидан куч ёғилиб турган Терес билан Севтнигина тирик қолдиришларини буюрибди. У иккала келишган йигитни Римга олиб келиб, гладиаторлар мактабига топширибди.

Ватанни кўмсаш, асирлик азоб-уқубати ва икки букилиб қуллуқ қилишлар йигитларни жуда азобга солибди, шунинг учун ҳам бу икки ёш Худодан бир нарсани — тезроқ ўзларига ўлим юбориб, бу азоб-уқубатлардан халос этишини илтижо этиб сўрай бошлабдилар. Лекин уларнинг тилақлари амалга ошмабди. Кунлар кетидан кунлар бир-бирини қувиб ўтар, йигитлар ҳар куни тонгда ўринларидан турганларида ўзларини соғлом ва тетик ҳис этиб, қиличларини яланғочлаганча мудофаа ва ҳужум санъатини эгаллашга киришиб кетар эканлар.

— Балки Худо қисматимизни бошқача қилиб яратгандир, — дебди кунлардан бир куни Терес Севтга оҳиста. — Қиличбозлик санъа-

тини обдон ўрганиб бўлгач, биздан ўз халқимизнинг номуси учун ўч олишимизни исташар!

— Парвардигор халқимизни шармандалиқдан сақлаб қолмаган бўлса, биз бунинг уддасидан қандай чиқамиз, — оғир хўрсиниб жавоб берибди Севт.

— Уйку худосидан илтимос қилиб кўрайлик-чи, у пешонамизга нима ёзилганини зора айтиб берса, — дебди Терес. Севт унинг фикрини маъқуллабди.

Эртаси куни эрталаб Терес кўрган тушини дўстига сўзлаб берганида Севт анг-танг бўлиб қолибди. Чунки у ҳам айнан дўсти сўзлаб берган тушни кўрган эди-да.

Тереснинг тушида у қилич яланғочлаб майдонга тушганмиш, қаршисида эса кўлида қилич ушлаб Севт турганмиш. Улар бир-бирларига саросимага тушган кўйи қараб турган эмишлар, йиғилган халойиқ жангни тезроқ бошлашларини бақариб-чақирганча талаб қилаётганмиш. Майдонда турган икки дўстдан биронтаси ҳамроҳига кўл кўтаришга журъат этолмасмиш, шу дақиқада Тереснинг ёнига римлик гўзал бир қиз югуриб келиб: “Жангда шундай шижоат кўрсатгинки, ҳамма сенга қойил қолсин. Бу курашда албатта сен голиб чиқишинг керак, шунда сен озодлик ҳамда менинг эҳтиросли муҳаббатимга сазовор бўласан!” — дермиш. Терес қиличини қинидан энди суғурган ҳам экан, баногоҳ, шу он ер остидан: “Қалбинг нидосига қулоқ сол!” — деган овоз эшитилганмиш.

— Во дариг! Сен худди мен кўрган тушни гапириб бераётибсан-а! — ҳайратдан ёқасини ушлаб дебди Севт.

Улар кечқурун машқларни тугатиб, уйга қайтаётганларида иккита римлик гўзал қизни учратибдилар. Бу икки гўзал маҳлиқо Барбагалонинг қизлари Октавия билан Леокардия эди. Тереснинг кўзи Октавиянинг кўзлари билан тўқнашибди, шу ондаёқ ҳар икки қалб ҳам бу нигоҳ оташидан яшин ургандек бир ҳолга тушибди. Улар узоқ вақт бир-бирларидан кўзларини уза олмабдилар. Севт билан Леокардия ҳам худди шу ҳолга тушибдилар.

“Муҳаббатнинг кўзи кўр бўлади”, деганларидек, севишганлар қандай қилиб бўлса ҳам, ораларида ер билан осмонча фарқ борлигига қарамай, бирга бўлиш чорасини қидирибдилар.

Қизларнинг отаси узоқ вақт уларнинг сиридан воқиф бўлмабди. Кунлардан бир куни Октавия отасига Тересни жон-дилидан севиб қолганлигини очиқ-ойдин айтибди. Орадан бир неча кун ўтгач, Леокардия ҳам отасига Севтга бўлган муҳаббатини ошкор сўзлабди.

Қизларининг феъл-атворини билган Барбагало йигитларни зиндонга солиб, севганлари билан учрашишни қизларига ман этибди. У фақат яқин орада бўладиган галадиаторлар жангида Терес билан Севт майдонда бир-бирлари билан қиличбозлик қилишлари ва курашда ким голиб чиқса, ўша озод этилишини айтибди, холос. Маккор Барбагало йигитлар жанг қилганларида икковлари ҳам барибир ҳалок бўлиб кетишларига ишонибди.

Октавия севгилиси Тересга нима қилиб бўлсаям жангда голиб бўлиши шарт эканлигини, натижада озодликка чиқиб қолишларини тинмай уқтираркан. Ўз ўрнида Леокардия ҳам жонидан ортиқ кўрган ёри Севтга худди опаси ўз севгилисига ўргатгандек голиб бўлишни жон-жаҳди билан уқтиришга тушибди. Шу кундан бошлаб опа-сингиллар бир-бирларига душман бўлиб қолибдилар, чунки уларнинг ҳар иккиси ҳам бирининг бахтсизлиги эвазига ўз бахтла-

рини қўлга киритмоқчи эканлар-да. Энди ҳар икки дўстнинг қиличи қонсираб қолгандек туюла бошлабди.

Ниҳоят, жанг куни етиб келибди. Томоша кўрсатиладиган жой одамга лиқ тўлибди. Биринчи қатордан — майдон яқинидан Барбагало қизлари билан жой олибди.

Майдонга фракиялик жангчи кийимида ярқираб турган қиличларини кўтарган ҳолда Терес билан Севт чиқибдилар. “Улимга кетаётганлар сени олқишлайдилар!” деб хитоб қилганларида йиғилган оломон шодликдан қийқириб юборибди. Октавия оташ нигоҳи билан севгилиси Тересга далда бера бошлабди. Леокардия эса Севтга голиб бўл, дея имлаб чақириб, Тересни бармоғи билан кўрсатиб, ер томон имо қилибди.

Гладиаторлар жангга ҳозирлик кўра бошлабдилар, улар қиличларини юқорига кўтаришибди. Томошабинларнинг диққат-эътибори уларга қаратилганди. Опа-сингиллар жангда ким голиб чиқишини сабрсизлик билан кутиб, ҳатто нафас олишни ҳам унутган кўйи маъшукларини кузата бошлабдилар.

Терес қиличини энди Севтнинг кўкрагига суқмоқчи бўлган ҳам эканки, қалб нидосини эшитиб қолибди:

— Фракиялик Терес. Ўз Ватанинг фарзандини ҳалок қилсанг, она-Ватан олдида нима деб жавоб берасан?

Севтга ҳам қалби айни пайт худди шу саволни берибди, кутилмаганда икки рақиб бир-бирларини кучиб, ўпиша кетибдилар.

Ҳазабланган оломон:

— Уларнинг бири ўлиши керак! — деб қичқира бошлабди.

Октавия ўрнидан сапчиб турибди-да:

— Терес, бахтимиз учун жанг қилишинг керак! — дея хитоб қилибди.

Леокардия ҳам худди опаси каби ошиғи Севтга далда бермоқчи бўлибди.

Терес ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай қиличини отиб юборибди-да, бошини мағрур кўтариб:

— Сизлар бизнинг мамлакат билан бўлган қурашда голиб чиқиб, қул қилиб олдингиз, энди бизни разилликка бошлай олмайсизлар. Бизни ўлдирсангиз ҳам дўстлигимизни енга олмайсизлар! — дебди.

Шундай дея, Терес қиличини ерга суқибди, Севт ҳам худди шундай қилибди.

Бағритош Барбагало ўз аскарларига ишора қилиб, исён кўтарган гладиаторларни қатл этишни буюрибди. Терес билан Севтнинг жасадларини майдондан олиб чиқиб кетаётганларида ажиб бир мўъжиза рўй берибди: ерга қадалган қиличлар кўкариб, куртак ёзибди-да, гул очилибди.

Бу гулларни гладиолус деб атай бошлабдилар.

ОҚҚАНОТ

Ўрмондаги ботқоқ яйловларда ёки ўт босган балчиқзорларда ўсадиган ажойиб бир гулга кўзингиз тушган бўлса эҳтимол. Унинг сувга тўла поясию бир дона гул барги бўларкан, холос. Гулбарг гадирбудур қўл муштига ўхшаш сариқ сўтани ўраб турар экан. Қишлоқда бу гулни оққанот деб атарканлар. Шаҳарда эса уни гултувакларда ўстиришар экан. Бобом мана шу гул ҳақида қуйидаги ривоятни ҳикоя қилиб берган эди.

Қадим замон бир бола яшаган экан, унинг исми Янит бўлиб,

ҳамма болалар қатори у ҳам қуёш нуридан баҳра олиб, онасининг иссиқ бағрида вояга етибди. Тақдир тақазоси билан муштипар онасини ёвуз касаллик иссиқ гўшасидан барвақт олиб кетмаганда борми, бу бола ажойиб йигит бўлиб етишган бўлармиди.

Онасидан етим қолган Янит оғир аҳволга тушиб қолибди. Унинг отаси бошқа хотинга уйланибди. Ўғай онасининг кўзлари яшил экан, унинг қарашидан Янитнинг юраги така-пука бўлиб кетаркан.

Ўғай она ўзи билан бирга бу хонадонга қора, оқ, олачипор, холдор тўнғизларни бошлаб келибди. Янит бўлса тўнғизларни кун чиққандан то ботгунга қадар, эрта баҳордан то кеч кузгача боқар экан. Яйловнинг чеккасида лойқа бир чуқурлик бўлиб, тўнғизлар у ерга думалаб, ағанаш учун борар эканлар. Чуқурнинг нариги томонидаги пайкалга картошка экилган экан. Олачипор тўнғизлардан бири тумшуғи билан искаб. ўша ердан ейдиган хушхўр нарса топиб олибди. У ҳар сафар ўша жойга ўғридек пусиб борар, Янит эса уни пайкалдан қайтариб келиш учун балчиқзордан ўтиб, ҳаммаёғи ифлос бўларкан. Уст-боши лойга беланиб, уйга алламаҳалда қайтаркан. Ўғай онаси эса юз-қўлини ювиш учун унга сира сув иситиб бермас экан. Шунинг учун ҳам унинг оёқ-қўллари сувда қолган тўнкага ўхшаб пўст ташлаб кетибди.

Илгарилари Янитнинг қизиқарли ўйинлар ўйнайдиган дўстлари кўп эди. Энди бу дўстлари ифлос чувриндидан ўзларини олиб қоча бошлашибди. Янит бепарво ўйнаётган болаларни узоқдан туриб томоша қилар ва ҳавас билан боқиб, ажойиб бир куйни хуштакда хиргойи қилар экан. Кунлардан бир куни у хаёл суриб ўтирган чоғда бир тўнғиз боласи картошка пайкалига чуқурдан ўтиб кетганлигини пайқамай қолибди. Бу ҳолни Янитнинг ўғай укалари кўриб, оналарига дарҳол чақиб берибдилар. Оёғини қўлига олиб югуриб келган дарғазаб ўғай она Янитнинг орқасига бир қамчи туширганда боланинг ҳуши ўзига келибди. Янит кўрқиб кетганидан ўзини балчиққа отиб, тўнғизларни ортига қайтарибди, кеч бўлгач, уйига қайтаётиб, сирганчиқ тўнка устидан ўтиб кетмоқчи бўлибди-ю, бирдан оёғи тойиб, лойга йиқилиб тушибди. Ҳаммаёғи балчиққа беланиб, қирғоққа чиққан экан, уни ўғай онаси савалай кетибди. Бироқ Янитга қамчи зарби оғригидан ўғай укаларининг мазах қилиб кулишлари ўлганнинг устига чиқиб тепгандек бўлибди. Лойга беланган Янитнинг бир ён биқини тиканга илиниб қолган экан, бу худди оққанотга ўхшаб кўринибди.

— Оққанот! Оққанот! Қаранглар, оққанот, — хурсандликдан сакраб қичқира бошлашибди ўғай укалари. Шу-шу Янитни шу лақаб билан чақира бошлашибди. Ҳатто отаси ҳам баъзан ўғай онасидан яшириб, ўғлини эркалаганда қулоғидан ушлаб: “Эҳ, менинг оққанотим-а, мени уялтирганинг-уялтирган”, — деб кулиб кўяркан.

Бу йилги ёз жуда иссиқ келибди. Ўтлар қуриб, бошоқлар пишмабди. Балчиқзор иссиқ тафтидан ёрилиб, тошдек қотиб кетибди, пашшаю сўналар тўнғизларни тинмай талай бошлабди. Тўнғизлар уларнинг чақишидан нима қиларини билмай, тақир яйловни гир айланар, сўнг ўрмон томонга кетиб қолиб, жон сақламоқчи бўлар эканлар. Чунки чангалзорда кўл бор экан-да. Аввал кўл бўлган ерда энди балчиқзор ҳосил бўлган экан, унинг ўртасида қоп-қора доғ бўлиб, бу доғда ҳаттоки осмоннинг акси ҳам кўринмас экан.

Иссиқлик ва қурғоқчилик кундан-кунга кучайиб борибди, ниҳоят, балчиқзор ҳам қуриб қолибди. Фақат мана шу қора кўзга ўхшаб турган доғ сув қидириб юрган кимсани маккорлик билан ўз домига

илинтирар экан. Ҳайвонлар бу доғнинг ёнидан айланиб ўтиб кетар, қушлар эса унинг устидан сайраганча учиб ўтарканлар. Тўнғизнинг бир боласи сувсизликдан қийналиб, ўзини ўша доғ бўлиб кўринган сувга отибди. Бу доғ уни аяб ўтирмай ўз домига қаттиқ тортишга тушибди. Тўнғиз боласи аста-секин чўка бошлабди. Янит мадад излаб, ўгай онасининг хузурига югурибди. Бу хабарни эшитган онанинг кўзлари балчиқдаги ям-яшил ёвуз доғ каби даҳшат билан боқиб, қонга тўлибди. У Янитнинг қулоғидан ушлаб, балчиқ томон судраб келибди-да:

— Чўкиб кетган тўнғизни ҳозир шу қўлга тушиб олиб чиқасан! — деб қичқирибди.

Кўрқиб кетган бола тўнғизнинг оппоқ қулоғи кўриниб турган балчиққа ўзини отибди. Янит унинг қулоғидан ушлаб олибди, бу совуқ доғ болани ҳам ўз домига тортиб кетибди. Фақат тўнғиз бола-сининг оқ қулоғию Янитнинг гадир-будир бўлиб кетган муштчасигина сув сатҳига чиқиб қолибди, холос.

— Оққанот, сен ҳам чўкиб ўл! — аламидан пишиллабди ўгай она.

Эртаси куни бу доғ ҳам қуриб қолибди, унинг ўрнида оққанотга ўхшаш бир гул ўсиб чиқибди.

— Қаранг, Оққанот! Оққанот! — хитоб қилибди ўрмондан ўтиб кетаётган бир қизалоқ ён-атрофдагиларга. Ушандан буён бу гулни “Оққанот” деб атар эканлар.

ОЛЧА

Боғбон қизи Олчагон дарвоза остонасида ўтириб олганча отасининг боғини кўриқлар экан. Баногоҳ у Шимолнинг аччиқ шамоли эсаётганини сезиб қолибди. “Нима қилиш керак, боғни қандай қилиб қутқариб қолсам экан-а?” — деган хаёлга борибди Олчагон ва шошиб қолганидан кўлига тош олиб, Шимол шамолининг соқолига тош отишдан ўзга илож тополмабди.

— Ҳап сеними, шошмай тур, шумтака! — увлабди Шимол шамоли ва қизнинг ортидан қува кетибди. Олчагон дам у ёққа, дам бу ёққа қочибди, Шимол шамоли эса қизнинг кетидан қувиб, унинг сочларига муздек қўлларини энди чўзган ҳам эканки, бирдан қиз сичқоннинг инига қочиб кирибди-ю, кўздан ғойиб бўлибди. Шимол шамоли ғазабдан “ув” тортиб юборибди. Шамол сичқоннинг инини топтаб, совуқ нафасини кавакнинг ичига пуркай бошлабди.

Боғбон сеvimли қизидан айрилгач, ўзини қўйгани жой тополмай, аччиқ кўз ёши тўкибди. Отанинг кўз ёшлари қизининг қабри устига тома бошлабди. Кўз ёшидан қабр устида ниҳол кўкариб чиқибди. Боғбон бу ниҳолга қизининг хотираси учун Олча деган ном қўйибди. Боғбон ҳар куни ниҳолни парвариш қилар, бошқа дарахтларга қараганда унга кўпроқ меҳрини берар экан. Чақимчи чумчуқлар Олча боғбоннинг ўз қизи эканлигини бутун оламга жар солиб, ёйиб чиқибдилар. Қарғалар бу хабарни дарҳол Шимол шамолига етказибдилар. Шимол шамоли эса Олчани таг-туғи билан қўпориб ташлашга онт ичибди. Фақат биров унга бу дарахтнинг ташқи кўринишини айтиб берса бўлгани эди. Қарғалар уни кулранг тусда дейишибди, кулранг кўйлак кийиб олган дарахт нақ Олчагоннинг ўзгинаси, дейишибди.

Шимол шамоли кутилмаганда яна боққа бостириб келибди. Ғийбатчи қарғаларнинг сотқинлигидан хабар топган читтаклар бир-бир-

ларига хабар қилишиб, Олчани бу офатдан сақлаб қолиш кераклигини Боғбонга чирқиллаганларича айтиб беришибди. Боғбон дарахт устига оқ чойшаб ёпиб қўйибди. Бу туришда шамол уни танимасди.

Шимол шамоли югуриб келиб, кулранг дарахтни қидира кетибди, ҳарчанд қидирмасин, барча уриниши зое кетиб, тополмабди. Аламига чидолмай қарғалар билан уришиш мақсадида ела кетибди. Улар Олча дарахтининг энди кулранг эмас, балки оқ рангда эканлигини Шимол шамолига айтаётганларида читтаклар ҳам қўл қовуштириб ўтирмабдилар. Улар бу хабардан Боғбонни огоҳлантириб қўйибдилар. Боғбон бўлса тезда Олчанинг устидаги оқ чойшабни олиб, ўрнига яшилини ёпиб қўйибди. “Ув” тортиб ҳуштак чалганча Шимол шамоли елиб келибди. Қараса, оқ рангдаги дарахт йўқ эмиш. У қарғалардан дарғазаб бўлибди, тумшуқларингни яхлатиб қўйма-самми, деб дағдага қилибди.

Қарғалар эса тинмай ўзларини оқлар эмишлар, улар шамолга Олча дарахти ҳозир кийимини ўзгартирганини, у етиб келгунга қадар Боғбон яшил чойшабга қизил тугмачалар қадаб ташлаганини айтиб беришибди. Шимол шамоли Олчани танимай яна ёнидан ўтиб кетибди.

Боғбон кuzда Олча устига сариқ чойшаб, қишда эса яна кулранг чойшаб ёпибди, шундай қилиб, у Олча устидаги чойшабларни дамбадам ўзгартириб, ёш ниҳолни сақлаб қолибди.

— Олчахон, севикли қизим! — деркан Боғбон ҳар баҳор дарахтга тикилиб. Куртаклари бўртиб турган новда эса чолнинг юзини оҳиста силаб қўяркан.

КАККУНИНГ КЎЗ ЁШЛАРИ

Қишлоқ сулуви Какку— қиз бола учун ғалати исм-а, тўғри эмасми? — барча йигитлар билан кўнгилхушлик қилиб юргани-юрган, дуч келган йигит билан ўпишиб кетавераркан. Ён-атрофдаги қизлару аёллар уни қанча уялтиришмасин, парвойига келтирмай, яккаш бармоқларини шақиллатиб:

— Йигитлар менга хушомадгўйлик қилишларини сизлар кўролмайсизлар. Чунки мен сизларга қараганда чиройликман-да! — деб уларнинг устидан мазах ҳам қилиб қўяркан.

У ҳиринглаганча байрам кечаси роса куйлабди, шунда қишлоқнинг олди йигитларидан бири ажойиб гулни қидириш учун уни ўзи билан ўрмонга олиб кетибди. Улар излаган гулни топишдими, йўқми, буни ҳеч ким билмайди, бу ёлғиз Худога маълум. Какку ўша тундан сўнг ювош бўлиб қолибди, йигитлар билан шўхлик қилмайдиган, йигитлар ҳам унинг уйи ёнидан ўтмайдиган бўлибдилар.

Какку маълум вақтга қадар қишлоқда кўринмай қолибди. У ўзи истабми, истамайми, баҳорга бориб болалик бўлиб олибди. Қишлоқдагилар эса Каккунинг боласи ўғилмикан ё қизми, деб фол оча бошлабдилар. Сулув Какку ҳаммани ҳайратда қолдириб, уйга бир ўзи қайтиб келибди.

— Болани нима қилдинг? — сўрашибди ундан аёллар.

— Жиблажибонга бериб келдим, ўша боқаверсин, — дебди Какку.

— Ўзинг боқмайсанми?

— Сизларга ўхшаган аҳмоқ эмасман, — мазах қилибди Какку аёлларни. — Сизлар кечасию кундузи бола боқишдан бўшамайсизлар, ўйин-кулгу нималигини билмайсизлар. Ёшлигимда ўйнаб-кулиб олмоқчиман, қариганимда эслаб юраман. Хўш, бунга нима дей-

сизлар! — деб товонида енгилгина айланибди-да, узун бурнини жийириб аёлларни мазах қилибди.

— Ҳозир куч-қувватинг борида ҳеч нарсага ақлинг етмай ўйнаб-куляпсан, қариганингда мевасиз дарахтдек якка ўзинг шумшайиб қоласан.

— Сиз аҳмоқлар бутун ёшлигингизни беланчак тепасида бола йўргаклаш билан ўтказиб юборяпсизлар.

— Бунинг эвазига болаларимиз ширин-шакар тиллари билан ёнимизда чулдирайдилар, катта бўлганларида эса оғиримизни енгил қиладилар. Қариганимизда набираларимиз чуғурчүкдек атрофимизда гирдикапалак бўладилар.

— Қариган чоғимда болаларимни излаб топаман-да, улардан оналарини боқишни талаб қиламан! Бўйин товласалар судга бераман! Ахир бу қонунда ёзилган-ку, — кибр билан жавоб қайтарибди Какку.

У шу зайлда вақтни ўйин-кулгу, айш-ишрат билан ўтказиб, ҳар йили биттадан бола туғиб олаверибди. Аммо унинг болаларини ким боқиб, ким тапрбиялаётганини на ўзи, на ён-атрофдагилар билишар экан.

Енгил ҳаётга ўрганиб ўз ёшлигини сақлаб қолмоқчи бўлганларни тақдир аёвсиз жазолаши турган гап. Қаримасиданоқ Каккунинг сочларига оқ тушибди, юзини ажин босиб, бели букчайиб қолибди. У куч-қувватдан қолгач, болаларини эслаб қолибди, улардан ёрдам олмоқчи бўлибди.

Какку Жиблажибоннинг ҳузурига келибди-да, мақсадини унга баён этибди.

— Енгилтаклик қилиб сенга боламни ташлаб кетган эканман, боламни ўз тарбиямга олмоқчиман.

Жиблажибон Каккунинг гапидан ўзини йўқотмабди, у ташлаб кетган боланг ўғилмиди, қизмиди деб сўрабди. Лекин Какку кимга ўғлини, кимга қизини берганини эслаб олмабди. Какку иккиланиб турган экан, Жиблажибон унга таъна билан:

— Мана, сенга ўйнаб-кулишнинг оқибати, — дебди.

— Нима, ўзингни ўйнаб-кулмаганинг алам қилиятими! — Какку газабланиб, Жиблажибонга узун бурнини жийирибди. — Мен гуноҳ иш қилиб сенга ташлаб кетган боламни ўзингники қилиб ола қол. Худога шукур, болаларим кўп, фақат сендагига қараб қолганим йўқ. Читтакнинг ёнига бораман, у қилмишимни сен бетгачо-парга ўхшаб юзимга солмайди.

Ҳақиқатан ҳам Читтакнинг Каккуга раҳми келибди, лекин ўз боласидек оқ ювиб-оқ тараб ўстираётган гўдакни унга беришга кўзи қиймабди. Читтак Каккудан бир оз кутиб туришни илтимос қилибди-да, ўзи Какку болалари яшайдиган барча хонадонни айланиб чиқибди. У Каккунинг болаларини ўрмонга тўплаб келиб, қайси биринглар манавини онам, деб атай оласизлар, деб сўрабди.

Какку бир боласининг ёнига келиб: “Мени танияпсанми?” деб сўраган экан, у:

— Й-ўқ! — деб жавоб қайтарибди.

Иккинчисидан сўраган экан, ундан ҳам:

— Й-ўқ! — деган жавобни эшитибди.

Шунда йиғилган ҳамма болалар бир овоздан:

— Йўқ! Биз бу аёлни танимаймиз! Йўқ-йўқ! — деб жавоб қайтара бошлабдилар.

Какку газабидан нима қиларини билмай. болаларига дўқ ура кетибди:

— Яхшиликча онангиз олдидаги бурчни оқлашни истамасангиз, сизларни судга бераман! Қонун бор!

— Болаларини боқишдан воз кечиб, ўйин-кулгидан бошқа нарсани билмайдиган она олдида болаларнинг қандай бурчи бўлиши мумкин, — онасининг кўзига тик қараб кулибди тик қоматли Какку боласи.

Судлашишга Каккунинг журъати етмабди. Юзи шувут, қадди дол бўлиб, ўрмонга йўл олибди-да, умрининг сўнгги дақиқаларини кутишдан ўзга илож тополмай, ўзини майса устига беҳол ташлабди.

Тўсатдан бир шох қисирлаб кетибди, шу он Какку бошини кўтариб қараса, оқсоқ бир қиз тўғри унинг ёнига келаётганмиш. Қизнинг бир қўлида ҳасса, иккинчи қўлида эса яшил кўзача бор эмиш.

Қиз Какку олдида етиб келиб, тиз чўкибди-да, кўзачани унга узатаркан:

— Онажон, мана бу қайин шарбатидан ичиб олинг, — дебди.

Ҳайратдан донг қотган Какку назаримда шундай туюлмаятимикан, деб ёнига қарабди.

— Нима деб атадинг, яна бир маротаба қайтар! — илтимос қилибди у қизга қараб.

— Онажон, ахир сиз менинг онамсиз-ку, — Каккунинг кўзига меҳрибонлик билан тикилиб жавоб қилибди қизча.

— Она! Қандай улуғвор сўз-а! Қани, яна бир марта қайтар-чи, яна бир марта...

— Онажон!

— Мен сенинг онанг эканлигимни қаердан билдинг? — сўрабди Какку.

— Мен Қарқуноқнинг қўлида ўсдим. Асраб олган онам менга жуда меҳрибон эдилар, ўгай отамнинг эса мени кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ эди. Каккунинг боласи деб сўккани-сўканди. У бир куни уйга маст бўлиб келди-да, мени ташқарига улоқтириб юборди. Ушандан бери оқсоқман. Кўпдан буён сизни, — онамни излаб саргардон бўлиб юрибман, — деб қиз Каккуга суйкалибди, сўнг онасининг бошини кўтариб, қайин шарбатидан ичириб қўйибди.

— Оҳ, ёшлигимда жуда аҳмоқ бўлган эканман-а, — ҳўрсиниб дебди Какку. — Мени “она” деган ажойиб сўз билан чақиришинг нақадар катта бахт эканлигини сира-сира билмаган эканман.

Каккунинг кўзидан йирик, тиниқ кўз ёшлари — ҳаётида илк бор тўккан кўз ёшлари ерга тушиб, сингиб кетибди. Кўз ёшлар тушган ердан оқ гуллар униб чиқибди, уни “Каккунинг кўз ёшлари” деб атай бошлабдилар.

ШОИР ЧИГИРТКАНИНГ УЛКАН МУҲАББАТИ

Шоир Чигиртканинги ажойиб шеърлари сизга албатта манзур бўлса ажаб эмас. Ёз ойидаги кун ботишининг нафис гўзаллигини, бордию, Чигиртка ўз шеърисида моҳирона тасвирлаб, куйламаганда сиз ҳам бу гўзалликни пайқамаган бўлардингиз. Ҳақиқий улкан муҳаббат қандай бўлишини шоир Чигиртка инкишоф этмаганда бу ноёб туйғуни ҳис этармидингиз? Чигиртканинги шеърлари чунонам кўпки, тўплам этиб чоп этилганда борми, йигирма жилдга ҳам сифмаган бўларди.

Аммо Чигиртка ўз шон-шавкатини абадийлаштириш ҳақида асло қайғурмасди. Ўтлоқ четида қад кўтарган зирк дарахти новдасига чиқиб шеър тўқирди ва уни завқ-шавқ билан ўқирди. Албатта, у шеър-

ни бирон-бир мақсадсиз ўқимасди. Дарвоқе, ҳали сизнинг Чигиртка кўлмак яқинида истиқомат қилувчи Бақага ошиқи шайдо эканлигидан хабарингиз бўлмаса керак? Бўлди, бўлди, кулманг, илтимос, нафақат бақани, балки эшак ва илонни ҳам севиш мумкин, бинобарин, муҳаббат ҳар нарсага қодирдир: у эшакнинг узун қулоқларини кўрмаслиги ва илонни раққосадек хушқад ва кабутардек беозор қилиб кўрсатиши мумкин.

Алқисса, Чигиртка Бақага шайдо бўлиб қолибди. Биринчи кўргандаёқ асири мубтало бўлган, деб айтолмайман. Баъзан ҳамма нарса айтишувдан бошланиб кетади. Чигиртка янги ёзган шеърининг дастлабки мисрасини:

— Мен каби қўйлашни биларми кимдир? — дея айтатуриб жим бўлиб қолди, чунки кейинги мисрага қофия қидирарди, Бақа эса сув ўтлари қоқлаган кўлмақдан бошини чиқариб:

— Вақ-вақимдан гўзалроқ оҳанг йўқдир! — дебди.

Сўнг Чигиртка давом этибди:

— Қўшигим бошланса, дудоққа инса...

Бақада жавоб мисраси тайёр эди:

— У даф бўлар вақ-вақим авжга минса!

Айтишув кундан-кунга авжга минаверибди, то кунлардан бир кун Чигиртка Бақани умрбод севиб қолганлигини тушуниб етгунча, мушоира давом этаверибди.

— Бунчалик оқила бўлмаса! — таажубланибди Чигиртка. — Ўзиям гунчадеккина-я! Қуйиб қўйгандек менга мослашганини айтмай-сизми — менинг яшил камзулиму унинг яшил либоси! Мен мажнун бўлиб қолдим! Севаман! Бир умрга севаман!

Шу кундан эътиборан Чигиртка севги ҳақида дoston тўқишга киришибди. Тонг саҳардаёқ кўзини уқалаб, дунёда ҳали ҳеч кимса туймаган ўзининг беназир ҳис-туйғуларини ёрқинроқ ифода қилиш устида бош қотира бошлабди.

Тушгача у бир қанча мисраларни ёзиб ташлабди. Қуёш баргларидаги шабнамни обдон кўтариб бўлганлигига ишонч ҳосил қилгач, унинг пешайвонига чиқибди-да, шеър ўқибди:

— Мен каби қўйлашни биларми кимдир?

Бақа, афтидан, фақат шуни кутмоқда эди. У юмалоқ барг устида ўтириб олибди-да, ўзининг бақироқ, Чигирткага мусиқадек туюладиган овози билан қуриллабди:

— Бирон сўз айтгандек бўлдингми? Вақ-вақ!

— Вой, ёсуман-ей, — пўписа қилибди Чигиртка узун шохчасини қимирлатиб. — Қалбим дук-дук урган замон...

— Вақ-вақ, замин гувлар чунон! — Бақа хандон отиб кулибди-да, дарҳол сувга шўнғиб кетибди.

Чигиртка чуқур хўрсиниб қўйибди-да, зор-интизор кутибди, то унинг севгилиси қайта кўринмагунча севги ҳақидаги достонини давом эттираверибди:

— Бамисоли бир бутун оркестр янграр...

— Вақ-вақ-вақ... — вақиллашибди кўлмақда яшовчи Бақанинг опа-сингилларию дугоналари, чунки айёр Бақа уларга Чигиртка ҳақида яширинча шипшиб қўйган экан-да.

Ҳазилга не етсин! Аввалига ҳар бир ошиқ, гарчи у шоир бўлса ҳам, бу билан фахр этади, боз устига, севгилисининг ёқимли ҳазиллари унга Бернард Шоунинг нуктадонлигидан зуккороқ бўлиб туюлади.

Аммо севимли қиз шуни унутмаслиги керакки, ҳамма нарса-

нинг ҳам чек-чегараси бўлади, меъёрдан ошса, маъшуқанинг ҳислар шаробига ёвшаннинг тахир томчиси томиб қолиши мумкин.

Афсус, Бақа меъёрни билмади! Балки у Чигирткага хуш ёққан ўта ҳозиржавоблиги билан манманликка кетгандир. Балки бу тарздаги ҳазилни ҳар куни қайтариш яхшиликка олиб бормаслигини тушунмагандир.

Кунлардан бир кун Чигиртка дostonнинг серавж ерини:

— Билмас ҳеч ким жаҳонда мендек севишни... — дея ирод этганида Бақа яна ўз “вақ-вақ”и билан унинг фикрини бўлибди.

Лекин бу сафар Чигиртка шохчаси билан пўписа қилмабди, “Ёсуман-ей”, деб эркаламабди ҳам, ҳатто севгилисига кулиб ҳам боқмабди. Бир сакраб бошқа баргга қўнибди-да, кун бўйи индамай хомуш ўтирибди. Агар Бақанинг ақли бўлганида Чигиртканинг сабр косаси тўлганлигини пайқаган бўлармиди. Балки ҳаёт тажрибаси унга сабоқ бергандир, кейинги сафар у ақлини ишлатар, хатога йўл қўймас? Шўрлик Чигиртка эртаси куни Бақанинг гуноҳидан ўтиб, у билан чин юракдан салом-алик қилгач, дostonидаги янги мисрани:

— Бирон-бир кимса маъшуқа гуноҳидан ўта олармикан мендек! — деб ирод этган ҳам эканки, Бақаси тушмагур яна ҳазилини қўймабди.

Енгилтак Бақанинг нима иш қилиб қўйганини бир тасаввур қилинг-а, у:

— Бошқа аҳмоқ топилмас сендек, вақ-вақ-вақ!.. — дея терс жавоб қилибди Чигирткага.

Мабодо, сизни севгилингиз “аҳмоқ” дея таҳқир этса, нима қилган бўлардингиз? Озгина ҳамиятингиз бўлса хайр-маъзурни ҳам насия қилиб орқа-олдингизга қарамай жўнаворган бўлардингиз. Агар бу воқеа хона ичида рўй берганда борми, эшикни “қарс” этказиб ёпиб чиқиб кетган бўлардингиз.

Шундай қилиб, талант соҳиби Чигиртка ҳал қилувчи дамда ўзининг нозик, аммо эҳтиросли ҳис-туйғуларини жиловлай олибди, у ортига қарамай жўнаб қолибди. Шу учиб кетганча ҳеч қаерда қўнмай, бир дарёнинг олдидан чиқиб қолибди. Қараса, бу ерда зирк дарахти ўсаётган экан, у шу дарахтнинг новдасига қўнишга ва ҳаётини янгидан бошлашга қарор қилибди.

Энди Чигиртка юрагидан муҳаббат ҳис-туйғуларига мутлақо ўрин бермасликка аҳд қилибди. Ҳатто севги ҳақида ортиқ сўз эшитишни ҳам хоҳламай қолибди.

Лекин буни қарангки, у Тоғчумчуқ яшайдиган уя ёнига жойлашиб олган экан. Тонг отиши биланоқ Тоғчумчуқ сайрай бошлабди.

У нима ҳақида сайрабди дейсизми? Севгини мадҳ этиб сайрабди.

У денгиз томон шитоб билан оқаётган дарёни, баҳорда дарёга оқ гуллари тўкадиган шумурт дарахтини, ҳар кеча дарё устига ўз ёғдуси билан кўприк ташлаб, тонг саҳардаёқ йиғиб оладиган ойни севиши ҳақида куйлабди.

“Қушчанинг овози бунчаям дилрабо бўлмаса!” — Чигирткага Тоғчумчуқнинг сайраши бирам хуш ёқиб кетибдики...

“Ҳа, бу сенга Бақанинг вақиллаши эмас, — дея бир неча кундан сўнг Чигиртка ўзича мулоҳаза юритиб, Бақа билан уни солиштира бошлабди. — Овози бирам ёқимлики! Қадди-қоматининг кетворганлигини-чи, бунчаям патлари гўзал рангларга бой бўлмаса! Ўзиям роса дид билан кийинибди-да! Унинг юксак диди таг-тахтли эканлигидан далолат бериб турибди! Бу қандайдир қўлмакда яшовчи таги паст Бақа эмас-ку!” Шу ўй-хаёллар билан Чигиртка пинакка ке-

тибди, тонг отиб уйғонгач, Тоғчумчуқ юрагига ўт солганини пайқабди. Чигиртка қушни садоқат билан бир умрга севиб қолибди.

Муҳаббатдан юраги ўртанган Чигиртка дил розини Тоғчумчуққа баён этмоқчи бўлибди. Шунчаки айтибгина қолмай, балки шоирларга хос лирик тарзда баён этмоқчи ҳам бўлибди.

Шундай қилиб, Чигиртка муҳаббат ҳақида янги дoston битибди:

*Жаҳон ичра ким бор сендан гўзалроқ,
Аксим кўрдим сенга боқиб ушбу чоқ.*

Чигиртка Тоғчумчуқни жисми жони билан севиб қолганлигидан миясига бундан ўзга сатрлар келмас экан. Кун бўйи у шу мисрани қайтариб юраверибди. Бироқ кун ботиши биланоқ Тоғчумчуқ яна дарё, шумурт дарахти ҳамда ойни мадҳ этиб куйлай кетибди.

“Тоғчумчуқ балки менинг муҳаббатимга ишонмаётгандир?” — юрагига гулгула тушибди Чигиртканинг, лекин шу ондаёқ руҳини туширмасликка аҳд қилибди: ахир у шоир-ку, забт этилмайдиган қалъа бўлмаганидек, ҳар қандай қалбга ҳам йўл топиши мумкинлигини яхши билар экан. Хужум билан забт этолмаганларни, қалби билан забт этиш мумкин. Шундай қилиб, у достонига:

*Кўл ва ойдан, шумуртдан рашк айлағум, олтиним.
Куйламакни бас айлағум бўлмасанг гар, севгим! —*

икки мисрасини кўшиб, уни ҳар куни эрта тонгдан то кун ботгунча айтиб юраверибди.

Нозик юрак торларини чертишда Чигиртка моҳир экан: бир ҳафтадан сўнг Тоғчумчуқ унинг жуфти ҳалоли бўлишга розилик билдирибди. Қизилиштон уларнинг номини катта арча дарахти танасига тумшуғи билан ўйиб ёзиб кўйибди.

Эҳ, одамларнинг бахтли, тотли оилаларини бузиб юборишга сабабчи аччиқ тиллари бўлмаганда борми, улар аҳил яшаб, кўшақариб, ўзларининг кумуш ва умрларини берса, олтин тўйларини ҳам нишонлашлари мумкин бўлармиди!

Дарё лабига ҳар куни Йигит ва Қиз келишини негаям одат қилиб олишди-я! Улар бу ерга келиб негаям тун оққунча висол гаштини суриб ўтиришди экан!

Йўқ, аввалига Чигиртка уларни қораламади. Уларнинг улкан адабиёт соҳасидаги билимлари уни мафтун этди. Қиз Чигиртканинг чириллашига қулоқ соларкан, Йигитдан:

— Эшитяпсанми? — деб сўради.

— Ҳа, бу катта шоир — Чигиртка-ку! — қизга жавоб қилди Йигит. Қиз Йигитнинг тиззасига бошини кўйиб, бир неча дақиқадан сўнг:

— Менимча, у севги ҳақида куйлаётганга ўхшайди... — деди.

— Ҳа, севги ҳақида... фақат севгини мадҳ этипти, — дея Йигит Қизнинг гапини тасдиқлабди-да, унинг лабидан бўса олибди. Бу лаззатли онда Чигиртканинг шоирлигини муҳокама қилишга эҳтиёж ҳам қолмаганди.

Йигит билан Қиз куй эшитишни ниҳоятда яхши кўрар эдилар, чунки Тоғчумчуқ сайрай бошлаганда улар бу куйга мафтун бўлиб қолганларидан бир неча дақиқа бўса олишни ҳам унутиб кўярдилар.

Чигиртканинг Йигит билан Қиздан ҳафсаласи пир бўлди. Улар

ҳақиқий шеъриятнинг қадрига етмас эканлар. Орадан бир неча кун ўтгач Қиз:

— Чигиртканинг чириллаши жонимга тегди, — деди.

— Менинг шеъриятдан ихлосим тез қайтади, — жавоб берди Йигит.

— Лекин Тоғчумчуқнинг сайраши тобора хушимни оляпти, — деди Қиз.

— Тоғчумчуқнинг сайраши бефаросат одамнигина жонига тегиши мумкин, — Қизнинг фикрини тасдиқлабди Йигит.

Эҳ, севги соҳиблари, бу сўзингиз билан Чигиртканинг қалбига қанчалар озор берганингизни биласизми?

Афтидан, Тоғчумчуқ ҳам бу гапдан қайлиғи Чигиртканинг дили вайрон бўлганлигини фаҳламади чоғи, чунки Йигит билан Қизнинг ўзи ҳақидаги мақтов гапларини эшитгач, мусиқасини бир соат аввал бошлади, у бор овози билан берилиб сайраб, унга дунёдаги ўткир овозли ашулачи ҳам ҳавас қилмай қолмасди.

Чигиртка дили оғриси ҳам бунга қулоқ солмай, эртаси кун Қиз билан Йигитни янги мавзу ва теша тегмаган қофияли шеърлари билан лол қолдирмоқчи бўлибди. Бироқ эртаси куни Қиз билан Йигит унинг шеърига парво этмабдилар, улар фақатгина Тоғчумчуқнинг сайрашигагина қулоқ солиб, уни тинмай мақтабдилар.

— Гапимга қулоқ сол, севгим! Уларга ортиқ куйлама! — газабга минган Чигиртка лаб-лунжини осилтириб қичқирибди Тоғчумчуққа.

Тоғчумчуқ эса Чигиртканинг гапига парво ҳам қилмабди, чунки у куйнинг авж пардасига чиқиб олганди, бу пардани у олти маротаба қайтариш нияти бор эди.

— Жуда зўр-а! — завққа тўлганча қичқирди Қиз.

— Олқишлаб қарсак чалгинг келади-я, — Қизнинг гапини қулаб-қувватлабди Йигит.

— Ҳой, севгим, бу нодонларга куйлама деяпман сенга! — жиғибийрони чиқиб, қичқирибди Чигиртка.

Эҳ, Тоғчумчуғ-а, нима учун сен куйлашни бас қила қолмадинг, вақтинчалик шон-шухратни деб оилавий бахтинг ва Чигиртканинг муҳаббатини поймол этдинг-ку. Бу ишинг учун сен бир умр афсуснадомат билан ўтмайсанми? Вақтида ўйлаб, ҳушингни йиғиштириб ол, тентак, бугун сени кўкларга кўтариб мақтаётганлар эртага сени ёмонлашлари, ҳаттоки бутунлай эсларидан чиқариб юборишлари ҳам мумкин. Кўриб турибман, огоҳлантиришим бефойда, вақти ганиматда эсини йиғиштириб олмаганлар орасида сен дастлабки эмансан.

Ҳа, Тоғчумчуқ куйлашдан тўхтамабди. Чигиртка ҳақиқий эркаклардек иш тутибди. Жуфтини ёмон сўзлар билан ҳақоратлабди. Ҳатто айбига иқрор бўлган ҳар қандай аёл ҳам унинг бу сўзларидан албатта ранжиган бўларди. Балки Тоғчумчуқ ҳам Чигиртканинг сўзини эшитганида хафа бўлган бўлармиди, бироқ мақтовдан маст бўлган Тоғчумчуқнинг қулоғига гап кирмасди, чунки бу сафар нима бўлганда ҳам куйнинг авж пардасида одатдагидек олти марта эмас, балки ўн икки маротаба куйлаш ниятида эди.

— Чигиртка нима деб гўнғиллаб Тоғчумчуқнинг сайрашига халақит беряпти? — газабланди Қиз.

— Жонгинам, агар Чигиртка сенга халал бераётган бўлса, мен дарахтга чиқиб уни тутиб оламан, — қатъий дебди Йигит ва ўрнидан шартта туриб кетибди, — эртага Чигирткани қармоққа иламан.

Итбалиқлар уни мазза қилиб ейдилар, — қўшиб қўйибди Йигит.

— Ие! Обрўйим шу бўлдими! Ҳали итбалиққа ем бўламанми? Тавба, шундай нодонлар учун унинг тинмай куйлашини-чи! Ҳам-масига энди тушундим. У мени асло севмас экан. У шоирлигиму шон-шуҳратимга учган экан, холос. Хайр, севгилим, кўнглинга ургунча сайрайвер, — қичқирибди Чигиртка ва зирк дарахтидан сакраб тушиб, ўрмон томон ўқдек учиб кетибди.

Ўрмон этагида ўсаётган яшил бутанинг ҳиди атрофни тутиб кетганди. Бу анвойи ҳид газабдан тўлиб-тошган Чигирткага заррача таъсир этмабди. Кишини маст этувчи бу ўсимлик ҳидининг таъсири бечора ошиқ қалбидаги поймол этилган муҳаббат жароҳатига мал-ҳам бўла олармиди.

Чигиртка тонг отгач, ўрнидан зўр-базўр турди. Унинг боши тарс ёрилай дерди, лекин қалбидаги унга азоб бераётган жароҳат бир оз унутилаётганди. Унинг яна шеър ёзгиси келди. Бироқ севгилиси бўлмагач, кимни ҳам мадҳ этиб куйларди дейсиз?

“Балки ёзган асарларимни тўплаб нашр этишга ҳаракат қилсам-микан? — деб ўйлади у. — Йўғ-е, ҳали қариганим йўқ, устига-устак, машҳур шоир ҳам эмасман. Фақат танланган асарларимни чиқаришга умид қилсам бўлади”.

Шундай қилиб, Чигиртка танланган асарларига киритишни мўлжаллаган энг сара шеърларини ўқий бошлади. У тинмай ўқирди, баногоҳ:

— Оҳ, қандай гўзал-а!.. — деган мисранинг аввал хўрсиниб, кейин шивирлаб айтилаётганини эшитиб қолди.

Бу ширин ва ёқимли шивирлашда завқланиш ва мафтун бўлиш сеҳри мужассам эди!

Ниҳоят, Чигиртка шивирлаётган кимсани кўриб қолди, у тўнка устида чўзилганча муҳаббат тўла кўзлари билан ўзига тикилиб турган жажжигина кулранг Калтакесак эди.

— Шеърларим сенга ёқдимми? — табассум билан сўради Чигиртка ундан.

— Оҳ, қандай соз! — шивирлади Калтакесак.

Чигиртка аҳён-аҳёнда Калтакесак панжалари билан кўзини ишқаб қўяётганини ҳам сезиб қолди.

Қани, айтинг-чи, нозик, кўнглини ийдирадиган шундай махлуқни севмай бўладими? Чигиртка бир умрга Калтакесакни садоқат билан севиб қолганлигини ўзингиз ҳам тушуниб тургандирсиз. Гапнинг сирасини айтганда, шундан кейин Чигиртка янги нарса ёзмади. Энди унга бунинг аҳамияти ҳам йўқ эди. Унинг шеърлари шунчалик кўп эдики, буларнинг барини севгилиси Калтакесакка ўқиб берарди, севгилиси бунга:

— Оҳ, қандай соз! Қандай гўзал!.. — дея завқланиб хўрсиниш аралаш шивирларди, холос. Сўнг кичкина панжалари билан кўзини ишқаб қўярди.

Чигиртканинг аҳволи не кечди, деб ўйларсиз. Чигиртка ўз ҳаётидан мамнун, дориламон ҳаёт кечирмоқда.

ОЙ ВА МАЛИКА

Жазирама ёз кунларининг бирида малика Нилуфар сарой боғига сайр қилиш учун чиқибди. У хаёл дарёсига фарқ бўлганча қоронғилик ўз пардасини тушираётган йўлдан қадам ташлаб борарди. Теварак-атрофни тиниқ кулранг туман қоплаб олганди. Қилт этган ша-

бада йўқ. Дарахтларнинг барглари қимир этмас, гуллар гўё сеҳрлангандек турар, қушлар эса сайрамай қўйганди.

Малика сайр қилиб бўлгач, энди саройга қайтмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, назарида боғ худди титрагандек туюлди. Гарчи шабада бўлмаса ҳам дарахт барглари шитирлашга тушибди, гуллар ўткир бўй таратибди. Ганг соҳилидаги булбул эса таъсирчан ва қайғу тўла қўшиғини куйлаб юборибди. Боғни аста-секин тилларанг нур чулғаб ола бошлабди, малика гўё бу афсонавий дарахтларни илк бор кўраётгандек, атиргулларнинг маст қилувчи муаттар бўйини энди туюётгандек ва ҳатто булбул хонишидаги сўзларни тушуниб олаётгандек бўлибди.

*Кел, матлубим, қуриб кўприк Ганг аро,
Жўшқин қалбим армуғон бўлғай сенга.*

Булбул куйлаган қўшиқдаги қайғу маликанинг қалбини чулғабди. Нима учун атиргуллар бунчалик ажиб бўй таратдилар, нима учун пальмалар сирли шивирладилар? Албатта, бу тасвирлашга ожиз сирли гўзалликка нисбатан малика қалбида уйғонган муҳаббат бўлмаса керак? Бўлмаса дунёни бир дақиқада ўзгартириб юборган, маликанинг қалбини ҳаяжонга солган нарса нима экан?

Малика Нилуфар кўзини ердан узиб юқорига қарабди-ю, эндигина дарахтлар тепасида жамол кўрсатган тўлин Ойни кўрибди, ҳа, қизғиш-тилларанг ҳинд Ойига кўзи тушибди. Боғни тилларанг нурга чулғаган, дарахтларни, гулларни ва булбулни куйлашга мажбур этган мана шу Ой экан! Мана шу гўзал, тилларанг ва қизғиш товланувчи ҳинд Ойи маликани мафтун этибди. У маликанинг қалбида ажойиб, илгари ҳеч қачон тўймаган муҳаббат ва бахт нашидасини уйғотибди.

Ўша тун малика Нилуфар саройга қайтиб келмабди. У сеҳрланган кўйи тун бўйи боғидаги харракда ўтирганча Ойга тикилиб чиқибди. Маликанинг назарида Ой ҳам худди ундан кўз узмаётгандек туюлибди. Фақат тонг отишига яқин, Ой уфқ ортига ботганида малика Нилуфар ўз хонасига қайтиб келибди-ю, қаттиқ уйқуга кетиб, шундай туш кўрибди: ҳузурига Ой келганмиш. У ўзининг сеҳрланган шаҳзода эканлигини сўзлабди, шаҳзода бу сеҳрдан уни фақат аёл кишининг жўшқин муҳаббатигина яна ўз ҳолига қайтаришини айтган эмиш.

Кун ботиши биланоқ малика Нилуфар яна боғ томон йўл олибди ва тун бўйи Ойга тикилиб, ҳеч висолига тўймабди, қалбида Ойга нисбатан жўшқин муҳаббат пайдо бўлибди.

*Кел, матлубим, қуриб кўприк Ганг аро
Жўшқин қалбим армуғон бўлғай сенга.*

Булбул яна хониш қила кетибди, малика Нилуфар қўлларини Ой томон чўзиб, булбулга жўр бўлибди.

Кунлардан бир кун маликанинг тунда қўшиқ айтаётганлигини сарой боғбони эшитиб қолибди-ю, бундан барча хизматкорларни воқиф этибди. Теварак-атрофга малика Нилуфар бетоб бўлиб қолди, деган миш-миш тарқалибди.

Маликанинг касал бўлганлигидан рожа ҳам хабар топибди. Малика Нилуфарни энди боққа чиқармай қўйишибди, шунинг учун у нима қиларини билмай, сарой минорасининг устига чиқибди, шу

ерда малика ўзини севгилиси шаҳзодага яқинроқ ҳис этибди.

Ой вақтинча ғойиб бўлганида малика Нилуфар умидсизликка туша бошлабди. Наҳотки маликанинг жўшқин муҳаббати шаҳзодани ярамас афсунгар сеҳридан халос этолмаса, ё унинг муҳаббати улкан ва жўшқин эмасмикан-а?

Рожа заъфарон, бўлар-бўлмасга ййглайверадиган қизини кўриб, саросима ичида донғи кетган табибни топиб келинлар, деб буйруқ қилибди. Шунда малика отасига ўз севгиси ҳақида сўзлаб берибди ва муҳаббатининг қанчалик улкан ва жўшқин эканлигини исботлаш учун мени гулханда ёқиб юбора қолинглар, деб ўтинибди.

— Эй, нодон қиз! — хитоб қилибди рожа. — Сени тушингга ҳам кирмаган бахт кутаётганини биласанми? Маҳарожанинг шахсан ўзлари ўғилларига сени сўраяптилар.

— Оҳ, меҳрибон отажон! — шашқатор кўз ёшларини артиб жавоб қилибди малика Нилуфар, — мен фақат Ойга кўнгил боғлаганман, севмаган кимса билан бахтли бўла олмайман.

— Яккаю ягона нуридийдамсан, кўзимнинг оқу қорасисан, болагинам, сен рожа қизи эканлигингни унутма! Маҳарожа билан қариндош бўлиш менинг шоҳлигим учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигини ахир сен тушунишинг керак, — дебди қизга отаси.

Отанинг сўзи қизи учун қонун эди.

Малика Нилуфар шу бугундан эътиборан Ойга қарамаслик учун отаси қизига кенг гардишли шляпа кийишни ҳамда очиқ соябон остида бошини ерга эгиб юришни амр этибди.

Ниҳоят, белгиланган тўй куни ҳам яқинлашибди. Гўзал келинчакка ҳамма суқ билан боқаркан, бечора келинчак ўзидан ўтаётганини ёлғиз ўзигина билар, кўриниши одам-у, лекин фақат сурати юргандек экан!

Малика Нилуфар кеч кириши билан саройдан аста-секин ҳеч кимга билдирмай чиқибди-ю, ўша боғ йўлидан ўтиб, Ганг соҳилига — дарё, булбуллар ҳамда ўзининг оташин муҳаббати билан видолашгани йўл олибди.

Малика Ганг соҳилига яқинлашаркан, Ой илк бор муҳаббат сеҳрини сочган ўша тундаги каби дарахтлару гуллар нимадандир безовталанаётганини яна бир бор жисми жони, ҳар бир нафаси билан сеҳрланган севгилисига қанчалик яқинлигини, уни зор-интизор кутаётганию шаҳзода қизни имлаб чақираётганини бутун вужуди билан ҳис этибди.

Малика Ойнинг истиқболига ошиқибди, тиним билмай югурибди, ниҳоят, Ганг соҳилига етиб келгач, кутилмаган гаройиботни кўриб, ўзи сезмаган ҳолда шодликдан қичқириб юборибди. Буни қарангки, дарёнинг ўртасида, сокин оқаётган сув юзида Ой, каттакон қизғиш ҳинд Ойи уни кутиб турган экан. Ой соҳилга кўприк ташлабди.

“Ганг дарёсига мен зориқиб кутган олтин кўприк ташланибди”, дея сайрабди булбул. Ана шунда малика Нилуфар отасининг шоҳлигини ёдидан чиқазиб, севгилиси томон ўзини отибди. Бахтдан энтиккан малика оёғи остидаги кўприк сувга ботаётганини, пойабзали ҳўл бўлиб, тобора сув қаърига тушиб кетаётгани-ю, сув кўкрагига қадар кўтарилиб қолганини ҳам сезмабди...

— Шаҳзодам, ёнингга кетяпман, ҳа, ҳа, ҳузурингга ошиқяпман, тезда ёнингда бўламан, — дея малика Нилуфар сўзларини охиргача айтишга улгармаган ҳам эканки, дарёнинг қоқ ўртасидаги гирдоб уни ўз домига тортиб кетибди.

Рожа, маҳарожанинг ўғли ҳамда тўйга келган меҳмонлар сувга

ғарқ бўлган келинни роса қидирибдилар, бироқ барча уринишлари зое кетибди.

Ўшандан буён Ганг дарёсида малика Нилуфарни эслатувчи, осмонга қараганча Ойга табассум қилаётган, барглари эса худди очиқ соябондек сув юзида кўтарилиб турган бир гул ўса бошлабди.

НҲХАТГУЛ

Худди эртақлардаги каби бир отанинг уч ўғли бўлган экан. Болалар жуда ёшлиги туфайли оталарига ёрдам бера олмас эканлар. Бечоралар жуда ночор яшашар экан. Ота узоқ муддат ўрмонга ўтин йиққани кетатуриб, ўғилларига бир товоқ пиширилган нўхат бериб кетар экан. Болалар оталари ташлаб кетган шу нўхатни еб, тамадди қилиб ўтирар эканлар.

Кунлардан бир куни оталари айтган вақтида ўрмондан қайтиб келмабди, товоқ тагида эса бор-йўғи олти донагина пишган нўхат қолган экан. Ўртанча ўғил акасига, товоқдаги бор нўхатларни тенг — иккитадан бўлиб бера қол, дебди. Отаси йўғида укаларига бош бўлиб ўтирадиган катта ўғил, аксинча, ўзига учта, ўртанчасига иккита, энг кичик укасига бир дона нўхат берса, шунда тўғри бўлади, дебди. Катта ўғил ўзи айтганидек, нўхатни учга тақсимлабди-да, укаларига, отамиз келгач, айтиб берсанглар, охири вой бўлади, дебди.

Улар нўхатдан бир донасини ҳали оғизларига солиб улгурмаган ҳам эканларки, кимдир эшикни тақиллатиб қолибди. Ичкарига калта пўстин кийган бир мўйсафид кириб келибди. У болалар билан саломлашгач, инқиллаб-синқиллаб ўриндиққа ўтирибди, ҳассасини тираб қўяркан, катта ўғилга қараб:

— Ўғлим, қорним жуда очиб кетди, йўл юришга мадорим йўқ. Нўхатингдан менга ҳам бер, эвазига сени хурсанд қиламан, — дебди.

Катта ўғил кулиб юборибди.

— Буни қаранглар-а, худди эртақлардаги чолга ўхшайсиз! Бизнинг замонда мўъжиза содир бўлишига ҳеч ишонмайман. Қани, ота-хон, йўлингиздан қолманг, сизга берадиган ҳеч вақом йўқ, уйда сичқонлар ҳасса таяниб юрибди, — дебди.

Бироқ мўйсафид ўрнидан жилмай, ўртанча ўғилга мурожаат қилибди:

— Ўғлим, сен акангчалик бемехр бўлмасанг керак, нўхатингни мен билан баҳам кўрарсан? — дебди.

Ўртанча ўғил кафтини очибди-да, ўзига теккан икки дона нўхатига қараб хўрсиниб қўйибди. У ҳам акаси каби нўхатини бергиси келмабди, аммо у бир оз бўлса-да, эртақларга ишонар экан. Бир дона нўхатини бериб, эвазига бир хум олтин олса ёмонми!

Мўйсафид йигитчалар билан суҳбатлашгач, бир дона нўхатни еб бўлибди-да, сўнг ўрнидан туриб кетмоқчи бўлибди, аммо бир оёғи унга бўйсунмабди. Шунда кенжа ўғил унинг ёнига югуриб келиб, қўлидаги биттагина нўхатни чолнинг оғзига солибди:

— Бобо, нўхатимни сиз ея қолинг, егим келмаяпти! — дебди.

Мўйсафид кенжа ўғилнинг кўзларига тикилганча, кулиб:

— Нўхатингни ўзинг егинг келяпти-ю, ўғлим, лекин сенинг раҳмдил қалбинг нафсингдан устун келди... — дебди.

Мўйсафид ҳассасини қўлига олибди-да, анча тетиклашиб, йўлга отланибди.

— Баданимга иссиқ ўтди, қорним бўлса тўйди, — дебди мўйса-

фид, сўнг: — орқамдан, бизни алдаб кетди демаслигингиз учун сизларни тақдирламоқчиман, — дебди.

У қўлини чўнтагига тиқибди-да, катта ўғилнинг товоғига тўлдириб нўхат солиб берибди, кейин иккинчи қўлини чўнтагига тиқиб, ўртанча ўғилнинг ҳовучини нўхатга тўлдирибди. Қўйнидан бир дона нўхат чиқариб, кенжа ўғилга тутқазиб, шундай дебди:

— Энди бундай қиласизлар. Баҳор келгач, бу нўхатларни далага олиб чиқиб экинлар, уни яхшилаб парвариш қилиш ёдингиздан чиқмасин, бу нўхатлар ҳар бирингизнинг менга қилган сахийлигингизга қараб униб чиқади, — дебди.

Мўйсафид уйдан чиқиб кетиши биланоқ катта ўғил укаларининг устидан мазах қилиб кулибди:

— Эҳ, тентаклар, оғзинглардагини бериб ўтирибсизлар-а, мен чолга ҳеч нарса бермасам ҳам ҳаммангиздан кўра совғанинг кўпи менга тегди. Кичкина укамиз бор-йўғи битта нўхатини ҳам бериб ўтирибди-я, эвазига, ха-ха-ха, бир донагина нўхат олди.

Баҳорда ака-укалар нўхатларини ерга қадабдилар.

Тўғри, катта ўғилнинг нўхатлари бақувват бўлиб ўсибди-ю, лекин гулласа ҳам биронта дон тугмабди.

Акасининг экинини кўрган ўртанча ўғил ўз даласидаги нўхатлари қийғос гулларини тўкишидан ва ўзининг шарманда бўлиб қолишидан кўрқиб, уларни тезда ўриб, эчкига берибди.

Кенжа ўғил эса яккаю ягона нўхат донасини уйининг деразаси тагига экибди. У эккан нўхат девор бўйлаб ўрмалаб юқорига қараб ўсибди ва хушбўй ҳид таратувчи мовийранг гуллар оча бошлабди. Бу муаттар исли нўхатчани томоша қилиш учун узоқ-узоқлардан одамлар келишибди. Ҳатто қиролнинг ўзи шу хушбўй нўхатча учун кичик ўғилга бир хум олтин ваъда қилибди, лекин кичик ўғил нўхатчасини олтинга алмаштиришни истамабди. У дўстларига тарқатиш учун нўхат уруғларини йиғиб олибди. Шу йўсинда ҳар йили нўхат экиб, унинг уруғларини тарқатаверибди, вақт ўтиши билан катта боғбон бўлиб кетибди ва бой-бадавлат яшай бошлабди.

КАМЕЛИЙ

Камелий исмли роҳибни Японияга насронийликни тарғиб этиш учун юборишаётганда, у ерда кўпни кўрган авлиёларни ҳам йўлдан оздира оладиган руҳлар борлигини хаёлларига ҳам келтирмаган эканлар. Роҳиб фоний дунёдаги барча лаззатлардан кечиб, ўзини очлик билан қийнар, барча кишилар хурсандчилик қиладиган ердан бир чақирим узоқдан юрар экан. Шунинг учун ҳам устозлари унинг йўлдан адашган япон бандаларини яккаю ягона ҳақиқий динга ишонтиришга ёрдам беради, деб ишонган эканлар.

Камелий Японияда улуғ кун ҳисобланмиш рўзага тайёргарлик кўраркан, кечкурунлари қиш ғамини еб қўйиш мақсадида дарахт илдизларини кавлаб чигирткаларни тутиш учун ўрмонга жўнаркан. У айниқса, битта дарахтдан катта ўлжа оларкан, дарахтнинг новдаларида кўпдан-кўп чигирткалар чириллар, аммо роҳиб қанчалик кўп тутиб кетмасин, эртасига кечкурун келиб қараса, новдаларни яна минглаб чигиртка босиб ётганлигига гувоҳ бўларкан.

Иссиқ кунларнинг бирида Камелий аллақайси қишлоқ деҳқонларига ваъз айтиб ушланиб қолибди ва ярим тунда чигиртка босиб кетадиган дарахт ёнига келибди.

Тўлин ой ўрмон тепасида ўз ёғдусини сочар, дарахтлар худди

ором олаётгандек қилт этмас, чигирткалар ҳам чирилламай қўйган эканлар.

Кемалий тинч ўтказган яна бир кунига Тангрига шукрона айтаётган пайт баногоҳ дарахт шохлари орасидан аёл кишининг:

— Ха-ха-ха! Ҳи-ҳи-ҳи! — деган хушчақчақ кулгиси қулоғига чалинибди. Қандайдир бир руҳ сийрати оппоқ тишларини ярқиратганча эпчиллик билан у шохдан-бу шохга сакрармиш.

“Бу васвасани менга шайтон юборган бўлса керак”, деган ўй ўтибди Камелийнинг миясидан ва одатга кўра ғалати руҳ сийратини санам билан чўқинтирибди. Шайтон ҳам қўрқадиган бу чўқинтиришга кичкина қақилдоқ парво ҳам қилмабди. Чунки роҳибнинг қўл югуртириб чўқиниши унинг кулгисини қистатаётгандек туюлибди. Роҳибнинг бу хатти-ҳаракатидан руҳ баланд овозда кулар экан, Камелийнинг чўқинишини “ёнимга кел” ишорасини қилаяпти деб тушуниб, энг пастдаги бутоққа сакраб тушибди-да, дарахт танасини кучоқлаб олганча, оёғини роҳибнинг боши устида силки-та бошлабди.

Бундан эхонаси чиқиб кетган роҳиб ортига тисланиб, бу ғалати жонзотга тикилиб қарабди. Унинг яшил ёпинчиққа ўралган танаси дарахт барглариغا уйғунлашиб кетганлигидан, фақат оппоқ оёқларию ой шуъласида ярқираб, қийғос очилган гулга ўхшаш малла сочи кўринармиш, холос.

— Кимсан ўзинг? — сўрабди роҳиб ундан.

— Ҳи-ҳи-ҳи!

— Аёлмисан?

Дарахт руҳи бошини сарак-сарак қилибди.

— Бўлмаса кимсан? Исминг нима?

— Дриадаман, шу дарахтнинг руҳиман, — сирини ошкор қилибди малла соч. — Бу беор чигирткалардан дарахтим танасини тозалаб турганинг учун сенга миннатдорчилик билдириш мақсадида ёнингга тушдим.

Дарахт руҳи шу сўзларни айтиб бўлиши биланоқ ўзини роҳибнинг кучоғига отибди-ю, уни маҳкам қучиб, лабларидан иссиқ бўса ола кетибди. Бу лаззатдан Камелий ўзини йўқотиб қўйиб, ўрмон қизини кучоғидан чиқариб юбориш ўрнига уни бағрига янада маҳкам босибди, ҳаётидаги бу ширин дамни узайтirmoқчи бўлиб, шу қўйи тураверибди.

— Кучоғингда ортиқ қололмайман, — дебди Дриада, — бўлмаса дарахтим қурий бошлайди.

У Камелийнинг кучоғидан сирғалиб чиқибди-да, яшил шохга қўниб олибди.

Ўзига келган роҳиб шайтон васвасасига учиб, ваъдасини бузганлигини энди тушуниб етибди-да, руҳи тушганча, кулбаси томон йўл олибди. Энди нима қилса экан-а? Ваъдани бузди-ку!

Тунги салқинда Камелийнинг қони қизиб, бошига огриқ турибди, сўнг аста-аста аслига қайта бошлабди. У ўзига келгач, хотиржам содир бўлган воқеани бир-бир кўз олдидан ўтказибди. У чиндан ҳам ваъдани буздими? Ахир у аёл зотини эмас, дарахт руҳини ўпди-ку, демак, у ҳада этган бўса бу фоний дунёнинг лаззати ҳисобланмайди. Руҳ алвасти ҳам эмас, бўлмаса, у ўқилган дуодан қўрққан бўларди. Муқаддас китобда руҳ билан алоқа қилиш гуноҳ деб ёзилмаган-ку.

Гуноҳга ботмаганман, деб ўйлаган роҳибнинг кўнгли бир оз таскин топиб, ёш йигитлардек енгил қадам ташлаб кета бошлабди, аммо бир оздан сўнг қандайдир ғалати ҳуштак овозини эшитиб қолибди.

Азбаройи қизиқишнинг зўридан Камелий эртаси куни ярим тунда яна кечаги дарахт ёнига келибди.

— Дриада! — деб қичқирибди у дарахт ёнида тўхтаб.

Шу пайт:

— Ха-ха-ха-ха! — деган шўх кулги овози эшитилибди-ю, барглар шитирлаб ўрмон қизи шохдан-шоҳга сакраганча пастга тушибди.

Роҳиб дарахт ёнига кундуз куни келиш учун ҳам баҳона топиб қўйган экан. Дриада пастки шоҳга тушгач, роҳиб хотиржамлик билан сўрабди:

— Айт-чи, дарахтингни чигирткалар безовта қилмаяптими?

— Қандайдир сурбет бир чигиртка дарахтнинг энг тепасига чиқиб олибди, — шикоят қилибди ўрмон қизи. — Агар уни тутиб олганингда борми, сендан жуда миннатдор бўлардим.

Камелий камзулининг этагини белига қистириб олибди-да, эпчиллик билан дарахт тепасига чиқиб кетибди. У ўрмон қизининг кўзига бесўнақай бўлиб кўринмаслик ҳамда ундан ортада қолиб кетмаслик учун шўх қизнинг оёғидан дам-бадам ушлаб-ушлаб оларкан. Ниҳоят, роҳиб чигирткани тутиб олибди, сўнг ўрмон қизи Камелийга миннатдорчилик билдириб, ўпиб қўйибди. Роҳиб ерга тушишни хаёлига ҳам келтирмасмиш, чунки Дриада билан нозик новдаларда бирга чайқалиб, унинг шўх кулгусини эшитиш унга шунчалар ёқиб қолибдики...

Чигирткаларнинг бари қириб ташланган бўлса ҳам, Камелий йўлини қилиб, бир неча бор Дриаданинг бўсаларини тотишга сазовор бўлибди. Энди Камелий Дриададан аввалги тутган чигирткалари учун бўса беришни талаб қила бошлабди, у тутган чигирткалар шунчалар кўп эканки, Камелий то кеч кузгача ўрмон қизининг ёнига қуритилган чигирткаларни олиб келаверибди.

Куз келиши билан кунлар совиб кетибди. Қиш яқинлашиб қолган тунларнинг бирида Дриада Камелийга шундай мурожаат этибди:

— Эртадан бошлаб ёнимга келма. Дарахтим баҳоргача дам олиши керак, у билан бирга мен ҳам дам оламан.

Ўрмон қизининг бу гапи Камелийни гангитиб қўйибди. Уни ҳаётига шодлик олиб кирган Дриадасиз қандай қилиб кунларни, ҳафталарни, ойларни, узоқ тунларни ўтказди? Нозик руҳ Дриада дарахт қавагида совуқда қотиб қолади-ку. Йўқ, қандай бўлмасин, уни қутқариш учун бирон чора ўйлаб топиш керак.

Агар фурсат бўлганида борми, Камелий албатта бирон чора топган бўларди, лекин ҳозир вақт зиқ, нима бўлмасин, бирон-бир йўл топиш даркор эди. У ўрмон гўзалини маҳкам ушлаб олибди-да, уни кенг камзулининг барига яшириб олганча тўғри уйига олиб кетибди. Дриада оғзи берк бўлганлиги сабабли бирон гап айтолмабди. Уйга етиб келгач, роҳиб уни каравотига ўтқазганида, қиз:

— Нима қилиб қўйдинг? Энди дарахтим қуриб қолади... — дебди.

— Қуриса қурийверсин. Нима, ўрмонда дарахт камми? — деб уни юпатибди Камелий.

— Сен тушунмайсан-да, дарахтим қуриб қолса, мен ҳам нобуд бўламан, — қайғурибди Дриада.

— Бу ирим-сиримдан бошқа нарса эмас, ундан ўзим сени асрайман, — дея сўз берибди роҳиб.

Баҳор фасли дарахтлар барг ёза бошлаган пайт Дриада заифлашиб, озиб кетибди.

— Мени дарахтим ёнига олиб бориб қўй! — илтимос қилибди у Камелийдан. Камелий ўрмон ҳавоси зора дардига шифо бўлса, деган умидда дарҳол севгилисининг илтимосини бажо келтирибди.

— Оҳ, шўрим қурибди! — нола қилибди Дриада, Камелий уни дарахтнинг пастки шохига ўтказиб қўйгач: — Дарахтим қуриб қолибди, — дебди.

Камелийнинг кўз олдида Дриада зумда эриб кетибди-ю, дарахт остига сингиб кетибди. Бир дақиқа унинг малла сочлари худди чиройли гул каби ярқ этибди, сўнг у ҳам сўлий бошлабди.

— Дриада, мени ёлғиз ташлаб кетма, бирон сўз дегин! — ёлворибди умидсизликка тушган Камелий. Шу тоб заиф, ингичка овоз эшитилибди:

— Дарахтнинг учи ҳали қуримабди. Ўша еридан бир новдани синдириб ол-да, тезда ерга ўтқазиб қўй.

Камелий ўрмон қизининг айтганини қилиб, қуримаган новдани ерга ўтқазиб, бошига тушган мусибатдан юрак-бағри эзилганча, кулбасига равона бўлибди. Ниҳоят, новдадан бута ўсиб чиқибди-да, тўқ қизил рангда гуллабди.

Орадан неча йиллар ўтгач, роҳиб Япониядан Европага қайтиб келаётган пайт ўзи билан бирга олиб келаётган яккаю ягона нарса-си — гуллаётган бута ўтқазилган тувак бўлибди. Ҳамма бу бутага маҳлиё бўлиб қолибди. Камелий бу бутани Дриада деб атар экан, аммо одамлар бу қийин номни эслаб қололмабдилар-да, роҳибнинг исми билан — “Камелий” деб атай бошлабдилар.

АНОР

Ҳасан исмли бир турк муҳаббат балосини хонадонига киргизмаслик мақсадида ўзича фикр юритиб, қўшнисидан ҳовлисини баланд девор билан ажратиб олишни хаёл қилибди. Чунки унга девордармиён бўлиб юнон Симонид яшар, унинг Артемида исмли гўзал қизи бор экан-да. Ҳасаннинг эса Ҳасиз исмли ўгли вояга етаётган экан.

Ҳасаннинг қўшниси билан олдирган девори жуда ҳам баланд бўлибди. Лекин боғда ўсаётган сарв дарахти девордан ҳам баланд экан.

Кунлардан бир кун Ҳасиз деворнинг ортида арфа чалиб ажойиб қўшиқ куйлаётган ким экан, деб қизиқиб, сарв дарахтининг устига чиққан экан, сочлари зулукдек қоп-қора, гўзал Артемидани кўриб қолибди.

Артемиданинг юнон эканлигини Ҳасиз билар экан, Ҳасизнинг отаси ёшлигиданоқ ўғлида юнонларга нисбатан нафрат ва жирканч ҳислар уйғотишга тинмай ҳаракат қиларкан. Отаси ўғлига қилган панд-насиҳатлари олдида Артемиданинг латофати-ю, ажойиб куйлаши нафратни муҳаббатга, жирканчни эса завққа айлантира олишга қодир эканлигини билмаган экан. Ҳа, унинг юнон қизини севиб қолиши фақат оиласи шаънига эмас, балки халқи шаънига ҳам иснод эди.

Йигит буни билса ҳам эртаси куни яна дарахтнинг тепасига чиқиб, қиздан кўнгил совутадиган бирон-бир иллат топаман, деб ўзини ўзи ишонтирибди. Чунки юнон қизи юзини очиб юради, дуч келган номаҳрамнинг кўзи унга тушади, турк қизи эса юзини чодра билан тўсиб юради, ҳусни жамолини кўриш фақат қайлиғ бўлмиш йигитга насиб этади-ку, деб хаёлидан ўтказибди.

Сарв дарахтининг бўйи кундан-кун ўсиб борар, лекин Ҳасизнинг фикри-зикри фақат Артемидада бўлиб қолганлиги учун буни сезмас экан.

Кунлардан бир куни тонгда Ҳасиз Артемиданинг куйлашини интизорлик билан кутибди, не кўргуликки, қизнинг қўшиғи эшитилмабди. Қасддан қилгандек, қиз кундузиям, тунда ҳам куйламабди. “Артемидага нима бўлди экан-а?” деб Ҳасиз хавотирга туша бошлабди. “Нима учун у боққа чиқмади, нега куйламаяпти?” деган ўй унга тинчлик бермай, тун бўйи мижжа қоқмай ўрнида тўлғаниб чиқибди. У барвақт туриб, чўриларидан бирига қўшнилариининг уйига кириб, Артемиданинг ҳолидан хабар олиб чиқишни тайинлабди. Чўри бор гапни билиб чиқибди: юнон Симонид қизига боққа чиқишни ман этибди, чунки у турк йигити сарв дарахтига чиқиб, қизи Артемидага тикилиб турганлигини ўз кўзи билан кўриб қолган экан.

Ҳасиз ҳам юнонга, ҳам ўзига аччиқ қилиб, алаmidан дарахтни кесиб ташлабди. Симониднинг боғида яна қўшиқ янграй бошлабди.

Кунларлардан бир куни қиз ўзининг исмини дабдурустан эшитиб қолиб, чўчиб тушибди. Девор ортидан:

— Артемида! Ҳой Артемида! Берироқ кел, сенда гапим бор, — деган овоз эшитилибди.

Артемида деворга яқин келган экан, унинг оёқлари остига тош тушибди, девордаги тўйнуқдан бир йигитнинг калласи кўринибди. Йигит ҳали бир сўз айтмаган бўлса ҳам, лекин қиз бу сабза урган мўйловлардан, бароқ қора қошлардан ҳамда тим қора кўзларнинг термулишидан гап нимадалигини дарҳол уқиб олибди.

Лекин барча қизлар бу сўзни айнан ўз қулоқлари билан эшитишни хоҳлаганларидай, Артемида ҳам йигитдан:

— Менга нима демоқчи эдинг? — деб сўрабди.

— Мен сени севаман! — аста шивирлабди Ҳасиз.

— Ахир сен турк бўлсанг, мен юнон бўлсам! — деган сўз билан Артемида йигит қалбида ўт олган алангани ўчирмоқчи бўлибди.

— Юнон ва турк бўлишимиздан қатъи назар иккимиз ҳам инсонмиз-ку. Севгига бунинг нима дахли бор! — хитоб қилибди Ҳасиз.

— Лекин севгини оталармиз тушунмайди-да, — дебди Артемида.

— Дунё оталаримизнинг ҳовлисида анча кенгроқ. Ҳали ёшмиз, билакларимиз бақувват, бизга бу тўрт томони ўралган боғнинг нима кераги бор! — дея севгилисининг қўлидан ушлабди Ҳасиз. Шу ондаёқ Артемидага девор қулагандек, зайтун ҳамда апельсинзорлар, тоғлару денгизлар, буғдойзорлару шаҳар ибодатхоналари ўзи билан Ҳасизни кенг бағрига чорлаётгандек туюлибди.

Бироқ Ҳасан билан Симониднинг дунёқарашлари учун атрофдаги деворнинг қулаши унчалик осон эмасди. Ҳасан турклигича, Симонид эса юнонлигича қолавердилар.

— Мен уйга юнон қизини бошлаб келишинга йўл қўймайман, — дебди Ҳасан ўғлига бақириб.

— Туркка берадиган қизим йўқ, — қичқирибди Симонид ҳам.

— Биз бўлсак, сизларнинг эски удумингизга қаршимиз, қалбимизга қулоқ тутамиз! — қайсарлик билан жавоб беришибди севишганлар оталарига. Улар тўй кунини олдиндан белгилаб олишибди.

“Агар ўғил ўз оиласи ва халқига иснод келтирадиган бўлса, унда бундай ўғилнинг боридан йўғи”, — деган қарорга келибди Ҳасан. Сўнг у маслаҳат солгани Камол деган қария ҳузурига равона бўлибди.

Айтишларича, бу чол юнон оловининг сиридан воқиф экан. Ҳасан Камолга бошига тушган мусибатни оқизмай-томизмай гапириб берибди. У донишманддан оловли олма ясаб беришини илтимос қилибди-да:

— Қолган болаларим ва барча турк йигитларига ибрат бўлсин учун олмани тўй куни ўзбошимчаларнинг оёқлари остига итариб юбораман. Мен туркман, сен ҳам турксан, шунинг учун бизнинг бу олийжаноб ишимиз Тангрига хуш келади, — дебди у донишмандга.

— Ҳай, майли, сен айтгандек бўла қолсин, — жавоб қилибди Камол, лекин Ҳасанни кузатиб келгач, ўйланиб қолибди.

— Йигит билан қизнинг айби нима? Севишганларими! Нега улар ўн гуллари билан бир гуллари очилмай нобуд бўлишлари керак? — донишманд шу фикрни хаёлидан ўтказибди-ю, ёшлиги эсига тушиб кетибди. У ҳам бир замонлари юнон қизга ошиқ бўлиб қолган экан, унинг ҳам отаси севганига ўйланишига қаршилик қилганидан сўнг, бутун умри севган қизи ишқидан ўртаниб азоб-уқубатда ўтган экан. Йўқ, у ёшларнинг бахтига раҳна солмайди. У ёшларга бахт-иқбол олиб келувчи олма ясайди.

Ҳасиз билан Артемидаларнинг тўй бўладиган куни эрталаб Камол буқа қонини иситиб, думалоқ пўстлоқ уруғларидан ҳам солиб қўйибди. Шу йўл билан олма шаклини ясаган донишманд уни Ҳасанга бераркан:

— Мана сенга оловли олма. Эҳтиёт бўл, у ҳали жуда иссиқ. Худонинг хоҳиши бўлади, — дебди.

Ҳасиз билан Артемида никоҳдан ўтиш учун уйдан чиқиб келаётганларида Ҳасан билан Симониднинг уйлари олдида оломон йиғилибди. Уларнинг ортидан оталари қарғаб, сингиллари йиғлаб, ака-укалари эса масҳара қилиб қолишибди.

Оломонни итариб-суриб ёшлар қаршисида Ҳасан пайдо бўлибди-да, севишганларнинг оёқлари остига оловли олмани ташлаб юборибди. Ҳамма даҳшатдан қотиб қолибди, лекин кутилмаганда қандай мўъжиза рўй берибди денг, олма бўлиниб кетибди-ю, ичидан қон оқа бошлабди, пўстлоққа солинган уруғлар ён-атрофга сочилиб кетибди. Ёшлар бу ҳолни кўриб, анг-танг бўлиб қолибдилар, чунки улар оталарининг қарғишларини тақдир тескари томонга бурганлигига шоҳид бўлган эканлар-да. Севишганлар сочилган уруғларни териб олибдилар-да, бегона юртга бош олиб кетибдилар. Етиб келган ерларига улар қонда ювилган уруғларни экиб қўйибдилар. Бу уруғлардан новдалар униб чиқиб, қип-қизил бўлиб гуллабди, сўнг қизил мевалар тугибди.

Юнонлар бу дарахтга бахт дарахти — анор деб ном берибдилар. Шу-шу юнонлар куёв билан келиннинг оёқлари остига анор ташлаши одат бўлиб қолган экан. Бу билан улар келин-куёвларга Ҳасиз билан Артемида каби бахтли ҳаёт кечириб, серфарзанд бўлишни тилар эканлар.

МАГНОЛИЯ

Японияда Кейко исмли бир қиз яшаган экан. Унинг ота-онаси дунёдан барвақт кўз юмибдилар. На отаси, на онаси ўлими олдидан унга бирор нарсани мерос қолдирмабдилар. Шунинг учун ҳам Кейко ёшлик чоғлариданоқ ўзига бир бурда нон топиш ҳаракатига тушиб қолибди.

Бечора қиз қай ҳунар билан тирикчилик ўтказишни билмай,

қоғоздан гул ясаб, кўчада ўткинчиларга пуллай бошлабди. Лекин гул ясаб сотадиган қизлар кўп бўлганлигидан харидорлар қоғоз гулларга кам ҳақ тўларканлар. Бечора Кейко бўйи етган чоғида ҳам бадавлат оиладаги қизлар киядиган шоҳи кимоно сотиб олишга қурби етмас экан.

Кунлардан бир куни тунда, Кейко хонасида қоғоздан гул ясаб ўтирган бир пайтда очиқ деразадан тўтиқуш учиб кирибди. Қушнинг яшил патлари хиралашиб қолган, у қари ва жуда доно бўлиб, худди одамларга ўхшаб гапираркан.

Кейконинг бўйраси устига тушиб турган парданинг четига қўнган тўтиқуш қизга:

— Мени ҳайдама, қизча, сенга бойиб кетиш йўлини ўргатаман, — дебди.

— Оҳ, тўтижон, сени нега ҳайдаб юборай, — маъюсгина кулиб қўйибди Кейко. — Бу ёруғ дунёда гаплашиб, дилимни ёзадиган бирон-бир кишим бўлмаса, бахтимга сен гапиришни билар экансан. Ёнимда қол, мен билан камбағалчиликда бир амаллаб кун кечирарсан, бойликни-ку орзу ҳам қилолмайман, чунки ой билан қуёш қанчалик йироқда бўлса у ҳам мендан шунчалик йироқ.

— Раҳмат сенга, меҳрибон Кейко, — бош ирғаб дебди тўтиқуш. — Ўзимга янги эга танлашдан аввал узоқ вақт гул сотувчиларни кузатдим. Сен ясаган энг чиройли гулингни камбағал бир қизга совға қилганлигингни кўриб қолдим — камбағал қизчанинг қўлида пули йўқ бўлсаям, лекин у касалманд бувисига сенинг гулингни совға қилиб, шод қилмоқчи эди.

— Сени янги эга излашга нима мажбур этди? — сўради Кейко. — Наҳотки, аввалги хўжанг сени ранжитган бўлса?

— У бандаликни бажо келтирди, — дебди тўтиқуш бошини қуйи эгиб. — Хасисликдан ўз бошини ўзи еб кетди.

— Нима, у камбағалмиди? — сўради Кейко.

— Йўқ, аксинча, жуда бой-бадавлат эди, лекин у бойликка тўймади. У олтин деб танасидаги қонининг сўнгги томчисини ҳам аямади.

— Ия, қандай қилиб олтинга қонини алмаштирди, гапингга тушунмадим? — ажабланиб сўрабди Кейко.

— Бўлмаса гапимга қулоқ сол. Хўжайиним сенга ўхшаб қоғоздан гул ясаб сотарди, кунлардан бир куни қандайдир бир сеҳргар шу қоғозгулларга ўзининг қонини пуркаш йўли билан уларни тирик гулга айлантириш йўлини ўргатибди. Ҳақиқий гуллар қанчалик қиммат туриши ўзингга маълум-ку. Хўжайиним тез орада бойиб кетди. Лекин сеҳргар унга қонингни сўнгги томчисини пуркама, деб огоҳлантирган экан. Ўзингдан қолар гап йўқ: хўжайиним қанчалик бойиб кетмасин, булар унга камдек туюлаверарди. Кунлардан бир куни бир муҳожир кимса ундан катта пул эвазига гулларини тирилтириб беришини илтимос қилибди. Хасис хўжайиним бойликдан маҳрум бўлиб қолишдан чўчиб, қонининг сўнгги томчисини ҳам гулга пуркаб, ўлиб кетди. Олтинларини эса бир-бирларидан жудо бўлиб кетган қариндошлари бўлашиб олишди.

— Қандай даҳшат! — қичқариб юборди Кейко. — Сен хўжайинингни нега огоҳлантирмадинг?

— Бундай вақтда кишилар бировнинг маслаҳатига қулоқ соладилар, деб ўйлайсанми? — деди тўтиқуш. — Мен эгамга бу аҳмоқликни қилма деб, худонинг зорини қилдим, биласанми, у менга: “Сенинг донолигинг жонимга тегди!” деб жеркиса бўладими.

— Азизим тўтиқуш, меникида ўз уйингдек яшайвер, менга мас-лаҳатчи бўл, — илтимос қилибди Кейко қушдан. Қизнинг бу гапидан тўтиқушнинг боши осмонга етибди.

Кейко дастлабки тирилтирган гулларини сотиб, дарҳол шоҳи кимоно ҳамда ялтироқ шиппак сотиб олибди. Сўнг сочларини чиройли турмаклаб, чаккасига қизил гул таққанча кўчага чиқибди. Кўзгу ёнига бориб, бир соҳибжамол қизни кўриб қолибди. Кейко унга бош ирғабди, қиз ҳам унга бош ирғабди. Кейко қулган экан, гўзал қиз ҳам табассум қилибди. Кейко бу ўзининг акси эканлигини дарҳол фаҳмлаб:

— Эй, Кейко, кечқурун талабалар балига борсанг қандай бўларкин? — аксига қараб савол берибди қиз, сулув қиз маъқуллаб бош ирғабди.

Кейко кўчага чиқиб, энгил қадам ташлаб, ёшлар оқимига кўшилиб кетаверибди. У ҳаётида илк бор йигитлар билан қизлар капалак мисол энгил учиб, жуфт-жуфт бўлиб рақс тушаётган, ҳаммаёқ шамалоқдек ёритилган катта залга кириб борибди. Йигитлардан бири Кейкони рақсга таклиф этибди. Кейко бўлса шодон кулиб, йигит билан рақс туша кетибди. Кейко билан рақсга тушаётган йигит бошқа йигитларга қараганда хушрўй экан, ўзини қизга Аратуми деб танитибди.

— Кейко, — шивирлабди Аратуми, — сен эндигина очилаётган гулдан ҳам гўзалсан. Айт, қайси саройда яшайсан? Тавба, сендек соҳибжамол қандай қилиб камбағал талабаларнинг балига келиб қолдйкин-а?

Кейко йигитга ўзининг камбағаллигини ва хароб кулбада истиқомат қилишини айтмоқчи бўлибди-ю, лекин сеҳрли санъати ёдига тушиб, тез орада бойиб, ҳашаматли сарой қуриб олишини тасаввур қилибди. Кейко ўзи сезмаган ҳолда йигитга сарой ҳақидаги орзусини ҳақиқат тариқасида тасвирлаб берибди. Қиз гапдан тўхтагач, Аратуми оғир хўрсиниб:

— Афсус, сен жуда бой экансан... Бундай саройга камбағал талабанинг қадам кўйишига йўл бўлсин, мен бўлсам сен билан яна учрашмоқчи эдим, — дебди.

Гишт қолипдан кўчганди, энди Кейко йигитга ҳеч қандай саройи йўқлиги, у фақирона кулбада истиқомат қилиб, қоғоздан гул ясаб тирикчилик ўтказишини айтолмас эди. Қиз ҳам Аратуми билан учрашишни жон-дилдан истарди, шунинг учун ҳам йигитга эртаси куни шаҳар боғига сайр қилиш учун келишга ваъда берибди.

Икки ёш бир-бирларини севиб қолганларида уларга нима керак дейсиз? Улар ўзларини оламда энг бахтли ҳис этишлари учун кўпчиликнинг орасидан бир-бирларини излаб топишлари, бир-бирларининг кўзларига нигорон тикилиб қарашлари ҳамда кўл ушлашиб бирга юришларидан ортиқ бахт борми?

Шундай учрашувлардан бирида Кейко билан Аратуми кўл ушлашган кўйи йўлкадан кетиб борар эканлар, галати ҳодиса рўй берибди — уларнинг лудоқлари ўз-ўзидан бўсага мойиллик билдириб, бирлашиб кетибди.

— Кейко, менинг Кейком! — дея шодон бўса оларди Аратуми, лекин дабдурустдан унинг кайфи бузилибди. — Бу бўсамиз видолашув бўсаси эмасмикан? Отанг мендек камбағал талабага қизини берармиди!

Кейко йиглаб юборибди ва сарой ҳақидаги гапи уйдирма эканлигини, қоғоздан гул ясаб сотишини йигитга айтиб берибди.

Кейко бу гапидан сўнг Аратумининг юзидан қони қочганлиги-

ни сезганида борми, албатта унга сирини айтмаган бўларди!

Қиз уялганидан кўзларини чирт юмиб олибди. Аратуми қизнинг сўзларини эшитгач, ўзини бир амаллаб қўлга олгач, чехраси бир оз ёришибди, чунки у Кейконинг сеҳрли санъати бениҳоя катта бойлик келтиришини тушуниб етганди.

Кичкина Кейко энди кунни кун демай, тунни тун демай меҳнат қила бошлабди. Чунки у жуда кўплаб гулларни тирилтириши керак экан-да, ахир тўйдан кейин яшашлари учун ҳашаматли уй, гиламлару турли безаклар, чинни идиш-товоқлар, ўзига ҳамда эрига янги кийим-бошлар сотиб олишни мақсад қилиб қўйибди.

— Кейко, соғлигингни ўйламай қонингни жуда кўп сарфляяпсан-а? — дебди бир куни кечқурун тўтиқуш унга.

— Оҳ, доно, меҳрибон дўстим! — дея Кейко қушнинг бошини силаб қўйибди. — Қачон Аратуми ўқишини тугатса, унинг маоши рўзгор тебратишимизга етади, худо хоҳласа ўша кун насиб этса, мен дам оламан.

Буни қарангки, улар турмуш қуриб, янги уйга кўчиб ўтганларида Аратуми дорилфунундаги ўқишини ташлабди — энди ўқиш уни қизиқтирмай қўйганди, у хотинига шундай деб баҳона қилибди:

— Жоним Кейко, сен гуллар ясаётганингда нозик бармоқларингнинг чаққон ва чиройли ҳаракат қилишини томоша қилишни жуда яхши кўраман, — хушомад қила бошлабди у хотинига, лақма Кейко бўлса эрининг бу гапидан терисига сизмай қувониб кетибди.

Орадан бир неча йиллар ўтгач, улар истиқомат қилаётган уй Аратумининг кўзига ҳаддан зиёд кўримсиз бўлиб кўрина бошлабди.

— Дорилфунундаги ҳамма ўртоқларим мендан кўра бадавлат яшайдилар, — дебди у хотинига. — Бундай яшашдан уялаяпман.

Энди Кейко аввалгидан ҳам чаққонроқ ҳаракат қила бошлабди. Ҳашаматли уй сотиб олиш учун етадиган пул топишга киришибди. Кечқурунлари Кейко жонлантирилган гул сотаётганида Аратуми қаҳвахонада гейшалар билан вақтичоғлик қиларди. Уйда бир ўзи нима ҳам қиларди дейсиз?

— Оҳ, Кейко, Кейко, — бекаси уйга ҳолдан тойиб қайтиб келгач, яна ишга ўтираётганини кўрган тўтиқуш таъна билан бошини чайқарди.

Бечора Кейконинг меҳнати орқасидан сотиб олган уйлари қулай ва ҳашаматли бўлса-да, лекин орадан бир неча йил ўтгач, бу уй Аратумининг кўзига яна хунук кўрина бошлабди. Энди унинг кўнгли саройда яшашни тусаб қолганди. Кейко эрининг бу орзусини эшитиб, унга таъна аралаш қарабди. Эри бўлса уни яна авраш йўлига ўтиб:

— Ўзинг менга ҳашаматли сарой ваъда қилгандинг, нега энди таъна билан қараяпсан, — дебди сурбетлик билан.

Бечора Кейко ўзини эрининг олдида айбдор ҳис этибди, чунки у Аратумини жонидан ортиқ севар экан-да.

— Бир оз сабр қилиб тур, ҳали саройимиз ҳам бўлиб қолар, — ваъда қилибди у эрига. Энди бечора Кейконинг дам олиш дақиқалари янада камайибди.

— Кейко, эҳтиёт бўл, — деб огоҳлантирибди тўтиқуш бекасини. — Рангинг кундан-кунга оқариб кетяпти, қонинг жуда оз қолди.

— Оҳ, меҳрибон дўстгинам-а, тез орада ҳақиқий саройимиз бўлади, ана шунда мен қироличадек ҳаёт кечираман, — дебди Кейко тўтиқушга жавобан.

Ёш гулчи Кейконинг шуҳрати етти иқлимга ёйилибди. Кейко-

нинг гулларини харид қилиш мақсадида гулларнинг қадрига етувчи Магнол исмли бир ишқибоз Франциядан Японияга келибди. Магнол жонлантирилган гулларнинг ўзи билан қаноатланмай, балки уларни илдизлари билан тирилтириб беришини сўраб, Кейкога катта пул ваъда қилибди. Бу гуллар турли хил: оқ, қизил, сариқ ва пушти ранг-да бўлсин, дебди.

Кейко харидорига турли-туман гулни сотиб бўлган экан, бу савар қизил гулни тупи билан жонлантириб бериши шарт эди. Бечора Кейконинг қони камайиб кетганидан бармоғидан қон чиқариб гулнинг илдизига пуркашга ҳам ҳоли келмай қолибди.

— Кейко, ҳой Кейко! — бекасига ачиниб қичқирибди тўтиқуш. — Қонингни сўнгги томчисини пуркама! Ақлингни йиғ!

— Насихатларинг жуда жонга тегди, мияси айниган қуш, донолигингни пеш қилиб валдирайверасанми, — жаҳл билан тўтиқушга ташланибди Аратуми ва уни қанотидан ушлаб, бошқа хонага улоқтириб юборибди.

— Аратуми, жонгинам, атиги бир томчи қоним қолди, — дея ёлворибди Кейко эрининг кўзларига тикилиб.

— Менга қизил гул, айнан қизил гул керак, — ҳаяжонланиб тушунтирибди харидор Магнол. — Қанча десангиз пулни аямайман, фақат менга айнан қизил гулни тирилтириб берсангиз бўлгани.

— Кейко, бу пулларни олгач, биз қанчалик бойиб кетишимизни бир кўз олдинга келтиргин-а? — дебди Аратуми ҳолдан тойган хотинининг елкасидан ушлаб силкитаркан. — Тушуняпсанми, ахир ўзимизнинг саройимиз бўлади! Сен менга ваъда қилган сарой-чи, ана унда даври даврон сурамиз!

Кейко бор кучини жамлаб, бармоғига игна санчибди, сўнгги қон томчисини сиқиб чиқариб, қизил гулнинг илдизига пуркабди-ю, жон берибди.

Аратуми янги сарой қуриб, бошқа қизга уйланибди. Магнол эса тирилган гулларни Францияга олиб кетибди, уни ўз номи билан Магнолия деб атабди. Кейко-чи? Кейко ҳақида фақат хотира қолибди, холос.

ОРХИДЕЯ

Олис-олисларда, иссиқ бир мамлакатда ну-аруаки деб аталувчи қабила яшар экан. Қуёш азбаройи қаттиқ қиздирганидан у ерда яшовчиларнинг терисини куйдириб юборган экан. Уларнинг баданлари қизғиш рангда бўлиб, қоп-қора сочлари эса кўмирдек ялтираркан. Ну-аруаки қабиласи бошқа қабилаларга қараганда бахтли экан, чунки уларнинг тилла тухум туғадиган Орхис исмли қушлари бор экан. Қуш дарахт қавагига олтин тухум қўйганидан сўнг, қабила бошлиғи Нато Мажин уни ўз қўли билан бошқа дарахтга олиб қўяр экан. Бу воқеа худди бир катта байрам каби тантана билан нишонланаркан. Ўспиринлар қушнинг патлари билан безаниб олиб, юзларига турли хил бўёқ суриб, ғалаба рақсига тушар эканлар.

Қабила бошлигининг қизлари галма-галдан дарахт шохларида қуш уясини бургутлардан қўриқлаб ўтирарканлар. Қишлоқнинг ҳар бир бурчагида бошқа қабила жангчилари ну-аруаки қабиласининг бу хазинасини ўғирлаб кетмаслиги учун жуссасидан куч-қувват ёғилиб турадиган бақувват йигитлар ўқдонда заҳарланган ўқлари билан қўриқлашда давом этарканлар.

Олтин тухумлардан моҳир усталар билагузук, зирак ва турли хил тақинчоқлар ясар эканлар. Олтин тухумларнинг сони тобора кўпайгандан-кўпайиб борибди. Қабила бошлиғи эса уларни бошқа қабилалардан тери ва гўштга алмаштириб ола бошлабди.

Ну-аруаки қабиласининг эркаклари тез-тез овга чиқиб турар, уларнинг хотинлари, қизлари эса бу вақтда ажойиб гулдор чойшаблар тикар, сават тўқир, мевалар териб қўйишар экан.

Бир куни эркаклар ҳаяжонга тушган ҳолда қайтиб келибдилар. Улар қандайдир бошқа бир қабила овчиларини учратган эканлар, ўшалар денгиз қирғоғига баҳайбат қайиқлар келиб тўхтаганлигини ва бу қайиқлардан ғалати танли ва калта сочли одамлар тушаётганлигини сўзлаб берибди. Оқ танлилар олтинга жуда ўч эканлар. Улар одамларни кўзга кўринмас оловли ўқ билан отиб, қулоқларидан зирақларини, қўл-оёқларидан билагузуқларини ечиб ола бошлабдилар. Улар маҳаллий аҳолидан олтинларни қаердан олаётганликларини суриштира кетибдилар.

Ну-аруакиликлар олтинларни қаердан олаётганликларини билиш учун ғалати танли одамлар ҳийла ишлатибдилар, улар бу ҳийлани билганларида борми, уйларига бегона кимсани киритмаган бўлардилар. Бироқ улар соддалик қилиб қишлоқларида ярадор бўлиб ётган овчини кўтариб кулбаларига олиб келибдилар. Овчининг гапига қараганда айиқ унинг оёғини ғажиб ташлабди. Қабила бошлиғи аёлларга ярадорга кўз-қулоқ бўлиб туришни буюрибди. Эркаклар яна овга жўнабдилар.

Бегона кишини аёллар Оқсоқ Айиқ деб атай бошлабдилар. У аёлларнинг тақиб олган тақинчоқларига ҳаваси келиб, зирақлару билагузуқларга тиллани қаердан олаётганликларини сўраб-суриштира кетибди. Аммо аёллар эркаклар олтинни қаердан олишини билмай-миз, дея кулиб қўйибдилар, холос.

Вақт ўтиши билан Оқсоқ Айиқ қабила бошлиғининг Зинтказвин исмли катта қизи билан дўстлашиб олибди-да, шу қабилада қолиб, унга уйланмоқчилигини айтибди.

Зинтказвин, отамнинг розилигини олиш учун уни кутиш керак, дебди.

Оқсоқ Айиқ Зинтказвиндан, нима учун сен, сингилларинг баъзи-баъзида ўрмонга кириб кетиб ғойиб бўласизлар, у ерда нима қиласизлар, деб сўраб-суриштирибди. Ўзини Оқсоқ Айиқнинг қайлиғи деб ҳисоблай бошлаган қабила бошлиғининг қизи уйига ярадор бегона кимсани олиб келиб хато қилганидан ҳам чатоқ хатога йўл қўйибди.

Бечора Зинтказвин бу одамнинг қабихлигини, уйланаман деб, алдаётганини туш кўрибди дейсизми? Деярли соғайиб кетган Оқсоқ Айиқ куёв бўлиб уларнинг қабиласида қолса, улар орасида уни қандай катта бахтсизлик кутаётганини наҳотки у тушунмаса. Зинтказвин севгилиси оқ танлиларга бир бочка ичимликка сотилиб, ну-аруакилар сирини билиб беришни ваъда қилганлигини қаерданам билсин?

Шундай қилиб, Зинтказвин ва унинг сингиллари тилла тухум туғадиган қушни галма-галдан дарахтда ўтириб қўриқлашларини билиб олибди. Оқсоқ Айиқ сирдан воқиф бўлгач, олиб келган ичимликдан соқчиларга ичириб қўйибди. Ниҳоят, у шоҳида гўзал қиз ўтирган дарахтни излаб топиш кераклигини оқ танлиларга етказишга ошиқибди.

Оқсоқ Айиқ энг баланд дарахт устида Ота Кте исмли соқчи ат-

рофни кузатиб ўтиришидан бехабар экан. Соқчи Оқсоқ Айиқ қаби-
лаларига оқ танлиларни бошлаб келаётганлигини кўриб қолибди.
Ота Кте хатарли хавф ва сотқинлик ҳақида қабиладошларини огоҳ-
лантириб, хабар бера бошлабди.

— Оҳ, бошимизга мусибат тушди, нима учун у ярамасга қуши-
мизнинг сирини айтиб қўйдим! — қайғу билан хитоб қилди Зинт-
казвин. — Шунинг учун ҳам мендан ўрмонга нима учун бориши-
мизни тинмай сўраб-суриштирган экан-да. Ҳой афсунгар, айт, қан-
дай қилиб олтин қушимизни сақлаб қолиш мумкин? — мурожаат
қилибди у афсунгар ёнига югуриб бориб.

— Ҳозирланинглар! — хитоб қитлибди афсунгар.

Ҳамма аёллару қизлар бир ерга тўпланибдилар-да:

— Тайёрмиз! — деб жавоб қайтарибдилар.

— Қизлар, тезда дарахтга чиқиб, шохларга ўтириб олинглар! Шун-
да оқ танлилар қушнинг уяси қайси дарахтда эканлигини билолмай
доғда қоладилар. Улар уяни қидираётган пайтларида Тасанке Утке
овчилар ёнига югуриб бориб оқ танлиларнинг адабини беради.

Тасанке Утке қабила эркаклари ов қилаётган ерга яшин тезлиги-
да югуриб бориб хабар берибди-ю, дарҳол қизлар дарахт танасига
чирмашганларича эпчиллик билан унинг устига чиқаётган ерга қай-
тиб келибди.

Оқсоқ Айиқ оқ танлиларни ўрмонга бошлаб киришга улгурган
экан, бироқ не кўз билан кўрсинки, ҳамма дарахтда қизлар ўтир-
ганмиш, у оқ танлиларга қайси дарахтни кўрсатишни билолмай,
ўзини йўқотиб қўйибди. Фазабланган оқ танлилар қизларга қарата
кўзга кўринмайдиган ўқларини ота бошлабдилар. Лекин матонатли
қизлар ҳатто жон бераётган пайтларида ҳам дарахт танасини кучоқ-
лаб тураверибдилар.

Қабила эркаклари воқеа рўй берган жойга югуриб келибдилар,
аммо кеч бўлганди. Қабила гуллари — уларнинг гўзал қизлари ҳалок
бўлган эдилар.

Афсунгар кўлларини кўтарганча қизларнинг исмларини, улар-
нинг фазилатларини бирма-бир айтиб, шундай фарёд кўтарарди:

— Сизлар жасорат кўрсатиб қабиламыз хазинасини ҳимоя қил-
дингиз, шунинг учун ҳам энг юксак мукофотга сазоворсизлар. Қал-
бингиз ажойиб хуш бўй таратувчи гулларга айлансин-да, шу дарахт-
ларда барқ уриб очилаверсин. Бу гуллар сизлар қандай қилиб олтин
қушни қутқариб қолганлигингизни авлод-аждодимизга сўзлаб бер-
синлар.

Ну-аруаки қабиласи қизларининг қони тўкилган дарахтда жуда
гўзал, турфа хил гуллар очиладиган бўлибди, уларни орхидея гули
деб атай бошлабдилар.

*Рус тилидан
Назира ЖҰРАЕВА
таржимаси.*

Бугунги адабиётда эстетик идеал ва қахрамон муаммоси

(Профессорлар Умарали Норматов ва
Ҳамидулла Болтабоев суҳбати)

Умарали НОРМАТОВ: Бугунги адабиётнинг қахрамони қандай бўлиши керак? Ёки идеал қахрамон муаммоси назарий жиҳатдан эскирдими? Бу ҳолатнинг адабий танқидчиликдаги талқини-чи? Бу хил жумбоқлар ҳамкасбларимиз қатори мени ҳам кўпдан бери ўйга толдиради. Масаланинг тарихи, назарияси билан қизиқиб юрганимда буюк шотланд тарихчи олими Томас Карлейлнинг "Қахрамонлар, қахрамонларга эҳтиром ва тарихдаги қахрамонлик" номли 2008 йили чоп этилган китоби кўлимга тушиб қолди. 600 саҳифадан ортиқ бу китобни кўлдан қўймай ўқиб чиқдим. 86 йил умр кўрган XIX асрнинг бу буюк алломасини замондошлари авлиё деб атаганлар. Чарлз Диккенс унинг "Француз инқилоби" асарини "Инжил" билан бирга ёнида олиб юрган, И.Гёте ва Л.Толстой бу сиймонинг ақл-заковатига қойил қолганлар, Уолт Уитмен эса XIX асрни Карлейлсиз англаш мумкин эмас, деган хулосага келган... Алломанинг мазкур китобига жаҳон тарихида шахснинг роли масаласига оид асарлари жамланган. Китоб жаҳон тарихи — бошдан-оёқ буюк шахслар-қахрамонлар таржимаи ҳолидан иборат. Муаллифнинг фикрича, қахрамонлар замонасига қараб маъбудлар, пайгамбарлар, диний ва дунёвий уламолар, шоир-адиблар, шоҳлар, ҳукмдорлар бўлишидан қатъи назар, улар ҳақиқатни одамларга етказиш, оммани ўз ортидан эргаштириш учун юборилган шахслардир. Уларнинг вазифаси ҳаммани шундай бўлиб келган. Улар мавжуд ҳақиқат бағридаги муқаддас сирларни бошқалардан кўра кучлироқ ҳис этадиган, уларни бизга кашф этиб беришга қодир сиймолардир. Муаллиф бунинг далил-исботи сифатида мажусийлик давридаги маъбудлар, сўнг Муҳаммад пайгамбар, руҳоний уламолар, машҳур давлат арбобларининг тарих олдидаги буюк хизматлари ҳақида мароқ билан ҳикоя қилади. Муҳими, буюк ижодкор-шоир, адиблар, масалан, Данте ва Шекспир хизматларини пайгамбарлар хизмати билан тенг кўрсатади. Кейинги асрлар устида гап кетганда, Вольтер, Дидро, Мирабо, Роберт Бёрнс, Вальтер Скоттнинг тарихий хизматлари батафсил ёритилди...

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Сиз тилга олган муаммолар ҳам назарий жиҳатдан, ҳам ижодий амалиёт нуқтаи назаридан доимо долзарблигини йўқотмай келган. Жаҳон тарихи бугунги кунда давлатчилик тарихи, фуқаролик тарихи, муқаддас (ислом) тарихи, маданий тарих, фан тарихи ва бошқа таснифларда қабул қилинаётганига қарамай, тарих қахрамонлар жасорати билан юзага келади. "Тарихни авом эмас, қахрамонлар яратади" деган фикрларга ўтган асрларда шубҳа билан қараб келганимиз туфайли ҳам бугун бу кўҳна муаммонинг адабий-назарий талқинида янгилашишга эҳтиёж туғилмоқда. Томас Карлейл китобида келтирилган "жаҳон тарихи — бошдан-оёқ буюк шахслар — қахрамонлар таржимаи ҳолдан иборат: қахрамонлар замонасига қараб худодлар, пайгамбарлар, диний ва дунёвий уламолар, шоир-адиблар, шоҳ, ҳукмдорлар..." деган қараш гарчи Европада XIX асрда тан олинган бўлса-да, Шарқ бу қарашни қадимдан ўз назарияларига йўғдирган, исломиятда эса у мусулмонлик ва жаҳон тарихига бағишланган асарларнинг қатига сингдирилган эди. "Тарихи Табарий" (X аср), "Тарихи Жувайний" (XIII аср) кабилардан

тортиб "Тарихи Муҳаммадий" (Алихонтўра Соғуний, (XX аср)гача аввал Яратганнинг номи ва қудрати зикр қилинади, сўнгра яралмишлар: дунё (космогония ва наботот), махлуқот (жонзодлар ва уларнинг энг олийси — инсон), пайгамбарлар, донишмандлар, ҳукмдорлар ва уларнинг давридаги фуқаролик тарихлари изчил тартиб билан келади. Биргина ҳазрат Навоийнинг ўзи "Зубдату-т-таворих" ("Тарихларнинг сараси") деб атаган яхлит тарихни биз шўролар даврида иккита асарга айлантирганимиз етмаганидай, "Тарихи мулуки Ажам"ни, яъни ҳукмдорлар тарихини "Тарихи анбиё ва ҳукамо" (Пайгамбарлар ва донишмандлар тарихи)дан аввал қўйиб нашр этганимиз тарихдаги қаҳрамон ролига нотўғри қарашнинг яққол намунаси. Ҳолбуки, ҳазрат Навоий сара тарихлар яратишнинг мумтоз намунасини бериш баробарида аввал Оллоҳнинг қудрати (Корлейл талқинидагидай, "ҳудолар тарихи" эмас), сўнгра Соҳиби қудратнинг ҳосилалари ҳисобланган воқелик ҳамда унинг асосий қаҳрамони бўлган инсоният тарихи пайгамбарлар, донишмандлар ва ҳукмдорлар даври тарихлари сифатида тасниф этилгани ислом тарихчиларининг жамиятга ва унинг қаҳрамонларига ёндашувда нечоғлик тўғри йўл тутганлари намунаси. "Олимлар Пайгамбар (с.а.в.)нинг ворисларидирлар" ҳадиси шарифига амал қилган ҳолда, ҳакимлар, валийлар, уламолар каби улугларни пайгамбарлик тарихининг давомчилари сифатида ана шу китобида келтириш билан қаноат ҳосил қилмай, кейинроқ сўфийлар тарихига бағишланган "Насойиму-л-муҳаббат", адиблар таснифотида аталган "Мажолис-ун-нафоис" сингари тазира типидagi асарлар ёзгани тасодифий эмас. Буларнинг ҳаммаси яхлит бир тизим сифатида Сиз айтган қаҳрамонлик тарихининг илдиэларига шохидлик берувчи манбалардир.

Томас Карлейл талқинининг сўнгида ҳам "улар бизлар яшайдиган заминга асл ҳақиқатни одамларга тушунарлироқ қилиб етказиш, уларни ўз ортидан эргаштириш учун юборилган шахслардир" деган илова бор. Демак, бу насроний олими ҳам умуминсоният тажрибасидан келиб чиққан ҳолда тарихдаги қаҳрамонларни "ўзига эргаштирувчи шахслар" эканини таъкидламоқда. Шундай экан, бу ўзига хос китоб мутолаасига киришганда ҳам мусулмонлик тарихидаги илмий-маърифий анъанани унутмаган ҳолда ёндашиш жоиз. Мен Т.Карлейл китобини (Сизнинг тавсиянгиз билан, албатта) мутолаа қилганда Мавлоно Румий фалсафасидаги Бир кўпдан кўра кўпдир деган қоида доимо кўз ўнгимда турди. Чунки айрим алоҳида қаҳрамонлар (мавлвийлар бунини Пайгамбаримиз с.а.в.га нисбатан қўлайдилар) ҳам гарчи ўзлари оз бўлсалар-да, кўпчиликни ўзига эргаштира оладиган, гарчи бирликда бўлсалар-да, кўпчиликнинг одатий ишларидан улугворроқ фаолиятга қодир бўлганлар. Лекин Т.Карлейл гарчи қаҳрамонлик тарихига ёки тарихдаги қаҳрамонларга қудратли тимсоллар сифатида ёндашганда ҳам Муҳаммад Пайгамбар (с.а.в.) ва муқаддас ислом тарихига муносабатда тарафкашликка йўл қўяди...

Умарали НОРМАТОВ: Тўғри, олимнинг Муҳаммад пайгамбаримиз ҳақидаги талқинларида муайян тарафкашлик, бир қатор зиддиятли, бирёқлама мулоҳазалар мавжуд. Аммо ўзга, насроний дини кишисининг, бир умр насронийлик этиқодига содиқ қолган овруполик улкан олимнинг юзлаб пайгамбарлар орасидан айни Муҳаммад пайгамбарни мислсиз қаҳрамон тарзида намуна қилиб олиши, пайгамбаримизнинг башарият олдидаги, илоҳий ҳақиқатни одамларга етказиш, жаҳолат ботқоғида ётган миллионлаб гумроҳлар онгида бурилиш ясаш бобидаги беқиёс хизматларини зўр эҳтиром, пафос билан ёритиб берганлиги ўқувчини лол қолдиради.

Табиийки, чин қаҳрамон дейишга лойиқ буюк сиймолар устида гап кетганда, олим, асосан, Оврўпа тарихи билан чекланади. Асарни ўқий туриб, фикру хаёлим ўзимизнинг, яъни Марказий Осиёнинг кейинги минг йиллик тарихи, аниқроғи, ўзлари тарих яратган Имом Бухорий, Термизий, Хожа Аҳрор, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Фарғоний, Марғиноний, Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби даҳолар сиймоси бирин-кетин кўз олдимда гавдаланади. Дил-дилдан қувонасан киши, уламолик, авлиёлик, диний ва дунёвий илм, шоирлик, давлат арбоби, саркардалик бобида ҳам "Қаҳрамонлар" китобида қаламга олинган сиймолар-

дан ҳеч қолишмайдиган жаҳонга таниқли буюк сиймолар ўзимизда ҳам бор! Буюк турк элини якқалам қилишдек улуг муддаони ёшлигидаёқ қалбига жо этиб, шу улуг мақсадни аъло даражада адо этишга эришган ҳазрат Навоийнинг хизматлари Данте, Шекспир хизматидан камми?! Ҳазрат Навоийга Президентимиз томонидан "авлиёлар авлиёси... шоирлар султони" дея берилган юксак баҳога шак келтирадиган бирор кимса топилмас керак.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Менимча, "камми?" дейиш ўрнига "улугроқ" деб айтиш керакмикин?! Зеро, "Қаҳрамонлар" китобида қаламга олинган сиймолардан қолишмайдиган эмас, балки ўша "жаҳонга таниқли буюк сиймолар"га илмий, маърифий ва адабий таълим берган (Сиз "ўзимизда ҳам бор!" деган) маънавиятимиз даргалари тарих қаҳрамонлари ҳамдир. Таассуфки, буларнинг инсоният ва тарих олдидаги буюк қаҳрамонликлари Павлик Морозов ёки А.Матросов сингари сохта қаҳрамонларчалик қадрланмади. Ҳазрат Навоий номи билан боғлиқ "Евроосиёга устозлик қилган сиймолар: Алишер Навоий таваллудининг 570 йиллиги" мавзuida махсус халқаро симпозиум ўтказилгани Сиз айтган гоёларнинг амалиётдаги тасидиғидир.

Карлейл қаҳрамонларига келсак, бугунги кунда Гёте ва Толстойнинг қарашларига Муҳаммад Пайгамбар (с.а.в.) ҳадислари, Ҳегел фалсафасига Румий қарашлари, Оврўпа табобат илмига Абу Али ибн Сино "Қонун"и, Коперник назариясига Мирзо Улугбек кашфиёти, Колумб яратигига Беруний гипотезалари асос бўлган жаҳон илм аҳлига маълум. Фақат уни баъзи европацентристлари янши билмайди, тўғрироғи, биланлари ҳолда тан олгилари келмайди. Гуё бу Европанинг қаҳрамон материк сифатида ном қозонишига ҳалақит бериши мумкиндай. Ҳолбуки, XX аср бошларидаёқ "дунё тамаддунининг маркази планетанинг марказидан икки четига кўчди" (Америка ва Япония назарда тутилади) деган қараш Европани тамаддун маркази деб билувчиларга етарли огоҳлантириш бўлган эди. Бироқ жаҳон тамаддуни (шумер маданияти) ва эътиқоди (ҳар уч дунёвий дин маскани)нинг маркази сифатида Осийнинг белгиланиши янги минг йиллик бўсағасида қарашлар холислашиб бораётганидан дарак беради. Бироқ Фарба яратилган ҳар қандай адабий кашфиётларга муносабатда ҳам улар тафаккуримизни янги билимлар ҳисобига бойитиши мумкинлиги билан бирга бизнинг миллий менталитетимизга мос келиши, мафкурамизни бир тарафлама гоёлар билан банд қилиб қўймаптими, деган андиша билан ёндашиш зарурга ўхшайди.

Умарали НОРМАТОВ: Ҳамидулла, тарихий ҳақиқатга ёндашув бобида жиддий муаммолар устида сўзлаётирсиз. Модомики, суҳбатимиз бугунги адабий жараён, унинг қаҳрамони устида кетаётган экан, асл муддаога ўта қолайлик. Қизиқ, мен Сизни шунга даъват этаётirmanу, бари бир тарихни эсламай бугунги жараёнлар моҳиятини англаш маҳол эканини тушуниб турибман. Миллий адабиётимизнинг бугунги қаҳрамони устидаги баҳсимизни ҳам бу борадаги яқин тарих сабоқларини эсламай туриб давом эттириш маҳол.

Миллий адабиётимизнинг кейинги юз йиллик тараққиёти гоёт мураккаб, зиддиятли ва айни пайтда, хийла самарали изланишлар оғушида тараққий этди. XIX аср охири — XX аср бошларидаги миллат онгида юз берган уйғонишлар, ўзликни англаш ҳодисаси бевосита сўз санъатидаги янги жараёнлар билан боғлиқ ҳолда содир бўлди; бу даврга келиб миллий сўз санъатимиз шитоб билан замонавий жаҳон адабиёти ўзанлари томон юз буриб, янги адабий оқим, жанрлар юзага кела бошлади. Қисқа фурсат ичида бирин-кетин Европа, бинобарин, жаҳон адабиётдаги етук намуналар билан бўйлаша оладиган асарларнинг пайдо бўлиши — булар Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби янги давр адабиётимиз даргаларининг мислсиз шижоати самарасидир. Кишини ҳайратга соладиган яна бир жиҳат шуки, бир асрлик янги ўзбек адабиётининг 70 йили шўро истибдоди, мафкуравий, адабий сиёсат тазйиқи, босими остида кечди. Бу ҳол ижодкорлар тақдирида нохуш асоратлар қолдирди. Қатағон довули бу уч буюк адабий сиймони айни кучга тўлган пайтда ўз домига тортиб, маъв этди. Уларнинг тирик қолган издошлари учун ҳам осон бўлган эмас. Шунга қарамай, турли авлодга мансуб истеъдод соҳиблари миллат, тарих олдидаги зиммага юкланган буюк миссияни шараф билан адо этишга мушарраф бўлдилар. Энг муҳими, миллатнинг ўзлигини ўзига англантиш, ўз шаъни, эрки,

озодлиги йўлида курашга ундаш улар фаолияти, ижодининг асосий моҳияти, пафосига айланди. 20-йиллар аввалида шоирнинг инсонлик шаъни топталган юртдошларига қарата:

*Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсен;
Кишан кийма, бўйин эзма
Ки, сен ҳам ҳур тугилгонсен!.*

дея ҳайқириши чиндан-да мислсиз шижоат, қаҳрамонлик эди.

130 йил давом этган мустамлака балосидан халос бўлишда, истиқлолга эришувимизда шижоатли адибларимизнинг хизматлари беқиёсдир. Қодирий, Чўлпон, Фитратнинг истиқлолимизнинг бирин-кетин "Буюк хизматлари учун" орденлари, "Ўзбекистон Қаҳрамони" унвони билан тақдирланиши бежиз эмас.

Ҳамидулла! Мен Карлейл китобидаги қаҳрамон унвонига лойиқ қўрилган адиблар қисматини ўзимиздаги XX аср бўруну бўҳронлари шароитида яшаб, қизгин фаолият кўрсатиб ижод этган адибларимиз фаолияти билан хаёлан қиёс қилатуриб, ватандошларимиз шижоатига қойил қоламан. Айни пайтда, бир ҳолатдан мутлақо кўнглим тўлмайди. Ўзимизда Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода ҳақида ёзилган асарларни эслаб кўринг-а! Устоз Озод Шарофиддиновнинг "Чўлпонни англаш" бадиасини мустасно этганда, уларнинг аксариятида Карлейлга хос ўқувчини ҳайратлар оғушига олиб, ларзага соладиган жўшқин қаҳрамонона руҳ — пафос етишмайди. Шаҳсан ўзимнинг Қодирий, Қаҳҳор ҳақидаги асарларим ҳам бундан мустасно эмас. Ҳолбуки, бу алломаларнинг Карлейл қаламга олган адиблар яшаб ўтган даврлардагига қараганда мушкулроқ, чигалроқ вазиятлардаги шижоатлари ҳар қанча ардоққа лойиқ, бу улар ҳақида юксакроқ пардаларда сўзлаш, қалам тебратиш имконини, ҳуқуқини беради. Ҳатто шу пайтга қадар ҳазрат Навоийнинг беқиёс ижодий шижоати ҳақида завқ-шавқ ила қўлдан қўймай ўқийдиган китоб яратилгани йўқ бизда.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Карлейл қаҳрамон шоир сифатида Данте ва Шекспирни, қаҳрамон ёзувчи деб, Жонсон, Руссо ва Бёрнсни назарда тутган ва бу номларни сарлавҳага чиқарган. Биз миллий адабиётимиз вакилларида юзлаб улуг адибларни, жадидчилик ва XX аср адабиётининг яна ундан ҳам кўпроқ намояндаларини келтиришимиз мумкин. Лекин гап санокда эмас. Қаҳрамон адиб бўлиш сабабларини Сиз юқорида айтдингиз. Биз Маҳмуд Кошғарийдан тортиб Фитратгача кечган сал кам минг йиллик тарихнинг қаҳрамонлари сифатида уларни таниймиз. Бироқ гап адабий қаҳрамон хусусида кетар экан, Сиз номларини тилга олган буюк адиблардан қай бири ўзининг ҳаётдаги қаҳрамонликлари даражасида адабий қаҳрамонга айлана олди, деган савол адабиётшуносларни ўйлантириши керак. Сир эмас, биз Ойбекнинг Навоийсини, Шайхзода ва Одил Ёқубовнинг Улуғбегини, П.Қодировнинг Бобурини шундай адабий қаҳрамонлардан деб билайлик. Лекин қолганлари-чи? Ҳатто Ойбек домла ёки Шайхзода, Одил ака ҳаёт бўлганларида Навоий ва Улуғбекни бугун ўзгачароқ талқин этишлари тайин эди, деган андиша ҳар биримизда бор. Раҳматли Пиримқул аканинг вафотидан олдин Бобур ва бобурийлар ҳақида ёзилаётган ва таржима қилинаётган илмий асарларни кузатиб, "мен бугун Бобурни, Ҳумоюн ва Акбарни бошқа ёзган бўлардим" деган армонига ўзингиз гувоҳ бўлгансиз. Фитрат, Қодирий ва Чўлпоннинг буюк жасоратлари ҳақидаги (илмий ишлар, эссе ва очерклар ўз йўлига) қайси бадиий баркамол романи бугун ўқувчиларга тавсия қила оламиз. Шундай экан, менимча, йўқ, лекин ёзилиши керак бўлган асарлардан кўра кўпроқ суҳбатни бор, нашр этилган асарларга қаратсак тўғрироқ бўлар эди.

Умарали НОРМАТОВ: Ҳа, энди бевосита асосий мавзу — бугунги адабиётда қаҳрамон муаммосига қайтсак бўлар. Бугунги адабий жараён деганда, мен уни уч босқичга бўлиб таърифлаш мумкин, деб ҳисоблайман: биринчиси, истиқлол арафаси, истиқлолнинг илк босқичи даври. Бу мустабид тузумнинг инқирози энг олий чўққисига кўтарилган, ниҳоят, бу инқироз тузумнинг ҳалокатига олиб келган давр. Қарангки, мана шу ижтимоий жараён, аввало,

хушёр адиблар руҳиятида ўз акс садосини топди, 80-йиллар ўрталарида дунё юзини кўрган "Лолазор", "Жимжитлик", 80-йиллар охирларида ёзилиб, истиқлолнинг дастлабки йилларида китобхонлар қўлига етиб борган "Тушда кечган умрлар", "Отамдан қолган далалар" романлари бундай даввони тўла-тўқис тасдиқлайди. Уша кезлари яратилган Х. Дўстмуҳаммад, Н.Эшонқулнинг қатор ҳикоялари бу романларга гоёвий ҳамоҳанг. Уларда инкор руҳи, абсурд туйғуси, гоёси ҳукмрон. Асарларда бевосита курашчи қаҳрамонлар йўқ ҳисоб, борлари ҳам хийла ожиз, нотавон. Лекин бевосита кўзга ташланмайдиган, саҳна ортида туриб бемаъни, бесамар ҳаётий ҳодисалар устидан ҳукм ўқиётган муаллифларнинг изчил, фаол мавқеини, шижоатини пайқаш қийин эмас. Устоз Саид Аҳмад, унинг издошлари Ўткир Ҳошимов, Мурод Муҳаммад Дўст, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқулнинг ижодий жасоратига тан бермай иложимиз йўқ. Булар ёнига яна кўплаб шижоаткор шоирларимизнинг ўша кезлари ўқувчилар қалбига ўт солган шеърларини, "пахта иши", "ўзбек иши", ижтимоий ва экологик танглик, миллат шаъни, эрки, ҳуқуқи, она тили тақдири билан боғлиқ муаммолар хусусида адибларнинг оташин публицистик чиқишларини қўшадиган бўлсак, эл-юртнинг фидойи адиблари истиқлолдан анча бурун мустабид тузум ҳалокатга маҳкум экани ҳақида ўз ҳукмини чиқариб қўйган.

Иккинчиси — ўтиш даври. Собиқ иттифоқ таркибида бўлган мамлакатлар қатори бизнинг юртимиз мустақилликка эришгандан кейинги йиллар гоёт мураккаб, шўро даврида шаклланган яроқсиз тизимдан бугунлай бошқа — бозор иқтисоди муносабатларига ўтиш даврига тўғри келди. Бу жараённинг қийинчилиги, оғриқларини бошидан кечирган, аммо мустақил, истиқболли порлоқ демократик жамият қуриш орзуси билан ёнган матонатли кишилар образи бирин-кетин адабиётга кириб келди. Илк босқичдаги саҳна ортида турган қаҳрамонлар бевосита романлар кўзгусида намоён бўла бошлади. Бу борада ҳам дастлаб публицистика етакчилик қилди. О.Шарафиддинов, Саид Аҳмад, О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, Ш.Холмирзаев, У.Ҳошимовнинг қаҳрамонона руҳ билан йўғрилган эссе-бадиалари замондош қаҳрамонлар ҳақидаги чин асарлар қаторида тилга олишга лойиқдир. Ш.Холмирзаевнинг "Динозавр" романидаги Маҳкам, У.Ҳамдамнинг "Мувоzanат"идаги Юсуф, Х.Дўстмуҳаммаднинг "Бозор"идаги Фозилбек ва Қадриялар мустақиллик даври адабиёти замондош қаҳрамонларининг илк қалдирғочларидир.

(Учинчи босқич ҳақида қуйироқда сўз боради — таҳр.)

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Сиз уч босқичда ўрганишни тавсия этаётган адабий жараёнга нисбатан дунё адабиётшунослигида "Янги (ёки янгиланган) адабий жараён" истилоҳи қўлланилмоқда. Бу дегани "Литературное обозрение" журналининг "Новое литературное обозрение"га айланишига ўхшаган ҳодиса эмас, балки тарихдаги адабий давр ва жараёнлардан фарқланадиган, ягона қонуният ёки ҳодиса асосига қурилмаган, қоидалари қатъий ишлаб чиқилмаган адабий жараённи ўрганиш ҳақида сўз кетаётир. Чунки соцреализм, модернизм, постмодернизм, структурализм қанча муддат яшаганидан қатъи назар муайян назария ва методологияни илгари сурган, ўз андоза ва талабларига эга бўлган қарашлар эди. Жумладан, соцреализм мафкуравий талқинни, модернизм метафорик тафаккур ва предметсиз тасвирни, постмодернизм эклектикани, структурализм эса матн структураси (таркиби)ни адабий ҳодиса сифатида тавсия этган, адабий жараёндаги бошқа ҳодисаларни ҳам мана шу меъёр ва "кўзқараш" билан англашга ва англантишга интилган эди. Энди эса "постреализм", "постмодернизм" ва "постструктурализм"ни ўзига урф (мода) қилиб белгилаётганлар муайян қатъий поэтик андоза ва талаблардан чекиннишни, адабий ҳодисага ҳар бир асарнинг ўз ички моҳиятидан келиб чиқиб тушуниш ва баҳо беришни тавсия этмоқдалар. Натижада адабий жараён темир қоидалар, адабий тамойиллар ва ижодий концепциялар эвазига эмас, балки бадиий адабиётдан кутилаётган янгиланиш жараёнига қараб ўзгариши мумкин бўлган либерал ҳодиса (Т.Иглтон) экани, адабиётшунослик эса мана шу янгиланаётган адабиётни ўзгартирувчи назарий илм сифатида эмас, балки ундаги ўзгариш жараёнини кузатиб, адабий сабоқ ва тажрибаларни умумлаштириб, адабий таҳлил усулларини тавсия этувчи методологик қарашлар мажмуи сифатида намоён бўлмоқда.

Умарали НОРМАТОВ: Адабий давраларда, талабалар аудиториясида тилга олганим асарлар қаҳрамонлари устида сўз юритганимда, нега китобхонга ибрат бўладиган, ўз ортидан эргаштирадиган қаҳрамонлар унча кўп эмас, деган савол беришади. Бу ҳол кейинги йигирма йил ичида истиқлол берган эркинлик туфайли шўро даврида кескин ред этилган, қораланган модернизм оқимларининг бизга шитоб билан кириб келиши оқибати эмасмикин, деган тахминлар ҳам ўртага ташланади. Қаҳрамон образини яратишдаги "оқсоқ"ликни шўро даври адабиётида "коммунистик ғоялар билан булганган" сохта қаҳрамонларнинг инқироzi орқали изоҳловчилар ҳам бор.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Айнан шу кейинги даъво, менимча, асослироқ туюлади...

Умарали НОРМАТОВ: Менимча, фақат шу кейинги даъво эмас, барча тахминларда муайян асос бор. Бу масалада шошма-шошарлик билан бир ёқлама хулоса чиқариш ярамайди. Ҳатто катта тажрибага эга етук устоз Озод Шарифидинов ҳам адабий суҳбатларидан бирида бу хусусда эҳтиёткорлик билан фикр юритади; бу борада ҳам бизни шошилмай, оқилона йўл тутишга ундайди. Сўз санъати бу сирли-сеҳрли, мўъжизакор олам. Боя биз шўро истибдодининг сўнгги палласида яратилган қаҳрамонлардан холи бир туркум асарлар устида тўхталиб ўтдик, айни пайтда, саҳна ортида, муаллиф — қатъиятли, довжорак, шижоатли, бош ҳарфлар билан ёзишга арзигулик шахс турганлигини ҳам эслатиб ўтдик. Мен Ф.Кафканинг "Жараён", Ж.Жойснинг "Улисс", А.Камюнинг "Бегона" каби асарларини ўқиётганимда ҳам асарларнинг ўзида тополмаган қаҳрамон сиймосини ўша муаллифларнинг тимсолида кўрганман. Реал ҳаётнинг, реал ҳаёт одамларининг турмуши, кечмиши, руҳий олами, бир қадар чигал қисматининг манзаралари, жумбоқлари устида мардона, теран, доҳиёна мушоҳада юритаётган қалам соҳибларининг шижоатига қойил қолмай бўладими, ахир. Мана шунинг ўзи қаҳрамонлик эмасми!!!

Бу борада модернизм, аниқроғи, унинг етук намояндалари башарият тарихи олдида катта хизмат қилди. XX аср поёнига, янги аср бошларига келиб модернистик оқимларда ҳам чархнинг авзойига, давр эҳтиёжига қараб жиддий ўзгаришлар юз берди. Чунончи, постмодернизмнинг қатор намуналарида башариятнинг ҳозирги давр идеалларини бевосита ўзида ташувчи қаҳрамонлар пайдо бўла бошлади.

Мен кўпдан бери шундай хулосага келганман: қайси оқим, адабий тур, қайси жанрда бўлишидан қатъи назар чин бадиий асар, ҳазрат Навоий ибораси билан айтганда, улуг муддаодан туғилади, Қаҳҳор сўзлари билан айтганда эса, у шижоат, маҳорат ва илҳом самараси ўлароқ яратилади; бинобарин, чин асар юксак эстетик идеал, шижоат, қаҳрамонлик маҳсули! Юқорида айтилганидек, қаҳрамон тимсоли бўлмаган асарларда ҳам у чин истеъдод соҳиби — муаллиф сиймосида намоён бўлаверади. Мана шу ғаройиб, ноёб ҳодиса янги аср адабиётимизнинг бир қатор намуналарида, чунончи, О.Ёқубовнинг "Осий банда", Э.Аъзамнинг "Шовқин", Исажон Султоннинг "Боқий дарбадар" романларида ўзига хос тарзда намоён бўлди.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Бир пайтлар давлат олдидаги шахсий (план) мажбуриятини 100 фоиз бажаргани қаҳрамон деб аташга ўрганган бизлар ҳалеб ҳар қандай этишмовчилик сабабини "шўролар"дан кўришимиз ҳам мантиқдан эмас.

Ҳегел "Эстетика"сида қаҳрамонлик (героизм)ни эстетик категория сифатида шарҳлар экан, "время героев" (қаҳрамонлар даври) тушунчасини эстетик таълим тизимига киритади. Фақат ўтмиш, урушлар ва тўфонли даврлар қаҳрамонлик замонини эмас, балки бугунги кун, кечаги воқеалар ҳам қаҳрамонлик даврига айланиши мумкин. Лекин гап ҳаётдаги прототипни адабий қаҳрамонга айлантира олиш маҳоратида. Шу ўринда улуг рус адиби Ф.Достоевскийнинг бир маслаҳати ёдга келади: "Агар кўзингиз ўтса ва кучингиз етса, ҳаётдаги оддий бир воқеада ҳам Шекспирда йўқ теранликни кўра олишингиз ва тасвирлаб удаллашингиз мумкин. Бироқ ҳамма гап кимнинг кўзи ўтиши ва кимнинг кучи етишида". Бир вақтлар замондош адибларидан кўнгли тўлмаган В.Шкловский "биз қачонгача прототипларни хотирлаб, архетиплар (қаҳрамон ҳақидаги тасаввур) билан яшаймиз" деб писанда ҳам қилган эди. Адабиётимизда истеъдод билан ёзилган асарлар талайгина, айниқса, Сиз тилга олган сўнгги уч

роман ўзига хослик жиҳатидан миллий адабиётимизда алоҳида ҳодиса сифатида саналишга арзийди. Бироқ Қодирийнинг Отабеги, Қаҳҳорнинг Саидийси каби насримизда қанча вақт "қаҳрамонлик даври"ни ўташи мумкин экан бу асарлар персонажлари. "Осий банда" адабиётга янги қаҳрамон олиб кирди, "Шовқин" ягона чуқур мақсадни ният қилмаган оломонни кўрсата олди, "Боқий дарбадар" эса гарчи боқийликка даъво қилолмаса ҳам ҳаёт сафариди дарбадар кезган зиёлининг маънавий эҳтиёжларини кўтариб чиқди. Лекин адабий меъёр, Абдулла Қаҳҳор айтганидек, адабиётимиз "домовойи"га ўз номини ёздирадиган қаҳрамон бўладиган бўлса, унда булардан қай бири рўйхатда қанча вақт қоларкин, деган савол туғилади.

Давр шиддатли, замон ўткинчи, бироқ идеаллар боқий. Миллий адабиётнинг эстетик идеалини рўёбга чиқарувчи восита адабий қаҳрамон экан, унинг келажаги адабиёт сахнасида тутиб турилган даврагина боелиқ эмас.

Умарали НОРМАТОВ: Шуниси ҳам борки, сахна ортида ёки эпизодик тарзда кўринган қаҳрамонлар ўқувчиларнигина эмас, ҳатто тажрибали мунаққидларни ҳам қаноатлантирмаётганига гувоҳ бўлаётимиз. Масалан, "Боқий дарбадар"да профессор Зиё ўғлининг ўз отасига йўллаган мактуби келтирилади. Асар структурасида муҳим ўрин тутган бу мактуб жиддий концептуал аҳамиятга эга. Муаллифнинг асл мақсад, муддаоси, идеали ўғлоннинг дил сўзлари орқали самимият ила изҳор этилади. Шунинг назарда тутиб бўлса керак, Қозоқбой Йўлдошев ўша мактуб муаллифи — ўғлонни шунчаки гоё ташувчи фигура эмас, мукамал инсон — қаҳрамон ҳолда кўришни истади. "Назаримда, асарда профессор Зиёнинг ўғли образи табиати бир қадар кенгроқ тасвирланиши, асосланиши ва такомилга етказилиши лозим эди", дейди. Бу шундан далолат беради, ҳамма замонларда бўлгани каби бугунги кунда давр, замон қаҳрамонини бевосита асар саҳифасида кўришга эҳтиёж катта. Бу эҳтиёжни ўз пайтида пайқаган кино, хусусан, телевидение дунёси хайрли ишларга қўл урмоқда.

Гап шундаки, шўро даврида урф бўлган "ҳозиржавоблик", "долзарблик" шiori остида шошмашошарлик билан битилган таши ялтироқ, ичи қалтироқ "замондош қаҳрамон"лар ясаш удуми аллқачон ўтиб кетган. Бунинг учун, аввало, чин истезьод, катта қалб, ижодий шижоат, илҳом тўла маҳорат зарур. Бугина эмас, давр қаҳрамонини яратиш учун улкан заковат, даврни, ундаги жараёнларни, замондошлар руҳиятидаги характерли тамойилларни замонавий тафаккур чўққисиди туриб фалсафий, бадий идрок ва тафтиш этиш талаб қилинади. Қозонда бори чўмичга чиқади, дейдилар. Қодирий, Ойбек, Қаҳҳор, А.Мухтор яратган Отабек, Йўлчи, Асрор бобо, Очил бубалар тимсолида муаллифлар бисотидан кўчиб ўтган хислатлар шундоққина кўриниб, сезилиб туради.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Ирланд олими, Ж.Жойс тадқиқотчиси Терри Иглтон "Адабиёт назарияси" китобининг "Сиёсий танқид" бўлимини шундай яқунлайди: "Биламизки, арслон дрессировщик (арслон ўргатувчи)дан кучли, буни арслон ўргатувчи ҳам билади. Муаммо шундаки, арслон ўзининг ундан кучли эканини билмайди. Сир эмаски, адабиёт арслонга ҳақиқатни англашга ёрдам беради" (Иглтон Т. Теория литературы. Введение. М.: Изд. "Территория будущего", 2010. С.257). Айрим шўро даври мунаққидлари ўзларини арслон ўйнатувчи деб билганлар, улар нимага имо қилсалар, арслон шунга қараб ҳаракат қилиши керак, деб ўйлаганлар. Томошабинлар ҳам арслонни эмас, балки арслон ўйнатувчини олқишлаганлар. Ҳолбуки, ҳақиқий танқиднинг вазифаси арслонга ўз кучини ҳис қилишига, англашига ёрдам бериши керак. Бу фикрларни ўқиганда бевосита Эркин Воҳидовнинг "Венкувер томошагоҳи" эсга келади. Цирк санъатидан муқим ўрин олган, лекин кўпда ҳам биз эътибор беравермаган воқеадан шоир фалсафий хулоса чиқаради. Арслонни муте қилган нафс (манфаат) туйғуси эканини англатади. Мана шу адабий қаҳрамон (Арслон) бизнинг қаҳрамонларимиз рамзига ўхшайди.

Умарали ака, миллий адабиётимиз ва унинг қаҳрамонлари арслондай кучли. Бироқ у қорин-курсоқ (нафс) йўлида кимларнингдир ишорасига — таёғига муте бўлиб қолмаслиги керак. У ўз қудратини ҳис қилиши, шуурини, шиддатини арслон ўйнатувчи (дрессировщик) қўлидаги егуликка эмас, балки янада кучлироқ, ўзидан ҳам қудратлироқ арслонлар (демак, қаҳрамонлар) яратилишига сарф қилиши керак.

Умарали НОРМАТОВ: Ниҳоят, суҳбатимиз аввалида тилга олишни учинчи босқич устида сўзлаш навбати келди. Учунчи босқичга келиб эстетик идеал ва қаҳрамон талқинининг миқёси хийла кенгайди, теранлашди. Президентимиз И.Каримов "Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор" рисоласида ҳозирги кунда ижодкорлар олдида турган долзарб вазифалар устида тўхталиб, жумладан, шундай дейди: "Барчамизга аёнки, XXI аср интеллектуал салоҳият, тафаккур ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфқлар очиши билан бирга, биз илгари кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башарият эртасини ўйлаб одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Яъни, ёзувчи "Эй, одамзод, кўзингни оч, сен нима учун яшяяпсан, инсон деган номга муносиб бўлиш учун нима қилияпсан?" деган саволларни китобхон олдида, жамият олдида қатъий қилиб қўя олсагина, ўйлайманки, ўзининг инсоний ва ижодий бурчини ба- жарган бўлади".

"Бундай маънавий ҳуқуққа эга бўлиш учун, — дея сўзида давом этади Президентимиз, — ижодкорларимиз, аввало, катта билим ва ҳаётий тажрибага, кенг дунёқараш, юксак ижодий маҳоратга эга бўлиши, энг муҳими, бу ўта оғир, кучли иродани талаб этадиган жабҳада ҳақиқий фидойилик кўрсатиши лозимлигини яхши тушунаемиз".

Чоп этилган сон-саноксиз асарлар орасида айнан шу "Эй, одамзод, кўзингни оч, сен нима учун яшяяпсан, инсон деган номга муносиб бўлиш учун нима қилияпсан?" деган саволларни қатъий қилиб қўядиган, уларга баҳоли қудрат жавоб излайдиган, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этадиган, ялт этиб кўзга ташланадиган, ўқувчини ларзага соладиган, ўй-мушоҳадаларга ундайдиган ҳикоя, қисса, романларга ҳам дуч келамиз. Х.Дўстмуҳаммаднинг "Қичқирӣқ", Э.Аъзамнинг "Ступка", У.Ҳамдамнинг "Яхши одамлар", "Мусулмон", айниқса, Зулфия Қуролбой қизининг "Тафаккур", "Гуноҳ", "Езсиз йил", "Аёл" ҳикоялари шу хил асарлар сирасидан.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Давр қаҳрамони ҳар доим ҳам янги қаҳрамон бўлавермайди. Ҳар қандай адабий давр ҳам маълум маънода аввалгиларини тақрорлаши ёки замоннинг талабларига мосланаман деб адабий янгилик матлабидан тойиши мумкин. Сиз айтган "замондош қаҳрамон"имиз адабиётимиз тарихида қоладиган замонавий қаҳрамон бўла олармикин? Чунки замонавий қаҳрамон нафақат биз билан бир замин ва замонда яшаётган бўлиши, балки бизнинг ўй-истакларимизни ифодалаши, балки китобхонларга замонни англаш туйғуси (И.Ғафуров)ни юқтира билиши ҳам керак. Қаҳрамоннинг фақатгина макон ва замон жиҳатдан бизга яқинлиги унинг замонавий етук бадиий қаҳрамон эканлигини билдирмайди.

Ҳикояда қаҳрамон қандай туғилади, унинг бир парча бағри адабий персонажга қаҳрамонлик қилишга торлик қилмайди, деган мулоҳаза мазкур жанрнинг усталари (С.Моэм) нигоҳидан ўтган. Чунки ҳикоя воқеалар давомида ривожланадиган қаҳрамон эмас, балки асарга ўз характери билан кириб келадиган "тайёр" қаҳрамонлар билан иш кўради. Адиб ўз қаҳрамонининг ҳикоя (новелла)га тайёрлаш жараёни мутлақ асар ёзилгунга қадар кечади. Ана шу ёзувчи ўйи, тажрибасида пишиб этилган қаҳрамон биз билан учрашади, ўзининг синоати ва қисматини ўта қисқа воқеа ва кечинма орқали кўрсатади. Шу маънода Ашенбах (Томас Манн, "Венецияда ўлим"), Андрей Соколов (М.Шолохов, "Инсон тақдири"), Асрор бобо (А.Қаҳҳор) етук адабий тимсоллар сифатида ёдимиздан кўтарилмайди. Бироқ "Минг бир жон"даги аёл билан Зулфия Қуролбой қизининг "Аёл"и ўртасида кескин фарқ бор. Мен қаҳрамоннинг асардаги ўрни ёки воқеадаги иштирокини эмас, балки бадиий етуклигини назарда тутяпман. Чунки Абдулла Қаҳҳор ўз қаҳрамонининг ҳатто "инграш"га мажолли бўлмай "инқиллагани", унинг жисми ва руҳиятидаги ўзгаришларни улкан санъаткор сифатида кўрсатгани, ҳатто унга қаҳрамоннинг ўлим билан олишишдаги шижоатидан келиб чиқиб, ҳаёт "ҳадя қилгани" ҳам бизни ишонтиради. Зулфиянинг "Аёл"ида ана шундай руҳий матонат у қадар кўзга ташланмайди. Эҳтимол, ўлим арафасидаги қаҳрамондан бу талаб ортиқчадай туюлиши мумкин-

дир. Бироқ қаҳрамон ўз умри якунида адабий қаҳрамон сифатида ҳам тугал моҳият касб этиши керак, деган ўйдаман.

Умарали НОРМАТОВ: Гапингизда жон бор. Шу хил ҳикоялар устида турли адабий давраларда сўзлаганимда, бир гал талабчан китобхон "Фикрингизга қўшиланам, аммо қани энди шу Сиз айтган аёл қаҳрамон шижоати шахсий-оилавий, интим ҳолат доирасидан ташқарига чиқиб, катта ҳаёт оқимиға жўр бўлиб, улкан ижтимоий мақсадлар даражасига кўтарилса эди... Қодирий, Ойбек, Қаҳҳор, А. Мухтор қаҳрамонлари айна шу жиҳати билан миллий адабиётимизда муҳим ҳодиса бўлган эди", дея эътироз билдирди. Кишини ўйлатадиган эътироз. Бу ўринда асар жанрини, жанрнинг имконият доирасини ҳам ҳисобга олиш даркор. Ҳикоянинг "тор рамкаси" доирасида ҳам қаҳрамон бисотини кенгроқ миқёсларда талқин этиш тажрибаси бор. "Асрор бобо" бу жиҳатдан ибратли. Зулфия қизимизнинг "Тафаккур", "Ёзсиз йил" ҳикояларида ҳам айна шундай тамойилга мойиллик сезилади. "Машаққатлар гирдобии" романида эса ижтимоий руҳ хийла кучли. Роман қаҳрамони Гулруҳнинг ўзга юртда бахт излаб бахтсизлик чоҳига тушиб қолган юртдошларини бало-қазолардан қутқариш йўлидаги жонбозлиги, шижоати тасвири асар асосини ташкил этади. Қизиқ, шунга қарамай қаҳрамон шижоатлари талқинида нимадир этишмаётгандай туюлади. Асар мутолааси чоғида шижоат тафсилотларини кўрамузу, ўша жараёнда қаҳрамон қалбида кечган оғриқ-изтироблар, ўй-мушоҳадалар, алам, армон-ўкинчлар, борингки, аёл — инсон сифатида айрим ожизлик, иккиланиш, шубҳа-гумонлар — шу каби "шахсий", "интим" ҳаёт жабҳасидан беҳабарроқ қоламиз.

Кўряписизми, қаҳрамон тимсолини тўлароқ очишда, унга жозиба бахш этишда шу хил айрим "ожизлик", армон-ўкинч, шахсий, "интим" жиҳатлар ҳам даркор экан. Ахир Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно, Саида тимсолларидаги инсонга хос ожизликлар улар шахсига заррача соя солмайди, балки чин инсоний қиёфасини тўлароқ очишга хизмат этади.

Шу ўринда бугунги адабиётимиз намуналаридан бир ижобий мисол келтириб ўтсам. Эркин Аъзамнинг "Сув ёқалаб" киноқиссасида бош қаҳрамон Болта Мардоннинг ижтимоий фаолияти, у билан боғлиқ драматик лавҳалар ифодаси баробарида бу аломат инсоннинг шахсий-интим ҳаётига оид нозик кечинматуйғулари ҳам қаламга олинади. Болта Мардоннинг дилбар аёл Шарофат билан тушда ҳамда ўнгда кечган мулоқотларига оид лавҳалар латиф бир лирик тарзда таъсирчан ифодаланган. Бир ёстиққа бош қўйган аёли ювош, яхши хотин, бир неча ширин қиз, ўғлонлар туғиб, катта қилди. Ўзи ундан ёмонлик кўрмади, лекин кўнгил қурғур ҳеҳ... Демак, шоир айтмоқчи:

*Бирин ҳур дейинми, бирин гулойим,
Суймаганим суйганимдан мулойим.
Бу қандайин кўргилик экан, худойим,
Кўнглимда бир ёру қўйнимда бир ёр.*

У дунёдан ана шундай армон билан ўтаётир. У умрининг поёнида шу армони, кўнгил асрорини энг яқин одами, ўз зурриёдига очади, зурриёди, қолаверса, авлодлар учун бу чигал қисмат бир сабоқ бўлишини тилайди. Айна шу ўта интим лавҳа асарнинг, қаҳрамоннинг жозиба кучини яна ҳам очиб юборади.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Сиз юқорида тилга олган "хислатлар", яъни А. Қодирий, Ойбек, Қаҳҳор ва Асқад Мухтор қаҳрамонларидан улги олиб, кейинги давр ҳикояларида, адабий қаҳрамонларида бўй кўрсатаётгани аниқ. Чунки бу қаҳрамонлар нафақат миллий адабиётимизни, балки ўз даврида умумиттифоқ деймизми, ҳар ҳолда мавжуд адабий хонадонимизнинг энг кўркли ва кучли қаҳрамонларидан эдилар. Бироқ масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор. Менда бу хил қаҳрамонлар "Бир она хужайранинг генидан сунъий явишда урчитилган, уруғланган бир она хужайранинг... ривожланиши учун яратилган шароит ва мутгасил кузатувлар остида ва изланишлар натижасида инсон боласининг пайдо бўлиш жараёни" (Исажон Султон. "Боқий дарбадар", Т., 2011. Б.27) ўхшаб қолмаётганмикан деган хавотир бор. Чунки уларнинг кийиниши, нарса-ҳодисаларга муносабати замонавий, бироқ айтган сўзларида, тафаккур тарзида,

аниқроғи, бадиий матндаги қаҳрамон сифатидаги иштирокида бир хил андаза-вийлик мавжуддай туюлади менга. Шунинг учун ҳам улар китобхон қалбига кучли таъсир этиб, унинг диққатини узоқ тутиб туролмайди, ўқувчи тафаккурини янгилик сари етакламайди. Мен бугунги асарлардан ўзига ўқувчиларни эргаштира оладиган, янгилик сари етаклайдиган, китобхон қалби қагида очилмай ётган кечинма ва туйгуларини топишга, англашга ёрдам берадиган, ҳатто, ўзини, ўзлигини топишда ўқувчисига мураббийлик қила оладиган адабий қаҳрамонларни кутаман.

Умарали НОРМАТОВ: Эътирозларингизда асос бор. Лекин шунга қарамай давр қаҳрамонларини адабиётга олиб киришда қувонса, кўз-кўз қилса арзигулик тажрибаларимиз ҳам бор. Чунончи, "Сув ёқалаб" асосида яратилган фильм ўзимиздагина эмас, хорижда ҳам қизиқиш уйғотди. "Мувозанат" романининг доврўғи эса АҚШга ҳам этиб борди. Мичиган университети муаллими Рейчел Харэл 2007 йили Марказий Евроосиё масалаларига бағишланган 8-халқаро анжуманнинг маданият шўъбасида ўқиган "Ўтиш даврида ўзбек адабий овозлари. Улуғбек Ҳамдамнинг "Мувозанат" романи воқеаси" мавзусидаги маърузасида роман "Кўнгил эҳтиёжи сифатида етилган мавзунинг жасорат билан акс эттирганлиги" алоҳида таъкидланади. Бугина эмас, университетда романга бағишланган кўламли семинарлар ташкил этилди.

Ниҳоят, Озод Шарафиддиновнинг "Мустақиллик меъмори" бадиаси ҳам давр қаҳрамонини адабиётга олиб киришнинг етук намуналаридан бири эканлигини таъкидлаб ўтишни истардим.

Яна бир турқум асарлар борки, улар ҳам биз баҳс юритаётган мавзу-муаммога бевосита дахлдор. Гап шўро истибдоди йиллари яшаб ижод этган, ўша машъум замонларда эл-юрт шаъни, эрки, ҳақиқат ва адолат йўлига жонини тиккан улкан ижодкорлар ҳаёти-қисматидан ҳикоя қилувчи турқум асарлар устида кетаётир. Улар орасида Усмон Азим қаламига мансуб Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги танқидчиликда ўзига хос трилогия деб аталган драмалар эътиборга сазовор. Ҳар уч асар ҳам трагик, ҳам қаҳрамонона руҳ билан йўғрилган. Муаллиф ҳар уч сиймо ҳаётига оид энг тигиз, драматик лавҳаларни, муҳими, уйдирма-тўқима эмас, улар ҳаётида чиндан-да бўлиб ўтган ҳодисаларни кўз олдимизда қайта гавдалантиради; бош қаҳрамон - тарихий сиймолар атрофидаги деярли барча персонажлар ҳам ҳаётда бор одамлар, аксар ҳолларда улар ўз номлари билан берилади, айримлари эса андиша юзасидан бошқача номланади, чин ҳақиқатдан хабардор кишилар учун уларнинг кимлиги шундоққина билиниб туради. Шахсан ўзимга танишроқ бўлгани учунми, "Абдулла Қаҳҳор" драмаси муталааси чоғи, унда жасур ва донишманд адибнинг беқиёс шижоатларига оид характерли лавҳалар маҳорат билан бир ипга тизиб чиқилганига иқдор бўлдим. Ҳамкасб дўстларимиздан бири айтганидай, улар ўқувчида асло "идеаллаштирилган таассурот" уйғотмайди. Аслида адибнинг ўз даври учун мислсиз жасоратини бундан-да баландроқ пардаларда, янада шиддатлироқ тарзда ифодалаш имкони бор эди. Қаҳҳор кўп ҳолларда разолат ва қабоҳатга қарши мардона тура олган, ўзининг шахсий ибрати, ҳақ сўзи, шижоати билан адабий жараёнга кучли таъсир кўрсатган, бутун бошли адабий мактаб яратган, ўз ортидан ўнлаб янги авлод — чин истеъодларни эргаштира олган буюк зот, бинобарин, чин қаҳрамондир. Бугина эмас. Ундаги мана шу беқиёс журъат ва иштиёқ асарларига ҳам кўчиб ўтган, асарлари орқали ҳам ҳақиқат, адолат, инсон шаъни, қадри, гурурини ҳимоя қилиш, қабоҳат ва разолатга қарши ўт очиш йўлидан борган. "Идеаллаштириш" у ёқда турсин, Қаҳҳорнинг миллий адабиётимиз тарихидаги шундай беқиёс хизматлари асрда етарли ифодасини топгани йўқ. Айни пайтда, Ш. Ризаевнинг "Шарқ юлдузи"даги чиқишида (2010 йил, 6-сон) У.Азимовнинг турқум драмалари қатори А. Қаҳҳор ҳақидаги асарида "пафос хусусий доирадан чиқолмайди, умумижтимоий орбитага кўтарилмайди. Фожа қаҳрамоннинг ёки унинг оиласи кўргиликларининг драмасидек таассурот қолдиради" деган фикрига қўшилмай илож йўқ.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Адабиёт мазмунан бойиш жараёнида шаклан янгилиниб бориши керак. Рус формал мактаби, АҚШдаги "янги танқид" тарафдорлари, француз структуралистлари, немис рецептив назарийчилари ўзлари-

нинг асосий қувватини айнан мана шу янгиликни бораётган шакл имкониятларини ўрганишга сарфладилар ва бу йўлда эришган натижалари жаҳон адабиётшунослигига маълум. Агар биз миллий адабиётимиздаги шакл ўзгаришларини мазмуннинг талаби билан амалга оширилган жорийланиш дейиш билан чекланмай, ижодкор маҳорати билан боғлиқ деб тушунсак, ҳар бир ўзига хос ижодкор ўз гоёси, идеали ва қаҳрамонини "адабиёт домовойи рўйхатига ёздирини"ни шаклий изланишлар орқали амалга оширишни жоиз деб билса, бизнинг адабиётимиз сўзсиз кўп йўқотган жиҳатларини тиклайди, янги эришмоқчи бўлган имкониятлари сари йўл очади. Адабиётимизнинг шакллар рангбаранглиги жиҳатидан камбағаллиги уни умуман қашшоқлаштираётган жиҳатлардан бири деб қарашимиз керак. Ва бир гоё ёки эстетик идеалнинг ўнлаб ифодаларининг янги, оҳорли шу билан бирга бадиий жиҳатдан салмоқдор восита ва унсурларини излаб топишга интилишимиз лозим.

Умарали НОРМАТОВ: Энди масаланинг фалсафий-назарий жумбоқлари устидаги баҳсга ўтсак. Давр қаҳрамони, умуман олганда, қаҳрамон жумбоғи жамият, инсон ҳамда инсоният ҳаётининг олий мақсади ва туб маъноси билан боғлиқ ҳодисадир. Маданият, маърифат, санъат ва адабиёт ҳар доим инсоният тараққиётининг идеалларини, мазмун ва моҳиятини англаш, англаштиришга ҳаркат қилиб келган. Таниқли санъатшунос, адабиётшунос олим Ю.Борев "Инсон ҳамда инсоният ҳаётининг олий мақсади ва маъноси" мақоласида "Бадиий маданият тарихий жараёнда даврнинг (идеаллар, мақсадлар ва ҳаёт маъносининг) парадигмаларини ҳосил қилиш йўли билан қатнашади. Инсоният тарихи — парадигмалар алмашинуvidан иборат. Инсон ўз олдига қўйган мақсад қадрсизланаётганини сезгач, янги парадигмаларни ишлаб чиқади ва янги даврга кириб боради... Аммо парадигмаларнинг нуқсонлари намоён бўла бошлагач, кескин ўзгариш, яъни таназзул юз беради. Янги даврнинг ўз янги парадигмаси бўлади" деб ёзади. Олим парадигмаларнинг қисқача тарихи устида тўхталиб, жумладан, Шарқ модели устида сўз очиб, негандир, фақат даони тилга олиш билан чекланади. Шарқда минг йил давомида маънавий ҳаётни ҳаракатга келтирган, мусулмон шарқи, жумладан, ўзбек мумтоз адабиётининг руҳий-маънавий асоси саналимиш тасаввуф фалсафасини чеглаб ўтади. Шаҳсан Сиз тузган, сўзбоши ва изоҳлар билан 2005 йили чоп этилган "Ислоҳ тасаввуфи манбалари" тадқиқотининг ўзиёқ Шарқ мумтоз адабиёти барқарор фундаментал парадигма асосида ривож топганлигини тўла-тўқис тасдиқлайди. Мустақиллик йиллари шўро даврида сояда қолган қайтиш туфайли мумтоз адабиётимизнинг ҳақиқий жамоли тўлароқ намоён бўла бошлади... Бундай улкан илмий муаммонинг биз баҳс юритаётган мавзуга дахлдор жиҳати шуки, жаҳон адабиёти "бош мақсад", "идеал", "қаҳрамон" бобидаги инқироздан сўнг, айти шу муқаддас хилқатларга қайтиш жараёнида жаҳон адабиётининг тажрибалари, жумладан, тасаввуф парадигмаси ҳам қўл келаяётганлигига гувоҳ бўлиб турибмиз. Бу борадаги далилларга ўтишдан бурун, яна Ю.Боревнинг боя тилга олинган мақоласидаги бир мулоҳаза устида тўхталиб ўтсам. Олимнинг талқинига кўра, реализмнинг парадигмаси "инсонда олам акс этган, ўзликни камолга етказиш йўли билан, ёвузликка қарши зўравонлик қўлламай (Л.Толстой), давлат ва шахс уйғунлигига эришиш мумкин (А.Пушкин)" деган ақидадан иборат.

Олим кейинги парадигманинг инқирози устида сўз очиб ёзади: "Жаҳон урушларини бошидан кечирган дунё - портлаш хавфи остида. Совуқ урушлардан сўнг бошланган янги давр инсоният тарихида биринчи бўлиб мақсадсиз, идеалларсиз, маъносиз ҳаёт кечирмоқда. Дунёқарашда қасос туйғуси пайдо бўлди. Бу ҳаётнинг турли жабҳаларида акс этмоқда... истеъдодли ижодкорлар пайдо бўлмоқда, лекин кейинги ўн йилликлар давомида бирорта ҳам буюк асар яратилмади". Олимнинг фикрича, ҳаётнинг олий мақсади ва идеалларисиз бу мумкин эмас! Шу тариқа маданият янги даврнинг янги парадигмасини шакллантириши даркор эди. ХХI асрда ҳаёт парадигмаси янги типдаги глобаллашув бўлган эди. Унга қилич ёрдамида (Македонский), хоч ва қилич ёрдамида (Буюк Карл), янги социал тузум ва милтиқ найзаси ёрдамида (Ленин), иқтисод ва ҳарбий кемалар ёрдамида (АҚШ) эришмоқчи бўлишди.

Бу йўлларнинг биронтаси ҳам ўзини оқламади. Аммо шоир айтмоқчи, жаҳон аҳли ҳеч қачон ақлли шахслардан холи қолган эмас. Оқиллар нажот йўли-

ни қидиришда давом этдилар. Ҳозирга келиб улар топган нажот йўли шундай: янги аср парадигмаси: умуминсоний маданият асосида глобаллашув, яъни турли миллатлар ва давлатчилик шакллари сақлаган ҳолда инсоният наслининг ўзаро ҳамкорлиги, бирлашуви ва тараққиётини таъминлаш, шахс қадрини тиклаш ва ҳимоя қилишдан иборат.

Постмодерн даврига келиб жаҳоннинг етук қалам соҳиблари башариятнинг истиқболини ўйлаб нажот йўлини қидиришда ўтмишнинг буюк сиймолари таълимоти, масалан, тасаввуфга доир манбаларга мурожаат этаётирлар, чунончи, Лотин Америкасининг бир қатор улкан адиблари, жумладан, Пауло Коэло ижодида бу интилиш ўзининг ёрқин самарасини кўрсатди, ўтган аср поёнида дунё юзини кўрган "Алкимёгар" романи жаҳон бўйлаб катта шухрат қозонди. Асар қахрамони — ўспирин насроний Сантьяго мусулмон диёри, маънавий дунёси бўйлаб гаройиб сафар саргузаштлари орқали неча миллионлаб китобхонларни ўзига маҳлиё этди. Бу асарнинг бизда бирданига учта таржимаси пайдо бўлиши бежиз эмас. Ўз вақтида устоз О.Шарафиддинов таклифи билан асардан бир парча мактаб ўқув қўлланмасига киритилди. "Алкимёгар" теварагида кўп баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди, З.Исомиддиновнинг "Алкимёгар"нинг Жалолидин Румий "Маснавийи маънавий"сига бориб туташувчи робиталари ҳақидаги чиройли тадқиқоти майдонга келди.

Ниҳоят, ўзимизда ҳам "Алкимёгар" типидagi асарларга Ҳамоҳанг, тасаввуфнинг сирли-сехрли руҳи билан йўғрилган "Исён ва итоат", "Мусулмон", "Хай-ём", "Боқий дарбадар", "Сувдаги коса", "Озод", "Мезон" сингари ҳикоя, қисса ва романлар яратилди. Бу асарлар устида қизгин баҳс-мунозаралар кетяпти, афеус, ҳали бу тур асарларнинг асл моҳияти танқидчиликда етарли кашф этилгани йўқ. "Алкимёгар"дан асло қолишмайдиган бу асарларимиз ҳозирча нега жаҳон орбитасига чиқа олмаяпти? Шу савол кишини ўйга толдиради.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Дунё эътиборини тортган ва олтмиш йилдан бери эстетик тафаккур жабҳасида тинимсиз изланаётган Ю.Боревнинг қарашлари, албатта, тасодикий ёки фавқулодда шоирона эҳтироснинг натижаси эмас. Ю.Борев илмий асарларининг дунёнинг 40 дан ортиқ тилига таржима қилиниши, биргина "Эстетика" китобининг ўн икки марта (турли тўлдиришлар ва қайта тахрирлар билан) қайта нашр этилиши рус олимнинг 86 ёшида ҳам самарали илмий фаолиятда эканини кўрсатади (Бироқ бизнинг адабий жамоатчилик ўртасида нисбатан кечикиброқ бўлса ҳам Ю.Борев мақолаларининг "Жаҳон адабиёти" (2010, 5-сон) ва "Шарқ юлдузи" (2011, 4-сон)да чоп этилиши, "Эстетика" китобининг яхлит ҳолда нашр этилиши бизнинг фикрларимизни тасдиқлайдиган далиллардир). Олимнинг маданий "парадигматик" тавсиялари эса, менимча, унинг биргина адабиёт назарияси ва эстетика билан эмас, балки "метафизика, фалсафа, илоҳиёт, герменевика, санъатшунослик, риторика, ахборот назарияси, интонология, семиотика, аксиология, маданиятшунослик, эргономика" (бу рўйхат Ю.Борев муҳаррирлигида чоп этилаётган "Академические тетради" журнал-альманахининг орқа муқовасидан олинди) каби замонавий фанлар доирасидаги кузатувлари натижасидир. Акад. Ю.Боревнинг мавзуга дахлдор "ҳар қуни, ҳар соатда фидойи бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш - ҳақиқий қахрамонлик аслида мана шу" — деб айтган бўлар эдим деган сўзлари гоят ибратли. Бироқ шунга қарамай бу улкан олим билан бир неча йиллик мулоқотлар натижасида шунга амин бўлдимки, Фарб дунёси, айниқса, адабиётшунослиги ҳатто Арастудан М.Бахтинга қадар асосан гарбона меъёрлар, Фарб маданиятининг фалсафий-эстетик парадигмалари асосида тафаккур қилишга ўрганиб қолганлар. Шунинг учун ҳам ҳатто Ю.Боревдай йирик назарий олимнинг Шарқ фалсафаси деганда, Конфуций ёки даони эслаши изчил кузатишлар ҳосиласи бўлмай, тасодикий хаёлга келган бир мисолдай тасаввур уйғотилади менда. Ҳолбуки, эстетик идеал ва у йўлда амалиётга киришган қахрамоннинг ёрқин намунаси Сиз тилга олган тасаввуф таълимоти ва суфиёна адабиёт тажрибасида минг йиллар давомида мавжуд эди. Тасаввуфий талқиндаги инсони комил тушунчаси Фарб фалсафасининг синтези саналган Ницшеннинг "ало одам"и эмас, у ўзини инсониятнинг улуг пайгамбари бошлаган йўлда

кетаётган солиқ деб билади, бу йўлда ўзини комиллик рамзи деб эмас, балки ҳар қадамда, ҳар мақом ва даражада ўз қалбини илоҳий сифатлар билан поклаб борадиган, пайгамбар ахлоқи билан ахлоқлантиришни ният қилган йўлчи. Табиийки, бу тасаввуфий жараён Фарб эстетларининг эмас, балки даҳрийларининг, диншунос ва пантеистларининг эътиборига тушган, холос. Ана шу маънода Шарқ эстетикаси нақадар теран ва чуқур руҳоний илдизларга эга эканлиги ҳамма рус олимларининг ишларида ҳам тан олинавермайди, тан олганлари ҳам буни муайян доирада фақат айрим буюк даҳолар ҳақида сўз юритилаётганда тилга олиб ўтишади, холос. Шарқ ва Фарб деб иккига ажратиб ўрганган қутблар эстетик жараёнини бирлаштирадиган, улардан бирини иккинчисидан ўрганувчи сифатида эмас, балки ўзаро мавжудлик ва тенг муносабатлилик даражасидан, яъни компаративистик тамойиллардан келиб чиқиб баҳолаш ҳам, менимча, глобаллашув жараёни адабиётшунослигининг вазифасига киради. Энди европацентризм ёки американизм тажовузига берилмай ҳар бир адабий ҳодисани холос ва тизимли силсила сифатида ўрганиш, сабабнинг оқибати бўйича ҳукм чиқариш эмас, балки оқибатни юзага чиқарган сабабларни чуқур ўрганиш даври келганлиги ушбу олимнинг ишларида ҳам таъкидланади. Лекин Фарбдаги қарашларнинг чуқур ва малакавийлиги (профессионаллиги)ни ҳар қанча таъкидламайлик, улар Шарқ мумтоз поэтикаси тарихидан етарли хабардор эмаслиги билиниб қолади. Айниқса, бу ҳолат мусулмон Шарқида яратилган фалсафий-назарий таълимотни яхлит қабул қилишда ва уни адабий жараёнга татбиқ этишда аниқ кўзга ташланмоқда. Шу жиҳатдан тасаввуф адабиётининг поэтикаси ва тасаввуф эстетикаси фарбликлар ишларида сир-синоати ҳали очилмаган кўриқдай тилсимланиб ётибди.

Умарали НОРМАТОВ: Миллат адабиётида озодлик йўлидаги курашлар акс этган шеър, дoston, драма, ҳикоя, қисса, романлар бир тизимга келтирилса, ўнлаб китоблардан иборат аломат серия пайдо бўлиши мумкин. Қолаверса, бу туркум асарлар бутун бошли илмий жамоа адо этиши мумкин бўлган улкан фундаментал тадқиқот учун ноёб манба — асос бўла олади. Амир Темур, теурийлар ҳақидаги асарлар ҳам ҳар қанча ардоққа лойиқ: П.Қодиров қаламига мансуб "Юлдузли тунлар", "Авлодлар довои" романларининг ўқ томирини Бобур — Ҳумоюн — Акбар, яъни бобо — ўғил — набира орасидаги ибратомуз муносабатлар ташкил этади. Атоқли француз тарихчи олими Э.Ренан буюк теурий тождорлар орасидаги бундай оқилона ворислик жаҳон тарихида фақат бир мартагина содир бўлган нодир ҳодиса, деб таърифлайди. Муаллиф айни шу ибратомуз ҳодиса моҳиятини теран бадиий таҳлил этиб улкан эпик полотоннинг пафос даражасига кўтарди. Истиклол йилларига келиб фақат миллат эмас, жаҳон тарихидаги буюк салтанат соҳиби Амир Темур сиймосини бор бўйича кўтариш имконияти очилди; П.Қодировнинг "Амир Темур сиймоси" бадиаси, А.Ориповнинг "Соҳибқирон" шеърлий драмаси, М.Алининг "Улуғ салтанат" тетралогияси бу йўлдаги дадил қадамлар бўлди. Аммо бу борада қилинажак ишлар эришилган натижалардан-да мўлроқ. Ҳозирча бизда дунёвий ва диний-исломий фанларнинг жаҳонга машҳур сиймолари ҳақида етук асарлар йўқ ҳисоб. Буюк юртдошларимизнинг беқиёс хизматларини дунёга кўз-кўз қиладиган, жаҳон аҳлини лол қолдирадиган кўламли романлар, сериаллар яратиш долзарб вазифа бўлиб турибди.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Дарҳақиқат, Сиз айтган озодлик курашларининг бадиий солномаси дейишга арзигулик асарлар ҳақида кўп гапирилди, ёзилди, шунга қарамай бу борада ҳали айтилмаган гаплар, қилинадиган ишлар бисёр. Биргина мисол. Ўтган йили ҳимоя қилинган А.Ҳамроқуловнинг "Ўзбек адабиётида Маҳмуд Торобий кўзғолонининг бадиий тасвири" мавзусидаги номзодлик диссертациясидаги қатор нозик кузатишлар, теран таҳлил ва талқинлар бизни ҳушёр тортирди...

Умарали НОРМАТОВ: Шоир Омон Матжон "Шайх Нажмиддин Кубро" тарихий фожиасида, Наби Жалолиддин "Хайём" романида, менимча, бу борада озроқ илгарилаб кетганлар. Ҳар икки асар ҳам жиддий мулоҳазалар учун озуқ беради. Бу ўринда "Хайём" романи устида озгина тўхталиб ўтсам. Асарда ўз даврининг беқиёс истеъдод соҳиби — олим ва шоир Умар Хайём билан Имом Ғаззолий орасидаги дунёвий, диний-исломий мавзудаги фалсафий мусоҳаба-

лар, баҳс-мунозаралар тавсифига оид боблар, айниқса, мароқли чиққан. Ҳар икки алломанинг асл ҳақиқатни англаш, уни юзага чиқариш, ҳимоя қилиш йўлидаги жонбозликлари, қалбларда кечган тугёнлар эҳтирос ила қоғозга туширилган. Шуниси диққатга сазоворки, баъзи манбаларда бўлгани каби баҳс-мунозаралар чоғи икки буюк алломани бир-бирига қарама-қарши қўйиш йўқ; иккови икки олам, ҳар бири ўзича ҳақ, бир ҳақиқатга улар турли йўллардан боради, бир-бирларини тўлдиради, бир-бирларидан таъсирланади, бир-биридан ўрганади; шоир айтмоқчи, улар бири бирига шогирд, айна пайтда, бири бирига устод. Қизгин баҳс-тортишувлардан сўнг улар узоқ вақт унинг таъсирида, ўша жўшқин баҳсларни қўсаб юрадилар... Роман муаллифи Хайёмдаги исёнкорона кайфиятлар, гоҳо майга ружу қўйиш ҳолатларини, уларнинг ҳаётӣй, шахсий-интим, руҳӣй асосларини ўзича талқин этишга уринади; шунингдек, қатор рубойларидаги шаккокликдек туюлган исёнкорона сатрлар шоирдаги беқийс истеъдод, ҳақ йўлидаги изтиробга тўла изланиш, жазба, илҳом, сархуш ҳолат самараси тарзида изоҳланади.

Муҳими, мана шу қизгин баҳслар, ўзига хос талқинлар руҳи китобхон қалбига ҳам кўчиб ўтади. Шу хил фазилатларига кўра "Хайём" романи улуг мутафаккир руҳӣй оламини бадиӣй кашф этиш йўлидаги дадил қадам деб аташга журъат этаман. Бундай асар фақат истиқлол давридагина яратилиши, дунё юзини кўриши мумкин.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ: Умарали ака, дарҳақиқат "Хайём" романидаги Умар Хайём билан Имом Ғаззолий мулоқотларига оид боблар, шунингдек, "Шайх Нажмиддин Кубро" тарихӣй фожиасидаги Кубро, унинг тариқати, мўғул истилочилари билан тўқнашувдаги мислсиз жасорати тасвири, талқинлари махсус жиддий баҳс-мулоҳазалар учун озуқа беради. Ҳозирча "Хайём" романининг "Оралик" деб изоҳланган биринчи китоби ўқувчиларга ҳавола этилди. Биринчи китобда Имом Ғаззолий фаолиятининг илк босқичи билан танишамиз. Эҳтимол, романининг иккинчи китобида уни камолот чўққисидан кўрармиз. Ана унда ҳам Ғаззолий, ҳам Хайём образлари устида мириқиб суҳбат қуриш имкони туғилажак. Ҳозирча баҳсимизни шу нуқтада тўхтатиб турайлик.

Аччиқ ҳақиқатлар фалсафаси

*Инсон — ўзи қандай бўлса, шундай
бўлишни рад этадиган ягона мавжудотдир.*

Альбер Камю

Чор мустамлакачиларининг Туркистондаги генерал-губернаторларидан бири, биз Туркистонни эллик йил жаҳон маданий тараққиётидан йироқда тутиб келдик, деб мақтангани кўпчиликка маълум. Бироқ бугина эмас, шўролар даври деб аталган янги мустамлакачилик йилларида ҳам ана шу тамойилга амал қилинди. Натижада жаҳон тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қўшган кўпдан-кўп буюк мутафаккирларнинг номлари тилга олинмас, уларнинг китобларини чоп этиш тақиқланган эди. Шу боис бутун халқгина эмас, балки миллатимиз зиёлиларининг аксарият кўпчилиги улар ҳақида ҳатто оддий маълумотга ҳам эга эмасдилар. Буюк олмон файласуфи, руҳшунос ва ёзувчи Фридрих Ницше ана шундай сиймолар сирасига киради.

Реформация даврида Польшадан қувғин бўлиб, Олмонияда ўрнашиб қолган граф Ницкилар сулоласига мансуб Фридрих Вилхелм Ницше Пруссия билан Саксония чегарасидаги Ройккен қишлоғида 1844 йилда, руҳоний оиласида дунёга келди. У ҳам отаси каби келажакда руҳоний бўлиши керак эди. Шу боис у дастлаб Пфорта монастирининг диний мактабида ўқийди. Мактабни тугатгач, болаликдаги фикридан қайтиб, Бонн университетига киради ва кейин ўқишни Лайпцих университетига давом эттиради. Талаба Фридрих бу ерда ҳам худди диний мактабдагидек дўстлари орасида ҳар жиҳатдан намуна бўлишга ҳаракат қилади. "Райн илмий журнали"да қадимги юнон адабиёти ва фалсафасига доир қатор етук мақолалар эълон қилиб, ўзининг фавкулудда истъёдор эгаси эканини кўрсатади. Лайпцих университетини ҳали битирмаган талабани Швейцарияга, машҳур Базел университетининг Мумтоз филология кафедраси мудирлиги лавозимига таклиф этишади. Лайпцих профессорлари "олмонча педантлик" говини ошиб ўтиб, унга имтиҳон олмасдан "аъло" баҳо қўйиб беришади. Базелликлар ҳам худди шу тахлит, Фридрих Ницшедан ҳеч қандай диссертация ёқлашни талаб қилмаган ҳолда, профессорлик илмий унвонини берадилар. Шундай қилиб, салкам ўн йил мобайнида у Базел университети профессори

Фридрих НИЦШЕ (1844-1900) буюк олмон файласуфи, XX асрдаги жуда кўп илмий йўналишларнинг вужудга келишига сабаб бўлган ҳаёт фалсафаси оқимида асос солган мутафаккир. Унинг асарлари ҳозирги кунгача турли баҳс-мунозаралар уйғотиб келади. У ўз асарларида XIX асрдан туриб, келажакка мурожаат қилади, маънавий янгиланган «ало одам» ҳақида, инсондан юксак инсон тўғрисида, ўзи айтганидек, "бемаврид мулоҳазалар" юритади. Лекин бу мулоҳазалар барча замонлар учун долзарб бўлиб чиқди. Шунинг учун ҳам, Республикаимиз Президенти Ислам Каримов ўз суҳбатларидан бирида жаҳоннинг буюк файласуфлари Сократ, Афлотунлар қаторида Ницшенинг ҳам асарларини ўрганиш ва таржима қилишни таклиф этиб, бу борадаги хайрли ишларга қаттاي йўл очиб берганини мамнуният билан таъкидлаймиз.

Истъёдорли шоир ва таниқли файласуф Абдулла Шернинг эътиборингизга ҳавола этилаётган мақоласи ҳозиргача бу борада амалга оширилган тадқиқотлардан ажралиб туради. Унда муаллиф Европа ва рус файласуфлари тадқиқотлари асосида эмас, Ницше ижодини бевосита манбаларга суянган ҳолда таҳлил қилади ва ўзига хос назарий хулосаларни ўртага ташлайди, олим меросига миллий фалсафа нуқтаи назаридан ёндашади. Буюк файласуф ижоди хусусидаги баҳслар бундан кейин ҳам давом этишига шубҳа йўқ.

бўлиб ишлайди ва бош оғриқ касали тез-тез хуруж қила бошлагани ҳамда эркин файласуф бўлишга кучли интилиши туфайли лавозимидан бўшайди, университет берган нафақа пулига яшаб, ижод қилади. Унинг илк асари "Ғожианинг туғилиши ёхуд эллинизм ва пессимизм" (1871-1873) кенг китобхонлар орасида муваффақият қозонмайди. Кейинги ёзган барча асарлари ҳам кўпчилик замондошлари диққатидан четда қолади, натижада у аксарият асарларини нафақа пулини тежаш ҳисобига, нашр ҳақини ўз ёнидан тўлаган ҳолда чоп эттиради. Ницшеннинг асосий асарлари қуйидагилар: "Тарихнинг ҳаётга фойдаси ва зарари хусусида" (1873), "Шопэнхауэр тарбиячи сифатида" (1874), "Одамий, ўта одамий" (1876-1878), "Қувноқ илм" (1881-1886), "Ёвуз донишмандлик. Ҳикматлар ва фикрлар" (1882-1885), "Тонг шуъласи" (1880), "Зардушт таваллоси" (1883-1885), "Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида" (1885-1886), "Ахлоқ тараққиётига доир" (1887), "Маъбудлар шоми" (1888), "Аксилнасоний" (1889).

1889 йили январда Ницше руҳий хасталикка учрайди ва деярли ўн йил ўзига келмайди. 1900 йили у Ваймар хастахонасида оламдан ўтади.

Ницше фалсафасига тўхталадиган бўлсак, шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, қатор мураккабликлари, бир жойнинг ўзида бир неча "инкорни инкор"ни учратамиз, назокат билан кўполлик, ахлоқийлик билан ахлоқсизлик, ақл билан ҳиссиёт, меҳр билан қажр, камтарлик билан мақтанчоқлик ёнма-ён келади. Шу боисдан ҳам у ҳақда ҳозиргача бир-бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бир — уни фашизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизликни, зўравонликни маъқулловчи, мафкурачи-файласуф сифатида, иккинчиси — инсон шахси озодлигини, хусусийлигини бўрттириб кўрсатган, инсоннинг улуг мавжудот эканини унинг ёдига солувчи, шахс эрки тарафдори бўлган мутафаккир тарзида талқин этади. Хўш, аслида у қандай файласуф?

Фридрих Ницше устози Артур Шопэнхауэр каби Шарқ маънавиятига, шарқона инсон концепциясига катта ҳурмат билан қаради ва инсон ҳақидаги ҳақиқатни Шарқдан қидирди, маълум маънода ўзини Зардушт билан айнанлаштирди. Эҳтимол, улуг аллома Абу Ҳомид ал-Ғаззолий "Ихё улум ад-дин"нинг (Диний илмларнинг жонлантирилиши) "Тавба" китобида келтирган Пайгамбаримиз (с.а.в.)дан Дайлабий ривоят қилган ҳадисдан Ницшеннинг хабари бўлгандир: "Тонг отиб, кун ёришган ҳар саҳар, кун ботиб, шафақлар йўқолган ҳар кеча борки, унда икки фаришта тўрт хил овозда бир-бирига дейди: "Кошки, бу халқ яратилмаса эди!" Бошқаси дейди: "Кошки, улар яратилганларидан сўнг, нима учун яратилганларини билсалар эди!" Яна бири дейди: "Кошки улар нима учун яратилганларини билганларидан сўнг, билганларига амал қилсалар эди!". Ривоятга раъзийлик тусини берадиган бўлсак, икки фаришта, бу — оламнинг икки кутби, тўрт хил овоз — оламнинг тўрт томони. Иккала кутб ҳам, Шарқ, Ғарб, Шимол, Жануб ҳам инсон ўзига юкланган Тангрига халифалик вазифасини бажармаётганидан, Худо шарафланган улуг мавжудот эканини унутиб қўйганидан, майдалашиб, тубанлашиб кетаётганидан фарёд кўтараётганини илгаш қийин эмас. Буюк файласуф ҳам ана шундай фарёд кўтаради. Бу — ўз ҳаёти маъносини англаб етишга уринган улуг инсоннинг фарёди, кўпчиликка ёқмайдиган фарёд.

Ҳаёт маъносини излаш — Ницше фалсафасидаги етакчи йўналиш, файласуфнинг асосий интилиши. Ана шу изланишнинг ўзиёқ файласуф билан бошқа одамлар ўртасида бутун бир жарлик пайдо қилади. Одамларнинг кўпчилиги ўзлари олдига давлат, оила, расмий-диний эътиқод, жамият қўйган вақтинчалик, ўткинчи муаммоларга боши билан шўнғиб кетган: уларнинг барча фаолияти ўзларидаги олий онгни, асл савқи табиийни бўғиш, "бахт кетидан қувиш" ва кўр-кўрона "ҳаёт учун ҳаётга интилиш" билан ўзни унутишга қаратилган. Файласуф учун бундай "ўзини ухлатган онг" чидаб бўлмас ҳолатдир. У ҳаётни асл манбаи ва шиддатли интилишлари доирасида кузатишни, текширишни хоҳлайди, бу — ҳаётдан изтироб чекиш дегани. Инсон зотининг энг яхши намоёндалари — улуг санъаткорлар, файласуфлар ва авлиёлар онгнинг чарақлаган ёғдуси билан табиатнинг зулматли қаърини ёритади. Инсоният тарихининг маъносини оммадан эмас, кўпчилик инсон зотининг бахтидан эмас, балки умумқоидада истисно ҳисобланган даҳолардан, буюклардан, "ало

одам"лардан излаш лозим. Тарихнинг мақсади тирикчилик дардида юрадиган подасифат одамлар гуруҳининг иложи борича кўпроқ нусхаларини яратиш эмас, балки буюк санъаткорлар, файласуфлар ва авлиёларни бунёдга келтиришдир. Шу нуқтаи назардан Ницше "Зардушт таваллоси" ("Also sprach Zarathustra") китобида одамларни уч тоифага ажратади: охири одамлар, яхши одамлар ва ало одам (Übermensch), одамдан юксак одам. У Зардушт тилидан шундай дейди: "Қарангиз! Мен сизга энг охири одамни кўрсатаман. "Муҳаббат — нимадир? Яратмоқ — нимадир? Интилмоқ-чи? Юлдуз дегани нима?" Охири одам ана шундай деб сўраб туради ва кўзларини пирпиратади. Ер кичкина бўлиб қолди ва унинг юзасида ҳамма нарсани кичрайтирувчи митти одам сақраб-сақраб юрибди. Унинг уруғи суварак каби қирилиб битмагай: охири одам ҳаммадан кўпроқ яшайди. Улар вақти-вақти билан андак заҳар ютади. Шундан яхши тушлар кўради... Чўбон йўқ, ҳаммаси — пода! Ҳар ким тенглик истайди, ҳамма — тенг. Кимда-ким бошқача англаса, ўз ихтиёри билан жиннихонага йўл олади. "Илгари бутун олам телба эди", — дейди уларнинг энг оқиллари ва кўзларини пирпиратади. "Бахт-иқболни биз топганмиз", — деб айтади охири одамлар ва кўзларини пирпиратади".

Мана, яхши одамнинг таърифи: "Мен шундай одамни севаманки, у ало одамга макон қурмоқ учун заҳмат чекади ва ихтиролар қилади ва унинг келмоғи учун ер, махлуқот ва набототни ҳозирлаб қўяди. Зотан, шу тарзда ўз ҳалокатини истайди. Мен шундай одамни севаманки, у яхшилигидан интилиш ва толени ясайди. Зотан, у худди мана шундай — ўз яхшилиги учун яшашни истайди ва бошқача умр кечиришни билмайди".

Ало одам тўғрисида эса Ницше қуйидагича фикрлайди: "Мен сизларга ало одам тўғрисида таълимот келтирдим. Одам шундай бир хилқатдирки, ундан ошиб ўтмоқ керак. Сиз ундан ўтмоқ учун нима қилдингиз? Шу дамгача барча хилқатлар ўзидан юқорироқ недир бир нарса яратди. Сиз шу улуг тўлқиндан сачраган кўпик бўлиб ўтирдингизми? Одамдан ўтиш ўрнига, тезроқ, боз яна ваҳший ҳайвон тусига киришга ошиқдингизми? Ало одам — заминнинг мазмуни. Биродарларим, мен сизга илтижо қилиб, заминга содиқ бўлинг ва сизга ер узра умид тўғрисида сўзлаётганларга ишонманг, ўзлари биларми, билмасми, барибир, улар заҳарлагувчилар, деб айтурман... Чиндан ҳам, одам — лойқа селдир. Уни ўзига ютиб тоза қилмоқ учун фақат денгиз бўлмоқ керак. Қаранг, мен сизга ало одам тўғрисида сўзлаяпман: у — ўша денгиз, унда сизнинг улуг нафратингиз чўкиб кетгай. ...У — чақмоқ, у — телбалик!..."¹

Энди учала одам турини тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол тариқасида "Алпомиш" достонига мурожаат қилайлик. Охири одамлар кичкина жойдаги кичкина иссиқ ўринлари учун Алпомишнинг ўғли Ёдгорни хўрлаган баковул, Ултонтозни хон кўтариб, унинг дастурхони сарқитларини завқ билан кутиб яшаётган кичкина одамлар эмасми? Улар агар катта ҳарфлар билан ёзиладиган "Муҳаббат" сўзининг маъносини билганларида, юлдузлар билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбатлашганларида пасткашлик қила олармидилар? Ницше улар ҳақида бошқа бир ўринда майдалашиб кетган бундай одамлар ҳукмронликка лаёқати бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг муваффақиятлари учун йўл очиб беради, улар буйруқ берадиган ҳар қандай ирода кучи олдида тиз чўкадилар, дейди.

Яхши одам-чи? Яхши фазилатли одам Қоражон эмасми? Қоражонлар Алпомишларнинг келиши учун, юзага чиқиши учун ҳамма нарсани қилишга, керак бўлса, жонини беришга тайёр. Алпомишларнинг уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алпомишлар эса — заминнинг мазмуни. Шу сабабли Ницше уларни инсониятнинг орзу-умиди деб таърифлайди: "Бизнинг моҳиятимиз — ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яратишдан иборат. Ўз чегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш. Қачондир у ерга мақсад, қутқарувчи инсон келиши керак. Худо ўлди, ва бизнинг истагимиз — Ало одам яшасин"². Бундай одам олдида қонунлар бош эгади, унда ҳам қонунчи, ҳам санъаткор омухталашиб кетган бўлади.

Даражалар пиллапоясига инсон эгаллайдиган ўрин у чека олиши мумкин бўлган изтироблар билан белгиланади, дейди файласуф. "Ахлоқ, — дейди у, —

¹ Ницше. Зардушт таваллоси. И. Фафуров таржимаси. "Жаҳон адабиёти" журнали, 1995, 1-сон.

² Шу ерда.

инсоннинг табиат қошидаги олифтагарчилиги"¹. Зеро, ахлоқ туфайли ёввойи, эркин, дарбадар инсоннинг барча табиий феъли (инстинкти) доимий мажбурликда сақланиши натижасида, ташқарида қўлланиш имконини топмасдан, ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзини ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий қадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талаб этади.

Қадриятларни қайта баҳолаш учун эса, инсон оддий хоҳишдан юксакроқ бўлган ихтиёр билан қуролланиши лозим. У ихтиёр фалсафасининг отаси деб ном олган Шопэнхауэр назарда тутган ихтиёрдан фарқ қилади. Ницшенинг фикрига кўра, Шопэнхауэр биринчидан "ихтиёр" (wille) сўзини оддий халқ орасидагидек бир хил маънода — жўнгина хоҳиш тарзида тушунади ва талқин қилади. Ваҳоланки, ҳар бир хоҳишда қатор ҳиссиётлар мавжуд, айнан: биз ўзимиз нимадандир қутулишга интиладиган ҳолат ҳисси, биз нимагадир эришишга интиладиган ҳолат ҳисси, шу интилишларнинг ўзини ҳис этиш ҳолати ва унга ҳамроҳ тарздаги ҳаракатни вужудга келтирадиган мушаклар ҳисси. Айни пайтда ихтиёр фақат ҳиссиёт ва фикрлар йиғиндисигина эмас, унда буйруқ бериш ва аксинча, бўйсунуш томонлари бор. "Ҳар қандай хоҳишда, — дейди Ницше, — гап айнан буюриш ва бўйсунуш ҳақида боради..."². Шу боис ихтиёр Шопэнхауэр айтганидек, ҳаётни инкор этиш эмас, балки барқарор этиш воситасидир. Шопэнхауэрнинг қарашлари тушкунликдан бошқа нарса эмас. Ҳаётни "ихтиёр ва тасаввур" билан инкор қилиш керак эмас, балки "энг аввало *Шопэнхауэрни инкор этиш керак*"³. Зеро "ихтиёр", табиийки, фақат "ихтиёр"га таъбир кўрсатади. "Ҳаёт ўз моҳият эътиборига кўра, эгаллаб олиш, зарар етказиш, нимаики ёт ва кўпроқ заиф бўлса, ўшани енгиб ўтиш, эзиш, қаҳр, ўз шаклини зўрлаб ўтказиш... — деб ёзади Ницше. — Шунга кўра муайян жамият "ўсишга, кучайишга, эгаллаб олишга интилади, устунликка ҳаракат қилади ва буларнинг ҳаммаси қандайдир ахлоқий ёки ахлоқсиз тамойиллар туфайли рўй бермайди, балки шу жамият *яшаётгани* учун ва ҳаёт ҳукмронликка ихтиёрдан *иборат* экани учун ҳам шундай бўлади"⁴.

Бошқа бир ўринда эса, Ницше шундай деб ёзади: "Ҳаёт хусусий ҳодиса сифатида (барча мавжудотларни умумий табиати борасидаги фараз шундан келиб чиқади) ҳукмронликни энг кўп (максимум) ҳис қилишга интилади, моҳият эътибори билан у кўп миқдордаги ҳукмронликка интилишидир; ҳар қандай интилиш ҳукмронликка ихтиёрдан бошқа нарса эмас; бу ихтиёр барча рўй берадиган ҳодисаларда энг асосий ва ҳақиқий омил бўлиб қолаверади"⁵.

Шундай қилиб, Ницше наздида ҳаёт эзгулик ва ёвузликни, гўзаллик ва хунукликни, ҳақиқат ва ёлгонни, меҳр ва қаҳрни билмайдиган, ҳисобга олмайдиган шиддатли оқимдан иборат. Бу оқимни ҳаракатга келтирувчи куч эса ҳукмронликка бўлган ихтиёрдир, усиз ҳаёт ўлик, қотиб қолган, тараққиётдан йироқ ҳодисадир.

Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиб, ундан нариги тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун қонунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларидан воз кечишдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У Зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган ишга қўл урди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди — инсонга, зулматга маҳқум мавжудотга олов ўғирлаб келтириб берди ва бу "ўғри" қояга парчинланиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азобга маҳқум этилди.

Ленин ҳам, Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Польш Потни ҳам эмас, айнан ана шу "ахлоқсиз" маъбудни маълум маънода ало одамнинг азалий тимсоли дейиш мумкин.

Фридрих Ницшени олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: "Олмонлар — уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди — улар ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? — Deutschland, Deutschland uber alles⁶, қўрқаманки, олмон фалсафасининг охири шу бўлмаса эди..." — дейди¹.

¹ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т.1. М., "Мысль", 1990. С.735.

² Шу ерда. 225-бет.

³ Ўша асар. 612-бет.

⁴ Ўша асар. 380-381-бетлар.

⁵ Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск, "Попурри", 1999. С.355.

⁶ Олмония, Олмония, барчадан улур!

Ницшени яҳудийларнинг душмани, миллатчи сифатида талқин этишади. Ваҳоланки, у мана бундай дейди: "Яҳудийлар, шубҳасизки, ҳозир Оврўпадаги энг кучли, энг тиришқоқ, энг тоза ирқ... Мамлакатдан аксилсемитчи бақироқларни чиқариб юбориш, эҳтимол фойдали ва адолатли бўлур эди"².

Ницшенинг устози Артур Шопэнхауэр буюк олмон шоири Ҳайнрих Ҳайнени, гарчанд даҳо сифатида тан олса-да, миллати яҳудий бўлгани учунгина унга нисбатан нафратомуз, ҳақоратомуз гаплар айтади. "Гарчанд, — деб ёзади Шопэнхауэр, — Ҳ.Ҳайне масхарабоз эса-да, унда даҳолик ва даҳоликни англашиб турадиган соддалик бор. Бироқ соддаликка яқиндан қарасанг, унинг илдизи жуҳудча уятсизлик эканини кўрасан, зеро у ҳам Ример айтганидек, на уяти, на виждони бор миллатга тааллуқлидир"³. Ницше эса Ҳайнега бир эмас, бир неча ўринда Ҳёте билан тенг даҳо шоир, нафақат олмон миллатининг, балки бутун Оврўпанинг фахри деб қарайди, уни тор миллий қобикни ёриб чиқа олган, Оврўпани бирлаштириш томон ўзининг сеҳрли маънавияти билан йўл очиб берган сиймо сифатида баҳолайди. Буюк бирлаштирувчилик ғояси ҳақида гапириб, у: "Мен Наполеон, Ҳёте, Бетховен, Стендал, Ҳайне, Шопэнхауэрни назарда тутяпман", — дейди бир ўринда⁴.

Ницшенинг умумбашарий мезонлар билан фикрлашини, таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, миллий багрикенглигини унинг атеизмида ҳам кўриш мумкин. Бу атеизм ўзига хос, нисбийлик табиатига эга. Ницше, табиийки, барча динларни инсоний имкониятнинг юзага чиқарилишига қарши, инсонни заифлаштирадиган эътиқодий ҳодиса сифатида олиб қарайди. Айниқса, у насронийликни ниҳоятда ёмон кўради, бу дин ҳақида газаб ва нафрат билан гапиради. Уни Исо хочга парчинланганидан бошлаб, фақат салбий моҳият касб этганини, ҳатто Исонинг асл талабларига бутунлай қарама-қарши динга айланганини таъкидлайди, черковни ёлгончилик, сохтакорлик, риёкорлик бижғиб ётган маскан, том маънода Оврўпанинг ёвуз ички душмани бўлиб қолган расмий ташкилот деб таърифлайди. Бироқ буддачилик, ҳатто ҳиндувийлик тўғрисида гап кетганда, уларга жуда ҳам қора чаплаб ташламаган ҳолда, "сал-пал чидаса бўладиган" динлар сифатида муносабат билдиради. Айниқса Ницше мусулмончиликни баланд кўяди.

Фридрих Ницше бир эмас, бир неча ўринда Осиёнинг Оврўпа учун намуна вазифасини ўтаб келганини айтиб ўтади. Юнонларнинг буюк маданият соҳиблари бўлишларига асосий сабаблардан бири уларнинг Осиёга иқтидо қилганликларида, ундан ўрганганликларида деб билади. Ҳатто аёллар, ҳозирги замон тили билан айтганда, феминизм масалаларида ҳам осийликлар намуна бўлганлар. Бунга Ҳомер давридан Периклгача ўтган вақт мобайнида юнонларнинг аёлга муносабатлари қадам-бақадам осийлашиб борганини мисол қилиб келтиради. У юнонларни Осиёнинг энг яхши меросхўрлари ва шогирдлари деб атайди⁵.

У олмонлардан ҳам юқорида кўчирма келтирилган саҳифаларда Осиёга ана шундай муносабатни талаб қилади ва шундай муносабат учун Пруссия қироли Буюк Фридрихни қўллаб-қувватлайди, ислом билан алоқани мустаҳкамлашга даъват этади.

Ницше фалсафасининг марказида, айтиб ўтилганидек, инсон туради. Бу — ахлоқ фалсафаси дегани. Зеро, буюк олмон файласуфининг "Тонг шуъласи", "Эзгулик ва ёзувликнинг нариги тарафида", "Ахлоқ тараққиётига доир", "Аксилнасроний" асарлари бутунисича тўғридан-тўғри ахлоқий муаммоларга бағишланган. Ницше қарашларининг шохтомири ахлоққа муносабат эканини унинг қадриятларни қайта баҳолаш борасидаги фикрларида кўриб ўтган эдик. Бу ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, Ницше Шопэнхауэрнинг шогирди. Шопэнхауэр эса ўз ахлоқ фалсафасида иллатларни биринчи ўринга қўйиб, ахлоқий фазилатларни мустақил ҳодисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида талқин этади. Ницше бу борада яна ҳам илгарилаб кетади: иллатларни фазилат тарзида, фазилатларни иллат тарзида тақдим қилади. Чунки инсон

¹ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т.2. М; "Мысль", 1990. С.589.

² Ўша асар, 370-бет.

³ Шопенгауэр А. Введение в философию. Новые паралипомены. Об интересном. Минск, "Попурри", 2000. С. 299.

⁴ Ўша асар, 376-бет.

⁵ Ўша асар. .356-бет.

Нишше наздида (аслида ҳақиқатда ҳам) шу даражада "ахлоқийлашиб" кетганки, у эзгуликсиз яшай олмайди. Лекин гап шундаки, у эзгуликни кўпроқ ниқоб сифатида ишлатади, натижада ҳаммаёқни сохта эзгулик, сохта фазилат босиб кетган, инсон росмана қадам ташлаб яшаши учун жой йўқ — "фазилат"нинг дастидан дод! Шу боис инсоннинг ўз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очиқ, ҳалоол эътироф этиши ҳамда фазилатлар ортидаги иллатларни беркитиб туришдан кўра, фазилатлар билан ниқоблаши афзалдир. Нишшенинг, иллатлар учун ниқобга айланиб қолган эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, ростгўйлик ва ахлоқийликни ахлоқнинг негизи деб билиши шундан. Демак, Нишше таълимотини ўрганиш учун кўп ўринларда унга нивелирнинг дурбини орқали қараш, яъни фикрлар ортидаги тескари маънони тушунмоқ лозим бўлади. Чунончи, у Исони, насронийликни, боя айтганимиздек, айбдор деб санайди, улар шаънига аччиқ гаплар айтади, ўзини аксилнасоний деб атайди; файласуф ҳатто сўнгги асарларидан бирига "Аксилнасоний" номини ҳам берган. Лекин аслида у Исони, насронийликни севади, мен қалбан ҳеч қачон насронийликка қарши гуноҳ иш қилмаганман, дейди Нишше. Сўнгги мактубларига эса, унинг "Хочга парчинланган шўрлик" деб имзо чекканлиги маълум. Буларнинг сабаби шундаки, мутафаккир инсонни ҳам, Исони ҳам, ахлоқни ҳам севади, лекин улар ўзлари ўзлигини намоеън қила олмаганидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан, кўтарилиши мумкин бўлган юксакликка кўтарилмаганидан — майдалашиб кетган буюкликдан газабланади, алам билан, жаҳл билан фикрлайди. "Жаҳл келганда, ақл кетади", деган мақол назаримда Нишшега ҳам тааллуқли.

Буюк олмон мутафаккирининг наздида асл одам, юқорида идеал сифатида таърифланган ало одам дин ҳамда у тарғиб этган эзгулик ва ёвузликдан нариги тарафда туриб фаолият кўрсатиши керак. Агар у "Зардушт таваллоси" асарида ало одамнинг суратини чизган бўлса, кейинги асарларида унинг моҳиятини, мақсади ва маънавий қиёфасини очиб беради. Ало одам дунёни эстетик призма орқали кўра оладиган, инсоний савқи табиийга асосланган дионисийча гўзалликка эътиқод қиладиган инсон. Унинг санъатга муносабати ана шу эътиқоддан келиб чиқади. Нишше эстетикасида санъат ва санъаткор масаласи энг мураккаб, идрок этилиши қийин, кескин ўзига хосликка эга муаммолардан бири. Шунинг учун биз унга нисбатан умумий тарзда тўхталиб ўтишни маъқул кўрдик.

Санъат, Нишшенинг фикрига кўра, инсон учун икки хил маънодаги овутиш манбаидир. Аввало, унда барча мавжудотлар метафизик бирлиги, коинот асосининг мангу яхлитлиги акс этади; яна у инсоннинг диққатини ўз изтиробларидан чалғитади, ҳаётни севишга ундайдиган гўзал қиёфалар (образлар) дунёсини яратади.

Биз эстетик мушоҳада вақтида қайсидир бир роман ёки фожиа қаҳрамонининг ҳаяжонини, изтиробу қувончини бошимиздан кечираётгандек бўламиз ҳамда қаҳрамонга нисбатан ҳамдардлик ҳиссини туямиз, чунки фожиа бизни ўз шахсимиздан, барча ўткинчи, чегараланган нарсалардан юксакка кўтаради, шу билан бирга индивидга хос вақт ҳамда ўлим кўрқувини енгади. Фожиада санъат индивидуал мавжудликнинг алдамчилигини фош этади ва бизни қаҳрамоннинг ҳалокатидан қувонишга мажбур қилади: бу — дионисийча йўналишдир. Дионисийча йўналишдаги санъат ўзини кўпроқ мушиқадда намоеън қилади. У бизни ўзида ягона бўлган оламий ихтиёрнинг сирли оҳангига олиб киради.

Нишше иккинчи бир асосни ҳам келтиради. Бу йўналишда биз учун гўзал орзу-хаёллар, жозибатор қиёфалар дунёси яратиб берилади ва биз ширин ҳаётимизнинг давом этишини истаймиз. Биз ўз индивидуал мавжудлигимизнинг алдовидан кўзни чирт юмишни хоҳламаймиз, чунки ҳаёт қанчалик тубан, алдамчи, чиройли ёлғондан иборат бўлмасин, барибир ҳаётни севамир. Санъатнинг ана шундай асосини Нишше аполлонча деб атайди.

Нишше аполлонча санъат билан дионисийча санъатни қарама-қарши қўяди. Аполлонча санъат инсоннинг кўзларини ҳаракатга келтирувчи, эҳтиросга солувчи санъат, унда кўзлар кўра билиш қобилиятига эга бўлади. Рассом, ҳайкалтарош, эпик шоир — асосан нигоҳбонлардир. Дионисийча санъат эса, инсон

аъзоларининг ҳаммасини бирваракай жалб қилади, моҳиятан инсон савқи табиийси (инстинкти)га асосланади. Бундай ҳолатни биз юқорида айтилганидек, мусиқа тинглаган пайтимизда бутун вужудимиз билан ҳис этамиз.

Умуман, Ницше нафосатшунослигига диққат қилганимизда шуни кўрамизки, санъат, унинг фикрича, илк хаосдек вужудга келишининг норационал маънодаги оқими бўлмиш "умумий ҳаёт"га хизмат қилмоғи лозим. Шу сабабли файласуфни ўз замонасидаги санъатнинг оммага ҳиссий таъсири, одамни маст қилувчи хусусияти, эзгулик ва адолатнинг мавҳум идеаллари билан омманинг сурурий мароқланиши чўчитади. У маданиятнинг, шу жумладан санъатнинг оммавийлашувига, санъатдаги оммавийчиликка қарши чиқади.

Нишшенинг бу эътиқоди жангаворлик табиатига эга, олдин барча қотиб қолган, мажбуриятга асосланган нарсаларни бузиш керак, кейин яратиш лозим, яратувчанлик, ижодкорлик юқорида зикр этилган ало одамнинг табиати. У ҳукмронликка эга бўлиши, энг аввало ўз устидан ҳукмронликка эришиши шарт. Шундагина у бошқалар устидан ҳам ҳукмронлик қила олади. Ало одамнинг мавжудлиги табиийликка асосланади. "Табиат... бировларни кучли руҳ, бошқаларни кучли мушаклар ва эҳтирос билан ажратади, учинчилари эса на унисига, на бунисига эга — ўртамиёна одамлар, булар — кўпчилик, биринчи табақа эса саралар, — деб ёзади буюк файласуф. — Олий табақани мен озчилик табақаси деб атайман, улар комил бўлганлари ҳолда, озчиликнинг устуворлигига ҳам эга: бу — бахтнинг, гўзалликнинг, яхшиликнинг ердаги вакиллари, дегани. Зеро, фақат маънавий жиҳатдан юксак қобилият соҳибларигина чиройиликка, гўзалликка дохил бўлиш ҳуқуқига эгадирлар; фақат уларга хос эзгуликкина заифлик эмас... Улар қийинчиликни ўзлари учун неъмат деб биладилар, ўзгаларни эзиб ташлайдиган оқилоқлар билан тинч адиллар, бу улар учун ором ҳисобланади"¹.

Иккинчи табақа, Нишшенинг фикрига кўра, қонун, тартиб ва хавфсизлик қўриқчилари, биринчиларнинг — маънавий қудрат эгаларининг хоҳиш-ихтиёрларини амалга оширувчи, уларнинг энг яқин кишилари, аёнлари, энг яхши шоғирдлари. Учинчи табақа — ўртамиёна одамлар, улар ҳам керак. Зотан "юксак маданият, бу — пирамида, у фақат миқёсли пойдевор устидагина тикланиши мумкин, у ўз мавжудлигининг шарти сифатида, энг аввало кучли ва соғлом ўртамиёналикка суянади... Агар истисноли одам ўзига ва ўзига ўхшаганларга нисбатан ҳам ўртамиёналарга кўпроқ ғамхўрлик кўрсатса, бу унинг учун хушмуомалалик эмас, балки шунчаки бир мажбуриятдир"².

Бироқ Ницше баъзи ўринларда "ўзига ва ўзгаларга бешафқат бўлишни" шу қадар меъридан ошириб юборадими, натижада унинг фикрларидан шафқатсизлик иси бурқсиб туради. Бундай ўринларда вайронкорликни бунёдкорлик учун восита деб биладиган ало одам, уни бунёдкорлик билан тенг даражадаги мақсад деб қарайдиган зўравонга айланади.

"Ахлоқ тараққиётига доир" асарида Ницше олий табақа одамлари ҳақида, улар ёнғину қотиллик, зўравонлигу қийноққа солишлардан сўнг, йиртқич ҳайвонлар каби ҳеч қандай виждон азобисиз, худди навбатдаги майда безорилик қилиб қайтаётган мағрур талабага ўхшаб, шоирлар мадҳиялар айтадиган иш қилдик, деб уйга йўл оладилар, дейди. Барча олийжаноб ирқлар замирида ана шундай ваҳший ҳайвон, ўлжа ва ғалаба излаган малласоч шайтон ётади. Бу борада румолик, араб, олмон, япон андозалари, Ҳомер қаҳрамонлари, скандинавиялик викинглар бир-бири билан ўхшаш³.

Бундай фикрлар Нишшенинг қиёфасини кўз олдимизда шафқатсиз, қаҳри қаттиқ, зулмкор инсон сифатида гавдалантирмаслиги мумкин эмас. Аслида эса, Ницше ниҳоятда такаллуфли, мулойим, ҳатто анча кўнгли бўш шахс бўлган. Лекин ундаги ўртамиёналикка, бир хилликка, майда одамларга бўлган ички ғазаб шу қадар кучлики, бу куч уни керак-нокерак пайтда қуюшқондан чиқариб юборади, ўзи ҳам ўз идеалига мос мутлақ эркин ало одам бўлгиси келиб қолади. У одамдан юксак одам, тарихни яратадиган, маданиятни яратадиган ало одам орзусида оломоннинг ҳалокатини, ҳатто ўз ҳалокатини одадий қисмат сифатида қабул қилади. Нега бунчалик бешафқатлик? Буни

¹ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т.2. М, "Мысль", 1990. С.685.

² Ўша асар. 686-бет

³ Ўша асар. 427-428 бетлар.

файласуф ўз номини оқлаётган инсоннинг деярли йўқлиги билан изоҳлайди. У ўз муҳолифларига менга бирор-бир комиллик эгасини кўрсатинг-чи, деб мурожаат қилади, токи у инсон номини оқлаган бўлсин, унга қараб инсонга ишонч туйғусини сақлаб қолайлик, дейди. Ницше: "Оврўпа кишининг майдалашиб, тескарлашиб кетиши ўзида бизнинг улкан хавфсираш ҳиссимизни яшириб турибди, зеро, бу бизни толиқтиради... Ҳозир биз камолга етказиши мумкин бўлган ҳеч нарсани кўрмаймиз... Айнан ана шунда Оврўпа қисмати яширин — инсон олдидаги кўрқув билан бирга унга бўлган муҳаббатни, унга бўлган ҳурматни, ҳатто унга бўлган ихтиёрни йўқотдик. Эндиликда одамнинг кўриниши бизни чарчатмоқда — агар мана шу ҳолат бугун нигилизм бўлмаса, унда нигилизм нима?.. Биз одамдан чарчадик"¹.

Буларнинг ҳаммасида "Биз одамдан чарчадик", деган Ницшеннинг ҳаддан ошиб, шафқатсизликка айланган аламзадалигини ҳис этиш мумкин. Бироқ Ницше нигилизмга мутлақлик мақомини бериш хато бўлур эди. У Навоий ва Ҳётелар, Темур ва Наполеонлар дунёсини хоҳлайди, оламда абадий қайталаниш қонунини бирлигига ишонади. Ўша буюклар дунёси қайтиши учун ўртамиёналарни — оммани қурбонлик воситаси деб билади. Шу боис истисноли буюкларни оломон билан тенглаштирадиган социализм ва демократиядан газабланади, жирканади.

Демократия ва социализм унинг наздида фақат бир хил "тараққиётга" — одамларнинг майдалашуви, ўзларининг тескариси бўлиб қолган мавжудотга айлланишларига олиб келади. Ана шундай муқаррарлик билан инсониятнинг қум-қуйқаси пайдо бўлади; ҳаммаси ниҳоятда бир хил, ниҳоятда кичик, ниҳоятда думалоқ, ниҳоятда яшовчан, ниҳоятда зерикарли, дейди мутафаккир. Демократия ва социализмни у паст, қуйи, майда инсон ҳукмронлигининг шакллари сифатида талқин этади.

"Социализм, — деб ёзади Ницше, — ўта майда ва аҳмоқларнинг, яъни юзаки, ҳасадгўй, тўртдан уч қисми артистликдан иборат одамларнинг ўйлаб қилинган мустабиллигидир... Социализм таълимотида "ҳаётни инкор қилишга ихтиёр" кўпол қилиб яширинган: бундай таълимотни фақат омадсиз одамлар ва ирқларгина ўйлаб топиши мумкин"².

Шуни унутмаслик керакки, Ницшеннинг бу фикрларини фақат Ленин-Сталиннинг байналмилал социализмигагина эмас, балки Ҳитлернинг "миллий социализми"га ҳам дахлдор башорат-хулоса сифатида қабул қилиш лозим. Унинг фикрига кўра, социализм фақат қисқа вақт ораллигида ўта террорчилик воситасидаги воқе бўладиган "даҳшат ҳукмронлиги". Дарҳақиқат, нафақат Ленин-Сталин ва Ҳитлер социализми, балки кейинроқ вужудга келган Мао Цзе Дун, Польш Пот, Шарқий Оврўпа социализми ҳам жуда қисқа умр кўрди ва шу муддат ичида ўзини қатагонлар воситасида сақлаб турди.

Ницшеннинг "демократик тартиблар"га қаршилигининг яна бир сабаби бир неча минг йиллар аввал рўй берган воқеаларга бориб тақалади. Маълумки, у қадимги юнон фалсафаси ва адабиётини чуқур билган олим, Базел университети Мумтоз филология кафедраси мудири эди, табиийки, Перикл давридан бошланган буюк Юнонистоннинг фожиасини яхши биларди: ҳамманинг тенглигини талаб қилган, аслида ўз манфаатларини кўзлаган ўртамиёна одамлар, сиёсий фирибгар ва корчалонлар демократияси демагогия ҳукмронлигини ўрнатди, ҳатто Периклни давлат раҳбарлигидан четлатди. Афинанинг тенгсиз олтин ҳайкалинини яратган буюк Фидийни турмага ташлади, охир-оқибатда мамлакатни ёлгон, мунофиқлик ва фисқу фужур гирдобига тортди. Бунинг натижасида Юнонистон ўз мустақиллигини ҳам, улуғворлигини ҳам, намунавийлигини ҳам йўқотди, икки ярим минг йилдирки, ҳозиргача бу мамлакат ўзини ўнглаб ололгани йўқ. Ницше ана шундай демократия ниқобидаги демагогияга қарши эди, социализмни демагогия ва ўртамиёначилик ҳукмронлигининг бир кўриниши деб биларди.

Буюк файласуфлар энг тинч даврларда, уруш ҳаёлидан йироқ йилларда тарихда мисли кўрилмаган урушларнинг кетма-кет келиши, уларда ер юзида ҳукмронлик қилиш учун Россия билан бирлашган Оврўпа кучларининг

³ Ўша асар 430-бет.

⁴ Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск, "Попурри", 1999. С. 105-106.

тўқнашуви ҳақида ёзади. Дарҳақиқат, Ницше вафотидан кейин ўн тўрт йил ўтар-ўтмас Биринчи жаҳон уруши бошланди, кейин Россия инқилоби, Антанта ҳужуми, фуқаролар уруши, Лениннинг "қизил террори", Сталин ва Ҳитлер қатагонлари, ундан сўнг Иккинчи жаҳон уруши; Хиросима, Нагасаки фожиалари, миллий озодлик учун олиб борилган урушлар, Вьетнам уруши, Лотин Америкаси ва Африкадаги партизанлик ҳаракатлари, фуқаролар урушлари, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон... Бундай урушлар ҳозир ҳам давом этмоқда.

Унинг Россия, Олмония, ҳатто Оврўпа Иттифоқи ҳақидаги фикрларини ҳам бемалол башорат дейиш мумкин. У олдиндан кўра билган Оврўпа халқлари иттифоқида ҳар бир алоҳида халқ, жуғрофий мақсадларига мувофиқлашган чегараларда муайян ҳудуд ўрнини эгаллайди. Улардаги ўзаро муносабатлар қурол кучи эмас, балки "ўзаро манфаат" тамойили асосига қурилишини таъкидлайди. Бу иттифоқнинг тузилганига, тамойили ҳақиқатан "ўзаро манфаат" эканига, пул бирлиги "евро"нинг муомалага кирганига ўзимиз гувоҳмиз.

Ницшеннинг "фашистлашувига" яна бир сабаб, бу унинг синглиси, акасига ғоявий жиҳатдан мутлақо душман бўлган, ўтакетган фашист Б. Фёрстерга турмушга чиққан, миллатчиликда эридан қолишмайдиган Элизабет Фёрстер-Ницше хоним дейиш мумкин. У Ницше архивига эга бўлиб олгач, акасини "анча-мунча" таҳрир қилибгина қолмай, у ҳақда турли ёлғон-яшиқларни тарқатади. Бу "суюкли, меҳрибон сингли" нафақат Ницшеннинг ҳассасини, балки Ницше қарашларини ҳам Ҳитлерга совга қилишни истагани кўпчиликка маълум.

Нима бўлганда ҳам, Ницше инсоният келажагида икки йўлни кўрди: бири — социализм, иккинчиси — фашизм, у социализмнинг террорларию, тенглаштиришларидан нафратланиб, газаб ва аламзадалиқ устида беихтиёр фашизмга ён босган бўлиши мумкин. Шу маънода буюк олмон ёзувчиси Томас Маннинг, Ницше фашизмни эмас, фашизм Ницшени бунёдга келтирди, моҳиятан ҳар қандай сиёсатга ёт бўлган буюк мутафаккир фашизм учун ахлоқан жавобгар эмас, аксинча, у Фарб дунёсини сейсмограф мили каби зилзиладан огоҳ қилди, деган фикри диққатга сазовор¹.

Шу муносабат билан мақоламуз бошидаги Ғаззолий Дайлабийдан келтирган ҳадисий ривоятни яна бир бор эслаш ўринлидир: "Тонг отиб, кун ёришган ҳар саҳар, кун ботиб, шафақлар йўқолган ҳар кеча борки, унда икки фаришта тўрт хил овозда бир-бирига дейди: "Кошки, бу халқ яратилмаса эди!" Бошқаси дейди: "Кошки, улар яратилганларидан сўнг, нима учун яратилганларини билсалар эди!" Яна бири дейди: "Кошки улар нима учун яратилганларини билганларидан сўнг, билганларига амал қилсалар эди!" Ундаги фаришталар айтган уч жумланing давоми сифатида, фаришта бўлмаса ҳам Ницшеннинг "Биз одамдан чарчадик", деган гапини тўртинчи жумла қилиб қўйиш мантиққа зид эмас. Фаришталар ҳам, Ницше ҳам аччиқ ҳақиқатни айтмоқда: инсон моҳиятан ўзига юкланган вазифаларни бажармасликни афзал деб ҳисоблайдиган мавжудот бўлиб қолмоқда. Бундай инсонни тушуниш ва унга ўзининг аҳволини тушунтириш фақат анъанавий рационал йўл билан амалга оширилиши мумкин эмас эди. Ницше файласуфлар орасида шуни биринчилардан бўлиб англаб етди ва янгича, бошқаларникидан ўзгача, қутилмаган йўл тутди, ниҳоятда миқёсли "ҳаёт фалсафаси" деб аталган янги фалсафий йўналишга асос солди. Бу йўналиш эса кейинчалик жаҳон фалсафаси тараққиётига улкан ҳисса қўшган прагматизм, феноменология, экзистенциализм, руҳий таҳлил сингари оқимларга ғоявий-назарий асос бўлиб хизмат қилди. Ҳозир ҳам Ницшеннинг энг илғор қарашлари янги-янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун маълум маънода омил вазифасини ўтамоқда.

Яна бир гап. Ушбу мақолани ўқиб чиқиб, баъзилар муаллиф майлпарастликка берилган, анча-мунча мутафаккирлар томонидан (айниқса шўролар замонида) қораланган Ницшени оқлашга, унинг Осиёга, мусулмончиликка бўлган муносабатини бўрттириб кўрсатишга, ундан мўмин-мусулмон донишманд яшашга интилган, деб ўйлашлари мумкин. Бу алдамчи тасаввур. Чунки, камина Ницшеннинг мусулмончиликка ҳавас билан қарашини, уни ҳақиқатан ҳам энг

¹ Қаранг: Манн Т. Собрание сочинений в 10 т. Т.10. М., ГИХЛ, 1961. С.383.

юксак даражадаги эътиқодий йўл деб қарашини идеаллаштирмоқчи эмасман. Буюк олмон файласуфи, афсуски, исломни чуқур ўрганган эмас, унинг моҳиятига жиддий эътибор бермаган. Зеро, ислом заифлар ва омадсизларни йўқотишни, уларни супринди ирқ сифатида жамиятдан четга чиқариб ташлашни қоралайди, аксинча, уларни ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан тарбиялашни талаб қилади, уларга нисбатан шафқатсизликни эмас, шафқатни таклиф этади. Бу талаб ва таклиф фақат эътиқодий жиҳатдан эмас, балки ҳаётий нуқтаи назардан ҳам жамиятнинг реал мавжудлигини таъминлайдиган ҳодисадир.

Бу борадаги Қуръони карим ва Ҳадиси шариф кўрсатмаларини умумлаштириб, ўрта асрлар мусулмон тафаккурининг буюк намояндаси, илоҳиётчи, файласуф, тенги кам ахлоқшунос Ҳусайн Воиз Кошифий ниҳоятда эътиборга сазовор фикрларни билдирган. У инсоний ҳаёт, яъни жамият бўлиб яшаш диалектикасини мана бундай таърифлайди: "Заифлар ҳалок бўлгач, ундан сўнгра кучлилар ҳам жойида қолмайди. Чунки кичиклар билан улугларнинг турмушлари бир-бирига боғлиқдир"¹. Бошқа ўринда Кошифий жамиятни Ницшеннинг табақалашидан бошқача тарзда тўртга бўлади ва ҳар бир табақани қадимги Шарқ фалсафасида оламнинг асоси ҳисобланган тўрт унсурга — олов, ҳаво, сув ва тупроққа ўхшатади: "Ҳакимлар айтадиларки, адолатнинг маъноси халқаро тенгликни кўзлашдир, яъни бир гуруҳ иккинчи бир гуруҳдан устун қилинмайди, ҳар тоифа ўз мартабасида тугилади. Подшоҳларнинг тобелари аслида тўрт гуруҳ бўладилар: Биринчиси, шамшир аҳли, чунончи, амирлар ва лашкар бўлиб, улар оловга ўхшайдилар. Иккинчиси, қалам аҳли, чунончи, китобдор ва вазирлар бўлиб, улар ҳавога ўхшайдилар. Учинчиси, муомала аҳли, чунончи, савдогар ва ҳунармандлар бўлиб, улар сувга ўхшайдилар. Тўртинчиси, зироат аҳли, чунончи, деҳқонлар бўлиб, улар тупроқ сифатли бўладилар. Агар тўртта унсурнинг бири бошқасидан устун келса, халқ мижози вайрон бўлгани каби, бу тўрт гуруҳнинг ҳам бири бошқасидан ғолиб келса, мулк мижози бузилади, оламнинг тинчлиги ва одамзоднинг яшаш тарзи издан чиқади"². Мана шу абадий ҳақиқатни англаб етмаганлиги, исломнинг моҳиятига кира олмаганлиги Фридрих Ницшеннинг энг катта хатосидир.

Тўғри, Ҳусайн Воиз Кошифий келтирган ижтимоий табақалаш тамойили Ницше севган "Ману қонунлари"даги қадимги ҳинд табақалаш тизимига маълум маънода ўхшаш (айнан эмас). Улардаги умумийлик шуки, ҳар иккаласида ҳам асосан иқтисодий-касбий нуқтаи назар устуворликка эга. Ницше эса жамиятни табақалашда кўпроқ индивидларнинг маънавий-руҳий жиҳатларини назарда тутди. Агарда ҳар бир иқтисодий-касбий табақанинг ўз маънавий-руҳий даражаси борлигини ҳисобга олсак, Ницшени бу борада янгилик яратган деб бўлмайди. Лекин буюк олмон файласуфи ўртага ташлаган ало одам гоёси асосида инсонни янгилаш муаммоси ўзига хос маънавий кашфиёт эканини таъкидлаш жоиз, фақат унга эришиш воситалари сифатида маърифат, мурувват ва шафқатга суяниш мақсадга мувофиқдир; биз буюк мутафаккирлар меросини баҳолашда улар йўл қўйган хатоларни эмас, балки биринчи навбатда, уларнинг инсонни янгилаш учун қилган улуг ишларини ҳисобга олишимиз лозим.

Шу жиҳатдан мақола сўнгида жаҳоннинг энг буюк файласуфларидан бири, рус мумтоз фалсафасининг отаси Владимир Соловьёвнинг фикрларини келтириш ўринли. У ўзининг "Ало одам гоёси" мақоласида Ницше қарашларидаги биз ҳам таъкидлаган хато жиҳатларни айтиб ўтгани ҳолда, буюк олмон файласуфининг ало одам гоёсига ижобий муносабат билдиради. Вл. Соловьёв, кейинги пайтларда (XIX аср охирларида) уч гоё майдонга чиққанини, ҳатто модага айланганини айтади. Булар "иқтисодий моддиятчилик (материализм), мавҳум ахлоқийлик ва "ало одам" даймонизми, — дейди у, — уч улуг ном (Карл Маркс, Лев Толстой, Фридрих Ницше номлари) билан боғлиқ бу уч гоёнинг биринчиси — ҳозирги кунга, кун ўтказишга қаратилган, иккинчиси — қисман эртанги кунни ҳам ўз ичига олади, учинчиси эса, индинги кунда ва ундан кейин нима бўлиши ҳақида. Уччаси ичидан мана шунисини мен энг маъқули деб ҳисоблайман"¹.

¹ Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи муҳсиний. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат нашриёти. Т., 2010, 49-бет.

² Уша асар. 51-бет.

Вл. Соловьёвнинг бу ижобий муносабати ало одам гоёси Ницше таъкидлаганидек, инсоний табиат билан боғлиқ эканидан келиб чиқади. Зеро, барча мавжудотлар ичида фақат инсонгина танқид ҳиссига эга, фақат угина ўзига (ўз инсоний қавмига) танқидий қарай олади. Ана шу танқидий қараш унинг маънан тадрижий жиҳатдан ривожланиб боришини таъминлайди. Шундан келиб чиққан ҳолда буюк рус файласуфи ало одам инсониятнинг умумидеалига айланиши керак, ўшанда одамзод ўз асл мақсадига эришиши, ўз табиати талабини қондириши мумкин, деган фикрни илгари суради: "Инсоннинг, — деб ёзади у, — табиийки, ҳозиргисидан кўра яхшироқ ва улканроқ бўлгиси келади, уни табиий равишда ало одам идеали ўзига тортиб туради. Токи у ҳақиқатан ҳам хоҳлар экан, буни қила олиши мумкин, токи қила олиши мумкин экан, шундай қилиши шарт"².

Бироқ буюк рус файласуфи, айни пайтда ало одам гоёсини Ницше таклиф қилган йўл билан амалга ошириш мумкин эмаслигини, бу гоёни идеалга айлантиришдан олдин жиддий ўйлаб кўриш, атрофлича мулоҳаза юритиб, кейин хулоса чиқариш мақсадга мувофиқлигини яна бир бор уқтириб ўтади. Мақоласининг сўнггида ҳозирги пайтда Ницше туфайли афкор одамлар ўзларини намоён этаётганликларини ва улар билан айнан ало одам масаласида жиддий гаплашиб олишни бошлаш лозимлигини таъкидлайди³.

Владимир Соловьёв ҳақ. Биз ҳозир у айтган "индин"да яшаяпмиз. Ҳозир иқтисодий-сиёсий омиллар индивид ҳаётидан маънавиятни сиқиб чиқаришга интилаётган, оммавий маданият тобора глобаллашиб — йириклашиб, миқёслашиб, инсон шахсини майдалаштириб ва торайтириб бораётгани, инсонни йириклаштириш бош маънавий муаммога айланиб қолгани сир эмас. Шу боис инсон табиатининг нисбатан тўла намоён бўлиши, унинг ўз мавжудлигини асл моҳиятига мослаштириши, яъни, янада инсонийлаштириши учун Ницшенинг ало одам ҳақидаги таълимоти улкан аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, биз Фридрих Ницше фалсафаси ҳақида қисқача маълумот бердик. Бу мақола буюк файласуф қиёфасига чизгилар, холос.

Абдулла ШЕР

¹ Соловьёв Вл. Сочинения в 2 т. Т.2. М., "Мысль", 1990. С. 127

² Ўша асар. 629-бет.

³ Ўша асар. 634-бет.

Ўлжас СУЛАЙМОНОВ

«Тоғларсиз яшай олмайман»

Таниқли қозоқ шоири, Қозоғистон Республикасининг ЮНЕСКОдаги элчиси Ўлжас Сулаймонов билан суҳбатимиз норасмий вазиятда кечди: гап нафақат сиёсатчи Сулаймонов, балки ижодкор Сулаймонов, бир неча шеъррий тўпламлар, шунингдек, ҳажми ва мавзуи жиҳатидан фавқуллодда ўзига хос бўлган тарихий-лингвистик тадқиқотлардан иборат "Аз и Я", "Тарихдан олдинги турклар", "Битик тили" сингари шоирнинг қадим тарихга, ёзув маданиятига айрича нигоҳини акс эттирган бир неча китоблар муаллифи ҳақида борди.

— *Кеча мен Берлинда илтифотли аёл — кўп йиллар МХАТ мактаб-студиясида дарс берган Анна Николаевна Перова ҳузурида меҳмонда бўлдим. У менинг Сиз билан кўришувимни эшитиб, жуда қувонди, чунки шоир у ва Сизнинг "оташин қозоқ" Ўлжас Сулаймонов номи у ва унинг ўқувчиларига машҳур олтишинчи йиллар шоирлари орасида алоҳида ажралиб турарди. Бироқ Сиз машҳур шоирлардан фарқли ўлароқ, етмишинчи йиллардан бошлаб, тадқиқот йўсинидаги проза билан ҳам шуғуллана бошладингиз. Ҳатто мен бу китобларингизнинг жанри қанақалигини дабдурустдан айтолмайман ҳам. Ушбу эврилиш қай тарзда кечди ўзи?*

— Аввало айтсам, сизнинг бу саволингизга Пушкин жавоб бериб қўйган: "Йиллар юки торга бошлар насрга", деб. Бироқ менинг ушбу ҳолатимга қадимги шеърят намунаси бўлган "Игорь жангномаси" сабаб бўлди. Бу асар 1960 йили Адабиёт институтида менинг курс ишим қилиб белгиланган эди. Ўша пайтда мен уни ёзиб топширолмаган эдим, ўн беш йилдан кейин "Аз и Я" китоби кўринишида топширдим. Унинг жанри ҳақиқатан ҳам мулоҳазаталабдир. Бу ўта илмий эмас, қисман поэтик тадқиқот бўлиб, уни эмин-эркин фикрнинг ўзига хос ҳосиласи дейиш мумкин.

Бу китобимда етакчи "Жангномашунослар" — Дмитрий Сергеевич Лихачев, Борис Александрович Рибакков сингари академиклар асарларига қарши фикрлар айтдим. Мен ҳамиша уларга нисбатан чуқур эҳтиромда бўлганман, лекин... Устозлар билан ҳамиша ҳам мурсоага боравермаслик керак. Кейин "ур-сур" бошланиб кетди: қатор мақолалар, булар орасида Лихачевнинг ҳам мақоласи бор эди, ЦКда муҳокама, Фанлар академиясида ҳар томонлама "гарбиявий тадбир"... Партиянинг алоҳида қарори ҳам тайёрланаётган эди, агарда ўша пайтдаги Қозоғистон компартияси МК биринчи котиби Қўнаев Леонид Брежневга шахсан қўнғироқ қилмаганида (у менинг китобимда ҳеч қандай миллатчилик ва "пантуркизм" кўринишлари йўқ эканлигини таъкидлагани ҳали ҳам ёдимда) менинг аҳволим жуда аянчли бўлиши мумкин эди. Ахир 1946 йилдаги "Звезда" ва "Ленинград" журналлари ҳақидаги қарорлар оқибати, "палид Зошченко" ва "тийиқсиз Ахматова" ҳақидаги гаплар шунчаки гаплар эмасди. Бу гал бундай қарор бир пайтлар Хрушчев халқлар дўстлиги диёри дея атаган бутун Қозоғистонга заха етказиши мумкин эди.

— **Ўлжас Омарович, Фанлар академиясининг расмий фикри билан Сизнинг китобингиздаги гаплар орасида қандай фарқ бор эди?**

— "Игорь жангномаси" икки тилли муаллиф томонидан икки тилли ўқувчилар учун ёзилганлиги ҳақида биринчи бўлиб мен айтдим. Масалан, туркий тилларни ҳам билган рус муаллифи томонидан. Демак, ўша даврда Русда икки тиллилик мавжуд бўлган. Мен буни кўплаб қадимий рус манбаларига асосланган ҳолда далиллашга ҳаракат қилдим. Совет тарих фанида қипчоқлар ва мўғул-татар истилоси даврида рус тилига арқон ёки қимизга ўхшаш бир-иккитагина турк сўзлари кирган дея ҳисобланарди. Мен эса ҳаммиша русники саналиб келган кўзга ташланмас туркий каломлар ҳақида сўз очган эдим. Мана шу нарса академикларни дарғазаб қилиб юборганди. Дунёда мутлақо соф тил йўқ. Уларнинг барчаси қўшилиб-қоришувлар, кўплаб тўқнашув ва мулоқотлар, чагишувлар ҳосиласидир... Мен корейс тилидаги 75 фоиз сўзларни хитой, француз тилида эса 25 фоизни араб сўзлари ташкил этишини мисол қилиб келтирган эдим. Бу буюк тилни зинҳор камситмайди, унинг салоҳиятини оширади, тарихини узайтиради. Яқинда украин тилшунослари турли тиллардаги шаклланган сўзларни санаб чиққанлар. Француз тилида — 100000, немис тилида — 185000, украин тилида — 186000, рус тилида 346000 шаклланган, яъни ясалган сўзлар бор экан! Бу нимадан далолат беради? Бу рус тилининг шу йўналишда тарихийроқ эканини билдиради. У ташқи таъсирдан ўзини чекламаган. Руслар ҳам турклар билан фақат жанг майдонларидагина тўқнашмаганлар. Жанг майдонидан фақат "ура" сўзини ўзлаштириш мумкин. Ёки "қилич", ёки "юган" сўзини. "Дўст" сўзини-чи? Бу қандай бўлди — дея ажабланган эди таниқли академик, турли-туман фанлар доктори, — русларда бу тушунча, бу туйғу турклар билан учрашувга қадар бўлмаган экан-да? Мен туркларнинг ўзи ҳам "дўст" ("друг") сўзини форслардан ўзлаштирган дея жавоб қилган эдим. Сўзлар келиб қўшиладилар, ўз умрини яшайдилар, бошқалари томонидан сиқиб чиқарилади. "Товарищ" сўзи келиб чиқиши ҳам туркчадан (кулади).

"Се у Римъ кричатъ подъ саблями половецкыми" иборасини "Жангнома"нинг кейинги яккатилли таржимонлари: "се у Римъ" деб ўқишган. Нима бу, Кончакнинг қипчоқ аскарлари Римгача борди деганими? Кейин ахтара бошлашган: балки Россияда Рим деган шаҳар бўлгандир? Бирдан эслаб қолишган: Москвани бежизга "учинчи Рим" деб аташмайди-ку. Алаҳсираш! Куракда турмайдиған гап! Кейин Переяслав князлигида қандайдир Рим шаҳрини топишди. Агарда бу иборани туркславяншунос ўқиганида, у "урим" татарча "кокил" — аёлларнинг оддий соч ўрими эканлигини пайқаган бўларди. Энди мутлақо бошқа манзарани кўрамиз: Игорь ҳужумидан кейин — қипчоқларнинг Россияга жавоб босқини; кокиллар ҳам қиличлар остида қичқирадилар, чунки уларни кесмоқдалар: шу тахлит қипчоқлар рус аёлларини ифбатидан айирганлар. Бу сўзларни шоир айтмоқда! Бари ниҳоятда образли. Бари ниҳоятда тарихий! Бироқ XVIII-XIX асрларда ушбу сўзни бу заминда ҳеч ким билмаган. Ҳар қанча ажабланарли бўлмасин, мен "Игорь жангнома"сининг илк икки тилли ўқувчиси эдим... Бироқ кўплар нимагадир менинг китобимни қадим рус адабиётининг энг машҳур ёдгорлиги қозоқ томонидан ёзилганлигини далиллаш ниятидаги китоб дея тушунган!...

— **Демак, Сиз болалигингизданоқ иккитилли бўлгансиз?**

— Гап шундаки, Сталин менинг отамни жуда мурғаклигимда тортиб олган эди. Онам мени Олмаотада истиқомат қиладиган бувим ва бобом қўлида қолдиради. Табиийки, улар мен билан қозоқ тилида гаплашишган. Бироқ у пайтда Олмаотада қозоқлар кам эди. Кўчада рус тилида сўзлашишарди. Мен, вояга етарканман, кўпроқ шу муҳит таъсирида бўлдим. Қозоқча мактаблар ҳам йўқ эди. Тўғри, битта ўзбекча мактаб бор эди(!). Ва бобом мени ҳатто шу мактабга беришга ҳаракат қилган эди. Кейин университетнинг геология факультети ва Москвадаги Адабиёт институти. Демак менинг турмушдаги тилим — қозоқча, бироқ иш тилим — русча.

Бир кунни, саксонинчи йилларда, Останкинода менинг ижодий кечам бўлди.

У пайтда телевидение ҳали шунақа учрашувларни мунтазам ўтказиб, ўзининг асосий каналида икки соатни ажратар эди. Менга ўшанда шунақа саволни беришганди. Мен, тилда ўйламайдилар, деб жавоб қилгандим. Тилда тайёр фикрни ифода этадилар. Ўй ёки фикр ҳар қандай тилдан юқори турган қандайдир биохимик жараённинг ҳосиласидир. Масалан, кар-соқов одам қайси тилда ўйлайди? Ўйлайди, бироқ оғзаки ифода эта олмайди. Атроф-муҳитга ўз жавобини у ботиний жараёнда шакллантиради.

Мен миллионлаб сўзларни рус тилида ёздим ва ўқидим, шу боисдан менга ўз фикрларимни шу тилда ифодаламоқ осондир. Айни чоғда мен қадимги турк матнларини ҳам ўқийман, уларни эшитаман ва англайман. Ва ўзимнинг иккинчи ишчи тилим — қозоқ тили деб ҳисоблайман. Туркславяншунос учун (мен ўзимга шундай ихтисосни кашф этдим) бу ҳаётий ҳолдир.

— Сиз модомики ижодингизни шоир сифатида бошлаган экансиз, кейинчалик кетма-кет асарларингиз давомида тамомила ўзга бир олам — замонавий шеърятнинг ҳеч бир намунасига ўхшамаган айрича тилни кашф этишингиз мумкин эди. Бироқ Сиз бу чегарага етиб келгач илмга шўнғидингиз, насрга юз тутиб, мазкур тилни энди мана шу жанрда ахтара бошлагингиз.

— Мен ўз олдимга поэзиянинг қорيشма тилини шакллантиришни мақсад қилиб қўймаганман. Бироқ, ўйлайманки, бу икки олам миянинг икки яримшари сингаридир. Улар бир-бирига ҳамоҳанг маромда ишлай бошлаганида сенинг ҳолатингни аниқ ва тўқисроқ ифода қиладилар. Ҳолат эса, ўз навбатида, сенда мужассам икки дунёнинг тўқнашуви ва ҳамкорлиги натижаси ўлароқ вужудга келади. Табиатда ҳамма нарсанинг жуфт ҳолдалиги бежиз эмасдир ва бу тириклик бардавомлигининг шартидир. Икки қўл, икки оёқ, ота ва она... Шундай мураккаб дунёда таваллуд топган сен билан мен ҳам икки қутб бизни суяб туришини ва бу ораликда кўкрак кермоқликка уринишимизни англамоғимиз керак.

— Бироқ яна шундай русча (байналмилалча) ифода — "қон овози" деган гап ҳам борки, бу умуман тўқус, дафъатан зоҳир бўлиши мумкин, зотан у биз ўзимизни қайси тилда ифода этишимиздан қатъи назар...

— Менимча, бу тил билан эмас, балки тарбия билан боғлиқ. Ботинингда тажассум бўлган ва кимдир "қон овози" дея изоҳловчи сен дахлдор маданият ва ҳаётий шарт-шароитлар билан боғлиқ. Бу овоз сенинг феъл-атворинг қандайлиги, ўз қавминг, ўз оиланг ҳисобланувчи тоифага муносабатинг даражаси билан белгиланади.

— Адабиёт институти сизга қанчалик "путур етказди?"

— Аксинча. Мен, ахир, бу ўқув даргоҳига олий маълумотли мутахассис сифатида келгандим. Ва ўзимни жуда ҳам сабоққа муҳтож ҳисобламасдим.

— Сизга муҳит керак бўлган экан-да унда?

— Албатта. Кураш, рақобат, ўзаро бир-бирини англаш муҳити. Эсимда, 59-йили мен совет шеърятининг мумтоз вакили Илья Сельвинский олдига бориб, илк шеърлар дафтаримни тутқаздим. У кўриб чиқди. "Сизнинг касбингиз борми?". "Геологман". "Ўз касбингиз билан шуғулланинг" Шеър ёзиш барибир сизнинг қўлингиздан келмайди". О! Ана шундан кейин мен ёза бошладим!

Уч йилдан сўнг, 1962 йил 17 декабрда, ижодий зиёлиларнинг Хрушчев билан машҳур учрашуви бўлди. У мазкур учрашувга уч юз ижодкорни йиғиб, унда ўзининг санъат ҳақидаги қарашларини баён қилди. Биз дастурхон атрофида ўлтирардик, ҳар бир столга шаробли шишалар қўйилганди. Сельвинский менинг рўпарамда эди. У мenden узоқ кўз узмади. Кейин: "Яхши йигит, чеҳрангиз менга жуда таниш кўринапти," — деди. "Мен бир куни Адабиёт институтида олдингизга боргандим ва сиздан 25 сўм қарз олгандим, шуни ҳозир берсам майлими?" — дедим. "Ҳа-а-а, мен кўпларга ёрдам берганман!" У ҳақиқатан ҳам менга ўша вақтда ёрдам берганди — лекин пул билан эмас, менинг шеърларимга берган баҳоси билан. Мен чоракталикни чиқариб узатдим, у олди.

— *Демак, Сиз ундан эски пулда олгансиз (1961 йили пул ўзгаргунга қадар), қайтарилганда эса янгиси билан қайтаргансиз!*

— Ҳа, биз ҳаммиша янгиси билан қайтарамиз (қулади). Шунинг сингари, мен "Аз и Я"ни ёзганимда ҳамма ерда — Фанлар академиясида ҳам, МК бюросида ҳам бир овоздан: шеърингизни ёзинг, лингвистика билан ортиқ шуғулланманг, тарих билан шуғулланманг, дейишди... Мен ўша пайтда шеър ёзишни тўхтатдим. Тарих билан шуғулланавердим. Лингвистика билан ҳам.

— *Яна қандай эсда қоларли учрашувлар бўлган ҳаётингизда?*

— Шоир Борис Слуцкий билан ажойиб учрашув бўлган эди. Мен ҳамёним қоқ бўлиб қолганида, ётоқ жойимизнинг тўртинчи қаватига кўтарилардим, унда Литвадан келган дўстим Суламита деган қиз яшарди. Қизлар ҳаммиша тежамкор бўлишади, уларда тамадди қилишга бирон нима ҳар қачон топилади. Ўша Суламитанинг каттакон дафтари бор эди, ҳар гал уни менинг олдимга суриб, дерди: "Аввал шеър ёзиб бер, кейин қорнингни тўйгазаман". У ошхонада "жиз-биз" қилгани қадар мен шеър ёзиш билан машғул бўлардим. Шундоқ қилиб десанг, каттакон дафтар шеър билан тўлибди. У ўша дафтарни кўтариб, Слуцкий олдига борган. Бир куни : "Сени Борис Абрамович чорлапти", деб қолди.

Биз у истиқомат қиладиган хонадонга бордик, у бизни меҳмон қилди ва дафтарни варақларкан, деди: "Сиз битта сатрингизни менга ҳадя қилишингизни хоҳлардим". "Дафтарни бутунлай ола қолинг", — дедим мен. "Йўқ, фақат бир сатрни. Мен ҳозир дўстим Нозим Ҳикмат ҳақида ёзишман, лекин сира ҳам бошлай олмаяпман". Сизнинг "Дўстларим, менга қараб баҳо беринг қозоққа" сатрингиз менга керакли оҳангни ва умуман шеърнинг жарангини топиб берди". "Марҳамат, ола қолинг", — дедим. Ҳақиқатан ҳам ўшандан кейин мен ўша шеъримни ҳеч қаерда эълон қилганим йўқ, уни тамомила унутдим. Слуцкий эса ажойиб шеър ёзди. "...халқни шоирларга қараб ҳукм этинглар. *Ме туркни Нозим Ҳикматга боқиб тасаввур этаман. Менингча, турклар мовий кўзли...*", шеър шундай давом қилади. Слуцкий менинг мазкур мажмуачамни ўз дўсти Леонид Мартиновга ҳавола этди. У "Литературная газета" учун туркум тайёрлаб, менга "Оқ йўл" ёзди. Мана шу чиқишимдан кейин "Оқ йўл" анъанаси давом этиб кетди, шунингдек, мен поғонама-поғона шоирлик мартабасига эриша бошладим. Бу учрашув 1959 йил ёзида бўлган эди.

— *Мандельштам бир куни жамики жаҳон адабиёти асарларини рухсат этилганларга ва "ҳавоси ўғирланган"ларга бўлган эди. Қайта қуришдан кейин биз, айтайлик, икки адабиётга эга бўлдик. Уларнинг бири, яъни иккинчиси шу жиҳатдан ҳам эътиборга нолайиқ эдики, қатағон йилларида улар тақиқ ва қувғин остига олинмаганди. Сизнинг (мен олтмишинчи йиллар шоирларини назарда тутмоқдаман) шеърингиз омадли шеърят эди: китобларингиз тўхтовсиз чоп этиларди, чиқишлар қилардинглар, бағоят улкан аудиториянгиз бор бўлиб, ўқувчиларингиз сони беҳад-беҳисоб эди — дунё сизларнинг оёғингиз остида эди. Ўзни унутиш туйғуларини ҳам ҳис этганмисиз ўшанда (бу ҳам фойдали туйғу аслида)?*

— Ўзни унутиш туйғуларини, бугун афсуски бутун бир адабиёт ҳис этмоқда. Ўша воқеаларда ўқувчиларнинг бизга эҳтиёжи нимада эди? Биз бирмунча эркин ҳиссий ахборотнинг яккаю ёлғиз манбаси эдик. Биз жамики совет рўзномасидан кўра эркинроқ эдик. Масалан, олтмишинчи йилларда шундай сатрларни битган эдим (кейинчалик уни Жак Ширак Назарбоев билан учрашувда зикр этган): "Қозоғистон, сен улкансан, Луврсиз, Монмартрсиз, бешта Франция /жами осий пойтахтларнинг қамоқхоналари жо бўлур сенга. /Сен улкан зулмхона бўлиб суздинг мўъжас хариатада. Биз туғилдик ушбу зулмхонада". Бу ҳам коса остида нимкоса эди, лекин босса бўладиган. Нима, Пушкин, Лермонтов рухсат этилган ижодкорлар эдими? Улар ҳам цензуранинг ўта кучли тазйиқи остида ижод қилганлар. Бироқ бу

цензура уларни ўзига хос равишда тоблаган эди, санъат ва маҳоратларини шу даражада қайраган эдики, уларга нисбатан цензура эътирозда ожиз қоларди!

Ҳар ҳолда мен Сталиндан кейинги даврни Уйғониш даври деб ҳисоблайман. Жамиятни ҳам маънавий, ҳам сиёсий жиҳатдан равнақ топтирадиган нималардир эълон қилинарди. Айнан ўшалар қайта қуришни тайёрлади.

— *Сиз дунёни деярли кезиб чиққансиз. Сизга қаерда яшаш кўпроқ маъқул келади? Шунингдек, Сиз бунда — Парижда илк бор қачон бўлгансиз?*

— О, бу жуда узоқ тарих. 1961 йили мени Адабиёт институтидан муштлашув сабабли ҳайдашди. Мен Олмаотага қайтдим, айни ўша пайтда Гагарин фазога учди. Бу воқеа мени "Замин, инсонга таъзим эт!" достонини ёзишга илҳомлантирди. Шундан кейин, табиийки, мени Советлар мамлаката муваффақиятини тарғиб қилиш учун хорижга йўллашди. Мен Америкага бордим, Колумбия университетига достонимни ўқидим. Кейин — Парижда, Сорбоннада. Ана ўшанда мен илк бор Эйфель минорасига қўтарилдим (айтмоқчи, шундан кейин унга чиққаним йўқ), "Мулен Руж"ни зиёрат қилдим — бари шу тарзда давом этди. Эсимда, Москвага қайтиб, ҳамкурс дўстлар билан йиғилишгандик. Ўлтириб, қиттак-қиттак қилардик. Шунда орамиздан кимдир туриб, шундай деди: "Бўлди, бориб, мен ҳам кимнингдир башарасига мушт тушираман!" — "Нега?.."

— "Америкага боргим келяпти!.."

Мен учун яшашга энг қулай жой Олмаота, албатта. Тоғларсиз яшай олмайман. Мен болалиқдан тонгда ўрнимдан турарканман, деразадан пушти-оқ чўққили тоғларга боқишга ўрганганман. Деразасидан тоғлар кўриниб турадиган мамлакатларда ҳам мен ўзимни Париждагидан, Москвадагидан ёки Римдагидан кўра яхшироқ ҳис этаман.

Санжар ЯНИШЕВ суҳбатлашди.

*Мирнўлат МИРЗО
таржимаси.*

Амир Темур ва Озарбайжон

Ушбу мақолада Амир Темурнинг Озарбайжон тарихида тутган ўрни ва роли, шунингдек, Озарбайжон маданиятида Соҳибқирон образининг ёритилиши ҳақида мухтасар тўхталиб ўтамиз. XIV аср Евросиё минтақасида мўғуллар зулми остида қолган халқларнинг мустақилликка интилишлари кучайиб келаётган, бинобарин, мўғул давлати тарқоқликка юз тутган, маҳаллий феодаллар мавқеи ортиб бораётган, янги давлат тузиш ҳаракати авж олган давр эди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Амир Темур (1336-1405) Мовароуннаҳрда пойтахти Самарқанд бўлган қудратли салтанат барпо этди. У сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, иқтисодий ва маданий ҳаётни юксалтиришга катта эътибор берди. Унинг давлатни бошқаришнинг асосий тамойиллари ҳақидаги фикрлари "Темур тузуклари" асарида яққол ифода этилган. Содда ва камтар инсон, ўткир ва теран заковат эгаси, тадбиркор ҳукмдор ва истеъдодли саркарда Амир Темур тарихда фан, маданият ва санъат ҳомийси сифатида ҳам ёрқин из қолдирди.

Шўро ҳокимияти йилларида барча иттифоқдош республикалар қатори Озарбайжон тарих фани ҳам қаттиқ мафкуравий назорат остида эди. Шу боис ҳам Амир Темурни Озарбайжонга кўплаб юришлар уюштирган шафқатсиз ишғолчи, озарбайжонлик кўплаб усталарни Самарқанд ва бошқа шаҳарларига асир қилиб олиб кетган шахс сифатида тасаввур этиш анъанаси устун эди. Фақат Озарбайжон мустақилликка эришган 1991 йилдан бошлаб тарихий воқеаларнинг ҳақиқий манзарасини тиклаш имконияти пайдо бўлди.

XIV асрнинг иккинчи ярмида Озарбайжоннинг тарихий ҳудудлари жалойирийлар давлати таркибида эди. Гарчи Озарбайжоннинг шимоли-шарқий вилоятлари, жумладан, Ширвон вилояти ширвоншоҳлар давлатига қараса-да, бироқ бу давлатнинг ўзи ҳам мустақил бўлмай, жалойирийлар тобелигида эди. Маҳаллий аҳолининг ўнлаб исёнлари шафқатсизларча бостирилди, мустақил давлат тузиш борасидаги барча ҳаракатлар мўғул лашкарларининг қаттиқ қаршилигига учради. Амир Темурнинг 1385-1395 йилларда ушбу ҳудудларда олиб борган жанглик озарбайжон шаҳарлари иқтисодиётига маълум даражада зарар етказди, албатта. Лекин бу юришларнинг катта аҳамияти шу бўлдики, жалойирийлар давлатига ҳалокатли зарба берилди ва мустақил озарбайжон давлатини тузиш жараёнлари тезлашди. Шундай қилиб, Амир Темур Озарбайжон ҳудудлари мўғуллар ҳукмронлигидан озод бўлишига қулай имконият яратди.

Амир Темурнинг Ширвоншоҳлар давлатига муносабати алоҳида қизиқиш уйғотади. Пойтахти Шомохи шаҳри бўлган ушбу озарбайжон давлатини XIV аср охири — XV аср бошларидаги Озарбайжон тарихида катта роль ўйнаган фавқулодда шахс — Ширвоншоҳ Иброҳим I бошқарар эди. Узоқ йиллар давомида босқинчи саркарда аталиб келинган Амир Темур, агар истаса, Ширвоншоҳлар давлатини тугатиб, Ширвон шаҳрини ер юзидан йўқ қилиб ташлаши мумкин эди. Бироқ у Иброҳим I нинг ушбу минтақа иқтисодиёти ва маданиятини тиклаш бўйича олиб борган барча чора-тадбирларини қўллаб-қувватлаб турди. Иброҳим I Озарбайжон тарихида адолатли ва доно ҳукмдор сифатида ном қолдирди. "Куч —

адолатдадир” шиори Амир Темур сиёсатининг бош рухий-ахлоқий мезони эди. Соҳибқироннинг Ширвоншоҳ Иброҳим I га ва унинг бунёдкорлик сиёсатиغا ҳомийлик қилгани ана шу шиорнинг исботи эмасми, ахир?

XIV аср охири — XV аср бошларидаги Озарбайжон тарихида Ширвон сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ривож топган анча барқарор ҳудуд ҳисобланади, ширвон ва апшерон меъморчилик мактаблари ҳамон замондошларимизни ҳайратга солиб келади ва шуни ёдда тутиш керакки, Ширвондаги бу барқарорлик ҳамда тараққиётни фақат Ширвоншоҳ Иброҳим I нинг оқилона сиёсатигина эмас, балки Амир Темурнинг куч-қудрати ҳам таъмин этиб берди. Бинобарин, Кавказ тоғларининг шимолида жойлашган, Қрим, Волгабўйи, Русь ҳудудлари ва Фарбий Сибирни ўз ичига олган Олтин Ўрда давлати Ширвонга катта хавф солиб турарди. Бу давлат ҳукмдори Тўхтамишхон муттасил босқинчилик юришлари уюштириб турар, ҳатто 1382 йилда Табриз шахригача бориб, уни вайрон этган эди. Уша пайтда у Мовароуннаҳр шаҳарларига ҳам хавф солаётган эди. Ширвоншоҳ Иброҳим I Ширвоннинг шимолий сарҳади бўлмиш Дарбанд қалъасини мустаҳкамлай бошлаганда, Амир Темур уни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади. 1395 йилда Амир Темур Тўхтамишга қарши юриш бошлади. Шунда Ширвоншоҳ Иброҳим I ҳам ўз лашкари билан Амир Темур кўшини таркибига кириб, ушбу юришда фаол иштирок этди. Терек дарёси бўйида бўлиб ўтган бу жангда Тўхтамишхон тор-мор қилинган, Ширвоннинг шимолий сарҳадларидаги хавф бартараф этилди. Шундай қилиб, Амир Темур Олтин Ўрданинг бу ҳудудларга бостириб киришига чек қўйиш имкониятини яратиб берди ва шундан сўнгра қарийб бир ярим аср мобайнида Озарбайжон шимолдаги хавфдан халос бўлди. Амир Темур юришлари Озарбайжон иқтисодиётининг мўғуллар давридагига нисбатан сезиларли даражада ривожланиши учун имкон яратди. Бу иқтисодий юксалиш сабаблари қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, ўз юришларида “дунё тижорат кишилари шарофатидан равнақ топади” деган тамойилга асосланган Амир Темур ягона савдо-иқтисодий ҳудуд яратиш, савдо йўллари хафсизлигини таъминлаш, ҳунармандчилик ва савдо-сотик ишларини ривожлантириш учун изчил ҳаракат қилди. Унинг Озарбайжонга юришлари XIII аср бошларида мўғулларнинг шафқатсиз босқинчилик юришларидан кескин фарқ қилар эди. Агар ўрта асрлар Озарбайжон шаҳарларида олиб борилган археологик қазилмаларга эътибор берилса, XIII асрга оид қатламларда вайронгарчиликлар, ёнғинлар, қурол-яроғ синиқларини, XV асрнинг бошларига оид қатламда эса кўплаб ҳунармандчилик буюмлари, амалий безак санъати намуналари, теурий тангаларни учратиш мумкин.

Иккинчидан, Тўхтамишхоннинг мағлуб этилиши ва кейинроқ Амир Темур томонидан Олтин Ўрданинг маҳв қилиниши савдо йўлларининг жанубга, яъни Озарбайжонга бурилиши учун имконият яратди. Буюк Ипак йўлининг жанубий қисми, Хитойдан Самарқанд орқали Европага борадиган йўналиш яна Озарбайжон ерларидан, биринчи навбатда Табриздан ўтадиган бўлди. Табризнинг юксак даражада ривожланиши ва унинг XV асрда Шарқнинг энг йирик шаҳарларидан бирига айланиши худди ана шу билан изоҳланади.

Учинчидан, Амир Темур мамлакат ичидаги ўзаро уруш-низоларга чек қўйиб, ҳокимиятни марказлаштиришга интилаётган маҳалий ҳукмдорларни, жумладан, юқорида таъкидлаб ўтилгани каби, Иброҳим I ни қўллаб-қувватлаб турди.

Тўртинчидан, Амир Темур Озарбайжонда бунёдкорлик ишлари билан ҳам машҳурдир. Жумладан, йирик тарихчи олим Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома” асарида Амир Темур буйруғи билан Бойлакон шахрининг қайта тиклангани ҳақида маълумот беради. Ўз пайтида бу Озарбайжон шахри Субутой ва Жаба бошчилигидаги мўғул кўшинларига қаршилик кўрсатган ва оқибат-натияжада ер билан яксон этилган эди. Али Яздийнинг маълумотига кўра, шаҳарни тиклаш учун аввало унинг режаси тузиб чиқилган, тўртта бозор, ҳаммомлар, карвонсаройлар, хиёбонлар ва

маҳаллалар қуриш учун алоҳида жойлар ажратилган. Қалинлиги 11 қулоч, баландлиги 15 қулоч ва умумий узунлиги 2400 қулоч бўлган ташқи девор тикланган. Девор бурчакларига кузатув миноралари, улар оралиғида ўқ узиш учун шинаклар, тош отиш учун махсус жойлар қурилган. Шаҳар атрофи бўйлаб эни 30 қулоч ва чуқурлиги 20 қулоч бўлган хандақ қазилган. Озарбайжон археологларининг тарих фанлари доктори Г.М. Аҳмедов бошчилигида Бойлаконда олиб борган археологик изланишлари натижасида Амир Темур буйруғи билан тикланган истехком аниқланди. Археологик адабиётларда бу истехком Бойлакон шаҳрининг "Темур қисми" деган ном олди. Шундай қилиб, Амир Темур Озарбайжоннинг XV аср бошларидаги тараққиёти учун кенг имкониятлар яратиб берди.

Амир Темур юришлари натижасида Озарбайжон ва Ўзбекистон шаҳарлари орасидаги XII асрда ўзининг юксак чўққисига кўтарилган, бироқ мўғуллар даврида инқирозга юз тутган маданий алоқалар қайта тикланди. Бу, айниқса, сақланиб қолган меъморий иншоотлар тимсолида яққол намоён бўлади, зеро, бу меъморий ҳамкорлик ижодий ғоялар ва йўналишларнинг бир-бирини бойитиши орқали тараққий топган эди. Тадқиқотчи С. Судаков Шаҳрисабздаги Оксарой "морпеч" устунларининг бирида сирланган кошин устидан икки жойда битилган устанинг номи - "Муҳаммад Юсуф Табризий иши" деган ёзувни ўқиган эди. Шарафиддин Али Яздий Бибиҳоним масжиди қурилишида ҳам озарбайжонлик усталар иштирок этишганини кўрсатиб ўтади. Озарбайжондан Ўрта Осиёнинг жануби-шарқига ўша пайтда Мовароуннахр учун ноанъанавий бўлган узунчоқ гумбазлар қуриш услуги ўтган бўлиб, бу Бухородаги Чашмаи Аюб мажмуасида, Шаҳрисабздаги Доруссаодат мажмуаси, Ҳазрати Имом мақбарасида яққол намоён бўлган. Айни пайтда меъморчиликдаги бинолар сиртини қовурғасимон қилиб ишлаш услуги Хоразм (бу услуб шу ерда кашф этилган) — Хуросон — Озарбайжон орқали Кичик Осиёга кириб борган. Ўрта Осиё меъморчилиги ва санъатининг билимдон тадқиқотчиси Г. Пугаченковнинг кўрсатишича, XIV асрнинг биринчи ярмида Озарбайжон иншоотларининг безатилиши Хоразм ва Мовароуннахрникидан жиддий фарқ қилган бўлса, XIV асрнинг охири - XV асрнинг бошларида келиб турли усул ва услублар шу қадар уйғунлашиб кетдики, эндиликда Самарқанд билан Табризда қурилган иншоотлар сиртидаги безакларни бир-биридан фарқлаш қийин бўлиб қолди. Бинобарин, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, бу анъанавий услубларнинг шунчаки тақдори эмас, балки янги бадиий-амалий ишларнинг ижодий давоми эди.

Амир Темур топшириғи билан Аҳмад Яссавий мажмуаси учун биринчи қозон қуйилди. Буюк тасаввуф шоири Аҳмад Яссавий (1105 — 1166) нинг ҳикматлари Озарбайжон фалсафий тафаккури ривожига салмоқли таъсир кўрсатди, яссавийлик тариқати фақат ўз давридагина эмас, балки кейинги даврларда ҳам юксак мавқеини сақлаб қолди. Яссавий мажмуасидаги қозонга Амир Темур номи "Халқлар ҳукмдори Темур Кўрагон" дея битиб қўйилган. Бошқа бир ёзувдан маълум бўладики, ушбу қозон 801 (1399) йилда озарбайжонлик уста — Шарафиддин Табризийнинг ўғли Абдулазиз томонидан ясалган. Бу қозоннинг вазни 2000 килограмм бўлиб, диаметри 2, 45 метрни ташкил этади. Яна шуни қайд этиш жоизки, мақбарадаги Аҳмад Яссавий сағанаси ҳам табризлик усталар томонидан тўқ яшил табризий мрамрдан ясалган.

Амир Темур ва темурийлар даври ўзбек ва озарбайжон маданий алоқаларини адабиёт ва мусиқа санъатида ҳам кўриш мумкин. Жумладан, шоир Қутб (Хоразм фарзанди) XII аср озарбайжон адабиётининг буюк шоири Низомий Ганжавийнинг "Хусрав ва Ширин" достонини, бошқа бир ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг "Махзанул-асрор" достонини ўзбек тилига таржима қилишди.

Озарбайжоннинг Мароға шаҳри фарзанди, мақомлар назарияси бўйича бир неча рисоалар ёзган мусиқашунос Абдулқодир ибн Ғайба ал-Мароғий (1353 — 1435) Амир Темур томонидан Самарқандга таклиф

этилиб, унинг саройида иш олиб борган. XX аср бошларида Муҳаммад Амин Расулзода (1884 — 1955), Алибек Хусайнзода (1864 — 1940), Аҳмадбек Огаев (1869 — 1939) каби Озарбайжон миллий-озодлик ҳаракати раҳнамоларининг ишларида Амир Темур образи янгича қиёфада, туркий оламнинг улуғворлиги рамзи сифатида талқин этилди. Мустақил Озарбайжон Республикаси ташкил топган (1918 — 1920) йилларда Амир Темур обарзига алоҳида эътибор қаратилди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўзбек халқининг бу буюк фарзанди образи на фақат олимлар, тарихчилар, шарқшуносларни, балки маданият ходимлари — рассомлар, адиблар, шоирлар, драматурглар ва режиссёрларни ҳам жалб этиб келди ва келмоқда.

1916 йилда озарбайжон шоири, ёзувчиси, дарматурги, публицисти ва жамоат арбоби Маммад Саид Урдубодий (1872 — 1950) "Темур ва Йилдирим Боязид" деган асар ёзди. Афтидан, бу сценарий ёзиш олдидаги тайёргарлик иши эди. Асарда Амир Темур образи ижобий образ, туркий оламни бирлашишга даъват этган улкан сиймо сифатида талқин этилади. Бироқ кейинги сиёсий воқеалар Ўрдубодийга ушбу драмани охирига етказиш имконини бермади. Совет ҳокимияти йилларида ҳам Амир Темур образига қора тортилиб, ушбу драмани саҳналаштириш ва чоп этишга йўл қўйилмади. Бахтимизга ушбу асарнинг қўлёмаси асраб қўлинган ва ҳозир у Озарбайжон миллий академияси Фузулий номидаги қўлёмалар институтида сақланмоқда (М.С. Урдубодий архиви, инв. № Б — 1073).

Мустақил Озарбайжон Республикаси қарор топган (1918 — 1920) йилларда, юқорида айтилганидек, Амир Темур образи туркий олам улуғворлигининг рамзи сифатида тарғиб этилди ва ҳатто у республика байрогини яратишда ҳам ўз аксини топди. Бинобарин, 1919 йилда Ҳарбий Министр, генерал Самадбек Меҳмондороннинг Озарбайжон армияси ҳарбий бўлинмалари Жанг байроғи шакли ҳақидаги буйруғи эълон қилинди. Буйруқда ушбу байроқ сопининг учини машҳур саркарда Амир Темур найзасига ўхшатиб яратиш, байроқ матосидаги шакллардан бири Гўри Амир мақбараси шаклида бўлиши алоҳида таъкидланган эди. Афсуски, 1920 йилда Озарбайжоннинг Совет Россияси қўшинлари томонидан забт этилиши натижасида Озарбайжон Республикаси ва унинг рамзи тугатилди.

Амир Темур образига машҳур озарбайжон шоири, драматург ва жамоат арбоби Хусайн Жовид (1882 — 1941) ҳам мурожаат қилди. Бу ижодкор ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ Ўзбекистонда танилган эди. Хусайн Жовид ўз драмасини 1925 йилда ёзиб тугатди, Озарбайжон маданий ҳаётида унинг обрўси юксак бўлгани учун ҳам ушбу драмани "Оқсоқ Темур" номи билан саҳналаштиришга руҳсат берилди. Бироқ ҳокимият норозилигининг чеки йўқ эди: драмада Амир Темур образи шўровий мафкура нуқтаи назаридан ёритилмаган, муаллиф уни ёвуз, шафқатсиз босқинчи сифатида эмас, балки туркий оламни бирлаштиришга интилувчи буюк саркарда, фан, санъат, хунармандчилик ва тижорат ҳомийси сифатида талқин этган, деган маломатлар тўхтамасди. Драмадаги бошқа персонаж — Шайх Бухорийнинг ҳам доно, ориф инсон сифатида тасвирланиши шўро мафкурачиларига ёқмас эди. Шу йили 24 ноябрда "Коммунист" газетасида "Мунаққид" таҳаллуси билан мақола ёзган кимса, бу драма коммунистик мафкура нуқтаи назаридан ёзилмаган, шунинг учун уни ман этиш керак, деган даъвоини илгари сурди. 1926 йилда Озарбайжон Академик театри Бокуда бу пьесани тагин саҳнага қўйди. Томошабинлар спектаклни зўр иштиёқ билан кутиб олишди, бироқ асарда Амир Темур образи ижобий қахрамон сифатида талқин этилгани учун Хусайн Жовидга ва театр раҳбариятига бу спектаклни саҳнага бошқа қўймаслик ҳақида қатъий кўрсатма берилди. 1937 йилда Хусайн Жовид қамоққа олинганда унга қўйилган кўплаб айбловлар ичида унинг Амир Темур шахсини тарғиб этганлиги ҳақидаги айблов ҳам бор эди. Драматург суд қилиниб, саккиз йилга кесилди ва Магадандаги лагерга жўнатилди.

1973 йилда "Озарбайжонфильм" киностудияси улуғ озарбайжон шоири Имомиддин Насимийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги "Насимий"

фильмини яратди. Бу фильм фақат Озарбайжондагина эмас, балки Самарқанд, Бухоро ва Хива шаҳарларида ҳам суратга олинди. Унда Амур Темур образи фақат моҳир саркардагина эмас, айти пайтда бирдамлик ва тараққиётга интилувчи ҳукмдор сифатида ҳам талқин этилган. Амир Темур ролини машҳур озарбойжон актёри Юсуф Валиев, Темурнинг ўғли Мироншоҳ ролини актёр Мухтор Маниев ижро этишган. 1974 йилда Бокуда бўлиб ўтган VII Бутуниттифоқ кинофестивалида ушбу фильм тарихий мавзудаги энг яхши бадиий асар сифатида махсус соврин билан мукофотланди.

1983 йилда Ҳусайн Жовиднинг "Амир Темур" драмаси асосида фильм яратилди. Узоқ танаффусдан сўнг озарбайжон томошабинлари ҳар қандай қолиплар ва сиёсий буюртмалардан холи бўлган буюк саркарда сиймосини кўришга мушарраф бўлишди. Амир Темур образини яратган драматик йўналишдаги истеъдодли озарбайжон актёри Ҳамлет Хонизода туркий оламнинг энг буюк ҳукмдорларидан бири бўлмиш бу сиймони бор улуғворлиги ва донолиги билан кўрсатишга муваффақ бўлди.

Ҳусайн Жовиднинг бу драмаси турк тадқиқотчиси Эрдўғон Уйғурда ҳам қизиқиш уйғотди. У 2004 йилда Анқарада турк тилида "Ҳусайн Жовиднинг адабий фаолияти ва "Амир Темур" пьесаси" деган китобини ёзиб нашр эттирди. Бу китобда Ҳусайн Жовиднинг Амир Темур шахсига муносабати, драманинг тақдири, муаллифнинг фожиали қисмати батафсил ёритиб берилган.

Ҳозирги замон француз темуршунос тадқиқотчиси Люсьен Керен ўз суҳбатларидан бирида Амир Темур ҳақида пьеса ёза бошлаганини айтиб ўтган эди. Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, буюк ҳукмдор Амир Темурга бағишланган пьесалар Озарбайжонда XX асрнинг бошларидаёқ яратиб қўйилган эди.

Ушбу буюк давлат арбоби ва моҳир саркарда меросини ўрганиш борасидаги изланишлар шундан далолат берадики, озарбайжон драматурглари, шоирлари, ёзувчилари ва режиссёрлари янги авлодининг ишларида ҳам Амир Темур образи қайта-қайта яратилаверади.

*Сабуҳий АҲМЕДОВ,
Ўзбекистон Республикасидаги Озарбайжон
Республикаси Элчихонасининг иккинчи котиби,
тарих фанлар номзоди*

Ўзга оламга саёҳат

*“Кутилмаган меҳмон”. Тузувчилар Вали Саваш Елуқ,
Пошшажон Кенжаева. Тошкент, Академнашр, 2010 йил.*

Хар бир миллат руҳиятига дахлдор миллий хусусиятларни тўлалигича ифодалаб берадиган восита, энг аввало, бадиий адабиётдир. Биз Чехов, Толстой, Достоевский, Тургеневларнинг адабий қаҳрамонлари орқали рус кишисининг эстетик олами, дунёқараш билан ошно тутинсак, Флобер, Бальзак, Мопассан асарлари ёрдамида француз халқи маданияти билан танишамиз. Нодар Думбадзе — грузинни, Эрих Мария Ремарк — олмонни, Расул Ҳамзатов — доғистонликнинг индивидуал табиати, миллий менталитети, тафаккур ва эстетик дунёсини ўзида акс эттиради. Худди шунингдек, Рашот Нури Гунтекин, Фақир Бойқурт, Азиз Несин, Тариқ Буғро каби ёзувчилар бизда қардош турк адабий ҳаётининг жозиб манзаралари ҳақида тушунча ва таассуротлар ҳосил қилади. Мана шу тушунча ва тасаввурлар кўламини кенгайтириш, муайян бир халқ руҳияти, бадиияти ҳақидаги билимларни бойитиб боришни бугунги тезтоб ва шиддатли замоннинг ўзи тақозо этмоқда. Зеро, бугунги кунда рўй бераётган ҳар қандай янгиликлардан бохабар бўлмай туриб, етук мутахассис бўлиш қийин. Бу борада яқинда эътироф ва эътиборга сазовор бир хайрли ишга қўл урилди. Туркиялик адабиётшунос Вали Саваш Елуқ ва олима Пошшажон Кенжаевалар ўтган асрда яшаб ижод этган турк ҳикоянависларининг йигирма нафар вакиллари ҳикояларидан гулдаста ясаб, уни “Кутилмаган меҳмон” номи остида ўзбек китобхонига тақдим этдилар. Мазкур китобда турк адабиётида ўтган асрда ижодий ҳодиса бўлган адибларнинг ижодга кириб келишлари, турфа тақдирлари, шаклланиш босқичлари, ижодларидаги асосий хусусиятлар устида батафсил тўхталиб, сўнг ҳар бир ёзувчидан биттадан ҳикоя илова қилинган.

Бизда муайян ёзувчининг ҳикояларини таржима қилиб, китоб ҳолида чоп эттириш ёки турли халқларга мансуб адибларнинг сара ҳикояларини жамлаб нашр этиш ишлари анъанага айланган. Лекин “Кутилмаган меҳмон” китобида шу тажрибалардан фарқлашиб турадиган икки хусусият бор.

Биринчидан, бу тўпламда тадрижий равишда тақдим этилаётган ҳар бир ҳикоя унда тасвирланган давр нуқтаи назаридан, мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум билан боғланиб таҳлил қилинади. Яъни, турк адабиётининг тарихий тараққиёти, ривожланиш омиллари ҳақида яхлит маълумот берилади.

Мазкур асарларда инсонни холис ва ҳаққоний тасвирлаш анъанаси, киши руҳиятидаги турфа мураккабликларни акс эттириш маҳорати ҳикоядан ҳикояга ўсиб боради. Адабий қаҳрамонларнинг мураккаблашиб, индивидуаллашиб, қатъий характер касб эта бориши жараёни бизга турк адабиёти босиб ўтган тарихий тараққиёт йўллари ҳақида маълум бир тасаввур беради.

Иккинчидан, ушбу китоб маълум бир ёзувчининг ҳикоялари билангина чекланмайди, балки ушбу ёзувчиларнинг ҳаёт йўллари, уларни вояга етказган ижтимоий-сиёсий муҳит, улар озиқланган ва таъсирланган адабий манбалар илдизи, чоп этилган асарлари ҳамда мазкур ёзувчиларнинг ижодий-услубий ўзига хослигидан тортиб, уларнинг турк ада-

биётида тутган ўрнигача батафсил тўхталади. Китоб аввалида ҳикоя жанрига тегишли илмий-назарий мушоҳадалар, асосли хулосалар келтирилган. Ушбу жанрнинг шаклий хусусиятларига аниқлик киритиш мақсадида турк ҳикоянавислари қарашлари билан ғарб олимларининг назарий фикрлари қиёсан тадқиқ этилади. Шунини алоҳида эътироф этиш жоизки, заҳматкаш тадқиқотчилар, ушбу тўпламни тузиш жараёнида ўзларининг фикр-мулоҳазалари билангина чекланмай, асарни ҳар жиҳатдан мукамал қилиш мақсадида, икки юздан ортиқ илмий-назарий, бадиий манбаларга мурожаат қилганлар. Тўплам сўнгиде мазкур адабиётлар алоҳида илова этилган.

Тўплам муаллифи Вали Саваш Елуқ ушбу жанрга тегишли поэтик қонуниятларни белгилашда аввало ғарб адабий-назарий қарашларига таянади ва китобдаги махсус фасл модерн ҳикояларнинг ўзига хос хусусиятлари тадқиқига ажратилган. Чунки турк адабиёти иқлимига Чехов, Мопассан, Гоголь, Достоевский, Эдгар По, Проспьер Меримеларнинг таъсири катта эди. Айниқса, Чехов ва Мопассан ижоди турк ёзувчиларининг ижодий ўзлигини, услубини яратишга муайян даражада хизмат қилди. Кейинчалик адабиёт ҳақидаги тушунча ва тасаввурларнинг кенгайиши турк ёзувчилари ижод уфқини янада кенгайтиради. Бу даврга келиб, турк ёзувчилари бадиий юксак ҳикоялар яратишга қолмай, балки бу жанр табиатини, унга хос қонуниятларни белгилаш учун кўп баҳс-мунозаралар қилдилар, ҳикоя жанри назариясига бағишланган кўплаб илмий тадқиқотлар яратдилар. Натижада, ҳозирда муайян шакл-шамойилга, ўзига хос қараш ва овозга эга бўлган Туркия ҳикоячилиги мактаби юзага келди.

"Мопассанда ҳам, Чеховда ҳам инсон "оғир" ва кучсиздир. Доим мағлубиятга учрайди, ниманидир йўқотади, йўлида йиқилади, ҳаётдан кўнгли тўлмайди", дейди турк адабиётшуноси Хилми Ушан. Олимларнинг кузатишларича, бу жараён кейинчалик муайян қиёфа касб эта бориб, турк ҳикояларида ғамгин, эзилган ва забун инсоннинг руҳий кайфиятини тасвирлаш билан бирга мусулмон кишисига хос ижобий хислатлар — ҳаётсеварлик, инсонпарварлик, кулги ва мутойибаларга ҳам кенг ўрин ажратила бошлаган.

Китобнинг кейинги фасли "Турк адабиётида "модерн ҳикоя"нинг пайдо бўлиши, шаклланиши" деб номланади. Ушбу салмоқли фаслда турк ҳикоячилигининг ривожланиш босқичлари маълум даврларга бўлиб ўрганилади. Бу даврдаги ҳикояларда жанр тақомили сиёсий жараёнлар таҳдиди билан биргаликда маълум мафкуравий жараёндан ички норозилик кайфиятининг етакчилиги ҳам сезилиб туради.

Шунини ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, ўзбек ҳикоячилиги тараққиётида Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор каби забардаст ёзувчиларимиз қанчалик муҳим рол ўйнаган бўлсалар, турк ҳикоянавислиги ривожига Ўрхон Камол ва Саид Фоик каби ижодкорлар асарлари ҳам худди шундай вазифани бажарган. Моҳир ҳикоянавис Ферид Эдгу 1950-60- йиллар ҳикоянавислигига баҳо берар экан: "Достоевский: "Барчамиз Гоголнинг "Шинел"идан чиққанмиз", — деганидек, мен ҳам, бизнинг авлод ҳикоянависларининг аксарияти ҳам Саид Фоикдан таъсирланганмиз", деб таъкидлайди.

1950 йилларда экзистенциалист ёзувчилар Альберт Камю ва Жан-Пол Сартрларнинг ижодий қарашлари, Самуэл Беккет, Уильям Фолкнер, Франц Кафка асарларининг янгидан туркчага таржима қилиниши турк ёзувчиларнинг реализмга бўлган қарашларини бирмунча ўзгартирди. Улар киши руҳиятини чуқур ва кўламлироқ тасвирлашга, шу билан бирга ҳикоя тилини модерн ҳикояларнинг тасвир ифодасига мос равишда акс эттириш учун янгича метафора, рамз ва ўхшатишлардан фойдаланишга интилдилар. Тўплам муаллифлари бу давр ҳикоя жанрига хос бўлган алоҳида хусусиятларни белгилашга қийналиб, уларни "ораликда қолган жанр" сифатида баҳолайдилар. Чунки модерн ҳикоячилиги мақсад-моҳиятига кўра танқидчилик руҳи билан суғорилган эди.

Китобнинг салмоқли қисми, юқорида айтганимиздек, ўтган асрда ноёб

поэтик ҳодиса сифатида эътироф этилган ҳикояларга ажратилган. Ушбу тўпلامдаги ҳикоялар шакл ва мазмун, ғоя ва сюжет, кириш ва хотима ҳамда бошқа структурал компонентлари билан бир-биридан фарқ қилади. Вали Саваш Елуқ ҳикоялардаги тасвир маҳорати, инсон руҳиятини ифода этиш тамойиллари нуқтаи назаридан келиб чиқиб, маълум бир гуруҳлар бўйича таснифлар экан, шахс ички дунёсини батафсил акс эттирган ҳикояларни вазият-ҳолат ҳикоялари, турли воқеа, қизиқарли сюжетлар баён этилган ҳикояларни эса воқеа-ҳодисага асосланган ҳикоялар деб атайди.

Хусусан, у Рафиқ Холид Қорай ҳикоялари ҳақида тўхталиб, мазкур ёзувчи вазият-ҳолатларни тасвирловчи ёзувчи эмаслигини таъкидлар экан, унинг ҳикоялари шакли классик ҳикоялар сингари муқаддима, асосий қисм ва хотимадан ташкил топганини баён этади. Адибнинг "Шафтолизор" ҳикояси эса инсоннинг тақдири ўз кўлида эмаслигини, унинг комилликка етишишида у яшаётган ижтимоий муҳитнинг беқиёс ўрни борлиги, шахс аввало ижтимоий муҳитнинг ҳосиласи, ўша давр фарзанди эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, Умар Сайфиддин ("Рашк"), Ёқуб Қодри Қораусмон ўғли ("Каптар ови"), Халдун Танер ("Изникли лайлак"), Аҳмед Нежати Жумали ("Йўқолган") каби ҳикояларда инсон ва табиат орасидаги муштарак уйғунлик, ички боғлиқлик, психологик тасвир етакчи аҳамият касб этгани учун улар вазият-ҳолат ҳикоялари сирасига киради.

Мазкур тўпلامга сўзбоши ёзган профессор Наим Каримов "Камина ўзбек адабиётининг тадқиқотчиларидан бири сифатида тўпلامдан жой олган ҳикояларни ўқир эканман, уларнинг бирида Абдулла Қодирий ёки Абдулла Қаҳҳор услубига хос хусусиятларни кўргандек, бошқасидан эса Саид Аҳмад ёки Шукур Холмирзаевнинг қаҳқаҳали ва истехзоли овозларини тинглагандек бўламан", дейди.

Дарҳақиқат, мазкур ҳикоялардаги ғоя кўлами, инсон шахсига ёндашиш усуллари, воқеликка нисбатан ёзувчининг индивидуал муносабати, шахсий фикри нуқтаи назаридан келиб чиқиб, улар Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор, Шукур Холмирзаев, Олим Отахон каби ёзувчиларимиз насрини ёдга солади.

Мемдуҳ Шевкет Эсендал ("Аюбсултонлик йўловчи"), Наҳид Сирри Ўрик ("Шоир Нажми Афандининг баҳор қасидаси"), Саид Фоиқ Абосиёниқ ("Харитадаги бир нуқта"), Шиноси Илҳан Тарус ("Сузилиб тушаётган кун нури"), Самед Оғаўғли ("Ўттиз йилдан сўнг"), Саҳобиддин Қудрат Аксал ("Майдон") ҳикояларида асосан киши кўнглида кечаётган турли эврилишлар, ўзини мулоҳаза қилаётган, дунёга ўз шахсий дунёқараши орқали баҳо бераётган образларни учратамиз.

Наҳид Сирри Ўрикнинг фикрича, эпик турнинг ҳикоя шакли ҳаётга чуқур мушоҳада билан ёндашади, роман тўғридан-тўғри ҳаётни акс эттиради. Ҳикоя эса ҳаётнинг бир ҳалқасидан иборат. Мана шу биргина ҳалқани ҳаёт икир-чикирлари орасидан чиқариб олиб, шунинг воситасида олам ва одамга хос асрор ҳамда ҳақиқатларни акс эттириш тамойиллари юқоридаги ҳикояларда кўзга яққол ташланиб туради.

Тўпلامдан олган жой баъзи ёзувчиларнинг ҳикояларида инсон қалбидаги энг нозик туйғулар тасвир объектига айланади. Кичик заррабин орқали текшириладиган инсон қалбидаги мавжлар, тўлқинлар, орзу-истак, эҳтирос ва нафрат сезимлари, олам ичидаги оламини бор ҳақиқатлари билан кўрсатиш ўқувчи дидини ўткирлаштиради.

Кенан Хулуси Кўрой ("Худо ҳаққи, килоси саксонга тушди"), Ўрхон Камол ("Лотерея чиптаси"), Азиз Несин ("Маданиятнинг эҳтиёт қисми"), Ферид Эдгу ("Кутилмаган меҳмон") каби ҳикояларнинг тили ҳажв ва мутойибага бойлиги, адиблар услубига хос киноя, пичинг ва кесатиклар юмор асосида баён этилиши билан характерланади.

Бу тоифадаги ёзувчилар ҳикоя жанрига "маълум тартиб асосида шаклланган, бой ва силсиласимон воқеаларни ҳикоя жанри учун шарт деб билган, характерларни энг кўзга ташланувчи одамлардан танлаган, ҳикоя якунини доимо ҳаяжонга солувчи воқеалар билан тугатган" жанр

дея баҳо берадилар. Бундан шу нарса аён бўладики, ҳикоя жанри китобхонга қисқа воқеалар тасвири ва асар сўнгида кишини ҳаяжонга солувчи тасодифий воқеаларни ваъда қилувчи жанр ҳисобланади. Аммо, бизнинг фикримизча, бу йўналишдаги ҳикояларнинг композицияси, тили ва тасвир тамойилларидан келиб чиқиб, ғарб адабиётида пайдо бўлган ҳамда ҳозиргача жадал суръатлар билан ўсиб бораётган жанр ҳисобланмиш новелла деб аташ мақсадга мувофиқроқ бўлса керак. Чунки "кутилмаган бурилиш эффекти", турли воқеа-ҳодисаларни юмористик тилда баён этиш шу жанр табиатига хос белгилардан ҳисобланади. Ўзбек адабиётида Ғафур Ғулум, Неъмат Аминов, Ўткир Ҳошимов, Эркин Аъзам каби ёзувчиларимиз ижодида бундай тажрибалар кўплаб учрайди.

Ушбу тўпلام ҳикоячилик ривожини учун қилинаётган ишлар орасида алоҳида аҳамият касб этади. Бинобарин, уни миллий адабиётимиз намоёндаларининг ижодий намуналаридан, сара асарларидан тузилган антологиядан кейин яратилган яхлит ва мукамал тўпلام, дея бемалол айта оламиз. Асар номи ҳам "Кутилмаган меҳмон" эмас, балки "Турк ҳикоялари антологияси" деб аталганда, менимча, муаллифлар хатога йўл қўймаган бўлардилар.

Тўпلامнинг бадиий эстетик қиймати, илмий-назарий жиҳатларига юқори баҳо берган ҳолда баъзи мулоҳазаларимизни ҳам айтиб ўтишни жоиз деб билдик.

Эътибор берсак, тўпلامда ҳар бир адибнинг ижодий йўли, ундаги асосий ва устувор масалаларга жуда кенг ўрин берилади. Сўнг унинг ижодида бурилиш ясаган, ўз замонасида бадиий ҳодиса деб эътироф этилган ҳикоялар саналади-ю, аммо ўша ҳикоялар таржимаси илова қилинмай, имкони борича кичик ҳажмли, содда ва осон ҳазм бўладиган ҳикоялар тўпلامга киритилади.

Масалан, Мемдуҳ Шевкет Эсендалнинг ҳаёти тўғрисидаги маълумотлар китобнинг 9(!) бетини эгаллаган бўлса, унинг ижодидан қилинган таржима 4 бетни ташкил қилади, холос. Тариқ Буғро, Ўрхон Камол, Халдун Танер, Ўқтой Акбал, Ферид Эдгу каби ижодкорлар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Тўпلامда мазкур ёзувчиларнинг ҳикояларига ҳам кенгроқ ўрин ажратилса, китобнинг бадиий қиймати янада ортган бўлур эди. Қолаверса, ўрин-жой, адиблар номларидаги ҳар хилликлар, таржимада учрайдиган баъзи ғализликларни ҳам камчилик сифатида санаш мумкин.

Бу каби жузъий қусурларидан қатъи назар, мазкур тўпلام ёшларимиз, талабалар, тадқиқотчиларимиз ва кенг китобхонлар оммаси учун муносиб тухфа бўлди. Уйлаймизки, бир қанча машаққат ва мунтазам изланишлар натижасида вужудга келган ушбу ҳикоялар тўплами ўзбек ўқувчиси кутубхонасини жаҳон адабиёти намуналари билан бойитадиган ардоқли китоб бўлиб қолади. Қолаверса, Вали Саваш Елуқ ва Пошшажон Кенжаевлар томонидан бошланган бу хайрли ишлар бошқа хорижий тиллар мутахассислари кўнглига ҳам илҳом солса, ажабмас.

*Алимурод ТОЖИЕВ,
ЎЗМУ тадқиқотчиси*

Ўзбек ва ҳинд адабий алоқалари

Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида адабий алоқалар ҳақида умумий тарзда гапириш унчалик тўғри бўлмайди, чунки ҳар иккала мамлакат ҳам тарих силсиласида ўзларининг муносиб ўрни ва барқарор тараққиётига эга. Ҳиндистонда Ведавий адабиётнинг илк намуналари бундан тўрт-беш минг йил илгари пайдо бўлган бўлса, ҳозирги Марказий Осиё худудидаги оғзаки (фольклор) ва ёзма адабий асарлар ҳам эрамиздан олдинги бир неча минг йиллик давр билан бемалол бўйлаша олади. Жўрофий жиҳатдан бир-бирига жуда яқин ва қулай жойлашган бу икки минтақа ўртасида ўзаро муносабатлар, алоқалар, танишувлар рўй бериши ҳам табиий. “Авесто” – бутун дунё афкор оммасига таниш адабий ёдгорлик сифатида ана шундай ўзаро алоқадорликнинг ёрқин намунасидир. Таниқли ҳиндшунос олим, профессор Озод Шоматов ўз тадқиқотларидан бирида “Авесто” билан “Веда” матнлари орасида ўхшашликлар жуда кўп эканлигини далиллар билан кўрсатиб берган эди. Бу, менимча, ўзбек-ҳинд ёки ҳинд-ўзбек адабий алоқалар тарихига чинакам илмий нуқтаи назардан қарашдаги илк дадил қадам бўлган эди. 2011 йилда О.Шоматов билан узоқ йиллардан бери бевосита унга ҳамкасаба бўлиб келган олима, филология фанлари номзоди **Тамара Хўжаева** айнан шу йўлда иккинчи одимни ташлади – узоқ йиллар Ўзбекистон ва Ҳиндистон адабиётларини қунт билан ўрганиш ва ҳар тарафлама пухта тадқиқ этиш натижасида унинг **“Ўзбекистон ва Ҳиндистон адабий алоқалари тарихидан”** рисоласи дунёга келди. Гарчи бундай алоқалар тўғрисида ҳиндшунос ва шарқшунослар томонидан мунтазам маъруза ва мақолалар эъшон қилиб турилган бўлса-да, мавжуд маълумотлар ва назарий қарашларни илмий асослаб, тартибга солиб, яхлит илмий асар ҳолига келтириш ҳали ҳеч кимга насиб этмаган эди. Бу вазифани айнан Т.Хўжаева адо этгани бежиз эмас, олима, мана, қирқ-қирқ беш йилдирки, Шарқшунослик олийгоҳида ҳиндий тилидан дарс бериб келади, у яна урду ва панжоб тилларини ҳам пухта эгаллаган полиглот саналади, ўнлаб дарсликлар ва методологик қўлланмалар муаллифи.

Олима Панжоб адабиётининг XX асрдаги таниқли вакиласи, шоира Амрити Притам ижодини Ўзбекистонда кенг тарғиб қилди. Айниқса, Амрити Притам ва “Жавоҳарлаъл Неру” ва “Нилуфар” (“Лотос”) мукофоти совриндори Зулфия хонимнинг ижодий дўстлиги, уларнинг шеърятларидаги муштарак жиҳатлар, хусусан, самимий дўстлик ва тинчлик ғояларини илмий тил билан тараннум этди.

Мазкур рисола “кириш” қисми билан бошланади. Унда олима икки мамлакат ўртасидаги адабий ва маданий алоқалар тўғрисида бутун Шарқ мамлакатларидаги адабий ва тарихий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда сўз юритади. Йўл-йўлакай бир-биридан қимматли, шу пайтгача олимлар диққат-эътиборидан деярли ташқарида бўлган маълумотларни (испан элчиси Руи Гонсалес Клавихо, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек сингари буюк шахсларнинг бу жараёнларда тутган ўрни) қисқа, ишонарли сатрларда баён қилинади.

Рисоланинг биринчи боби XI-XV асрларни қамраб олган бўлиб, бу даврларда Ҳиндистон худудида яратилган адабий асарлар ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Бирок унда ҳинд адабий ёдгорлиги “Панчатантра”нинг номи қандай қилиб “Калила ва Димна”га айланиб қолган, у қандай қилиб ўзбекларнинг ҳам маданий бойлиги бўлиб қолгани ҳақидаги илмий фикрлар ўқувчида чуқур таассурот қолдиради.

Буюк ватандошимиз Берунийнинг машҳур “Ҳиндистон” асари устида гап кетар экан, муаллиф бундай дейди: “”Ҳиндистон”нинг рус тилига таржимаси учун олимлар А.Б.Холидов ва В.Г.Эрманларнинг аниқлашича, Беруний ўз асарида Ҳомер, Аристотел, Платон, Иоанн Грамматик, афродизиялик Александр, тианлик Аполлоний, Порфирий, Аммоний, Арат, Гален, Птоломей кабиларнинг асарларидан фойдаланган ва парчалар келтирган... у Аристотел, Архимед, Демокрит асарларини яхши билган ”. Боб ичидаги сарлавҳалардан бири “Алишер Навоий ва Ҳиндистон” деб аталган. Олима Алишер Навоийнинг ўзбек ва жаҳон адабиётида тутган ўрнига юксак баҳо бериш билан бирга унинг ҳинд адабий оламига бепарқ қарамаганлигини, ҳиндларнинг ҳаётига оид тафсилотлар ва маданий ёдгорликларидан ижодий фойдаланганини аниқ далиллар билан исботлади. Бу ҳам Т.Хўжаеванинг илмий қамрови кенглигидан далолатдир.

Иккинчи боб XVI-XVIII асрлардаги адабий алоқаларга бағишланган бўлиб, унда Бобур ва Бобурийлардан тортиб, Ҳамза ва Фурқатгача бўлган шоиру шуаролар ижодидаги байналмилаллик ғоялари таҳлил этилган. Ўзбекистонда “Бобурнома”нинг ўрганилиши, Бобурийлардан Комрон Мирзо шеърятининг ҳинд адабий муҳитидаги аҳамияти, Ҳиндистонда туркийзабон адабиётга бўлган муносабат, икки тиллик – билингвизмнинг тараққий этиши ва ниҳоят Бедил ва унинг уч тил – форс, туркий ва урду тилларида яратган асарлари тўғрисида муфассал сўз юритилади. Назаримда, Бедилнинг туркийча шеърлар ёзгани ҳақида баъзилар хабардор бўлиши мумкиндир, аммо уларни аслиятда ўзбек шеърят мухлислари ўқиган эмас, жумладан, камина бу ҳақда айнан устозим Тамара Хўжаеванинг шу рисолалари орқали воқиф бўлиб турибман.

Учинчи боб “XX аср – замонавий давр” деб аталади. Бу ерда ҳам муаллиф кўпчиликка шу пайтгача номаълумдек бўлиб келган ҳиндшунос И.Д. Ягелло ҳақида кенг маълумот беради. Унинг форсча-русча, ҳиндча-русча луғатлар, ҳиндий-урду тили грамматикаси, форс хрестоматияси, араб тили қўлланмалари ёзгани айтилар экан, бу унинг зўр полиглот бўлганлигидан дарак беради.

Муаллиф бенгал, ҳиндий, урду ва панжоб тилларидан қилинган таржима асарлар ҳақида имкон қадар кўп маълумот тўплашга ҳаракат қилган. Шу ўринда “Шарқ юлдузи” ва “Жаҳон адабиёти” журналлари хизмати катта бўлаётганини қониқиш билан таъкидлайди. Булар барчаси Ўзбекистонда ҳиндшунослик тараққиёти мустақиллик туфайли янги босқичга қадам кўйганини айтиб турибди. Рисолада диққатни ўзига тортадиган яна бир ибратли жиҳат шундан иборатки, муаллиф айниқса сўнги пайтларда таржима соҳасида кўп ишлар қилингани ва қилинаётганини қувонч билан ёзади. Аслиятдаги ва таржимадаги асарлардан иқтибослар келтиради ва бу билан рисоланинг ўқувчи дидига ва дилига янада яқинроқ бўлишини таъминлайди. Сизу бизга замондош бўлган, ўзбекларнинг катта дўсти ҳисобланган, урдузабон ҳинд шоири ва олими Қамар Райиснинг илмий ва адабий-бадиий ижоди намуналарини бир-бир санаб ўтар экан, Т.Хўжаева ўзбек-ҳинд адабий алоқалари илгари қай суръат ва тарзда ривожланган бўлса, бундан кейин ҳам бу жараён асло тўхтамаслигига, қайтанга мустақиллик эпкинлари таъсирида яна ҳам самаралироқ давом этишига ишонч билдиради.

Буюк ҳинд ёзувчиси Рабиндранат Тагорни ким билмайди? Ҳамма билади, аммо жаҳон адабий меросини бойитган асарлари ёзилган бенгал тилиничи? Ростини айтганда, Шарқшунослик олийгоҳида ўқиётган ва ўқитаётган талабаю устоз бармоқ билан санарли, улардан бошқа устозларни мамлакатимизда ҳеч ким билмайди. Ана шундай “бармоқ билан санарли” бенгалшунослардан бири марҳум Зоҳиджон Комилов эди. Аслида Зоҳиджон камина билан курсдош ва тилдош (ҳиндшунос) эди, бироқ 1975 йилда Тошкентда Москванинг “Прогресс” нашриёти бўлими фаолият кўрсата бошлаганда, Зоҳиджон шу бўлимнинг бенгал таҳририятида ишлай бошлаган ва мазкур тилни ўрганиб олган эди. Ўзбек адабиётининг сара

асарларини бенгал тилига тўлақонли таржима қилиш ва тарғиб этишда Зоҳид Комилов кўп ишлар қилди. Аммо унинг ҳақиқий лаёқати Ўзбекистонда бенгалшуносликни ривожлантириш борасида олиб борган илмий тадқиқотларида ёрқин намоён бўлди. Шарқшуносликда кўрсатган муносиб хизматларини инobatга олиб, Тошкент давлат шарқшунослик олийгоҳининг Илмий кенгаши истеъдодли бенгалшунос **Зоҳиджон Комилов хотирасига бағишлаб, “Ўзбекистонда бенгалшунослик” (2011)** мақолалар тўпламини нашр этди. Китобнинг нашр этилишига Бангладеш Халқ Республикасининг Тошкентдаги элчихонаси ҳомийлик қилган.

Китобда профессор О.Н.Шоматовнинг “Ўзбекистонда бенгалшунослик тарихидан”, Х.Бегизованинг “Ҳинд орий тиллари ўртасидаги бенгал тилининг ўрни”, М.Учаровнинг “Бангладеш халқининг маданияти, адабиёти ва санъати негизлари” ҳамда Бобур Ғиёсовнинг “Ўзбекистон-Бангладеш муносабатларининг ҳозирги босқичи” мақолалари жой олган. Муаллифлар 1967 йилда мустақилликка эришган нисбатан ёш Бангладеш халқ Республикасининг ташқи олам, жумладан, Ўзбекистон билан дўстона муносабатлари, адабий алоқалари ҳақида сўз юритишади. Маълумки, илгари бу мамлакат Шарқий Покистон деб аталар эди, аҳолиси ислом динига мансуб бўлиб, нуфус жиҳатидан Фарбий Покистон (ҳозирги Покистон) дан бир ярим баравар кўп эди. Саноат ва ишлаб чиқаришда ҳам Фарбий Покистондаги афзалликка эга бўлсалар-да, аслида унинг мустамлакаси ҳисобланарди. Бангладешнинг мустақил давлат сифатида қарор топишига дўст Ҳиндистоннинг кўмаги қўл келганди. Мақола муаллифлари Бангладеш Халқ Республикасининг мустақиллик йилларида эришган ижтимоий ва иқтисодий ютуқлари адабий ва маданий тараққиёти, жаҳонда тинчлик ишига қўшаётган ҳиссаси ҳақида сўз юритадилар. Умуман, ҳажман кичик бўлса-да, мазмунан салмоқли мазкур китоб Бангладешнинг бугунги ҳаёти ва адабий жараёнлари ҳақида илиқ таассурот пайдо қилади. Мақолалар ўзбек, инглиз ва рус тилларида чоп этилиши мақсадга мувофиқ бўлган – у кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Мустақил Ўзбекистонимиз жаҳонга чиқмоқда, жаҳон мустақил ватанимизни тан олмақда. Таниқли ҳинд журналисти **Алок Шехар** ўн йилдан кўпроқ мамлакатимизда фаолият олиб борди, у Ҳиндистонда ҳиндий тилида чиқадиган “Ааж” (“Бугун”) рўзномасининг (рўзнома бутун дунёга тарқатилади) Ўзбекистондаги махсус муҳбири бўлиб ишлади, ўзбек радиосида суҳандонлик ҳам қилади. Алок ўзбек тилини мукамал ўрганиб, ёш республикамизни яқиндан танишга ҳаракат қиларди. Узоқ йиллик фаолияти самараси ўлароқ у **“Ўзбекистон Республикаси: ютуқлар силсиласи”** деган китоб ёзиб, она шаҳри Патнада ҳиндий тилида чоп эттирди. Бихор штатининг давлат вазири ўринбосари Анил Сулабхнинг кириш сўзи билан бошланган мазкур рисолага яна тўрт-беш нуфузли давлат идора раҳбарлари оқ йўл тилаган.

Журналист Ўзбекистоннинг қисқача тарихидан ҳикоя қилиб, бевосита унинг сўнги йиллардаги муваффақиятларини рақамлар ва далиллар орқали қаламга олади. Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги қадимги ва ҳозирги алоқаларини ёритади ва ниҳоят мустақил Ўзбекистоннинг жаҳонга танилишида Президент Ислом Каримовнинг шахсан ўзлари қўшаётган буюк ҳиссасини ҳаяжон билан таърифу тавсиф қилади. Сўнгра жами ўн икки вилоят хусусида бирма-бир маълумотлар тақдим этади. Ҳинд ўқувчиси учун, албатта, жаҳон харитасида пайдо бўлган янги мамлакатни танитишда улар яхши ва фойдали қўлланма вазифасини ўтайди, десак янглишмаймиз. Китобга мустақил Ўзбекистоннинг бугунги жамолини акс эттирувчи фотосуратлар илова қилинган.

Амир ФАЙЗУЛЛА

Яннис МАРИС

Нафақадаги хусусий изқувар

Роман

1. ХАЁЛПАРАСТ АЁЛ

Хонадон эгасининг қаршисида ўтирган аёл бу хона муҳитига ҳеч мос келмас эди. Бунақа аёлларни, одатда, "сатанг аёл" дердилар. Унинг ҳамма нарсаси — оёғидаги туфлусидан тортиб, кийган кийимию пардоз-андозигача ниҳоятда серҳашам эдики, улар бир дунё пул турса керак, албатта. Ҳаттоки, ўта содда, гўл одам ҳам бир қарашдаёқ бу аёл либосларини энг машҳур тикувчи жуда қиммат матодан тикканини фаҳмларди; турли мамлакатларда кенг реклама қилинаётган гўзаллик институтлари эса, хонимнинг жамолини бу қадар мафтункор ва силлиқ қилиш учун роса тер тўкиб хизмат қилишган бўлса ажаб эмас. Ва ниҳоят, бу аёл таққан узук кўзидаги марварид ҳам қалбаки эмас эди, албатта.

Турган гапки, анча уриниб қолган кўк ранг костюм кийган, юзи кўп ухлаганидан бўлса керак, салқиган, мўйлаби калта қилиб кузалган, бўйи пастгина, бақалоқ Бекас меҳмон хоним қаршисида янада бесўнақайроқ бўлиб кўринарди. Хотини тантанавор оҳангда "салон" деб атаган бу кичкинагина хонадаги жиҳозлар — эскириб кетган арзон мебел, хона ўртасига қўйилган стол, деворга осилган оилавий суратлар эса серҳашам хонимнинг хусни-латофатини янада бўрттириб кўрсатарди.

— Мен жуда қийин аҳволга тушиб қолдим, шу масалада хузурингизга келгандим, — деди хоним.

— Хўш, хизмат?..

— Сиз полициячисиз-а? Тўғрими?

— Бўлганман илгари, — деди Бекас жилмайиб. — Уч ойдан бери нафақадаман.

Русчадан
Кодир
МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

XX асрда яшаб ижод қилган юнон ёзувчиси Яннис Циримокас (адабий тахаллуси Яннис Марис) 1916 йилда Эгей денгизидagi Скопелос оролида суд амалдори оиласида дунёга келди.

Яннис МАРИС 40-йилларнинг охиридан бошлаб кўпгина газета ва журналларда бош муҳаррир лавозимида хизмат қилди.

Шу йилларда Мариснинг бир қатор детектив романлари Афинадаги газета ва журналларда давомли равишда босилиб чиқа бошлади. Асарларидаги қизиқарли сюжетлар, фантазиянинг бойлиги, воқеаларни худди профессионал ҳуқуқшуносдек пухта ёритилиши кенг китобхон аҳлини оҳанрабодек ўзига жалб этди.

Ёзувчи қаламига мансуб олтмишга яқин детектив роман ва қиссалар нафақат Юнонистон ва Кипрда, шунингдек, юнон жамоаси истиқомат қилаётган Лондон ва Истамбул шаҳарларида, Жанубий Африка, Австралия мамлакатларида ҳам ҳанузгача катта адалда қайта-қайта нашр этилмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

176

— Биламан, — деди аёл. — Шунинг учун ҳам олдингизга келдим. Собиқ полициячи қовоқларини ярим юмиб, — бу унинг одати эди — меҳмон аёлни диққат билан кузата бошлади. Ёши қирқ-эллик орасида бўлса керак, лекин бир қарашда аниқ бир нима деб бўлмайди. Чиройли аёл!

- Менга ёрдам қилинг.
- Эшитаман.
- Гап менинг эрим ҳақида.
- Нима, уни таъқиб қилмоқчимисиз?
- Ҳа.

"Одатий воқеа, — деб ўйлади Бекас. — Оббо, рашкчи хотинлар-ей!"

— Бу иш учун сизга хусусий детектив керак бўлади. Бунақа идоралар ҳозир Афинада ҳар қадамда учрайди.

Хоним Бекасининг маслаҳатини эътиборсиз қолдирди.

- Гап фақат оддий таъқиб ҳақида эмас. Бу жуда жиддий масала.
- Ундай бўлса, полицияга мурожаат қилинг.
- Менга фақат сиз кераксиз!

Хонимнинг овози равон ва мулойим эди, лекин бу овоз замирида кўнгилни ғаш қилувчи амирона оҳанг яширингандек туюлди.

"Лекин сен менга керак эмассан-да", — деб ўйлади Бекас ва хотиржам оҳангда сўради:

- Хўш, қандай иш учун керакман сизга?
- Мени ҳимоя қиласиз.
- Кимдан?

Аёл ўзини яхши тутар, гаплари маънили эди, лекин Бекас ўзининг кўп йиллик амалий фаолиятида турли хил телбанамо одамлар билан бир неча марта учрашганки, баъзи пайтларда улар аслида қандай одам эканликларини меъёр доирасидаги ташқи қиёфалари билан яширишга муваффақ бўлганлар.

"Эҳтимол бу аёл ҳам ўша... "айниб турадиганлардандир?"

— Фаҳмлашимча, сизга хавф туғдираётган одам эрингиз, шундайми?

- Шунақароқ.
- У қанақа хавф экан, сизнингча?
- У мени ўлдирмоқчи, — деди аёл гўё гап оддий бир воқеа устида бораётган оҳангда.

"Тушунарли, бу аёл жинни" — деган хулосага келди Бекас, лекин сир бой бермади. Унинг юзида соддадиллик ва хиёл овсарлик акс этиб турардики, кўпинча айнан шундай чехра билан уни яхши билмайдиган одамларни чалғитиб кўярди.

— Шунақа экан, унда бу жуда жиддий иш, — деди Бекас.

Мариснинг романларини инглиз тилига ўтрган таржимон Жон Харрисон шундай ёзди: "Яннис Марис нафақат жумбоқли детектив асарлар муаллифи, у инсон характерини зўр маҳорат билан таърифлай олувчи ва ёзаётгани воқеани реал ифодаловчи сўзга бой санъаткордир. Унинг китоблари Эгей денгизидаги оролларга ўхшаб кетади: улардан биттасини ўқисанг, қолганларини ҳам, албатта, ўқинг келади".

Яннис Марис ўзининг серияли оммабоб "ишқий романлар"и, шунингдек, театр сахналарида кўйилиб келаётган ўнлаб пьесалари ва телеэкранларда мунтазам равишда намоён қилинаётган фильмлар сценарийси муаллифи сифатида ҳам ҳозирги замон юнон ёзувчилари сафидан муносиб ўрин эгаллаган адибдир. Афинадаги "Пергамини" нашриёти унинг қирқ жилли асарлари кутубхонасини "Яннис Мариснинг энг яхши китоблари" номи билан нашр этиб чиқарди. Бугун биз ҳурматли журналхонларимизга Яннис Мариснинг "Нафақадаги хусусий изқувар" детектив романини тавсия қиляпмиз. Муаллиф, ўзининг барча детектив асарларида қайд қилганидек, бу романида ҳам юнон миллатининг ўзига хос хусусиятларини ёрқин рангларида тасвирлаш билан, оғир жиноятларга сабаб бўлувчи ижтимоий иллатларни фош қилишни ўзи учун асосий мақсад қилиб қўяди.

- Ҳа, жуда.
- Сиз албатга полицияга мурожаат қилинг.
- Мен бундай қилолмайман.
- Нега?
- Негаки, ҳеч қандай аниқ далил йўқ менда.
- Бекас сездирмай хиёл жилмайиб қўйди.
- Ана кўрдингизми, ҳеч қандай аниқ далил йўқ. Демак, гапларингиз хомхаёл.
- Ҳеч ҳам хомхаёл эмас. Мен биламан.
- Бундан чиқди, эрингиздан гумонсираш учун сизда ҳеч қандай асос йўқ экан-да?
- Худди шундай.
- "Тезроқ кеткизиб юбориш керак бу хотинни", деб ўйлади Бекас.
- Бир неча кундан кейин қизининг никоҳ тўйи бўлади, иши бошидан ошиб ётипти. Ҳали бу тўйга анча-мунча пул ҳам керак. Оддий полициячида, яна нафақага чиққан полициячида унақа пул нима қилади? У хотини билан иккови қизига совға қилиш учун битта уйни кўз остларига олиб қўйишган. Тўғри, у шунча узоқ йиллик хизмати мобайнида тежамкорликка қатъий риоя қилиб, баъзида ҳатто зикналик ҳам қилиб, бироз пул жамғарган. Яна ишдан бўшаганида берилган ёрдам пулини ҳам асраб қўйибди...
- Бу ишингиз билан фақат полиция шуғулланиши керак. Мен, боя сизга айтганимдай, нафақага чиққан одамман.
- У меҳмон аёл билан гаплашадиган бошқа гап қолмаганини билдирмоқчи бўлиб, ўрнидан турди.
- Менга фақат сиз кераксиз бу иш билан шуғуллангани. — Хоним худди ҳеч гап бўлмагандай, ўтирган ўрнидан жилмади.
- Ахир эшитсангиз-чи...
- Мен яхши ҳақ тўлайман.
- Муҳтарама хоним, мен энди бунақа ишга ярамайман, — деб жилмайди Бекас.
- Аёл унинг гапига парво қилмади.
- Юз минг драхма.
- Бекас қўлини оромкурсининг ёндорига тираганча донг қотиб қолди.
- Нима дедингиз?
- Юз минг драхма. Бу пулни ишга киришган заҳотингиз оласиз. Чунки мен сизга ишонаман.
- Бекас камдан-кам ҳолларда ўзини йўқотиб қўярди, лекин бу гал сал бўлмаса эсанкираб қолаёзди.
- Музей ёнидаги уч хонали уй! Ким билади — эҳтимол, шудир қизининг бахти? Лекин ўзи хоҳлаган уйни сотиб олиш учун собиқ полициячи жамғарган пул камлик қиларди. Яна саксон минг драхма керак.
- Айтинг-чи, эрингиз сизни ўлдирмоқчи эканлигини қаердан билдингиз?
- Аёлнинг чехрасида сезилар-сезилмас жилва пайдо бўлди-ю, дарров сўнди.
- Ҳўш, розимисиз?
- Йўқ, мен ундай демадим. — Бекас розилик беришга шошилмади.
- Мен фақат бу ишнинг моҳиятини ойдинлаштирмоқчиман, хоним...
- Бекас бу аёлнинг исми-шарифини ҳали ҳам билмасди. Боя хотини унга, сени бир хоним сўраяпти деган-у, сўнг тўғри "салон"га кузатиб қўйган эди уни.
- Дендрину хоним.

Бекас бу фамилияни қаердадир эшитганди. Пароходлар, меҳмонхоналар, фабрикаларга дахлдор фамилия эди шекилли — аниқ эслолмади...

— Мен аниқ нима воқеа бўлганини билмоқчиман, Дендрину хоним.

— Эрим ўзига ўйнаш топибди, — деди аёл.

"Бунақалар сон мингта", — деди ичида Бекас, лекин индамади; ҳамма гапни охиригача эшитмоқчи эди.

— Актриса, — деди хоним жирканч оҳангда. — Ёшгина бир қизалоқ.

— Беҳад ачинаман сизга, — деди Бекас. — Ва лекин, агар эр киши ўзига ўйнаш орттирган бўлса, энди у хотинини ўлдиради, деган гап эмас бу.

— Эрим у қизга телба ошиқдек шайдо бўлиб қолган.

Бекас елкасини учирди ва "Агар у хотинидан қутулмоқчи бўлса ажрасарди-қўярди", — деб ўйлади ичида.

Бекасининг бу фикрини аёл худди унинг бепарво чехрасидан ўқиб олгандек деди:

— Йўқ, у мен билан қўйди-чиқди бўлишни хоҳламайди. У аҳмоқ эмас.

— Нима учун?

— Шунинг учунки, у менинг миллионларимдан воз кечишни хоҳламайди.

— Миллионларингиз, шубҳасиз, жуда кўп бўлса керак албатта, — деди Бекас ўзини боса олмай.

— Жуда, — деди аёл бепарво оҳангда.

— Нима, эрингиздан шубҳаланишингизга сабаб фақат шунинг ўзими? — Бекас ҳали ҳам бу хотиннинг эс-ҳуши жойида эмас, деб ўйларди.

— Йўқ, албатта. Эримнинг бу ҳақда гапирганини ўзим эшитдим.

— Кимга гапирганини? — сўради хушёр тортган Бекас.

— Маъшуқасига.

— Ўз қулогингиз билан эшитдингизми маъшуқасига шундай деганини?

— Ҳа.

— Қандай қилиб? Тўғридан-тўғри сизнинг олдингизда гапирдимми?

— Йўқ, телефонда.

— Демак, эрингиз телефонда гаплашганида сизнинг шу яқин орада эканлигингизни билмаган, тўғрими?

— Мен яқин орада эмас эдим, — деди аёл совуққина оҳангда.

— Ие, қанақасига?..

Меҳмон аёл сумкасидан ҳаммаёғига гавҳар тошлар қадалган тилла портсигар чиқариб ўзига битта сигарета олди ва Бекасга ҳам таклиф қилди.

— Раҳмат, докторлар ман қилган. Қарилик!..

Дендрину хоним худди портсигар сингари серзийнат ўт олдиргични ёқди.

— Гап шундаки, жаноб Бекас, мен эримнинг ниятларини мутлақо гайриоддий йўл билан билиб олдим. Ҳаётда тасодифлар кўп учрайди. Сиз ўзингиз ҳам телефонда гаплашаётган бегона одамларнинг гапини тасодифан эшитиб қолган бўлсангиз керак?

— Албатта. Ҳамма ҳам дуч келиши мумкин бундай ҳолатга.

— Бу ҳолат тамомила бошқача бўлди менда. — Хонимнинг овози титраб кетди. — Мен дугонамга қўнғироқ қилмоқчи бўлиб, гўшакни кўтарган эдим, кутилмаганда телефондан бир эркак билан аёлнинг

суҳбати эшитилди. Аввалига гўшакни қўйиб қўймоқчи бўлдим-у, лекин шу заҳоти бу ниятимдан қайтдим. Тўғри, бировларнинг суҳбатига қулоқ солиш яхшимас, лекин ўзларининг ёлғиз эмасликларини билмаган икки одамнинг суҳбатига қулоқ солиш жуда мароқли бўларкан.

Бекас индамасди.

— Уларнинг дастлабки жумлалариданоқ, — деб гапиришда давом этди аёл, — иккови ошиқ-маъшуқлар экани маълум бўлди. Эркак овози танишдек туюлди менга. Бироз қулоқ солиб туриб фаҳмладим — бу унинг, яъни эримнинг овози эди.

— Сиз аниқ ишонасизми шунга? — сўради Бекас (у ҳамон бу аёлнинг гапларига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билолмасди). — Биласиз-ку, телефонда овоз ўзгаради.

— Айтяпман-ку, танидим унинг овозини, деб. Танимаганимда ҳам, гапларининг мазмунидан ўша эркак эрим эканлигини билиб олардим.

Бекас қизиқиб қолди. Бу аёл хаёлпараст бўлса бордир-у, лекин унинг хомхаёллари жуда қизиқарли. Романга ўхшайди.

— Хўш, нималарни эшитдингиз?

— Қиз қаттиқ туриб шарт қўя бошлади. Нукул панада бўлиш жонимга тегди, тоқайгача хилватда, одамлардан бекиниб яшайман, деди. Эрим уни юпатишга уриниб кўрди. Ва ниҳоят, ўша гапни айтди.

— "Ўша гап" нима экан?

— Эрим унга, яна бироз сабр қил, мен қатъий қарор қилганман, яқинда тўғаноқ йўқ қилинади, деди. Тушуняпсизми? "Тўғаноқ" — менман.

— Лекин ҳали бу, эрингиз сизни ўлдирмоқчи, деган гап эмас-ку. У бошқа бирон нарсани назарда тутган бўлиши мумкин. Масалан, сиз билан ажралишни.

— Йўқ.

— Нега бунга ишонмайсиз?

— Ахир унинг ўзи айтди. "Сени деб ҳатто қотил бўлишга жазм қиляпман, — деди у. — Наҳотки, бу ҳам сенга камлик қилса?"

— Аниқ эшитдингизми? У айнан шундай дедими?

— Худди шундай.

— Балки у сизни қай тарзда ўлдирмоқчи эканини ҳам айтгандир? — Бекасининг овозида беихтиёр киноя намоён бўлди.

— Йўқ.

— Бу масалада ўзингизда бирон гумон борми?

— Йўқ. Шунинг учун ҳам, ёрдам сўраб ҳузурингизга келдим. Сиз унинг изига тушинг ва ҳамма гапни ўзингиз аниқланг. Ва... мени ҳимоя қилинг. Талабим шу.

У сигаретасини ўчирди ва сумкасида чек дафттарини олди.

— Илтимос, менга ручка беринг.

— Лекин мен ҳали рози бўлганим йўқ...

Бироқ Бекасининг гап оҳангида энди қатъийлик қолмагани, қўли эса ўз-ўзидан авторучкага чўзилди.

Дендрину хоним чекнинг бир варағини тўлдириб, уни йиртиб олди-да Бекасга узатди. 50 000 драхма. Нафақадаги полициячи учун бу жуда катта пул.

— Бу аванс, — деди хоним чек дафттарчасини сумкасига соларкан.

— Қолганини ишга киришганингизда оласиз. Келишдикми?

— Лекин... — деб гўлдиради Бекас, — менга бир қанча маълумотлар керак. Эрингизнинг исми, маъшуқасининг исми ва манзили...

— Ҳаммасини ўзим сизга маълум қиламан, — деди хоним.

2. МАРИНА РОЗИНУ ҲАҚИДА

Эгантия хоним қимматбаҳо атирлар исини қолдириб ҳозиргина "салон"дан чиқиб кетган аёлнинг мутлақо акси эди. Турмуш қурганларидан бери ўтган ўттиз беш йил мобайнида ўзига бепарво бўлди-ю, жуда тўлишиб кетди. Ўзининг пазандалик лаёқати мақтовга лойиқ эди. У турли жинойтларни ёзувчи газеталардан ҳазар қилар, ҳиссиётли, йиғлоқи фильмларни ёқтирар, эрини жонидан ортиқ яхши кўрарди. Бекас полицияда ишлаб юрган пайтда хотини доим ундан хавотирланар, то у уйга кириб келмагунча кўз юммай кутиб ўтирарди. Бир сўз билан айтадиган бўлсак, у оддийгина уй бекаси эди. Бироқ унинг бу ташқи қиёфаси ортида чинакам хазина: садоқатли муҳаббат ва энг муҳими, кучли ирода мавжуд эди.

Ана шу одмигина аёл ўз меҳри билан Бекасининг хотиржам ва ўзига қатъий ишонч билан яшашига кўмаклашарди.

У "салон"га кириб, эрининг мутлақо паришон кайфиятда ўтирганини кўрди — у Бекасни бундай кайфиятда ҳеч кўрмаган эди.

— Нима керак экан анави хотинга?

Бекас индамай хотинига чекни узатди.

— Бу нима?

— Бу музей ёнидаги уй.

Эгантина хоним эрига ажабланиб қаради: Бекас бунақа ҳазил қилишни билмасди.

— Ўзи нима бу?

— Эллик минг драхма. Қани, кийин.

— Нега?

Бекас соатига қаради.

— Уй ҳақида келишгани борамиз. Ахир ўзинг, қизимизга уй сотиб олсак бошим осмонга етарди, демаганмидинг?

— Ҳа, айтгандим-у... — деди хотин гўлдираб.

— Мана, энди сотиб олишимиз мумкин, — деди Бекас ва ўрнидан турди.

Бекас полиция хизматида ўттиз олти йил ишлаб нафақага чиққанида, энди ҳар қандай тергов-перговларга бутунлай барҳам бераман, деб қатъий аҳд қилган эди. У ўз ҳаётида жуда кўп жинойтларни очди, етар шунча ишлагани, энди тинчгина яшаши керак. Кейинги пайтда детектив асарлар ва фильмлар Бекасининг гашини келтирар, унинг бирдан-бир орзуси уй шиппагию яна шаҳардан ташқарида биронта кичкинагина далаҳовли эди. Ҳозир кўчада биронта таниши уни учратиб қолиб: "Э-э, жаноб Бекас! Эсингиздами, анави доврўғи кетган ишингиз?!" деса, унинг аччиғи чиқар ва бундай хира танишдан тезроқ ўзини олиб қочишга уринарди.

Аломат аёл — Дендрину хонимнинг иши Бекасни мутлақо қизиқтирмасди.

Тўғри, юз минг драхма кўчада ётмайди. Бекас айнан шу йўл билан қизини уй билан таъминлаш муаммосини ҳал қилган эди. У хотини билан бориб, музей ёнидаги чиройли уйни кўрди, савдолашди ва гаров пули топширди. Лекин у ҳар гал ҳеч қутилмаганда, қўлига келиб тушган шунча йирик пул ҳақида ўйлаганида, дарров кайфияти бузиларди-қоларди. Ахир руҳан телбаваш аёлнинг бундай саховатидан фойдалангани яхшимикин? Ҳаттоки у хонимнинг ваҳима қилиши асосли бўлганда ҳам — бундан қандай исботлай олади?

Уй масаласи ҳал бўлгач, Бекас хотинини уйга кузатиб қўйди-да, ўзи Панепистимиу кўчасига йўл олди — "Проини" газетасининг

тахририяти ўша ерда жойлашган эди. Газетанинг бош муҳаррири Макрис билан у эски қадрдон: ҳаттоки бир нечта жиноий ишни у шу Макриснинг ҳамкорлигида очган эди. Колоникадаги катта шов-шув бўлган қотилликни ҳам икковлари биргаликда фош қилган эдилар. Бекас Макриснинг ҳозир тахририятда эканини яхши биларди: бундай пайтда у, одатда, ишга кўмилиб ўтирган бўлади.

Собиқ полициячи қабулхонада кекса хат ташувчини учратди, у эски танишлардек Бекасга салом берди. Бекас ҳам у билан кўришди ва боши билан "Бош муҳаррир" деб ёзилган эшикка ишора қилиб сўради:

— Ўзидами?

— Ҳа, киравер, ҳозир бир ўзи.

Бекас эшикни тақиллатди ва жавоб бўлишини кутмай, хонага кирди. Журналист катта-катта кўзли кўзойнагини кўтариб унга қаради ва озгининг таноби қочиб жилмайди.

— О, қандай одам ташриф буюрди-я?

Бекас ўтирди.

— Қаҳва ичасанми?

Макрис қўнғироқ тугмасини босди ва шу заҳоти кириб келган хат ташувчидан икковларига қаҳва олиб келишни илтимос қилди.

— Хўш? Қандай яшаяпсан? Зерикмаяпсанми?

— Э, йўқ.

— Кўникиб қолдингми янгича ҳаётга?

— Ҳа, тўла-тўкис.

— Тўй қачон?

— Яқинда. Фақат баъзи бир икир-чикир ишларни бажариш қолди.

Шу пайт хонага кириб келган бир муҳаррир уларнинг суҳбатини бўлди. Бекас қиё боқиб дўстини кузатиб ўтирарди. У, ҳар доимгидай, ҳали ҳам ёш ва тетик кўринарди-ю, аммо оч-сарик сочларига сезиларли даражада оқ оралаган, яна, қорамағиз юзи энди анча салқиган эди.

— Нимани ўйлаб қолдинг? — деб сўради Макрис муҳаррир йигит чиқиб кетганидан кейин.

— Бундо-оқ тикилиб қарасам, биз пича қариб қолибмиз.

— Биз эмас, сен. Ҳордиққа чиққан ахир сен-ку.

— Лекин икковимиз ҳам деярли тенгқурмиз.

Бекас эллик саккиз ёшда эди, дўсти эса эллик бешга кирган эди.

— Агар шу гапингни битта-яримтага айтгудек бўлсанг, масхара бўласан.

Баланд бўйли, зуваласи пишиқ, қад-қомати келишган, доимо чиройли кийинадиган Макрис чиндан ҳам ўз ёшига нисбатан анча ёш кўринарди.

— Ҳеч кимга айтмайман, — деди Бекас тўнғиллаб ва қўлини чўнтагига тикиб сигарета олди.

У худди расмиятчи одамдай (докторлар унга бир кунда тўрт ё бештадан ортиқ сигарета чекмасликни тайинлаган эдилар), битта сигаретани аста-секин иккига бўлди, бир бўлагини қайтариб сигарета қутисига солди, иккинчи бўлагини муштукка ўрнатди.

— Шифокорларми? — деди Макрис мийиғида кулиб.

— Ҳа, ўшалар!

У сигаретани тутатди ва мутлақо бепарво кайфиятда, гўё тасодифан эслаб қолгандай, сўради:

— Сен Марина Розину деган қизни биласанми?

- Розинуними?
- Ҳа, у актриса.
- Ие, қачондан бери театрга қизиқадиган бўлиб қолдинг?
- Айт, биласанми ё йўқми?
- Албатта биламан! У яқинда иш бошлаган. Ўтган йилими ё бундан икки йил бурун у Миллий театрнинг драматик мактабини битирган. Жуда истеъдодли қиз деб айтишяпти.
- Ўзинг нима дейсан у тўғрисида?
- Менми? Мен ҳам шу фикрдаман. Хўш, нега сени қизиқтириб қолди бу қизалоқ?
- Бекас жавобни олдиндан тайёрлаб қўйган эди:
- Қизим Элени у билан дўст тутиниб қолибди. Ўша Марина ҳеч оғзидан тушмайди. Ўзинг биласан-ку ҳозирги ёшлар...
- Лекин Элени кичкина бола эмас...
- Тўғрику-я, лекин қизимнинг қандай одамлар билан дўст тутинишига бефарқ қаролмайман. Хўш, қанақа қиз у?
- Розинуми?
- Ҳа.
- Билишимча, жуда фаросатли қиз. Унинг оиласи...
- Оиласини қўйиб тур! Ўзи қанақа?
- Айтдим-ку сенга! Бағоят зебо қизалоқ.
- Неча ёшда ўша "қизалоқ?"
- Тахминан йигирма икки ё йигирма беш ёшларда.
- Яримта сигарета чекилиб бўлди. Бекас камзулининг қайтарма ёқаси тагига қадалган тўғнағични олди ва унинг ёрдамида сигарета қолдигини муштукдан чиқариб ташлади.
- Сен уни "зебо қизалоқ" дединг, буни қандай тушуниш керак?
- Гапир, айнан нимани билмоқчисан ўзинг? — Макриснинг кўзойнак таққан кўзлари муғомбирона чақнади.
- Шунчаки, умуман...
- Қани, айт, неча йилдан бери дўстмиз?
- Йигирма йилча бўлди.
- Йигирма икки йил. Шу йигирма икки йил мобайнида сени шунчалик яхши ўрганганманки, энди мени лақиллата олмайсан. Хўш, нимага керак бўлиб қолди сенга ўша Марина? Очиғини айт!
- У бир бадавлат одамнинг ўйнашимиш. Шу тўғрими?
- Макрис ҳайрон бўлиб дўстига тикилди. "Баджаҳл мушук"нинг (Макрис кўпинча Бекасни шундай деб атаб, гашига тегарди) салқиган мўйловдор юзи ҳеч бир маънони билдирмасди.
- Бадавлат одамнинг ўйнаши? Ҳеч эшитмагандим. Сен аниқ бир одамни назарда тутяпсанми?
- Ҳа, шунақа дейишади.
- Ким экан у?
- Дендринос деган одам. Ангелос Дендринос.
- Ие, у машҳур Дендрину хонимнинг эри-ку!
- Нега "машҳур" дединг у хонимни?
- Умуман, у уч марта эрга тегиб чиққан ва яна бошқа ишлари ҳам...
- Дендриносни "машҳур" хонимнинг эри эканлигини айтишмаганди. Менга фақат унинг исми Ангелос Дендринос эканлигини ва йирик саноатчи деб айтишган эди.
- Тўғри, бу ўша одам. Лекин мен қизалоқнинг у билан апоқ-чапоқ эканини билмасдим.
- Макрис стол устига қўлларини чалиштириб қўйиб, Бекас томонга энгашди.

— Сен ҳалиям бу нарсага фақат қизингни деб қизиқаётганингни таъкидламоқчимисан? — деб сўради у Бекаснинг кўзига тик қараб.

— Албатта.

Макрис ишонқирамай бош чайқаб кўйди.

— Агар нафақага чиққанингни билмаганимда эди, полициячи Бекас навбатдаги бир жиноят изини фош қилмоқда, деб ўйлаган бўлардим.

— Лекин биласан-ку, ишдан бўшаганман.

— Ҳа, шу-да менинг бошимни қотираётган жумбоқ. Яна сўрайдиган саволинг борми?

Бекаснинг чеҳрасида соддадиллик ифодаси намоён бўлди.

— Э, йўқ. Лекин... — У гўё бир лаҳзагина ўйланиб тургандай бўлди ва ҳозиргина эсига келгандек деди: — Агар сенга қийин бўлмаса, мени ўша қизалоқ билан таништирсанг. Ҳалиги... у қиз ҳақида ўз фикрим бўлиши учун.

— Яна қизинг туфайлими?

— Албатта-да.

Бекас Макрисни алдай олмаганини жуда яхши тушуниб турарди, Бекаснинг ўзи ҳам буни тушунаётганига дўсти қатъий ишонган эди.

— Бемалол, бунинг ҳеч қийин ери йўқ. Хоҳласанг, шу бугун кечқуруноқ борамиз театрга!

— Мени хурсанд қилардинг.

Бекас ўрнидан турди.

— Хўп бўлмаса, ишингга халал берганим учун кечир.

У қўлини узатди. Макрис дарҳол унинг қўлини сиқди-да, жиддий оҳангда сўради:

— Барибир, айт менга, нега керак бўлиб қолди сенга қизалоқ Розину?

— Менга бир иш топширишган.

— Полициями?

— Йўқ, бир ошнам.

Женни Дендрину Бекасникидан чиқиб, тўғри Мурузи кўчасидаги уйи томон йўл олди. У ўзининг узун қора "мерседес"ини шундай усталлик ва бепарволик билан жойига олиб бориб кўйдик, кўрган одам унинг авзои бузуқлигини сезмасди ҳам; кейин у машинадан чиқиб, ўз уйининг деразаларига кўз ташлади; у бу уйнинг бутун бир қаватини яқинда сотиб олган эди.

Уй қоровули хонимга эҳтиром ила таъзим қилди.

— Эрим уйдан чиқмадими? — деб сўради ундан хоним.

Қоровул, чиқмади, деб айтди.

Дендрину хоним чарчаган кўйи уйига олиб чиқадиган лифтга кирди; у юқориға кўтарилаётганида аҳволи-руҳияти яхши эмаслиги яққол сезилиб турарди. Уйи эшиги олдиға борганида чеҳрасида яна аввалги хотиржамлик акс этди. У эшикни ўз калити билан очиб, даҳлизга кирди, енгил палтосини оқсочнинг қўлиға ташлади ва меҳмонхонаға ўтди. Эри ёзув столи ёнида ўтирганча, қандайдир ажнабий журнални ўқиб турарди.

— Ҳали кетмадингми?

— Лондондан телефон қилишларини кутяпман.

Бу ҳашамдор уй жуда моҳирона дид билан безатилган эди. Бу ерда уй ичини безатувчи биронта машҳур рассомнинг қўли борлиги шундоққина кўриниб турарди. Лекин бу хонадонга нимадир — одамни ўзига тортиб турувчи илиқликми, саришталикми етишмаётгандек эди.

— Дарров қайтибсан-да? — деди эри ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, тезроқ битирақолдим...

— Унда Кифисьяга бормабсан-да?

— Бормадим.

Женни Дендрину Кифисьяда янги вилла қураётган эди.

— Ахир ўзинг у ерда иш қандай кетаётганини бориб кўрмоқчи эдинг-ку.

— Кечиктириб бўлмайдиган бир жиддий ишим бор эди бугун, — деди хоним хотиржам оҳангда.

Ангелос Дендринос журнални нари суриб қўйди.

Қирқ ёшга кирган бу эркак хотинидан ёшроқ кўринарди ва ташқи қиёфаси билан кино артистига ўхшаб кетарди.

Унинг эгнидаги шотланд костюми спортчиларга хос чиройли қоматига чиппа ёпишиб турар, денгиз ҳавосида қорайган бадани ҳамда салгина оқ оралаган жингалак сочи остидаги кўм-кўк кўзлари қуёшдай чақнарди.

— Кечиктириб бўлмайдиган жиддий иш? — сўради эр оромкурси суянчигига ястаниб. — Бунақа иборани сендан биринчи марта эшитишим, нима бўлди ўзи?

— Сенга бунга айтишим шартмикин — билмадим.

Ангелос жилмайди — айтиш керакки, унинг жилмайиши гоятда мафтункор эди.

— Ие, нега билмас экансан? Ўртамизда бир-биримиздан сир сақлайдиган нарса бўлади, деб ҳеч ўйламагандим.

Женни Дендрину эрига маънодор қараб қўйди, лекин индамади.

— Ўзи гап нима ҳақда? — Хотинининг гапига жиддий эътибор бермагани унинг овозидан сезилиб турарди.

— Менинг ҳаётим ҳақида.

Дендринос илжайди.

— Сенинг ҳаётинг ҳақида? Касалсан-у, лекин менга айтишни истамаяпсан — шундайми?

Женни эрига қаттиқ тикилиб қаради.

— Мен соғман.

— Ишонаман. Ахир сен ёшсан, ҳали жуда узоқ умр кечирасан.

— Ўша "узоқ умрим"дан яна қанча кун қолди? — деди Женни бўғиқ овозда.

Дендринос ҳайрон бўлиб хотинига қаради.

— Бу гапинг билан нима демоқчисан?

Макрис кекса полициячининг гапини тушунолмагандай деди:

— Оғайним дегин?

— Ҳа.

— Унда ўша оғайнинг нафақадаги полициячига қанақа "иш"ни топшириши мумкин?

Энди Бекас баджаҳл мушукка жудаям ўхшаб кетди.

— Азбаройи худо, ўзим ҳам билмайман қанақа ишлигини, — деди у ва қўлини Макриснинг қўлидан тортиб олди.

— Қийин ишми?

Бекас жавоб бермади. У таҳририятдан кайфияти расво бўлиб чиқди. Қийин иш, дедими? Албатта-да, қай томондан ёндашса ҳам барибир, тушунолмапти. Биринчидан, илгари Бекас пухта созланган механизмнинг кичик бир мурвати эди, энди бўлса ёлғиз ўзи ҳаракат қилиши керак — ана шу ҳолат уни довдиратиб қўйган эди. Ундан кейин, бу жумбоқнинг қўлга илинтирадиган биронта учи

топилмаяпти; телефонда бўлган галати суҳбатдан бошқа аниқ биронта ҳам далил йўқ, қолаверса, телефон воқеасига ҳам унча ишониб бўлмайди. Булардан ташқари, Бекас ўзи алоқа боғлаши лозим бўлган одамлар ҳақида ҳам ҳеч қандай тасаввурга эга эмас.

У Панепистимиу кўчасига чиқди. Кўёш худди баҳордагидек чарақлаб турарди, лекин Бекасининг юраги гаш эди. Эҳ, нега шу ишни олишга рози бўлди-я?.. Лекин у уй учун гаров пули бераётганида хотинининг қандай бахтиёр бўлганини эслаб ва қизининг қандай суюнишини, — Эгантина бу хушхабарни аллақачон қизига етказгани аниқ, — кўз олдига келтириб, тишини тишига қўйди. Тўғри-да, бу бадавлат тентак хотин пулини шамолга созуришни хоҳлаб қолган экан, совуравермайдими, менга нима?

Бекас соатига қаради. Икки соат бурун у оддий нафақажўр эди, пулдан сиқилиб юрганини ҳисобламаса, ҳеч қандай ташвиши йўқ эди. Энди бўлса... Қиладиган ишининг режасини тузиши керак. Биринчи навбатда, бу воқеага дахлдор бўлган ҳамма одамларнинг жамики сир-асрорларини суриштириб билиши лозим. Женни Дендрину, Ангелос Дендринос ва ёш актриса — замирида ўлим бўлган ишқий учбурчак. Шундаймикин аслида? Балки анави бекорчиликдан зериккан хоним эрмак учун унинг бошини қотираётгандир?

Бекас, бу Дендриносни бирон ерда учратмаганмидим, деб хотирасини ишга солди. Унинг учун одам чеҳраси жуда катта аҳамият касб этарди. Полицияда ишлаб юрган пайтида у бир неча марта айбдор ҳисобланган одамларнинг фақат юз-кўзи ишонч уйғотаётганини кўриб, ундайларни оқлаш учун курашган эди. Лекин, Ангелос Дендриносни у ҳеч қачон учратмаган кўринади. Қизиқ, у қанақа одам экан? Бекас яна бир марта соатига қаради. Тушлик қиладиган пайт. У бекатга бориб троллейбусни кута бошлади.

Ангелос Дендринос хотинига ажабланиб қаради.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Эшитдинг-ку, ўша "узоқ умрим"дан қанча кун қолди?

Келишган эр илжайди.

— Сенинг соғломлигинг, яшашни яхши кўришингга қараганда ҳали яна бир неча ўн йиллар яшайсан, — деди у.

Лекин хотинининг юзига қараб бирдан ваҳимага тушди.

— Ие, нима бўлди сенга?

— Биз гаплашиб олишимиз керак. Фақат самимий тарзда.

— Нима, биз бирон марта бўлсин носамимий гаплашганмизми?

Женни бу саволни эшитмагандек тутди ўзини.

— Айт, мен ўлсам сенинг ҳаётинг енгиллашар балки?

— Бемаъни гапни қаёқдан топдинг?

— Жавоб бермадинг. Наҳотки менинг ўлимим сенинг ҳаётингни енгиллаштирмаса?

— Бу жуда галати гап-ку!

— Жавоб бер! — талаб қилди хотини.

— Бу нима деганинг?

— Билмайман. Эр зоти баъзи пайтларда хотинидан қутулишни хоҳлаб қолади. Агар қутулса, унда, масалан, ҳаётини бошқа бир аёлга баҳшида қилиши мумкин. Ё бўлмаса, унинг ўзи ўлган хотинининг бутун мол-давлатини бошқариши мумкин...

— Илтимос, айт, нима бўлди бугун ўзи сенга?

— Мен сенга савол бердим, жавобингни кутяпман.

— Яхши, жавоб бераман. Йўқ, йўқ, йўқ! Агар сен ўлсанг, менга

осон бўлмайди. Аксинча, ҳаётим тамомила барбод бўлади.

У хотинининг кўлидан ушлади.

— Менга қара, Женни, — деди у мулойим овозда. — Биз ахир бир-биримизни севиб турмуш қурганмиз-ку.

— Бу гапинг билан, мени севгандинг, демоқчимисан?

— Кўй, энди бу ҳақда бошқа гаплашмайлик. Икковимиз ҳам бир-биримизни севганмиз. Тўғри, шунча йил эр-хотин бўлиб яшаганимиздан кейин, бир пайтлардагидек севишганлар бўлолмаймиз, энди ёш эмасмиз, лекин, барибир, мен сени севаман. Сен — менинг ҳаётимсан. Сенсиз ҳаётимни тасаввур ҳам қилолмайман.

— Шунақа дегин!

Заҳархандалик билан айтилган бу ибора эрни чўчитиб юборди.

— Айт ахир, нима бўлди ўзи сенга?

Женни эрининг юзидан силади.

— Э, парво қилма. Кейинги пайтда, негадир, асабим чатоқлашяпти. Ўтиб кетади.

Кечқурун соат бешда Бекас биринчи марта телефонда мижозининг овозини эшитди: у Дендринуни ўзича "мижоз" деб атади, атади-ю, кулиб қўйди. Бекас бирдан ўзини Америка детектив асарларидаги изқувар деб ҳис этди, у бундай асарлардан доимо ҳазар қиларди.

Дендрину хоним уйдан қўнғироқ қилаётган эди.

— Биронта янгилик борми?

Қаңақа янгилик бўлиши мумкин Бекада?

— Йўқ ҳозирча. Билишингиз керакки...

Бекас ҳозирча унга ҳали ҳеч нима маълум эмаслигини, чунки энди ишга киришаётганини тушунтирди.

— Борди-ю, улгурмасангиз-чи? Агар ўша нарса ҳали замон бошланиб қолгудек бўлса-чи?

Бекас унга нима ҳам дея оларди?

— Кўлимдан келганини қиламан. Сиз ҳам ўзингизга эҳтиёт бўлинг, — бу жуда зарур.

Бу гайриоддий ишни бажаришга рози бўлиб хато қилмадиммикин, деб Бекас ўзига, ўзи савол берди.

— Илтимос, тезроқ ҳаракат қилинг, — хонимнинг овози хавотирли чиқди.

Бекасининг қалбига виждон тиғи санчилгандай бўлди.

— Биласизми, Дендрину хоним, агар чиндан ҳам хавф остида бўлсангиз, у ҳолда менга мурожаат қилишингиз бефойда. Бу ишга полиция аралашини лозим. Менга берган пулингиз масаласига келсақ...

— Йўқ, йўқ. Биз ахир сиз билан келишганмиз-ку.

— Тўғри, лекин...

Хоним бирдан пичирлашга ўтди:

— Ҳозир бошқа гапира олмайман.

Бекас гўшакнинг "тақ" этиб қўйилганини эшитди. Уйга кимдир кирди шекилли. Эримикин?.. — деб ўйлади у ҳамон гўшакни кўлидан қўймай ва юзинчи марта бу ишни бажаришга рози бўлгани учун ўзини-ўзи қойиб, — "Шу лаънати пулни деб тузоққа илиниб ўтирибман-а". У телефон тугмасини босиб, бошқа рақамни терди.

— Бекасан. Уйғотиб юбормадимми?

Дўсти Макрис тушликдан кейин мизғиб олишни яхши кўрарди — буни Бекас биларди.

— Йўқ. Турганман, кийиняпман.

— Театрга боришга келишганимиз ҳалиям ўз кучидами?

Макриснинг оғзи қулоғида жилмайиши телефон сими орқали Бекасга "оқиб келди".

— Сен ҳеч қачон бунақа бесабр бўлмаган эдинг. Ким биледи тагин, балки ўзинг ўша қизалоқ Розинуга ошиқ бўлиб қолгандирсан қариган чоғингда? Биласанми, муҳаббат — бизнинг ёшимизда жуда хавфли нарса.

Бекас дўстининг бу қочириғига эътибор қилмади.

— Қаерда учрашамиз?

— Таҳририятда. Сен пьесани бошидан кўрмоқчимисан?

Пьеса Бекасни мутлақо қизиқтирмасди.

— Демак, соат ўнлардами?

— Агар бошидан кўрмоқчи бўлсанг, сал вақтлироқ кел.

— Келишдик.

Бекас гўшакни илиб, нари кетди. Хотини, доимий одати бўйича, товуш чиқармай кириб келди. Унинг нигоҳида одатий меҳрдан ташқари яна безовталиқ акс этиб турарди. Бекас буни бир қарашдаёқ сезди. Ва биронта илиқ сўз айтиши лозимлигини ҳис этди.

— Биласанми, бу олган ишим менга сира ҳам ёқмаяпти.

— Нима, қийинми жуда? — Агар эри ўзи гап очмаганида, хотини сўрашга журъат эта олмасди.

— Қийин? — деб илжайди Бекас. — Билмадим. Лекин жуда галати, чалкаш иш. Элени қаерда?

Хотинининг чеҳраси қувончдан ёришиб кетди.

— Йоргос билан бирга кўргани кетди ўз уйини.

У "ўз" сўзига урғу бериб гапирди. Анави миллионерларга пулни шамолга совиришни Худонинг ўзи амр этган.

— Мен бугун театрга бораман, — деди у хотинига.

Хотини ҳайрон бўлиб қолди — уни ҳеч қачон театр қизиқтирмаган эди-да.

— Яхши пьеса эканми?

— Билмадим, мени пьеса қизиқтирмайди.

Хотини индамади: эри полицияда хизмат қилган йилларда унга ортиқча савол бермасликка одатланган эди.

3. ОШУФТА ҚИЗ

Марина Розинунинг уйи актрисаникига эмас, балки биронта санъатшунос талабанинг хонасига кўпроқ ўхшаб кетарди. Шкафда - уч тилдаги китоблар, деворларда ҳали унча машҳур бўлмаган, лекин истиқболи баланд модерн рассомларнинг бир нечта миниатюралари, столчада — Апартис ишлаган гипс ҳайкалча ва Лоренс Оливьенинг Ҳенри V ролида тушган каттакон портретидан бошқа ҳеч қандай сурат йўқ. Бу хонадаги ҳамма нарсалар зўр назокат ва яхши дид билан танланган ва лекин бу ердаги энг мафтункор хилқат хонадон соҳибасининг ўзи — Марина Розину эди. У эгнида шим ва ҳарир свитер билан диванда ётганча Симона де Боуварнинг яқинда нашр этилган автобиографик романини мутолаа қиларди.

Марина ҳалитдан иккита фильмда суратга тушган, лекин "юлдуз касали"га ҳали чалинганича йўқ. Гўзаллиги бир қарашда кўзга ташланмас, лекин узоқроқ тикилиб қараган одам, унинг мафтункор ҳусни-латофатини ҳеч қачон унута олмасди. Пешонаси кенг, силлиқ сочлари чиройли тўзғиган, юз териси ҳеч қандай пардоз-андозсиз силлиқ ва нафис.

У китобни четга қўйиб, тирсагига таянганча ёнидаги столчада

турган Ангелос Дендриноснинг суратига нигоҳини қаратди. Бекас "мижози"нинг суратдаги эри диванда узала тушиб ётган қизни жилмайиб кузатаётгандек кўринарди. Марина Розину суратни қўлига олди, бироз вақт ўйга толиб, унга тикилиб турди, кейин жойига қўйиб қўйди-да, телефонга қўл узатди.

— Гапиринг, — гўшакда Дендринос котибасининг таниш овози эшитилди.

— Илтимос, менга жаноб Дендринос керак эди.

Котиба уларни улади.

— Эшитаман.

— Хайрли кеч.

Марина ўзининг кимлигини айтиши шарт эмас эди: йигит уни дарҳол овозидан таниб оларди.

— Қаердан телефон қиляпсан?

— Ёлғизмисан?

— Ҳа.

— Уйдан. Сенинг суратингга қараб ётиб, овозингни эшитишдан ўзимни тия олмадим. Бугун театрда бўласанми?

— Ўзинг биласан-ку, иложим йўқ.

— Кейин-чи?

— Боролмасман. Эҳтиёт бўлишимиз керак.

— Эҳтиёт бўляпмиз-ку, ахир!

— Бугун хотиним билан ўртамизда жуда ғалати гап бўлди.

— Масалан?

— Агар ўлсам, сенга яхши бўладими, деб сўради у мендан.

— Нима, у шубҳаланяпти, деб ўйлайсанми?

— Билмадим. Лекин ҳар эҳтимолга қарши, жуда-жуда эҳтиёт бўлишимиз керак.

— Эвоҳ, сени кўрмай яшашга бардошни қайдан олай?

— Мен-чи? Мен қайдан олай?..

— Тушун ахир, ортиқ чидаб бўлмайди бу азобга!

— Яқинда қутуламиз бу азобдан, севгилим. Хўп, хайр. Мен кетишим керак.

— Ўзинг кўнғироқ қиласанми?

— Ҳа.

Қиз маҳбубига гўшак орқали бўса йўллади ва яна суратга кўз тикди. Оҳ, унинг табассуми бирам чиройлики, юракни орзиқтиради.

Бекас соат йигирмата кам олтида дўстининг кабинетига кириб борди. Журналист ўз ходимларига сўнги кўрсатмалар бераётган эди. Яхшиямки, бугун уни таҳририятда ушлаб қоладиган ҳеч қандай зарур иш йўқ эди.

— Мен театрга кетяпман, — деди Макрис ўз ёрдамчисига. — Спектаклдан кейин босмаҳонага ўтаман.

У ишларини йиғиштира туриб, айна чоғда Бекасни ҳам секин кузата бошлади. Собиқ полициячи, уни яхши билмайдиган одамнинг назарида, ҳозир жуда хотиржам, парвойи фалак, ҳаттоки мудроқ босгандай бўлиб кўринарди. Лекин Макрис уни жуда яхши биларди. Ҳозир у Бекасининг асабийлашаётганини сизди. "Қизиқ, нега бунча диққат бўляптикин?" ўйлади у.

— Мана, хизматингга тайёрман, — деди бош муҳаррир авторучкасини столга ташларкан. — Мен биринчи қатордан иккита жой банд қилиб қўйдим, спектаклни ҳам, ўзинг хоҳлаган бошқа

нарсаларни ҳам яқиндан ҳузур қилиб томоша қилаверасан.

— Ўзинг биласан-ку, спектакл мени қизиқтирмайди, — деб тўнғиллади Бекас. — Илтимос, мазах қилма мени.

— Хоҳласанг, саҳна орқасига ўтамиз!

— Қўлингдан келадими?

— Оппа-осон. Группа раҳбариям, драматург ҳам менинг дўстларим.

Улар туришди. Макрис кийим илгичдан макинтошини олди. Мана, йигирма йилдирки, Бекас дўстининг ҳатто энг совуқ кунларда ҳам бирон бир иссиқроқ кийим кийганини билмайди.

— Яёв борамиз, ҳали вақт бор.

Улар чароғон қилиб ёритилган Панепистимиу кўчасига чиқдилар. Қўёш ботганидан кейин қиш яна қишлигини қила бошлаганди.

— Ишончим комил, пьесани кўриб ҳузур қиласан.

Кекса полициячи Макриснинг дўстона қочиримларига кўникаб кетган эди, шунинг учун унинг гапига парво қилмади.

— Ўзи қанақа одам ўша қиз?

— Эрталаб ҳамма гапни айтдим-ку сенга. Ёш актриса, Миллий театр қошидаги драматик студияни битирган...

— Мен бунга сўраётганим йўқ.

Энди улар Стадиу кўчаси томон кетиб борардилар.

— Мен билган аёллар ичида у энг мафтункори.

— Яъни?

— Жуда гўзал... Унинг ҳусни, биласанми, мутлақо бошқача. Унинг ёши ва касбида ҳеч учрамайдиган яна бир гайриоддий жиҳати — ақлли ва илмли.

"Шундай ақллики, ҳатто жиноят қилишга ҳам қодир!" — деб ўйлади ичида Бекас.

— Яна у яхши оиланинг фарзанди... — деб гапиришда давом этди журналист. — Унинг отаси таниқли тарихшунос олим бўлган, университетда дарс берган.

— "Бўлган?"

— Ҳа, у қазо қилган. Қизалоқ бир ўзи туради.

— Онаси-чи?

— Онаси анча бурун отаси билан ажрашиб кетган. Ҳозир у Америкада шекилли, яна эрга текканмиш.

Улар Стадиу кўчасидан Христос Ладас кўчасига бурилдилар. Энди қаршиларида театрнинг чироқлари порлаб турарди.

— Мана, етиб ҳам келдик — деди Макрис.

Бекас артистларнинг расмлари осилган кўрғазма олдида тўхтаб қолди.

— Қайси бири Розину? — сўради у журналистдан.

— Манави.

Бекас суратга тикилиб қараб қолди.

— Хўш, қалай? — сўради ниҳоят Макрис.

— Чиройли қиз, — деб жавоб қилди Бекас, аммо ўзи: "Агар кўчада кўрсам, уни актриса деб ўйламасдим ҳечам", деди ичида.

— Нафақат чиройли, — деди Макрис жилмайиб.

— Ҳа-а, — деди кекса полициячи хаёлга толиб. — У эътиборга лойиқ шахс.

Айнан шунақа аёллар эркакларни фалокатга рўпара қилишларини Бекас ўз тажрибасида кўп учратган эди.

— Кетдикми?

Улар театр томон йўл олдилар.

Илгари (бу "илгари" бундан фақат уч ой олдинги пайт эди) Бекас кинога ё театрга кираётганида ўзини танитишни ё полиция гувоҳномасини кўрсатишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди, контролёрлар уни индамай киритиб юбораверишарди. Лекин бугун уни тўхтатишди.

— Чиптангиз?

У "полиция" деб юборишига сал қолди. Лекин вақтида эсини йиғиб олди. Макрис бир зумда ҳал қилди ҳаммасини.

— Бу жаноб мен билан келди.

— Марҳамат, жаноб Макрис.

Улар ичкарига киришди. Группа раҳбари иккита энг яхши жойни асраб туришни тайинлаган экан — одатда, бу жойлар кечикиб келган театр шинавандалари учун ажратилар эди.

Ҳали парда очилганича йўқ, Макрис ҳар томонга қараб танишлари билан саломлаша бошлади.

— Ўша Розину дарров чиқадими?

— Йўқ. У биринчи парданинг ўрталарида пайдо бўлади. Нима дейсан, унга саҳна ичкарасига кириб кўрармиз балки?

Агар Бекас актриса қизни ҳозир кириб кўрса, у, нима учун менга қизиқиб қолишди, деб ажабланиши мумкин эди. Шунини ўйлаб у:

— Кейинроқ, — деди.

— Ҳеч бўлмаса нимани томоша қилмоқчи бўлаётганингни биласанми ўзи? — деб Макрис яна дўстига тегажқлик қилди.

— Йўқ.

Спектакл Америка ҳаётидан олинган комедия эди.

Ангелос Дендринос оромкурсида ёнбошлаганча сигарета чекарди. Хотини унинг рўпарасида ўтириб қандайдир французча журнални varaқларди.

— Нима, бугун кечкурун ҳеч қаёққа бормаи ўтираверасанми? — сўради Женни бошини журналдан кўтариб.

— Ахир ўзинг шу қарорга келдинг-ку. Доросопулосларникига кечлик қилгани боришимиз мумкин эди ёки Апостолидис билан биргаликда Кифисьяга борсак ҳам бўларди. Улар бизни таклиф қилишганди.

— Ҳафсалам йўқ. — Хотини журнални ерга ташлади. — Зерикиб кетяпман. Соат неча бўлди?

Дендринос камин устида иккита ноёб шамдон ўртасида турган қадимий соатга қаради.

— Беш дақиқа кам ўн.

Хотин кутилмаганда:

— Театрга бормаимизми? — деб таклиф қилди.

— Шу пайтда-я? — деб ажабланди эр. — Кеч бўлди-ку.

— Улгурамиз. Театрлар ҳеч қачон спектаклни ўз вақтида бошламаган.

— Чиптага ҳам буюртма бермаганмиз. Охирги қаторларда сиқилиб ўтираммиз-ку.

Лекин хотин қатъий қарорга келиб ўрнидан турди.

— Борамиз. Улар доим энг яхши жойларни эҳтиёти шарт асраб туришади. Сен шундоқ бораверишинг мумкин, мен фақат кўйлагимни алмаштираман.

Женни ётоқхона эшигидан кираётганида орқасига ўгирилиб:

— Беш дақиқада отланиб бўламан, — деди.

— Женни, балки эртага қолдирармиз театрни?

Лекин хотини ичкарига кириб кетиб бўлганди.

У чиндан ҳам беш дақиқада отланиб чиқди.

Дендринос ўрнидан турди.

— Хўш, қайси театрда бормоқчисан?

— Айтишларича, "Атинанко"да қизиқ бир комедия қўйилаётганмиш.

Дендринос кайфи учиб кетганини зўра сир сақлаб қолди.

— Жонгинам, ундан кўра биронта жиддийроқ томошани кўрсак яхшимасми? Масалан, "Рекс"да...

— Йўқ. Мен жуда қизиқиб қолдим ўша комедияга.

— Ахир чипта топилмайди-ку у ерда. Бошқа пайт олдиндан чипта буюртма қилармиз...

— Жой масаласида кўнглинг тўқ бўлсин, — сабри чидамай қўл силтади Женни. — Буни мен ўзим эплайман.

Дендриноснинг иккиланаётгани сезилиб турарди.

— Мени у театрда олиб бормасликка сенда бирон сабаб бўлмаса, албатта...

— Бўпти, хоҳлаган ерингга бораверамиз, — деди эр ҳорғин оҳангда.

Парда очилиб спектакл бошланганига ўн дақиқалар бўлиб қолганди. Бекас сахнадан кўзини узмасди. Турган гапки, у сахнада бўлаётган воқеани кузатмас, артистларнинг гапига кулоқ солмасди. Бироқ сахнада пайдо бўлган ҳар битта актриса унинг кўзига Марина Розину бўлиб кўринарди.

Макрис бу спектаклнинг премьерасида бўлган, шунинг учун пьесани кўришга унинг хоҳиши йўқ эди. У театрда келган ўз дўстларини кузатиш билан банд эди: ҳозир Бекас баджаҳл мушукка сира ҳам ўхшамас, кўпроқ ов қилаётгани илвасинни пайқаб қолган този итни эслатарди. "Қизиқ, — деб ўзига-ўзи неча марталаб савол берарди Макрис. — Нега керак бўлиб қолдийкин унга бу қизалоқ?"

Шу пайт у тасодифан залга назар ташлади: капелдинер аёл томошабинларни безовта қилмаслик учун кечикиб келган эр-хотинни жуда эҳтиётлик билан иккинчи қатордаги бўш ўринларга кузатиб келарди. Журналист ҳушёр тортиб, тирсаги билан дўстини туртиб қўйди.

— Бу ёққа қара! — Макрис имо қилиб эр-хотинни кўрсатди. Бекас ўз мижозини кўриб, шу ондаёқ бошлаган ишидан дўстининг хабари йўқлигини эслади ва шу сабабли:

— Ким улар? — деб сўради.

— Дендринос ва хотини. Яъни ўз таъбирингча, қизалоқ билан яқин алоқада бўлган бадавлат одам.

У журналистнинг гапини охиригача эшитиб улгурмасдан, мижозининг эрини синчковлик билан кузата бошлади. "Чиройли йигит", деди ўзича Бекас. Унинг қизи кичкиналик пайтида бир артистнинг суратини ўз хонасига осиб қўйган эди. Дендринос ўшани эслатарди. Кекса полициячи ҳозир зўр бериб унинг исмини эслашга урина бошлади, гарчи бу иши ғирт тентаклик бўлса ҳам. Барибир эслай олмади.

Эр-хотинлар ниҳоят кўрсатилган жойга келиб ўтирдилар.

— Жамоа жам, — деб пичирлади Макрис. — Қизалоқ, унинг дўсти ва сен. Хўш, қанақа экан у?

— Жуда кўримли.

— Ваҳоланки, ҳали ҳеч ким менга уни Розинунинг ўйнаши деб айтмаган эди. Қолаверса, унинг хотини ҳам соҳибжамол аёл.

Орқа қатордаги томошабинлар "жим, жим", деб пичирлашди, сўнг

Макрис саҳна томонга ўгирилиб олди. Ниҳоят, саҳнада Марина Розину ҳам пайдо бўлди.

— Шуми? — деб сўради Бекас.

Макрис фақат бош иргаб қўйди, лекин Бекасининг ўзи ҳам кўрғазмада сурати турган қизни дарров таниди. У беихтиёр эр-хотин томонга ўгирилди. Женни ёш актрисага нафрат тўла нигоҳини қадаб ўтирарди.

Ҳаттоки санъатни унча қадрламайдиган одам ҳам Макриснинг фикрига қўшилган бўларди: бу қиз чиндан ҳам жуда истеъдодли актриса эди. Пьеса фақат қизиқ эди, холос, бу асарга драматург томонидан ёзиб берилган матн эса энг жайдари, сийқаси чиққан сўзлар эди. Лекин Марина шу қуруқ жумлаларга ҳам жон киритиб, уларнинг теран маъносини ва аҳамиятга моликлигини юзага чиқаришга муваффақ бўлган. Маринанинг бу роли унча катта бўлмаса ҳам томошабин аҳлини ўзига ром қилиб турарди. Макрис Бекас томонга энгашиди.

— Хўш, нима дейсан?

— Чиндан ҳам, яхши актриса экан.

У бир иложини қилиб, яна аста Дендриносларга қаради. Эр актрисани астойдил берилиб кузатарди. Унинг чеҳрасида нозик бир ифода чақнаб турарди. "У севади, — деган қарорга келди Бекас. — Мижозим ҳақ". Дендрину хоним бир нима демоқчи бўлиб эри томонга ўгирилди, шунда унинг чеҳрасида яна бепарволик намоён бўлди.

Бекас нимани кўзлаган бўлса, ҳаммасини кўрди. Энди у саҳнага паришон қараб ўтираркан, бутунлай бошқа нарсалар тўғрисида ўйларди. Ниҳоят, биринчи парда тугаб, томошабинлар залдан чиқа бошладилар. Кўпчилик чекиш хонаси томон йўл олди.

— Хўш, — деди Макрис, — кирамизми гримхонага?

— Майли, кетдик.

Журналист саҳна ортида ўзини жуда эркин тутди. Деярли ҳамма — артистлардан тортиб саҳна ишчиларигача уни самимий эҳтиром билан ва қувониб қарши олишди.

— Сен бу ернинг ўз кишиси экансан-у, — деди Бекас.

— Унутма, бу одамлар менинг бир нечта пьесамни саҳналаштиришган. Шунинг учун ўз гуруҳи аъзоси деб билишади мени ҳам.

Улар бир неча дақиқа йўлда ушланиб қолдилар: режиссёр Макрисни учратиб, ундан спектакл ҳақида ўз фикрини айтишни талаб қилди, талаб қилди-ю, лекин Макриснинг бир ўзи ҳам труппа раҳбарини ва бош ролни ижро этган артистни бўралаб сўкишда давом этиб, гапиришига имкон бермади.

Макрис зўрға ундан қочиб қутилди.

— Мана қизалоқнинг гримхонаси, — деди журналист эшиклардан бири олдида тўхтаб, — сени полициячи деб таништиришимни хоҳламсан албатта?

— Энди полициячи эмасман.

Макрис эшикни тақиллатди. Ичкаридан: "Бир дақиқа" деган ёш қизнинг овози эшитилди, кейин: "Кираверинг", деди ўша овоз.

Гримхонага биринчи бўлиб журналист, унинг кетидан Бекас кирдилар.

Марина Розину кўзгу қаршисида ўтириб, ўзини тартибга келтирарди. У Макрисни кўриб, севинганидан жилмайиб қўйди.

— Вой, нечук бугун мени эслаб қолибсиз?

— Ашаддий мухлисларингдан бири сен билан таништириб кўйишимни илтимос қилувди, — деди Макрис.

"Ашаддий мухлис" бўлса, бу ерда ўзини худди идиш-товоқ дўконига кириб қолган филдек ҳис қила бошлаганди. У ўзининг ноқулай ҳаракати билан мўъжазгина хонани тўлдириб турган буюмлардан биронтасини албатта синдириб ё бузиб кўйишдан қўрқарди. Қолаверса, уни ҳақиқий театр шинавандаси деб ҳисоблашлари мутлақо тўғри эмаслигини ўзи ҳам яхши биларди.

— Дўстим Бекас, — деб таништирди Макрис, лекин унинг касбини айтишдан тилини тийди.

Марина Розину ўгирилиб, Бекасга кўлини узатди.

— Спектакл сизни зериктириб қўймадими?

— Йўғ-е, нима деяпсиз! — деди Бекас шоша-пиша.

— Мен ҳақимда нима дейсиз?

— Сиз ҳақингизда гапириш ортиқча, назаримда.

Бу қиз ҳаётда саҳнадагидан ҳам, суратдагидан ҳам чиройлироқ эди. Лекин миллионернинг ўйнашига сира ҳам ўхшамасди. Унинг чехраси шундай гул-гул яшнаган ва мусаффо эдики, бу мафтункор гўзалда одам ўлдириш режаси тузилаётганини ҳеч тасаввур қилиб бўлмасди.

Бекас кўнглидаги Маринага бўлган беихтиёр рағбатини хотирасидан ўчирмоқчи бўлди. Зеро, тергов олиб бораётган одамда ҳеч қандай шахсий рағбат ҳам, нафрат ҳам бўлмаслиги керак.

— Тўғри, пьеса унчаликмас. Лекин томошабинлар ёқтиряпти, — деди ёш актриса.

Макрис унга бир нималар деб жавоб қила бошлади, лекин собиқ полициячи энди уларнинг суҳбатига қулоқ солмай кўйган эди. У бутун эътиборини актрисанинг нима ҳақида гапираётганига эмас, қандай гапираётганига қаратган эди. Бекас бу қизнинг қувноқ, софкўнгил табассуми панасида ётган зигирдаккина бўлса ҳам мунофиқлик нишонасини илғаб олишга уринарди. Лекин бутун ҳаракатлари зое кетди. Шу пайт бирдан қиз унга ўгирилиб сўраб қолди:

— Сиз шунга кўшиласизми?

Бекас гап нима ҳақида бораётганини эшитмаганди, шунинг учун нимага кўшилишини айтолмасди.

— Ҳм, кўшилсам ҳам бўлади.

— Ана, кўрдингизми? — дея севиниб кетди қиз. — Дўстимиз ҳам фикримга кўшилди.

— Э, у сен айтган гапларнинг ҳаммасига сўзсиз кўшилади, — деб кулиб кўйди журналист Бекаснинг довдираб қолганидан мароқланиб. — Айтдим-ку, энг ашаддий мухлисинг деб.

— У ҳамиша сизни шунақа мазах қилиб турадими? — сўради Марина.

— Ҳа, пайт пойлаб туриб нуқул қитмирлик қилгани-қилган, — деб жавоб қилди Бекас.

Биринчи кўнгироқ чалинди. Актриса кийиниши керак эди. Дўстлар хайрлашиб гримхонадан чиқишди.

Улар кетидан эшик ёпилган заҳоти Маринанинг чехрасидаги табассум ғойиб бўлди. У боя саҳнага чиққанида Ангелос Дендриноснинг хотини билан иккинчи қаторга келиб ўтирганини кўрган эди — бирдан шуни эслаб қолди.

Иккинчи пардадан кейинги танаффус пайтида Женни Дендрину эрига ўгирилиб сўради:

— Хўш, қалай?
 — Нима?
 — Пьеса... спектакл.
 — Пьеса қизиқарли, лекин бемаъни. Аммо жуда яхши сахналаштирилган.

Хотин бироз ўйлаб туриб деди:

— Артистларни табриклагани борсам девдим.

Дендринос ваҳимага тушиб хотинига қаради.

— Жиддий гапиряпсанми шуни?

— Бўлмасам-чи! Нима, томошабинлар ҳеч қачон сахна ичкарасига кирмайдиларми?

— Одатда бундай ҳол фақат премьера пайтида бўлади ёки биронта томошабин таниш артистни табриклагани кириши мумкин.

Хотини унинг кўзига тикилиб қаради.

— Сенинг танишларинг йўқми бу театрда?

"Билармикин ё гумонсираяптими?" — деб Дендринос ўзига-ўзи савол берди ва эҳтимол битта-иккита артист билан қаердадир учрашгандирман — Афинада мени кўпчилик танийди, — лекин артистлар ичида ҳеч қандай яқин танишим йўқ, деб мавҳум жавоб берди.

— Демак, артистлардан таниш орттиришимизга ҳозир имкон бор, — деди хотини қатъий оҳангда. — Мени санъат аҳли жуда қизиқтиради.

— Ростданми? Лекин сенинг артистлардан нафратланишинг хотирамда қолган эди.

— У нотўғри хотира. Нима дейсан, бирга борамизми ё ўзим кетаверайми?

— Шу қароринг қатъийми?

— Қатъий, — совуққина деди аёл.

— Ўзинг биласан, — деди Дендринос норози оҳангда.

Бекас ложада туриб, эр-хотиннинг залдан ўтиб, унинг чеккасидаги сахна ичкарасига очиладиган кичкина эшик томон йўл олишганини кузата бошлади.

"Нимадир бўлади", деб ўйлади у, лекин индамади.

Премьера маликаси — ўзининг барваста қадди-қомати ва беҳисоб мухлислари билан кино ҳамда театр оламида кенг танилган сарғиш сочли қиз — Марина Розинунинг хонасига кирди.

— Кўзга сурадиган қаламингни бериб тур. Меники тамом бўлиб қолди.

Марина унга қалам узатди.

— Хонангга Макрис кирди шекилли, — деди премьера маликаси.

— Унинг ёнидаги одам ким экан? Суд ижрочисига ўхшаркан.

— Макриснинг қандайдир дўсти, — деди қиз хаёли қочиб.

— У ҳам журналист эканми?

— Билмайман. Унақамасдир.

— Бугун зал жуда шукуҳли, тўғрими?

— Ҳа, жуда.

— Вой, нима бўлди ўзи сенга? Нималарни ўйлаяпсан?

— Ҳеч нимани. Бошим бироз оғрияпти.

Премьера маликаси эшик олдида борганида йўлакка қараб қўйиб:

— Ўҳ-ҳў, бугун ташриф буюрувчилар куними дейман. Қарагин! — деди.

Марина ҳам йўлакка мўралади, мўралади-ю, ранги қув ўчиб кетди. Ангелос Дендринос хотини билан тўғри унинг гримхонаси томон келишарди. Уларни театр хўжайини кузатиб келарди.

— Маро, — деди у премьерa маликасига, — ижозатинг билан, сени жаноб Дендриносга ҳамда унинг рафиқасига таништирмоқчиман.

Марина ўз гримхонаси эшиги олдида премьерa маликасининг Дендринослар билан қўл сиқишиб кўришаётганини юраги така-пука бўлиб кузатарди.

Дендринос қиз томонга бир марта ҳам қайрилиб қарамаган ва ўзини бепарво ҳолатда тутаётган бўлса ҳам, паришонхотир эканлиги сезилиб турарди. Ёш актриса ваҳимага тушаётганини ҳис қилди. Ўрнидан туриб тезроқ эшикни ёпгиси келди, аммо ҳеч нима қилмади. У ҳозир бу ерда маълум бир мақсадни кўзлаган қандайдир машмаша юз беришини тушунган эди. Мана, у хавотир олган нарса шу ондаёқ юзага чиқди. Театр хўжайини деди:

— Энди мен сизларни труппамизнинг энг кўзга кўринган актрисаларидан бири билан таништирмоқчиман. Мадемуазел Марина Розину. — Шундай деб у ўзини четга олди ва меҳмонларга йўл берди.

Премьерa маликаси кетди. Марина унга қаттиқ кўз қадаб турган хотин — суюкли маҳбубининг хотини қаршисида ўзини гўё қип-яланғочдек ҳис қила бошлади. Сўнг гира-шира туманда қолгандек базўр эшитди:

— Муваффақиятли ролингиз билан табриклайман сизни, мадемуазел.

Марина беихтиёр қўлини узатди. Нозик қўлни дилгир ва кучли қўл сиқди.

— Сиз бениҳоя истеъдодли актрисасиз, — деди Дендрину хоним.

— Мадемуазелни сиз саҳнада биринчи марта кўряпсизми? — деб сўради театр эгаси.

— Ҳа. Лекин кўп эшитганман сиз ҳақингизда, — Дендрину хоним қизнинг юзига худди тешиб юборгудек қаттиқ тикилиб турарди, — ва анчадан бери орзу қилардим сиз билан учрашишни.

— Бу киши жаноб Дендринос, — таништирди театр хўжайини.

Марина қўлини Дендринунинг қўлидан тортиб олиб, ўзини анча енгил ҳис қилди.

"Нега хотинини бошлаб келди? — деб ўзига савол берарди Марина Дендриноснинг расмий табрикларига қулоқ солмай. Ангелоснинг сўзлари унинг қулоғига арининг гўнғиллашидек эшитиларди. — Нега олиб келди уни? Балки бу хотиннинг ўзи мажбурлаб бошлаб келгандир эрини бу ерга?"

— Сиз ҳали шундай ёш бўлатуриб, жуда пухта ўзлаштирибсиз артистлик маҳоратингизни, — деди Дендрину хоним. — Тўғрими, Ангелос?"

"Бу хотин биледи, — деди ичида Марина. — У ҳамма гапдан хабардор, шунинг учун ҳам мени яқиндан кўрмоқчи бўлган".

— Мана энди, дугонангиз чиқиб кетганидан кейин сизга шуни айтишим мумкинки, — деб гапида давом этди Женни, — сиз, мадемуазел...ҳм... театр тилида қандай ифодаласам тўғрироқ бўларкин?.. Сиз ўзгалар ютугини ўғирлаяпсиз.

— Ўғирлаш яхши эмас! — деди театр хўжайини бемаъни ҳазил қилиб ва ўзи кулиб юборди.

Дендринос қаёққа бош уришини билмасди, Марина ҳушидан кетишига оз қолди. Фақат Женни Дендрину ўзини мутлақо хотиржам тутар ва совуқ нигоҳини кундошидан узмасди.

— Нега яхши эмас экан? Ахир залдаги қарсақлар бош ролни ижро этган актрисага эмас, мадемуазел Розинуга чалинди-ку. Биласизми,

қачон яхши бўлмайди?.. — Женни театр хўжайини билан гаплашаётган бўлса ҳам, кўзини Маринадан узмасди. — Агар ўзингга тегишли бўлмаган нарсани ўзлаштирасанг — мана бу яхши эмас. Шундай эмасми, мадемуазел?

— Шундай, — деб гўлдиреди Марина.

Бу мўъжазгина гримхонада вазият жуда кескин тус ола бошлаганди. Фақат театр хўжайини гап нима ҳақда бораётганини тушунмасди. Яхшиям шу пайт кўнғироқ чалиниб қолди.

— Бўлди, залга ўтайлик, — деди Дендринос.

Улар гримхонадан индамай чиқишди. Женни ўз жойига бориб ўтириш ўрнига кўча эшик томон йўл олди.

— Женни, қаёққа?

— Кетмоқчиман.

— Нега ахир?

— Ўзинг ҳам айтдинг-ку, пьеса бемаъни деб.

Учинчи парда бошланганида улар дахлизга чиққан эдилар. Юзи тош қотган Женни Дендрину индамай тўғри машина олдига кетди; эри гардероб олдида бироз ушланиб қолди. Кейин тез етиб келиб рулга ўтирди ва узун машина юриб кетди. Йўлда улар бир оғиз ҳам гаплашмадилар. Сукут сақлаганча уйга кириб бордилар. Фақат ётоқхонада Женни тақинчоқларини ечаркан, деди:

— Демак, шу қизалоқ...

— Нима "қизалоқ"?

— Шу қизча — сенинг ўйнашингми?

Спектакл тугагач, Макрис билан Бекас театрдан энг охирида чиқишди. Журналист совуқ изғириндан плашининг ёқасини кўтариб олди.

— Шундай совуқда кўчада тентираб юришнинг ўзи бўладими? — деб тўнғиллаб қўйди Бекас.

— Бўлмаса, бирон ерга борайлик.

Макрис тиржайди. Дўстининг тунда сандироқлаб юришни ёқтирмаслигини у яхши биларди. Уни бу одатидан воз кечигга мажбур этиш учун ниҳоятда жиддий бир сабаб ўйлаб топиши керак. Чамаси, бугун шундай сабаб топилгандай эди.

— Сен овқатланувдингми?

— Ҳа, уйда овқатландим.

— Мен очман. Бир сокин ресторан бор, ўша ерга борамиз, мен яхши кўрган макаронимни ейман, сен бўлсанг виски ё фақат содали сув ичасан — нима хоҳласанг шуни.

У такси тўхтатиб, манзилни айтди.

— Кидатинэон.

Бекас машина ўриндигининг бир бурчагига суқилиб ўтириб, бошини икки елкаси орасига олди. Унинг бу ҳолатини журналист яхши биларди. Кекса полициячи бирон-бир жиддий муаммо ташвишида бўлганида доим шунақа қиларди. Макрис уни гапга солишга уринмади ҳам: барибир у то ўзи гапни очмагунича, ҳеч қандай саволга жавоб бермасди.

Улар Стадиу кўчасидан, Синтагма майдонидан ўтишиб, Кидатинэон кўчасига бурилдилар.

— Шу ер, — деди Макрис.

Улар "Аполлония"га киришди; бу ертўлага жойлашган, шифти пастак ва столчалари бурчак-бурчакларда алоҳида-алоҳида турган

шинамгина ресторан эди. Бу ерда йигирматача хўранда ўтирарди. Метрдотел — бош официант уларни зўр эҳтиром ила қарши олиб, алоҳида столча олдига бошлаб келди; буни кўрган Бекас дўстининг бу ерда ҳам кунда-шунда эканлигини тушунди. Макрис ўзига фирма таоми "Аполлония"ни буюрди, Бекас бўлса, фақат виски сўради.

— Менга анави Дендринос ҳақида гапириб бер, — дея бирдан илтимос қилиб қолди Бекас.

— Айнан қай жиҳатини?

— Ҳамма билганларингни айтавер.

— Лекин мен унча яхши билмайман уни. Сен ҳалиям уни Марина Розинунинг ҳомийси деб таъкидламоқчимисан?

Бекас, "Мен ҳеч нимани таъкидламоқчи эмасман", демоқчи бўлгандай елкасини қисиб қўйди.

— Хўш, нима қизиқтиради ўзи сени?

— Унинг феъли-атвори.

Энди Макрис елкасини учириб қўйди. Ахир ким ҳам, ўз яқин кишимнинг феълени пухта ўрганганман, дейишга журъат эта оларди?

— Биласан-ку, у менинг дўстим эмас. Мен уни Афинадаги барча одамлар қатори биладан, холос. Лекин у диёнатли одамга ўхшайди. Яна маданиятли, хушмуомала, энг муҳими хушчеҳра — буни ўзинг ҳам кўрдинг.

— Яна у бадавлат ҳам, тўғрими?

— Ҳа, жуда бадавлат.

Бекас чўнтагидан сигарета қутисини олиб, битта сигаретани яна иккига бўлиш билан шуғулланди.

— У доим шунақа бадавлат бўлганми?

— Бу билан нима демоқчисан?

— Унинг ўзи ҳаракат қилиб давлат орттирганми ё ҳамма пули хотининикими?

— Дендринос бўлгуси хотини билан танишганида оддий бир инженер, хотин эса, миллионер бойвучча бўлган!

— Хотини қаердан олган миллионларни — олдинги эрлариданми?

— Отасидан қолган у пуллар. Ўзинг ҳам эшитган бўлсанг керак кекса Метаксатос ҳақида. У чол аслида Кефалиния фуқароси. Кемалари кўп бўлган, ўзи Лондонда яшаган.

— Ҳа-а.

Демак, Женни Дендрину бу масалада ҳақ экан: унинг ўлими эрини миллионер қилиши мумкин. Хотини ўлса, унинг миллион-миллион пуллари Дендриносники бўлиб қолади.

— Тагин нималарни биласан? — деб яна суриштира бошлади Бекас.

— Нима қизиқтиради ўзи сени?

— Ҳамма нарса — унинг одатлари, нималарга ишқибозлиги. Қартабозлик, хотинбозлик сингари ҳар турли нуқсонлари...

— Билишимча, унда бунақа нуқсонлар йўқ. Ҳой, мунча ёпишиб олдинг-а, шу Дендриносга?

— Айтдим-ку сенга, мени Розину қизиқтиради деб. Сени қандай илиқ қарши олганига қараганда, бу Розину яқин танишингга ўхшайди.

— Ҳа, жуда яқин танишим, — деди журналист.

Бекас муштукка яримта сигаретани ўрнатиб, чека бошлади. Рестораннинг кичкинагина саҳнасига бир аёл чиқиб, гитара жўрлигида қайсиям бир ёш шоирнинг шеърини ёддан ўқий бошлади.

— Оҳ-ҳо, бу ерда шеърхонлик ҳам бўларканми?

— Бу ер адабий-бадий ҳордиқхона.
 — Янги модами дейман?
 — Ҳа, — бош ирғади Макрис. — Сен шеърнинг номига эътибор бердингми? "Қоя устидаги Марина". Мариналар таъқиб қилишяпти сени.

Ўз хаёллари оғушида бўлган Бекас дўстининг бу гапини эшитиб, жилмайиб қўйди.

— Ҳа, майли, — деди Макрис, — кел, ўз Маринамиз ҳақида гаплаша қолайлик. Яна нималарни билмоқчисан?

— Яна Дендриносга тааллуқли гапларни ҳам.

— Яъни? — деб сўради ҳайрон бўлган Макрис.

— Шунинг тагига етмоқчиманки, — деб жавоб қилди Бекас, — уларнинг, яъни сенинг ўша диёнатли инженеринг билан соҳибжамол Маринангнинг қурблари етармикин одам ўлдиришга?

4. ҚУРЪЛАРИ ЕТАРМИКИН?..

Макрис дўстининг куракда турмайдиган тасодифий гаплар айтишига кўникиб қолган эди, лекин ҳозир эшитган гапи худди бегубор осмонда момоқалдироқ гумбирлагандай бўлиб эшитилди унга. Олдинига у ҳатто, янглиш эшитдим, деб ҳам ўйлади.

— Нима? Одам ўлдириш? — деб овозининг борича бақириб сўради у, бу ерда ёлғиз эмасликларини унутиб.

Актриса шеър ўқишда давом этарди, шу боис ҳамма ёқдан ҳўрандалар "Жим..." деб пичирлай бошлашди унга.

— Ҳа, — деди Бекас қатъий тарзда.

— Кимни?

— Икковларига халал бераётган одамни. Масалан, Дендриноснинг хотинини.

Мана, Макрис бугун эрталабдан бери бошини қотираётган саволга ниҳоят жавоб олганди. У дўстининг қандай "иш" олиб бораётганини энди фаҳмлаганди.

— Айт, нима бўлди ўзи?

— Бу гап ўртамизда қолишига сўз берасанми?

— Албатта! — деди синчковлиги қўзий бошлаган журналист.

Бекас ишнинг моҳиятини, тафсилотларга тўхтаб ўтирмай, қисқа қилиб сўзлаб берди. Ҳозир у ёрдамга муҳтож эди. Энди орқасида суянчиғи — полиция йўқлигида, Бекас ўзига унча ишонмай тараддуланиб қолганди. Макрис унинг гапини тингларкан, ҳайрон бўлди.

— Ҳали ўша хотиннинг гапига ишониб ўтирибсанми? — сўради у ниҳоят.

— Билмайман.

— Балки у хотин ҳалигидайдир? — Макрис бармоғини чаккасига олиб бориб айлангирди.

— Бўлса бордир. Нима бўлганда ҳам, эрини рашк қилаётгани сезилиб турибди. Сен кўрдингми, бугун эр-хотин театрга боришди?

— Уларни сенга ўзим кўрсатдим-ку!

— Нега боришди экан? Спектакл кўргани эмас — бу аниқ. Устига-устига, улар охириги пардани кўрмай кетиб қолишди. Сен кўрдингми?

Макрис уларни кўрган эди.

— Икковлари саҳна томонга ўтишди. Нима учун? Бунинг сабаби фақат битта бўлиши мумкин — Дендрину хоним қизалоқ билан танишишни хоҳлаб қолган.

— Ҳай, нима бўпти шунга? — Макрис бош силкиб қўйди. — Йўқ, сен нима деб ўйласанг ўйлайвер-у, лекин мен қатъий ишонаман: Марина Розину одам ўлдиришда ҳеч қачон қотилга шерик бўлмайди. Наҳотки ҳали ҳам телефонда айтилган ўша гапларга ишонаётган бўлсанг?

— Ҳозирча ҳеч бир гапни тасдиқлай ҳам олмайман, инкор ҳам эта олмайман, — деди Бекас.

Залда қарсак чалинди. Актриса шеърни ўқиб бўлган эди.

Макрис қошини чимирди; шунда унинг пешонасини чуқур ажин кесиб тушди: у қийналиб ниманидир эслашга уринарди.

— Бу чигал иш... У қўнғироқ қилмоқчи бўлиб гўшакни кўтарармишда, кимларнингдир гаплашаётганини эшитармиш... Шунга ўхшаш воқеани кимдир менга айтгандай бўлудди.

— Ким?

Макрис бироз вақт ўйланиб туриб қолди, кейин пешонасидаги ажин ғойиб бўлди. У эслаганди.

— Бўлди, эсимга тушди. Бундай воқеани бир Америка филмида кўрган эдим. Аниқ эсимда. Эҳтимол, Дендрину хотин ҳам ўша фильмни кўрган-у, кейин сенга ўз номидан сўзлаб берган. Бекас, дўстим, у хотин оддий бир жинни. Рашк дардига чалиниб эси оғиб қолган-у, ҳамма аламини сенга юклаган...

— Нима мақсадда?

— Эҳтимол, сен орқали эрини таъқиб қилмоқчи бўлгандир. Ниятини очиқ айтса, сенинг бу ишга киришмаслигингни билган. Шунинг учун ҳам, бу ғайритабиий воқеани ўйлаб топган.

Журналист шу гапни айтди-ю, дарҳол кўнгли таскин топди, чунки у ўзининг ҳақ эканлигига ишонган эди. Лекин бу ишонч дўстига юқмади. Бекас ҳануз баджаҳл мушук қиёфасида эди.

— Шунақа экан, нега у хусусий изқуварлар идорасига мурожаат қилмаган? Ҳозир унақа идоралар Афинада ҳар қадамда учрайди — кун сайин уруғи кўпайиб ётибди уларнинг.

— Хоним уларга ишонмаса керак, лекин сенга ишонган.

— Сени қара-ю, фақат шунинг учун у юз минг драхмасини соворибдими?

Бу тахмин Бекасни қониқтирмаганга ўхшарди.

— Демак, қизча ўйнашинг экан-да? — деб дабдурустдан сўраб қолди Женни Дендрину.

У пардоз столчаси олдида ўтириб, одатий бамайлихотирлик билан қулоғидаги сирғаларни ечарди. Бу гапни у худди арзимаган бир нарса ҳақида сўзлаётгандай, пинагини бузмай гапирди, лекин айни пайтда эрини кўзгу орқали диққат билан кузатишда давом этди. Эр саросимага тушиб қолди. Хотинининг бамайлихотир бўлиб кўриниши сохта эканлигини у сезиб турарди. Шунинг учун дарров жавоб беришда тутилиб қолди.

— Тушунмадим, нималар деяпсан, — дея у ниҳоят зўрға жавоб қайтарди.

Женни Дендрину эрига бир марта ҳам қайрилиб қарамади. Икковлари ўртасида бораётган гап бошдан-оёқ сохта ва суҳбат мавзуга мутлақо мос эмас эди. Аммо тешиб юборгудек тикилиб қараётган нигоҳлар кўзгу воситасида бир-бири билан учрашди.

— Жуда яхши тушуниб турибсан. Мен ўйнашинг борлигини билардим. Унинг исмини ҳам билардим. Фақат шу кунгача у билан танишмагандим.

— Бемаънилик!

— Бундан бемаънироқ нарса бўлмайди. Шу ёшингда ва шундай юксак мавқеда бўлатуриб...

— Айтдим-ку ахир сенга...

Шу чоғ Женни шартта ўгирилди ва нафрат тўла нигоҳи билан эрини чўгдай куйдириб юборди.

— Нима демоқчисан?.. Менга содиқ эканлигингни айтмоқчимисан?

— Женни!

— Ўзингни оқлашга уринмай қўяқол. Мен ҳаммасини биламан, ҳаммасини!

Ангелос қаршилиқ кўрсатиш бефойда эканлигини сезиб турарди-ю, шундай бўлса ҳам ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлди.

— Қаёқдаги аҳмоқона миш-мишларга ишониб юрибсанми?!

— Сен ҳатто ёлгонни ҳам эплаб гапиролмайсан. Ҳазар қиламан сендан!

Дендринос яна бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин бу фикридан қайтди.

— Атрофингдаги ҳамма одамлар сендан кулишяпти, — деб гапини давом эттирди хотини. — Ҳаммадан кўпроқ анов қиз, тагингдаги тўшагинг. Ҳа, у ёш йигитлар билан ачомлашиб сени аҳмоқ қилиб юрибди ва "Ромео ролини ўйнаётган қари ўйнаши"ни масхара қилиб кулмоқда.

Энди бу хотинни гапдан тўхтатиш амримаҳол эди. У эрига пичинг қилар, уни илон бўлиб чақар, обрўсини тупроққа қорар, "ошиқи беқарор"лигини масхара қилиб куларди. О, бу хотиндаги ясама хотиржамлик қаёққа гойиб бўлди! Унинг оғзидан чиқаётган ҳар бир сўз эрининг юзига туфланган тупук эди. Дендринос хотинининг бу шаллақилигига ҳайрат билан боқарди ва унинг дилига шундай нафрат, шундай ғараз жо бўлганини ҳатто тасаввур ҳам қила олмасди. Мана, Женни ёш актрисани ер билан яксон қилиб таҳқирлаб, қуюшқондан чиқиб кетди; шунда Дендринос ортиқ ўзини тийиб туролмай бақариб юборди:

— Учир овозингни!

— О, сенга алам қилдими қаргаганим ўша бузуқни...

— Бас қил!

— Яна ҳимоя қилипсанми ўша... ўша... мочағарни!

Дендринос туриб эшик томон отилди, лекин хотини унинг йўлини тўсди.

— Йўқ, шошма! Олдин мен ҳамма гапларимни юзингга айтаман, ундан кейин, майли, гумдон бўлақол ўша фоҳишаникига... Ўзим думингни тугаман. Сени қарамоғимга олганимда қандай қашшоқ бўлган бўлсанг, чўнтагингда бир чақасиз шундай нотавон бўлиб борасан ўйнашинг олдига. Ана ўшанда кўрамиз, сенгамас, менинг миллионларимга ишқи тушган ўша бузуқ қандай қарши оларкин сени. Сени мен одам қилган эдим, бу ердан думингни тугувчи ҳам ўзим бўламан. Мана энди менинг пулимга Дон Жуан бўлиб яшаш қанақа эканини билиб оласан.

Дендринос хонадан ўқдай отилиб чиқиб кетди, хотини унинг орқасидан қаргаб қолди. У уйдан югуриб чиқди, лекин қаёққа боришини ҳали билмасди.

Макрис дўстини ишонтиролмади. Йўқ, Дендрину хоним берган топшириқ фақат унинг эрини таъқиб қилишгина бўлмаслиги керак.

— Бу хотиннинг айнан менга мурожаат қилишига бошқа сабаб бор, — деб қаттиқ туриб олди Бекас. — Эрининг Марина билан алоқаси борлигини у олдиндан билган, унинг бугун театрга боргани бунга далилдир.

— Хўп, фараз қилайлик, мақсади фақат таъқиб қилишгина эмасдир... Унда нима учун?..

— Ўзим ҳам шуни билишни истардим, — деди кекса полициячи хаёлга толиб.

Қандайдир бир мавҳумлик уни мудом безовта қиларди. Дендрину хонимнинг асл нияти юзада эмас эди, у панада яшириниб ётгандек туюларди. Қандайдир бошқа сабаб бордек, нималардир қовушмаётгандек эди. Бекас жумбоқнинг учини тополмасди.

— Хўш, кетдикми?

— Концерт ҳали тугамади, — деб Макрис яна дўстига пичинг қилди.

— Бошқа сафар кўрармиз.

Улар кўчага чиқишди. Совуқ шамол ҳали ҳам тинмаган эди.

— Уйга кетасанми? — сўради Макрис.

— Кел, бироз айланайлик...

— Қаёққа борамиз?

— Дендриносларнинг уйигача.

— Шу ярим кечада қабул қилишармикин улар бизни?

— Йўқ. Мен фақат уларнинг уйини кўрмоқчиман.

Дўстининг бу хоҳиши Макрисни ажаблантирмади. Бекасининг ишлаш услуби бошқа полициячиларникидан тамоман фарқ қилишини Макрис жуда яхши биларди. Бекас доим ўзи кузатаётган вазият муҳитига сингиб кетишга, текшираётган одамнинг ролига киришга ҳаракат қиларди. Уни ўша одамнинг ҳамма жиҳатлари: хонадони, удумлари, таниш-билишлари қизиқтирарди. У ҳатто бундай одамнинг кўпроқ қандай китобларни ўқишини ҳам билишга уринар ва ўзи ҳам ўша китобларни ўқий бошларди.

Улар Дендриносларнинг кўчасига етиб боришди. Шунда Макрис Бекасининг елкасига қўлини қўйиб деди:

— Қара!

Шу пайт Дендринос улардан атиги икки қадамча наридаги уйдан ўқдай отилиб чиққанди. У ниҳоятда қаттиқ асабийлашган қиёфада эди. Чиқасолиб машинага ўтирди-ю, уни физиллатиб ҳайдаб кетди.

— Дўстимиз хотини билан жанжаллашиб қолган кўринади, — деди Макрис.

— Театрга бориб келишгандан кейин, шундай ҳол юз бериши аниқ эди, — деб илова қилди Бекас.

— Сен нима деб ўйлайсан, шу ярим кечада у қаёққа бораркин?

Ангелос Дендриноснинг ўзи ҳам олдинига қаёққа борарини билмади. У машинани хатарли тезликда ҳайдаб бориб Сингру шоҳ кўчасига чиқди. Миясида хаёллари айқаш-уйқаш бўлиб кетган эди. Қаёқдан билдийкин хотини? Билган бўлса, нега шу кунгача бу ҳақда оғиз очмади? Хотинининг нигоҳида ўт бўлиб ёнаётган нафрат алангаси шубҳа қолдирмаган эди: Женни у билан Маринани эзғилаб, топтаб йўқ қилиб юбориш учун энди ҳеч нимадан қайтмайди. Дендринос тезликни пасайтирди. Марина!.. Шу топда у Маринани кўришга жуда ҳам интизор эди. Ва биринчи бурилиш жойида у машинани орқага буриб шаҳар марказига физиллатиб кетди.

Макрис дўстига юзланиб ҳазиллашибми ё жиддий тарзда деди:

— Энди биз Дендриносга эргашиб, унинг ўйнашиникига борсак керак-а?

— Йўқ, албатта.

— Бўлмаса, нима қиламиз?

— Уй-уйимизга кетамиз.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Бекас, ҳозир полицияда ишламаётган пайтимда хотиним янаям кўпроқ безовта бўлиб мижжа қоқмай ўтиради, деди дўстига.

— Сен чиндан ҳам уйингга бормоқчимисан? — сўради Макрис дўстига муғомбирона тикилиб.

— Агар хоҳласанг уйимнинг эшигигача кузатиб қўйишинг мумкин.

— Майли, — деди журналист. — Барибир, мен барвақт ётмайман уйкуга.

У Бекасни қўлтиқлаб олди. Бекас муюлишга борганида, Дендринослар уйига яна бир назар ташлаш учун орқасига ўгирилди. Бу ердан уйнинг юқори қавати яққол кўзга ташланиб турарди. Бу қаватда ҳозир меҳмонлар қабул қилинаётгандай, барча деразалар ёритилган эди.

— Ҳа, тасаввур қилипман, ҳозир у хотин ўз ёғига ўзи қоврилиб ўтирган бўлса керак.

Марина Розину кўпроқ талаба қизларнинг ётоқхонасига ўхшаб кетувчи кичкинагина уйида бутун диққатини ўқиётган китобига қаратишга уринарди. Ҳозир у ечиниб, уйкуга ёта олмасди. Женни Дендринунинг: "Ўзингники бўлмаган нарсани ўзлаштириш яхши эмас", деган сўзлари ҳануз қулоғи остида эшитилиб тургандай бўларди. Нега у театрга келди? Кейин, нега унинг пардозхонасига кириб келди? Ҳа, тўғри — у хотин ҳамма гапдан хабардор.

Қиз китобни ташлаб дивандан турди. Хона ичида у ёқдан-бу ёққа юрди. Билармикин ё гумонсираяптими?.. Э худо, қандай даҳшат бу!.. У энди ечина бошлаган ҳам эдики, бирдан эшик кўнғироғи чалиниб қолди. Марина жуда ҳам қўрқиб кетди.

Унинг уйи биринчи қаватда бўлиб, эшиги тўғри кўчага очиларди. Ярим ечинган Марина қўлида қўйлаги билан эшик олдига бориб, ташқарига кулоқ солди. Яна кўнғироқ чалинди; Марина титраб кетди, кўнғироқ жуда ҳам ваҳимали чалинган эди.

— Ким? — деб сўради қиз титроқ овоз билан.

— Мен.

Марина Дендриноснинг овозидан таниб, саросимага тушди. Бунақа пайтда у ҳеч қачон хотинини ёлғиз қолдирмасди. Нима бўлдийкин?..

— Ҳозир.

У каловланиб калитни тимирскилаб топди, эшикни очди. Хонага қиш аёзи ёприлиб кирди ва қиз беихтиёр жунжика бошлади. Дендринос тўғри хонага кирди; Марина нима қилаётганини тушунмай, эшикни беихтиёр беркитди.

— Жудаям қўрқитиб юбординг мени!

Дендринос уни қучоқлаганча, ҳам кабинет, ҳам ётоқхона вазифасини ўтовчи хонага бошлаб кирди.

— Ўзи нима бўлди? — деб сўради Марина унинг қучоғидан чиқиб, халатини елкасига ташларкан. — Хотининг...

— Ҳа.

— У биздан гумонсираяптими?
 — Йўқ, у биледи ҳаммасини.
 — Ҳаммасини?
 — "Бу қизалоқ — сенинг ўйнашинг!" — деб шартта юзимга айтди у. Шунинг учун ҳам у мени театрга судраб борганди, кейин пардозхонангга кирди. Сени яхшироқ кўриб олмоқчи бўлган.

Дендринос асабийлашиб сигарета чекди. Марина унинг қаршисида ранги қув ўчиб турарди.

— Энди нима қиламиз?

— Қайтага яхши бўлди, — деди бирдан Дендринос. — Шу кунгача мен шубҳаланиб юрардим, унга раҳмим келарди. Энди ҳаммаси тугади. О, уни кўрганингда эди!..

— У нима деди?

— Айтишга ҳам ҳазар қиламан! "Сени кўчадан топиб олиб, одам қилдим, энди чўнтагингда бир чақасиз думингни тугаман, ўша ўйнашингникига икки бармоғингни бурнингга суқиб борасан!" — деб шангиллади. Бу шундай разолат, шундай қабоҳатки, сен ҳатто тасаввур ҳам қила олмайсан!

— Лекин... Балки тушиниш ҳам керакдир уни, — деди ёш актриса юраги дов бермай. — Эрини севган аёл...

— Эрини севган? Женни севарканми мени? Биласанми, у ўзидан бошқа ҳеч кимни ҳеч қачон севмаган. Унинг ўз отаси ҳақида айтган гапларини эшитсанг эди... ҳолбуки шу отаси туфайли бемисл бойликка эга бўлиб ўтирибди. Энди олдинги эрларини балчиққа қориб қоралашига-ку... ҳеч ақл бовар қилмайди.

— Ахир у сени рашк қиляпти-да.

— Ҳаддан ташқари! Лекин бунга севгининг дахли йўқ. У ўта даражада худбин ва молпараст хотин. У сендан нафратланади; биласанми нимага? Сен унинг мол-давлатига кўз олайтирганмишсан. Мени бўлса ўзининг шахсий буюми деб ҳисоблайди ва то ўзи мени қувиб юбормагунича, ҳеч ким менга яқин йўлаши мумкин эмасмиш. Агар билсанг эди унинг дастидан не-не машаққатлар чекканимни! У камбағал бўлганимни, мени пулига сотиб олганини юзимга солиб, ҳамма вақт таҳқирлаб келди!.. Лекин бугунги қилган маломатларини ҳеч қачон эшитмагандим. Гарчи уни жуда яхши ўрганган бўлсам ҳам, кўзларида ўт бўлиб чақнаган бундай адоват ва бундай нафратни ҳеч қачон кўрмагандим илгари.

Дендринос яна бир оз вақт хона ичида юриб турди, сўнг бирдан шартта ўгирилиб маъшуқасининг кўзига тикилди.

— Ҳа, яхши бўлди. Агар илгари хотинимдан гумонсираб юрган бўлсам, энди унинг ўзи бу гумонимни баргараф қилди.

У Маринанинг елкасига қўлини қўйди.

— Айт, сен ҳеч қандай шубҳа ҳис қилмаяпсанми ўзингда? Аниқ ишонасанми мени чин дилдан севишингга?

— Ўзинг яхши биласан буни.

— Ҳозирги айтилган гапларимизни бажаришга тайёрмисан?

— Ҳаммасига тайёрман.

— Унда жуда соз, севгилим. Мен у хоним билан орани очди қиламан. Лекин унутма, биз жуда қийин аҳволга тушамиз. Чидай оласанми?

Марина жўшқин бир ҳолатда Дендриноснинг пинжигга кирди.

— Сен ёнимда бўлсанг ҳамма нарсага чидайман.

Дендринос тап этиб диванга ўтирди. Унинг чехраси қатъий қарорга келганидан далолат бериб турарди.

5. БЕКАС ЎЗИГА ЁРДАМЧИ ЁЛЛАЙДИ, ДЕНДРИНОС СОЯ ОРТТИРАДИ

Телефон жириглаганида Бекас ҳали нонушта қилиб бўлмаган эди.

— Сени бир хоним сўраяпти, — деди хотини.

Бекас сочиқ билан оғзини артиб, ўрнидан турди.

— Қаёқдан билдинг хоним эканини, балки биронта уй ходимасидир? — деди Бекас ҳазил қилиб, гарчи хотинининг янглишмаётганини билиб турган бўлса ҳам. У ана шу қўнғироқни кутаётган эди.

— Эшитаман.

— Жаноб Бекаси?

— Худди ўзи.

— Мен Дендрину хонимман. Женни Дендрину. Сиз билан учрашсам бўладими?

— Албатта. Қачон?

— Қанча тезроқ бўлса шунча яхши.

— Қаерда?

— Балки менинг уйимга келарсиз?

Бекас сал ўйланиб қолди.

— Бошқа биронта жойда учрашсак яхшироқмасми?

— Нега? Эрим туфайлими?

— Ҳм... ҳа...

Бекас бунинг сабабини тушунтира бошлади: хонимнинг эри билмагани яхши эди бу... — у муносиб сўзни топишда қийналди — бу ҳамкорлик қилаётганларини.

— Қўрқманг. Эрим сизни қўрмайди.

— У уйдан чиқдимми?

— Ҳа, у йўқ.

"Демак, хонимнинг эрчаси ўйнашиникида тунаган", деб ўйлади Бекас ва деди:

— Яхши, бораман.

— Қаерда туришимни биласизми?

Бекас буни биларди, хонимнинг ўзи айтган эди унга. Лекин, шу ўтган тунда унинг уйи олдида бўлганини айтмади, албатта.

— Бешинчи қават. Сизни кутаман.

Бекас гўшакни илиб, ўйланиб қолди. Кейин кийим илгичдан палтосини олди.

— Мен кетяпман иш билан, — деди у емакхона эшигида пайдо бўлган хотинига.

Хотини, ўз одатига кўра, суриштирмади, лекин ичида, эрим нафақага чиққанидан бери бугун биринчи марта барвақт уйдан чиқиб кетяпти, деб кўнглидан ўтказди.

— Тушликка етиб келарсан? — деб сўради у фақат.

— Албатта.

Бекас қўнғироқ тугмасини босди, эшик дарҳол очилди: маълум бўлишича, уни бу ерда сабрсизлик билан кутишарди. Унинг қаршисида Женни Дендринунинг ўзи турарди.

— Қўп куттириб қўймадимми?

— Йўқ, тез етиб келдингиз. Миннатдорман.

У Бекасни катта бир хонага бошлаб кирди; бу хонанинг ҳашамати, ундаги зеб-зийнатлар кекса полициячининг оғзини ланг очириб қўйди.

Женни Бекасни оромқурсига ўтказди ва ўзи унинг рўпарасига ўтирди. Унинг қўлида имзо қўйилган чек бор эди.

— Бу гонорарингизнинг қолган қисми.

Бекас бир нима деб эътироз билдирмоқчи бўлган эди, лекин хоним унинг сўзини бўлди.

— Илтимос, қўлимни қайтарманг. Ҳозир сиз менга жуда-жуда кераксиз.

— Янгилик борми? — сўради Бекас.

— Ҳа. Назаримда хатарли пайт яқинлашаётганга ўхшайди. Чекни олинг.

Энди ортиқ тортинчоқлик қилиш кулгили бўларди. Бекас ҳеч нима демай эллик минг драхмали чекни олди ва уни портфелига солиб қўйди.

— Айтинг, нима бўлди ўзи?

Бекасининг ўзи ҳам кеча театрда нима бўлганини биларди, ундан кейин бўлган воқеани ўйлаб аниқлаш ҳеч қийин эмасди, лекин бу хотиннинг қанчалик самимият билан гапираётганини текшириб кўрмоқчи бўлди.

— Кеча мен кўрдим анави мочағарни.

— Қўрдингиз? Наҳотки уйингизга келишга журъат этган бўлса?

— Йўқ, мен театрда бордим, кейин эримдан мени саҳна ичкарасига олиб киришни илтимос қилдим. Ўша ерда биз биринчи марта юзма-юз учрашдик. Тан олиш керак: у жуда гўзал. Мен уни "маъсум гўзаллик", деб атаган бўлардим.

"Гапи тўғри, — ўйлади Бекас. — Бу рашкчи хотин жуда аниқ ифодалади Маринанинг ҳуснини. Дарҳақиқат, унинг кишини ўзига ром қиладиган хусусияти, биринчи навбатда, гўзаллиги, маъсумалигидир".

— Бу риёкор қиз ўзининг асл моҳиятини яширишга уста, — деб ҳамон гапирарди Женни Дендрину.

"Агар Маринанинг асл моҳияти ўзи шундай бўлса, уни яшириб нима қилади?" деб ўйлади Бекас, лекин, турган гапки, бу ҳақда очиқ мулоҳаза юритмади.

— Демак, сиз у қизни кўрибсиз-да?

— Ҳа. Лекин, биласизми, бир хато иш қилиб қўйдим: театрдан уйга қайтиб келганимизда эримга дилимдаги ҳамма гапни айтиб юбордим.

— Унинг қотиллик қилмоқчи бўлганини ҳамми?

— Э, йўқ. Мен унга, ўйнашинг риёкор, деб айтдим. Яна, сен билан ажрашаман, дедим — бу менинг иккинчи хатоим. Эрим ўқдай отилиб чиқиб кетди, ўйнашиникига борган бўлса керак.

— Сиз ҳақсиз, у тўғри ўша қизникига жўнаган.

Кеча кечаси Бекас Макрисни лақиллатган эди. Журналист уни то уйининг эшигигача кузатиб қўйиб, кейин кетган эди. Лекин у Бекасининг ёш актрисанинг уйи олдига бориб деразасидан мўраладини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Деразага тutilган парда орасидан эркак кишининг қораси кўринганди — собиқ полициячи бир қарашдаёқ Дендриносни таниганди.

— Демак, ҳамма гапдан хабарингиз бор?

— Дендрину хоним, ахир сиз менга хизмат ҳақи тўлаяпсиз-ку! Мен сизнинг театрда борганингизни ҳам, кейин эрингиз уйдан чиқиб қаёққа йўл олганини ҳам биламан. Фақат бир нарсани — уйингизда нималар бўлганини фараз қилишим мумкин.

— Мен эримга, ўртамиздаги муросою мадора тугади, дедим.

— У-чи?

— Ғазабланиб чиқиб кетди.

Бекас бу хотинга синовчан кўзларини тикди.

— Сиз чиндан ҳам ажрашмоқчимисиз?

— Ҳа.

— Уни тавбасига таянтириш учунми?

— Ундан қутилиш учун. Ҳали у менинг ворисим. Икковимизнинг васиятномамиз бир хил мазмунда ёзилган — биримиз иккинчимизнинг бутун мулкига меросхўр бўлади.

— Мен васиятномалар бўйича мутахассис эмасман-у лекин, билишимча, уларни ўзгартириш мумкин.

— Тўғри, лекин барибир у эрим сифатида ворис бўлиб қолаверади. Чунки менинг биронта ҳам яқин қариндошим йўқ.

— Демак, бунинг чораси битта — ажрашиш! — деди Бекас.

Лекин ичиди, бу ҳеч қанақа чора эмас, деб қўйди. Эр-хотиннинг қўйди-чиқдиси оворагарчиликдан иборат, қотил кутиб ўтиролмади.

— Энди тушунгандирсиз менга нақадар керак эканингизни? — деди Женни Дендрину. — Икковлари ҳам менинг миллионларимдан айрилиб қолишни истамайдилар, табиийки, ишни пайсалга солиб ўтирмайдилар.

Унинг нигоҳида қўрқувдан кўра нафрат ўти қўпроқ чақнаб турарди, буни кўрган Бекас, бу хотиннинг эси жойидамикин ўзи, деб яна бир марта ўзига-ўзи савол берди.

— Хўш, нима қарорга келдингиз?

— Мен бу ерда ортиқ туролмаман. Ўз қотилим билан бир хонадонда яшашим мумкин эмас.

"У ҳали қотил эмас", — ўйлади Бекас ва сўради:

— Нима, уйингиздан бош олиб чиқиб кетмоқчимисиз?

— Ҳа. Меҳмонхонага бориб тураман ёки яхшиси... — у бир сония ўйланиб қолди, — шаҳар ташқарисида виллам бор. Ўша ерга бора қоламан.

— Қаерда ўша виллангиз?

— Сунионда. Мен тинч яшашим керак.

— Албатта. Лекин ҳозирги аҳволингизда ёлғизлик сизга зарар қилиши мумкин. Агар қўрқаётган бўлсангиз, ёлғиз қолганингизда яна ҳам қўпроқ ваҳимага тушишингиз мумкин.

— Лекин виллам, сиз ўйлаганча, хилватгоҳ эмас. Унинг ёнгинасида меҳмонхона бор. Энди анави икковларига келсак... сиз уларни кўздан қочирмайсиз...

— Майли, бу сизнинг ишингиз.

— Биласизми? — деди у ҳаяжонланиб, — мен эримдан узоқроқда бўлмоқчиман.

— Узоқроқда бўлишни хоҳласангиз, Европа саёҳатига чиққанингиз яхши эмасми?

— Йўқ, Европада сиз мени ҳимоя қилолмайсиз.

— Виллага қачон кўчиб ўтмоқчисиз?

— Ҳозироқ.

— Виллангиз манзили?

Хоним манзилни айтди.

— У ерда телефон бордир?

— Ҳа, албатта.

Бекас манзил ёнига телефон рақамини ҳам ёзиб қўйди ва мижозига, сиз хоҳлаган пайтингизда — хоҳ кечаси, хоҳ кундузи уйимга қўнғироқ қилишингиз мумкин, деб тайинлади.

— Мабодо уйда бўлмасам, хотиним қаердалигимни билади ва дарҳол менга хабар қилади.

Бекас Женни Дендринунинг уйидан чиқди; у бир-бирига терс бўлган икки хил хаёлга берилган эди: Бир томонда, ҳозир унинг портфелида эллик минг драхмалик чек ётарди бу ёқимли ҳолат, албатта — ахир бунақа катта пул полициячи қўлига камдан-кам тушади-да. Лекин иккинчи томондан, у ҳамон бу пулни эси жойида бўлмаган хотиндан ўғирлаб олгандек ҳис қиларди ўзини. Бекас бу бошлаган "иш"ни қандайдир бир уйдирма ёки тутқаноқ касалининг хуружи деб ўйларди.

(У ҳали виждон азобида қийналажагини билмасди! Бу азоб Женни Дендринуни ваҳимага солган нарса содир бўлиб, полиция унинг жасадини топганидан кейин бошланади.)

Бекас Мурузи кўчасидан ўтиб, Қиролича София шоҳкўчасига чиқди. Кекса полициячи тарадудда эди. У тутуруқсиз бир ишни қилишга рози бўлиб, катта пул олди, лекин инсоф юзасидан айтганда, олмаслиги керак эди, ундан кейин, бу ишда "пичоққа илинадиган" ҳеч қандай белги йўқ, у фақат ўз кучи билан иш кўриши лозим, ҳолбуки, бу тарзда ишлашга одатланмаган эди.

— Э, қуриб кетсин-е, бунақа хусусий тарзда изқуварлик қилиш, — жаҳл билан тўнғиллаб қўйди Бекас.

У бунақа ишга ярамайди, чунки ўз ижодхонасида баҳузур ўтириб олиб полиция ҳақидаги романларни ёзиб ташлайдиган муаллифлар ичидан ўйлаб топаётган профессионал изқуварларнинг дунёда борлигига у ишонмасди.

*Рус тилидан
Қодир МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси.*

Давоми бор.

